

Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta

Jernej Trebežnik

*Destandardizacija zaposlovanja in njen vpliv na samoidentifikacijo
mlajših posameznikov in posameznic v sodobni slovenski družbi*

Doktorska disertacija

Mentor: *red. prof. dr. Rajko Muršič*

Študijski program: *Humanistika in družboslovje*

Področje: *Etnologija, kulturna in socialna
antropologija*

Ljubljana, 2026

Izvelek

V disertaciji izhajam iz predpostavke, da je v dobi fleksibilnega kapitalizma zaradi nestabilnosti zaposlitev in zaradi bolj abstraktne narave digitalnega dela posameznikom težje vzpostaviti koherentne (samo)identifikacije. Spremembe in anomalije na trgu dela preučujem skozi koncept destandardizacije, kar mi omogoča, da vrsto različnih zaposlitvenih stanj in pojavov preučim znotraj istega analitičnega okvirja, hkrati pa vsakega od njih razumem kot inherentno vmesnega in tranzicijskega.

Pri primerih brezposelnosti se mi zdi pomembno prepoznati že njene psihične in družbene posledice, hkrati pa opozoriti na pojav zavračanja dela, ki pri mojih sogovornikih pogosto predstavlja jasno izoblikovan niz moralnih načel. Ta sicer lažje ohranijo predvsem ob možnostih neformalnega dela, ki nekaterim celo služi pri poklicnem in družbenem napredku. Kot alternativa ali pa napredek se nato pogosto ponuja samozaposlitev, ki mladim omogoča delo v zanje privlačnih sferah in jim v teoriji dopušča določeno stopnjo avtonomije, a se ta stopnja v praksi občasno izkaže za sorazmerno nizko.

V teh razmerah bo proces samoidentifikacije pri mnogih res manj samoumeven, kar se kaže v specifičnih motilnih dejavnikih, ki sem jih poimenoval »identitetne ovire«. Ker je mojim sogovornikom kljub temu uspelo vzdrževati identitetno stabilnost, se za ključnega izkaže motiv identitetnega dela. Pozornost velja torej preusmeriti v (kulturno specifičen) niz prilagoditev – imenujem jih »identitetna orodja« –, med katerimi izstopa povezovanje (s podobno mislečimi), igranje vlog/nastopanje, privzemanje rutin, kljubovanje in stremenje v prihodnost.

Hkrati pa nas (in naše identitete) na sodobnem trgu dela določa tudi odnos do neoliberalne logike podjetnosti, samoiniciativnosti in samozadostnosti. Pri sogovornikih do izraza občasno že prihajajo fragmenti podjetniške miselnosti, a znajo do nje večinoma držati določeno razdaljo in delovati tudi na povsem nasproten način. Neoliberalne kulturne sheme lahko torej sobivajo z ostanki idej prejšnjega sistema in zametki idej drugačnega, a jih uspejo ljudje kognitivno hraniti ločeno ter jih aktivirati v skladu s kontekstom.

Ključne besede: delo, zaposlitev, destandardizacija, prekarnost, antropologija dela, identitete, identitetna orodja, kulturne sheme.

Abstract

My dissertation stems from the assumption that, in the age of flexible capitalism, job insecurity and the abstract nature of digital work make it increasingly difficult for individuals to establish coherent (self-)identifications. I approach changes and anomalies in the labour market through the concept of destandardisation, which enables me to examine a wide range of employment states and phenomena within a unified analytical framework, while recognising each state as inherently intermediate and transitional.

In the case of unemployment, I find it crucial to acknowledge both its psychological and social consequences, while also drawing attention to the phenomenon of refusal to work—a stance that, for my interlocutors, is often underpinned by a clearly articulated set of moral principles. These principles are easier to uphold in contexts where informal work is available, which, for some, even facilitates career development and social mobility. Self-employment frequently emerges as an alternative or a subsequent step, allowing young people to pursue activities that align with their interests and can grant them a certain degree of autonomy—though, in practice, this autonomy can prove limited.

In these circumstances, the process of self-identification indeed becomes less straightforward for many, as evidenced by specific disruptive factors I refer to as ‘identity obstacles.’ Despite these barriers, my interlocutors largely maintain a sense of identity stability which indicates the importance of their ‘identity work’. In that context, I identified a culturally specific set of adaptive strategies—that I call ‘identity tools’—among which the most prominent are: connecting with like-minded individuals, role-playing or performing, establishing routines, defying norms, and striving toward a desired future.

At the same time, within the contemporary labour market, both our attitudes and our identities are shaped by our relationship to the neoliberal logic of entrepreneurialism, self-initiative, and self-sufficiency. While my interlocutors do sometimes exhibit elements of an entrepreneurial mindset, they also distance themselves from it and act in ways that contrast sharply with its principles. Neoliberal cultural schemas thus coexist with remnants of past ideologies and the early formations of new ones, but people manage to keep them cognitively separate, activating them selectively according to the context.

Keywords: work, employment, destandardization, precarity, anthropology of work, identity, identity tools, cultural schemas.

Kazalo

1. Uvod.....	7
1.1 Struktura disertacije	13
1.2 Metodologija	15
1.3 Temeljna terminologija	19
2. Teorije dela	25
3. Pregled razvoja antropološke misli o delu	34
3.1 Temelji znanstvene antropologije in sociologije.....	35
3.2 Utemeljitelji etnologije in etnografije dela v srednji in vzhodni Evropi.....	37
3.3 Biokulturni in strukturalni funkcionalizem: od Trobriandov do Čikaga	41
3.4 Neoevolucionizem, kulturna ekologija in neomarksizem.....	47
3.5 Burawoyjeva etnografija industrijskega dela	51
3.6 Antropologija dela v neoliberalizmu.....	53
4. Preučevanje dela in delavstva v slovenski etnologiji, kulturni in socialni antropologiji..	61
4.1 Začetki slovenske akademske etnologije	61
4.2 Preučevanje načinov življenja.....	64
4.3 Sodobna slovenska etnologija in antropologija dela ter delavstva: od etnologije postsocializma do sistematičnega raziskovanja podjetništva	70
5. Teorije identitet in sebstva	79
5.1 Psihoanaliza in simbolni interakcionizem: temelji družboslovnih teorij identitet in sebstva	81
5.2 Sodobne kulturnoantropološke teorije identitet	84
5.3 O kognitivni dinamiki odnosa med identiteto in sebstvom.....	91
6. Kratek pregled razvoja družbene vloge in pravne ureditve dela skozi zadnjih nekaj stoletij (s poudarkom na slovenskem ozemlju in njegovi okolici).....	97
7. Podobe dela v neoliberalizmu	106
7.1 Živi primeri neoliberalne destandardizacije zaposlovanja.....	107
7.1.1 Brezposelnost, neformalno delo in zavračanje dela v neoliberalizmu	114
7.1.2 Vstop v nestandardno zaposlitev: primeri samozaposlitev in platformnega dela	125
7.1.3 Nestandardna zaposlitev kot težava, kot nevarnost – kot prekarnost.....	134
7.1.4 Pot naprej: prevrednotenje dela skozi krizna obdobja.....	163
7.2 O destandardizaciji in dematerializaciji samih delovnih aktivnosti ter o njihovih časovno-prostorskih posledicah.....	170
7.2.1 Delo in »nedelo« v neoliberalizmu: k novi »kulturni shemi« dela.....	172

7.2.2	Avtomatizacija, dematerializacija in digitalizacija: teorije o kvalitativno drugačnem načinu delu v sodobnosti	183
7.2.3	Prostorsko-časovne dimenzije kapitalističnega dela	191
7.2.4	Neoliberalno preoblikovanje delovnega časa in prostora	206
8.	Identitete v vrtincu zaposlitvenih sprememb	229
8.1	Generacijske spremembe v dojemaju trga dela in posameznikove vloge na njem	235
8.2	Gradnja samoidentifikacije skozi sprejemanje in zavračanje neoliberalne podjetniške miselnosti.....	239
8.3	Ovire na poti do stabilnih in koherentnih samoidentifikacij	258
8.4	Orodja identitetnega dela	273
8.5	Perspektive: (vmesni) rezultati identitetnega dela	293
9.	Sklep	301
10.	Literatura	308

1. Uvod

Zadnja leta in desetletja lahko na področju zaposlitev in dela v Sloveniji ter večini zahodnega sveta spremljamo težnje, ki predstavljajo občuten odmik od stanja, značilnega za večji del 20. stoletja in od tistega, kar v javnem diskurzu ter pravni ureditvi pogosto še danes velja za standard. Ena izmed temeljnih značilnosti ekonomsko-družbene sodobnosti je prav širitev »nestandardnih« oblik zaposlitev, med katere po opredelitvi Mednarodne organizacije dela (ILO 2016: xxii) načeloma spadajo vse vrste zaposlitev, ki odstopajo od zaposlitve za polni delovni čas in za nedoločen čas, pa tudi od običajnega razmerja med delavcem in nadrejenim. V osnovi gre pri širitvi tega tipa zaposlitev za načrtno uresničevanje neoliberalne ideologije fleksibilnosti, ki lahko sama po sebi predstavlja hvaležno raziskovalno polje, a se mi zdi še bolj ključno poglobiti se v njeno vsakdanje udejanjanje, ki se pripenja na specifične kulturne okoliščine in prinaša določene psihološke posledice.

Pri svojem preteklem raziskovalnem delu in ob neformalnih pogovorih s posamezniki mlajše generacije zaposlenih sem v zadnjih letih ugotavljal, da so sodobni zaposlitveni statusi pogosto precej nejasni in spremenljivi. V kratkem obdobju sem naletel na večje število ljudi, ki niso znali ali želeli zares pojasniti, kako se preživljajo, in na še več takšnih, ki bolj ali manj improvizirano kombinirajo različne formalne in neformalne vire dohodka. Ob vse pogostejših nestalnih, kratkotrajnih zaposlitvah in samozaposlitvah torej prihajajo do izraza vmesni, liminalni prostori med zaposlenostjo in brezposelnostjo oziroma obdobja izrazite tranzicije med različnimi statusi. V tovrstno zaposlitveno vmesnost so mlajše generacije delavcev dandanes bolj kot ne pahnjene in so do nje pogosto kritične, a so se po drugi strani situaciji na trgu dela hitro tudi prilagodile in jo vsaj do neke mere ponotranjile.

Spremljanje orisanih sprememb in ljudskih prilagoditev nanje je v meni torej sprožilo neke vrste »etnografsko slutnjo«.¹ Navdahnjen z branjem Graeberjevih *Brezveznih služb*² (2018b) in vrste socioloških teorij o »koncu dela« (glej npr. Rifkin 1995; Gorz 1999; Beck 2000; Frayne 2015; Livingston 2016) sem ugotavljal, da se naša družba v smislu ureditve zaposlitev in tudi samih delovnih aktivnosti res nahaja na prelomnici, ki je že v javnem diskurzu deležna določene pozornosti, a jo hkrati še vedno slabo razumemo. V kontekstu dela je sicer od nekdaj prihajalo tudi do anomalij, kakršni sta neplačano in priložnostno delo, tovrstne neformalne in nestandardne oblike dela pa že od nekdaj pogosto tudi dopolnjujejo formalne. Zadnje obdobje

---

¹ O teh npr. Pink 2021.

² Nekoliko več o drugih potencialnih prevodih danega naslova in koncepta pišem v poglavju 7.1.3.

pa se od prejšnjih razlikuje v tem, da so »nestandardne« oblike dela v določenih sferah že začele prevladovati, zato se mi zdi nujno premisliti, kako te oblike doživljajo mlajši delavci in delavke, torej predstavniki generacije, ki drugačne ureditve niti ni poznala.

K tej tranziciji je svoje nedavno dodala še pandemija, ki nas je prisilila k ponovnemu premisleku in ovrednotenju temeljnih parametrov naših življenj, tudi zaposlitev. Med drugim se je izkazalo tisto, kar so mnogi raziskovalci poudarjali že dalj časa: tiste vrste zaposlitev, ki so najnujnejše za delovanje naše družbe, so pravzaprav najslabše ovrednotene in najbolj prekarne (glej Alvarez Astacio 2023). Nahajamo se torej v prehodnem obdobju, ki lahko sčasoma bistveno spremeni družbeno vrednotenje dela in vodi do preoblikovanja delovnih razmerij, hkrati pa v nov kontekst postavlja vlogo, ki jo ima v tem obdobju delo (oziroma poklic) pri oblikovanju individualnih in kolektivnih identifikacij. Pri tem me delo v prvi vrsti zanima v splošnem, družbenem smislu, torej kot zaposlitev oziroma kakršna koli aktivnost, ki jo opravljamo za plačilo. Šele sekundarno pa bom pozornost mestoma usmeril v konkretne delovne aktivnosti in proizvode, v katerih se prav tako rišejo podobe destandardizacije ter še sami postajajo »abstraktnejši«, s tem pa tudi bolj medsebojno primerljivi.

Ker pri sodobnem načinu dela hitro prihajajo do izraza individualizacija, desocializacija in depolitizacija dela oziroma predvsem ločevanje delavskega subjekta od kolektivov, se mi je zdelo smiselno k tematiki pristopiti na ravni posameznikov in posameznic ter se specifično usmeriti še v problematiko procesov njihove samoidentifikacije. Izhajam iz predvidevanja, da je v dobi »fleksibilnega kapitalizma« (glej npr. Kjaerulff 2015) zaradi nestalnih zaposlitvenih stanj in pogostih tranzicijskih obdobj pa tudi zaradi abstraktnejše vsebine digitalnega dela posameznikom težje vzpostaviti stabilne, koherentne identifikacije. Glede na to, da lahko individualno identifikacijo razumemo kot osebnostno koherenco skozi čas in prostor, se mi zdi nestabilnost postmodernih, neoliberalnih identifikacij smiselno koncipirati tudi kot prostorsko-časovno dezorientacijo, h kateri po eni strani pripomore že orisana nestabilnost zaposlitvenih statusov, po drugi pa tudi krhanje osnovnih parametrov časovno-prostorske ureditve delovnega procesa. Dodatno pozornost bom zato v svojem delu posvetil odnosu, ki ga nestandardno zaposleni vzpostavljajo s prihodnostjo, in predvideval, da pogled težje usmerjajo v srednje- in dolgoročno prihodnost, saj so v večji meri prepuščeni odzivanju na trenutne, takojšnje situacije ter so prisiljeni čas dojemati zgolj kot niz točk in specifičnih dogodkov, kot je denimo nakazala antropologinja Jane Guyer (2007).

Pri vprašanju vloge, ki jo ima delo pri procesih samoidentifikacije, se bom v temelju naslonil na misel razvojnega psihologa Erika Eriksona (glej npr. 1968: 19), ki je prav zaposlitveni status prepoznaval kot ključni gradnik posameznikove koherence skozi čas. V večji meri pa bom

izhajal iz nekaterih sodobnih avtorjev, ki so se vsaj v obrisih osredotočali prav na psihološke posledice neoliberalizma. Pri tem je morda ključen sociolog Richard Sennett (1998), ki je kot posledico nestabilnosti sodobne karijerne poti prepoznal »razgradnjo značaja«, pri čemer je kot ključen dejavnik prikazal izginjanje rutin. Hkrati se bom posvetil vprašanju predpisanih delavskih subjektov, torej načinov vedenja, mišljenja in odločanja posameznikov, kakršne na podlagi neoklasične ekonomije in na podlagi davno preseženih predstav o »ekonomskem človeku«³ še vedno implicira in promovira neoliberalna politika, ki prevladuje v zahodnem svetu (za kritike glej npr. Miller in Rose 1990; Bourdieu 2005).

Izhajal bom iz domneve, da se ta standard le v manjši meri oziroma le v nekaterih poudarkih zares udejanja v vsakdanjem življenju. Ta vidik se mi zdi smiselno poudariti, ker se veliko prelomnih raziskav neoliberalne osebnosti usmerja v preučevanje samega neoliberalnega diskurza (npr. Rose 1990; Urciuoli 2008), redkeje pa se posvečajo mislim in vedenju dejanskih akterjev. Pri svoji raziskavi nameravam to vrzel preseči tudi z upoštevanjem načel teorije prakse, ki me po eni strani usmerja v preučevanje neoliberalnih sistemskih okoliščin in strukturnih omejitev, po drugi pa v spremljanje samega delovanja in razmišljanja posameznikov oziroma prav v nenehno interakcijo med obema stopnjama.

Kot je zapisala Sherry Ortner (1984: 147), teorija prakse v sodobni obliki zastopa predvsem pogled, da strukturne okoliščine vsaj do neke mere vplivajo na človeška dejanja, prepoznati pa je treba točke sistemske produkcije in reprodukcije ter potenciale sistemskih transformacij. Pričujočo disertacijo bo do neke mere zaznamovalo prav iskanje načinov, na katere se posamezniki izogibajo pritiskom hegemonije oziroma se jim upirajo. Pri tem me bo vodila dvojnost med (materialističnim) osredotočanjem na delo in zaposlitve kot osrednjim kazalnikom družbenih sprememb na eni ter (kulturalističnim) zanimanjem za družbene vrednote in miselnost na drugi strani. Pri svojem raziskovanju nenazadnje v veliki meri izhajam iz definicije kulture, ki jo je razvil začetnik kognitivne antropologije Ward Goodenough: »Kultura neke družbe je sestavljena iz vsega, kar mora posameznik vedeti ali verjeti, da deluje na način, ki je sprejemljiv ostalim članom« (po Blount 2011: 13). V tem smislu destandardizacijo obravnavam tudi kot preoblikovanje in fragmentacijo tradicionalne »kulturne sheme« dela, torej kot obdobje bolj razpršenih, individualiziranih interpretacij dela ali pa pospešenega spreminjanja tistega, kar mora posameznik vedeti ali verjeti o delu.

Odgovore na orisana raziskovalna vprašanja bom iskal z vpogledom v življenje in delo peščice nestandardno zaposlenih posameznikov, ki se nahajajo v omenjenih vmesnih prostorih ali pa v

---

³ Racionalnem, informiranem, sebičnem, konsistentnem v preferencah ipd.

očitni zaposlitveni tranziciji.⁴ Po eni strani bodo moji sogovorniki s svojim nestandardnim položajem v zaposlitveni sferi še vedno reprezentativni le za delček slovenske družbe, po drugi pa se mi zdijo zaradi vse močnejših silnic »destandardizacije« širše relevantni in torej menim, da se prav v njihovih izkušnjah kaže znaten del prihodnosti ureditve dela. Pri tem naj poudarim, da moja raziskava ni bila statična in torej ni bila vezana le na kratek intervju ali obdelavo statističnih podatkov, temveč je skušala zajeti daljše časovno obdobje, kar se mi zdi nujen pogoj za boljše razumevanje sprememb v življenjski situaciji neformalno zaposlenih ljudi in fleksibilnega kapitalizma samega. Večina mojih sogovornikov je v kratkem obdobju izkusila precej različne zaposlitvene statuse in oblike, zaradi česar so mi lahko predstavili izkušnje z različnih koncev zaposlitvenega spektra. Tovrstno prehajanje in »napredovanje« sem skušal v ohlapnem smislu povzeti tudi s strukturo osrednjih poglavij pričujoče disertacije.

Empirična raziskava mi nenazadnje služi tudi kot neke vrste odziv na vrsto površinskih medijskih objav o sodobnem delu, pa tudi na kup socioloških raziskav, ki so prevečkrat ostajale na ravni teoretskih predvidevanj o kapitalističnem delavcu in so vsakdanjo delavsko resničnost nekoliko zanemarile. Po eni strani sicer moja raziskava gotovo izhaja tudi iz vrste nedavnih družboslovnih analiz in raziskav »prekarnega dela« in »prekarnosti«, po drugi pa se od njih namerno nekoliko oddaljuje, saj se mi zdi to polje raziskav do neke mere že zasičeno, analitični koncept prekarnosti pa pogosto neučinkovit, ker že vnaprej insinuira večino tistega, kar tovrstne raziskave običajno ugotavljajo. Te analize pogosto že izhajajo iz specifičnega pripovednega načina, ki jim narekuje tudi vsebino. Poleg tega raziskovalci množico prekarno zaposlenih, torej »prekariat«, prepogosto obravnavajo kot homogeno celoto ali pa celo kot specifičen družbeni razred (glej Standing 2011), kar lahko posameznike prikaže kot izrazito pasivne,⁵ ob tem pa spregleda raznorodnost in raznolikost bivanjskih izkušenj prekarnih delavcev (Neilson in Rossiter 2008: 65; Kwon in Lane 2016: 11; Parry 2018: 15). V tej disertaciji bosta motiv in koncept prekarnosti sicer še vedno močno prisotna, a sama ne bi zmogla zajeti širine obravnavanih situacij in izkušenj na trgu dela.

Nenazadnje menim, da raziskovalci in raziskovalke prekarnost večkrat v preveliki meri preučujejo kot naključno anomalijo ali pa kot škodljiv, začasen odklon od standardnih zaposlitev, h katerim bi morali kot družba še vedno stremeti. S tem skušajo »kolo zgodovine«⁶ kvečjemu zavrteti nazaj. Neformalnost, fleksibilnost in prekarnost po drugi strani sam razumem

---

⁴ Morda ni nepomembno, da sem se v določenih obdobjih začetka svoje poklicne poti tudi sam večkrat znašel v podobnih tranzicijah in na podobnih prelomnicah. V tej disertaciji sicer nisem izvajal avtoetnografije, mi pa lahko osebne izkušnje koristijo pri analizi nekaterih rezultatov. Ključno se mi zdi predvsem dejstvo, da je ta izkušnja med mladimi zaposlenimi v Sloveniji danes preprosto izjemno razširjena.

⁵ Slednje vidim tudi kot razlog, da se z oznako prekarnosti niso zares istovetili niti nekateri moji sogovorniki.

⁶ Glej Marx in Engels 2009 [1848]: 108.

kot nepovratno vpete v našo družbeno organizacijo in v nekaterih nastavkih pravzaprav kot integralen del sodobnega in prihodnjega kapitalizma, zato se mi pozivi po zgolj njihovi »odpravi« ne zdijo produktivni. Bolj smiselno se mi zdi iskati načine njihovega preoblikovanja na način, ki bo za delavce manj tvegan in jim bo nudil več socialne varnosti. Z etnografsko raziskavo sem torej skušal vsaj v obrisih ugotoviti, kako lahko te transformacije spreobrnemo v smer bolj poštene porazdelitve in ureditve dela ali pa celo razširitve koncepta dela z vključevanjem tudi drugih vrst aktivnosti in družbenih odnosov, ki jih doslej nismo dojemali kot delovnih, torej do neke vrste redistribucije in revalorizacije dela (glej Kanjuo-Mrčela in Ignjatović 2015).

V mojem primeru se mi zdi zato smiselno izhajati iz »destandardizacije«, ki predstavlja širši koncept kot »prekarnost«, saj ne implicira nizke kvalitete, varnosti in plače dela ter torej ne vsebuje vrednostne sodbe. Poleg tega »destandardizacija« za razliko od konceptov »fleksibilizacije« in »deregulacije« ne izvira iz neoliberalnega besednjaka in torej nima ideološkega prizvoka. Hkrati svoje raziskave ne usmerjam le v »nestandardne zaposlitve«, ampak me destandardizacija zanima v bolj splošnem smislu, torej kot širši družbeni pojav in kot niz odzivov nanj. Destandardizacija poleg specifičnega tipa zaposlitev implicira tudi pogostejša obdobja brezposelnosti, iskanja službe, neformalnega dela⁷ in neplačanega dela, hkrati pa za razliko od koncepta nestandardnih zaposlitev ali pa prekarnosti samo destandardizacijo razumem predvsem kot proces oziroma specifično preoblikovanje, ki je (še) vedno v teku in ves čas privzema nove oblike.

Ob konceptu »destandardizacije« moram sicer poudariti, da se mi zdi nujno kritično pristopati tudi k predstavi »standarda«, ki je tudi na področju zaposlitev brez dvoma precej arbitraren. Kljub temu je načeloma jasno, da imamo na tem območju s »standardom« načeloma v mislih specifičen tip rednih zaposlitev za nedoločen čas, značilen za kratko obdobje po drugi svetovni vojni na globalnem severu, kot nakazuje že uvodoma navedena definicija Mednarodne organizacije dela. Po eni strani gre torej pri »destandardizaciji« in »nestandardnem delu« za izraza, ki sta pri preučevanju sodobne ureditve dela bolj kot ne uveljavljena in ju načeloma takoj razumemo v njuni geografski in zgodovinski specifičnosti, po drugi pa mi koncept vendarle dopušča tudi določen manevrski prostor, v katerem lahko raziščem zelo različne tipe zaposlitev in delovnih aktivnosti.

---

⁷ To načeloma predstavlja dejavnosti, ki niso (pravilno) pogodbeno urejene in ovrednotene, torej načeloma tisto, kar poznamo pod izrazom »delo na črno«. Neformalno delo pogosto spremlja nestandardne zaposlitve in je lahko tudi njihova posledica, a se pojma ne prekrivata, saj gre pri nestandardnem delu običajno za povsem legalne in pogodbeno urejene dejavnosti.

Znotraj širšega polja destandardizacije me zanimajo t. i. espeizacija in prekarizacija, platformno delo, pa tudi nove oblike neformalnega dela, zavračanja dela in še drugi podobni kazalniki sodobnih zaposlitvenih tranzicij ter vmesnih prostorov. Poleg tega v svoji raziskavi ugotavljam tudi stopnjo, do katere prej orisani standard še živi v zavesti mlajših generacij in v kolikšni meri znotraj teh generacij velja kulturni konsenz. Tudi koncept zaposlitvenega »standarda« se mi zdi smiselno razumeti v smislu dvojne hermenevtike,⁸ saj ga lahko po eni strani preučujemo skozi prizmo zakonodaje in družboslovne teorije, po drugi pa kot vsakdanji ljudski izraz in koncept, na katerega se velja opreti pri razmišljanju o sodobni družbi in njeni polpreteklosti.

V osnovi se sicer strinjam s Fergusonom in Li (2018: 1), ki sta ugotavljala, da razprave o sodobnih zaposlitvah in prekarnosti prevečkrat temeljijo na negativnih kategorijah analize (brezposelnost, neformalna ekonomija, nestandardna zaposlitev, nestabilnost, negotovost), kar pomeni, da svet fleksibilnih, nestalnih zaposlitev v veliki meri opredeljujejo s tistim, kar ni, oziroma s tistim, kar je že odsotno. Kljub temu menim, da je koncept destandardizacije manj ostro zamejen in da insinuira predvsem vmesnost, procesualnost in raznolikost sodobnih delovnih ureditev, pa tudi, da ideje o »standardu« ostajajo uporabno izhodišče analize.

Poleg vprašanj o samoidentifikacijah sem bil torej pozoren tudi na spremembe pri dojemanju in vrednotenju »standardnih« zaposlitev in dela nasploh, saj je naša družba v veliki meri vzpostavljena prav okrog dela, a lahko tudi pri tem opažamo določene spremembe. Skušal sem ugotoviti, ali tudi mlajše generacije delu pripisujejo takšen pomen ali pa so svoj vrednotni sistem v večji meri prilagodile in so pri njih vlogo dela pri oblikovanju identifikacij v zadnjih desetletjih res prevzele potrošnja in prostočasne aktivnosti, kot so že pred časom ugotavljali razni avtorji (glej Chaney 1996: 112). S tem bi rad nekoliko zajel tisto, kar je marksistični kulturolog Raymond Williams (1965) imenoval »struktura občutenja«, torej stopnjo družbene (generacijske) sprejetosti določenih konvencij oziroma kolektivno miselnost, ki se neizogibno razlikuje od tiste preteklih generacij, a hkrati izhaja prav iz njih, ob tem pa morda niti še ni zares artikulirana v izdelani obliki in jo je treba zajemati med vrsticami.

Moja disertacija je torej v osnovi posvečena preučevanju sprememb v družbeni ureditvi dela in njenih posledic, hkrati pa naj poudarim, da bo funkcionirala tudi kot širši razmislek potencialov samega antropološkega preučevanja dela in zaposlitev, torej antropologije dela. Pri tem se mi zdi smiselno opozoriti še, da je družboslovno preučevanje dela in zaposlitev pogosto tesno prepleteno z aktivističnim, političnim vidikom, ki ga je od strogo teoretičnega včasih težko ločevati. Ta vidik bo morda zaznaven tudi v moji disertaciji in pravzaprav predstavlja njeno

---

⁸ Teoretski koncept, ki ga je razvil sociolog Anthony Giddens, ko je ponazarjal, da ima družboslovna misel precej raziskovalnih konceptov skupnih z ljudstvom.

izhodišče, kljub temu pa želim besedo še vedno v večji meri prepustiti svojim sogovornikom in njihovim pogledom na sodobno zaposlitveno situacijo. Nenazadnje se do neke mere strinjam z antropologom Marvinom Harrisom (1968: 221–222; delno tudi 1979: 141–165), ki je ob marksistični antropologiji opazal, da ji lahko njena ideološka obremenjenost in povezovanje teorije s politično akcijo otežujeta pot do znanstvene resnice.

1.1 Struktura disertacije

Po uvodni razgrnitvi tematike disertacije bom orisal in pojasnil še glavna metodološka orodja, s katerimi bom iskal odgovore na svoja raziskovalna vprašanja. Zadnji element uvoda pa bo predstavljala še kratka razgrnitev koncepta »dela«, ki bo v disertaciji prisoten skorajda ves čas, zaradi česar ga je smiselno že zgodaj operativno opredeliti. Uvodu bo sledilo pet teoretskih oziroma preglednih poglavij, s katerimi želim na eni strani predstaviti razvoj teorij dela in njegovega antropološkega preučevanja ter na drugi strani antropološko preučevanje posameznikov in predvsem njihovih identitet.

Najprej bom pregledal in premislil nekatere klasične teorije dela, ki še danes predstavljajo temelj skoraj vsaki raziskavi in vsakemu premisleku tega tematskega področja. Pri tem gre predvsem za delo Marxa in Engelsa ter poznejših marksistov ter tudi za nekatere teorije Maxa Webra in Emila Durkheima. V tretjem poglavju bom nato predstavil razvoj antropologije dela kot znanstvene poddiscipline, ki se je resneje razvila v zadnjega pol stoletja, a ima bogato predzgodovino, s katero pravzaprav predstavlja pomemben del zgodnjega razvoja celotne antropologije. Etnografiji dela so se namreč že v 19. stoletju posvečali predvsem nekateri nemški etnologi (glej npr. Spittler 2008), pozneje pa so se za delovne aktivnosti med drugim zanimali tudi Raymond Firth (1929), E. E. Evans-Pritchard (1940) in Bronisław Malinowski (1948), torej nekatera ključna imena v razvoju kulturne/socialne antropologije in same etnografske metode. Kar zadeva preučevanje zahodnega, kapitalističnega in industrijskega dela, je bila prelomna raziskava, ki jo je opravljal ameriški antropolog Lloyd-Warner že v tridesetih letih 20. stoletja v čikaški tovarni Hawthorne (glej Baba 2009), kontinuiranemu razvoju antropologije dela pa lahko sledimo nekje od sedemdesetih let 20. stoletja, ko je sociolog Michael Burawoy (1979) v neki drugi čikaški tovarni izvajal opazovanje s soudeležbo oziroma etnografijo skozi zaposlitev. V zadnjih dveh ali treh desetletjih je postalo vse pogostejše tudi preučevanje postindustrijskega dela oziroma kulturnih okoliščin dela v neoliberalizmu, čeprav je to še vedno nekoliko oddaljeno od osrednje antropološke misli.

Slika je morda do neke mere obratna na področju slovenske etnologije/antropologije dela, ki ji bom posvetil ločeno krajše podpoglavje. Raziskovanje dela oziroma predvsem delavstva je močno zaznamovalo predvsem srednjo fazo akademskega razvoja slovenske etnologije in je predstavljalo eno izmed njenih osrednjih tematskih usmeritev (Baš 1966; Kremenshek 1970), v zadnjih letih pa je teh raziskav (tudi) pri nas vendarle sorazmerno malo. Ključno izjemo tu predstavlja delo Nine Vodopivec (glej npr. 2007b; 2021a; 2022), ki se redno posveča raziskovanju industrijskega dela v postsocialističnem okolju.

Glede na to, da skušam sodobno ureditev dela osvetliti z zornega kota posameznih delavcev in predvsem skozi vidik (samo)identifikacij, se bom v posebnem poglavju nekoliko poglobil še v zgodovino družboslovnega in antropološkega koncipiranja ter preučevanja identitet. Čeprav se kulturna antropologija običajno usmerja predvsem v kolektivne identitete, sem se sam v disertaciji nekoliko bolj približal sociološki in psihološki tradiciji zanimanja za individualne identitete. Pri tem vsaj posredno izhajam iz ključnih ugotovitev razvojne psihologije (Erikson 1968) in simbolno-interakcionistične sociologije (Goffman 1963, 2014 [1956]; Mead 1997 [1932]), v večji meri pa so zdaj relevantne sodobne, postmoderne teorije o identiteti kot nestalni in nestabilni, od konteksta odvisni entiteti, zaradi česar danes raje govorimo o nikoli zares dokončanem procesu »identifikacije« (glej Muršič 1997; Brubaker in Cooper 2000).

Orisanim štirim poglavjem, v katerih bom pregledal teoretski razvoj določenega raziskovalnega polja oziroma koncepta, bo sledilo še zgodovinsko poglavje, v katerem bom na eni strani v grobem predstavil razvoj moralnih prepričanj o delu in na drugi strani dejanske pravne ureditve delovnih razmerij na Slovenskem skozi zadnjih nekaj stoletij. Če v svoji disertaciji govorim o bistvenih spremembah v odnosu do dela skozi dejanske načine dela ter zaposlitev, se mi zdi smiselno z uporabo nekaj ključnih iztočnic in prelomnic najprej osvetliti razvoj in vzpostavitev tistega, kar naj bi predstavljal izginjajoči »standard« dela.

Na podlagi te razvejane predstavitve ozadja in podlage svojih raziskovalnih zamisli bom prešel v osrednji del disertacije, ki bo posvečen ključnim vprašanjem sodobne ureditve dela in njenih vplivov na samoidentifikacijo posameznikov pri nas, temeljil pa bo na etnografskem gradivu. Skozi kulturnoantropološko prizmo bom tu predstavil značilnosti sodobne pravne in družbene ureditve dela ter sodobnega diskurza o delu, pa tudi ključne analitične koncepte, ki nam lahko pomagajo bolje razumeti to ureditev in umike od »standardov«.

Pri tem se bom oprl na antropološke teorije neoliberalizma (Freeman 2007; Greenhouse 2010; Ganti 2014), prekarnosti (Herod in Lambert 2016; Hann in Perry 2018) in brezposelnosti (Perelman 2008; Kwon in Lane 2016; Rubić 2017) ter se vsaj bežno posvetil še potencialom drugačne ureditve in delitve dela. V tem delu disertacije bom v podpoglavjih v grobem

ponazoril posameznikovo prehajanje od brezposelnosti in neformalnega dela do (nestandardne) zaposlitve in pri nekaterih še do resnejših podjetniških ambicij ter zamisli o potencialni preureditvi zaposlitev. Smiselno se mi zdi najprej predstaviti stanje na trgu dela in torej vidik zaposlitev, zatem pa opozoriti na nekatere spremembe v delovnem procesu, predvsem v smislu prostorsko-časovnih značilnosti neoliberalizma in postindustrijskega dela nasploh.

Ključno bo osmo poglavje disertacije, v katerem bom na podlagi spremljanja vseh teh sprememb povzel in natančneje analiziral procese samoidentifikacije nestandardno zaposlenih. V osnovi bom pri tem pozoren na neoliberalno poudarjanje pomena podjetniške miselnosti, a bom skušal predvsem ugotoviti, kako posamezniki krmarijo med silnicami okolja in lastnimi ambicijami ter kako pri tem ohranjajo »osebnostno« stabilnost. Temu bo sledil še sklep, v katerem bom skušal koncizno predstaviti glavne ugotovitve in razmišljati o potencialih nadaljnjega raziskovanja tovrstne tematike ter delovanja na tem področju.

1.2 Metodologija

V svoji disertaciji omenjene vmesne, fleksibilne oblike zaposlitev in brezposelnosti obravnavam s pomočjo desetih izbranih posameznic in posameznikov, ki vsaj v določenem obdobju moje raziskave niso (bili) vključeni v redno delovno razmerje, temveč so bili »zaposleni nestandardno« in se pogosto preživljajo na težje opredeljive načine. V ospredju mojega zanimanja so bili izbrani samozaposleni, določeni platformni delavci, nekateri takšni, ki v tem obdobju ali pa nasploh pogosto prehajajo med brezposelnostjo in zaposlenostjo, pa tudi nekateri, ki so v danem obdobju prostovoljno brezposelni. Moja raziskava je bila osredotočena na mlajše posameznike in na območje osrednje Slovenije, a vsaj v izhodišču nagovarja tudi problematiko, značilno za večji del zahodnega sveta in zato skuša zajeti tudi nekatere temeljne značilnosti človeškega odnosa do dela.

Udeležence in udeleženke v raziskavi sem izbiral na podlagi osebnih izkušenj in priporočil, glavni kriterij izbire pa je predstavljal nestalen zaposlitveni status, v nekaterih primerih tudi v kombinaciji s specifičnim odnosom do dela in zaposlitev. Zanimali so me predstavniki t. i. milenijske generacije (generacije Y), torej ljudje, rojeni v približno 15-letnem obdobju od začetka osemdesetih do sredine devetdesetih, ki so se dokaj nedavno začeli resneje vključevati na trg dela in so za razliko od prejšnjih generacij že precej bolj vpeti v neoliberalno delovno okolje.

Večina sogovornikov se tako ali drugače poklicno udejstvuje na področju kulture in v kulturnem sektorju, ki se mu bom v nekaterih delih tudi zaradi osebnih preferenc natančneje

posvetil, a me sodobne nestandardne zaposlitve načeloma zanimajo tudi širše. Kulturni sektor se pri tovrstnih raziskavah izkaže kot hvaležno polje raziskovanja že zato, ker je izrazito prekariziran in ga lahko v tem smislu razumemo kot kazalnik prihodnje ureditve na različnih drugih poljih družbe in dela. V osnovi pa bi torej rad kljub temu poudaril, da se mi zdi prekarizacija kulturniškega dela ključno ilustrativen del širših sistemskih težav in jo lahko torej vzporejamo s stanjem trga dela na raznih drugih področjih.

Sogovornike in sogovornice predstavljajo:⁹ samozaposlena v kulturi, ki se je v obdobju moje raziskave »redno honorarno zaposlila« v določeni kulturni instituciji, pred tem pa je večinoma opravljala »manjša«, njeni »službi« bolj ali manj podobna honorarna dela, s katerimi se občasno ukvarja še zdaj; uradno brezposelni in prejemnik denarne socialne podpore, ki načeloma vsak dan hodi v službo (v kulturnem sektorju), plačilo pa prejema na podjetniški račun svoje partnerke, torej dela »na črno« in ob tem služi še iz nekaterih drugih virov; samostojni podjetnik, ki je z željo po fotografskem delu dalj časa opravljal delo informatorja v enem od ljubljanskih muzejev in se je ob izgubi tega dela počutil »brezposelnega«, pozneje pa je kot fotograf postal »redni honorarni sodelavec« nekega drugega muzeja; nekdanji podoktorski raziskovalec na ljubljanskem znanstvenem inštitutu, ki je v iskanju lažjega življenja in prijaznejšega delovnega okolja pustil službo in začel v tujini preizkušati drugačne poklicne ter življenjske poti; samostojni podjetnik, ki je stabilne pisarniške službe zamenjal za razvažanje hrane (tudi platformno) in delo maserja, sčasoma pa se usmeril predvsem k projektному upravljanju; samozaposlena v kulturi kot vizualna pedagoginja, ki svojo »plačo« vsak mesec sestavlja iz več različnih delov in mora ves čas prehajati med različnimi institucijami ter nalogami; zdravnica, ki je pred koncem opustila svojo specializacijo in se prijavila na zavod za zaposlovanje z željo po spremembi poklicne poti in po raziskovanju drugačnih načinov življenja; mlada brezposelna, ki je v mesecih po preteku svojega študentskega statusa opravljala razna honorarna dela in ni imela prave predstave o svoji karierni usmeritvi, kmalu zatem pa se je honorarno zaposlila pri kulturni instituciji, za kar je morala sicer še vedno odpreti samostojno podjetje; samozaposleni v kulturi, ki je v času moje raziskave prešel od vloge piarovca do novinarja in delo še vedno opravlja honorarno, pred tem pa je bil več let fiktivno zaposlen v podjetju svojih staršev in je na ta način izdajal račune za svoje druge kulturne dejavnosti; in doktor znanosti, ki je večji del moje raziskave delal kot raznašalec hrane za eno od spletnih platform, za kar je moral odpreti samostojno podjetje, pozneje pa je prostovoljno prešel nazaj v brezposelnost.

---

⁹ Nekoliko bolj poglobljena predstavitev sledi v poglavju 7.1.

Izbral sem sogovornike, ki so mi lahko predstavili različne vidike zaposlitvenih tranzicij in so mi pomagali raziskati nekatere najizrazitejše pojave na sodobnem trgu dela ter v ureditvi samega delovnega procesa, hkrati pa pri vseh prihajajo do izraza tudi spremenjeni časovno-prostorski pogoji dela in s tem tudi krhanje nekaterih parametrov samega koncepta »dela«. Verjamem, da lahko na primeru desetih ljudi že prepoznavamo nekatere glavne smernice ureditve zaposlovanja in dela v sodobni slovenski družbi, pri čemer je ena izmed smernic prav destandardizacija in z njo povezana raznolikost ureditev ter doživljanj trga dela.

Na vsako izmed raziskovalnih vprašanj sem iskal odgovore s spremljanjem več različnih sogovornikov, pri mnogih tematikah pa so mi lahko uporabne informacije in razmisleke nudili praktično vsi. Pripovedi mojih sogovornikov in sogovornic so težko reprezentativne za vse segmente slovenske družbe, celo v kontekstu izbrane generacije – milenijske – in regije – Osrednjeslovenske –, vendar kljub temu predstavljajo relevantne poudarke, ki jih je mogoče vsaj do določene mere razumeti širše. Pojavi prekarizacije, espeizacije ipd. so pri nas široko razširjeni in tudi statistično potrjeni, v tej disertaciji pa sem se želel na primeru peščice sogovornikov poglobiti v nekatere njihove vsakdanje posledice in ljudske odzive. Namensko sem se osredotočil na manjše število sogovornikov in sogovornic, saj sem se želel vsakemu nekoliko posvetiti na osebni izkustveni ravni in z njimi ostajati v stiku dalj časa, da sem lahko zajemal tudi omenjene »tranzicije«. Ker se mi zdijo prav slednje značilen, če ne celo osrednji element sodobnega trga dela, sem do neke mere iskal prav primere, pri katerih se zaposlitvena in širša življenjska situacija sorazmerno hitro spreminja.

Osnovo mojega etnografskega dela predstavljajo poglobljeni odprti in delno strukturirani intervjuji, ki sem jih opravljal s posamezniki in posameznicami večkrat skozi obdobje treh let, prav tako pa sem skušal z neposrednim etnografskim opazovanjem in spremljanjem pridobiti vsaj delen vpogled v nekatere njihove delovne aktivnosti in morebitne aktivnosti iskanja zaposlitve. Pri tem sem občasno uporabljal metodo sledenja oziroma »senčenja«,¹⁰ svoja opazanja pa sem si redno zapisoval v beležko, s katero sem si pomagal tudi pri opravljanju intervjujev. Ker je moja raziskava usmerjena predvsem v položaj posameznikov na trgu dela, so me sicer same delovne aktivnosti zanimale le v najsplošnejšem smislu, pa tudi pri teh sem se bolj usmerjal v interpretacije kot pa v same pojave.

Ker sem večino sogovornikov in sogovornic vsaj bežno poznal že od prej ali pa so me jim za potrebe raziskave predstavili skupni prijatelji, sem z uvodnimi intervjuji lahko začel hitro in nisem čutil potrebe po dodatnem zblíževanju. Intervjuje sem skušal voditi kot približke

---

¹⁰ Oblika opazovanja, pri kateri preučevanemu subjektu sledimo pri njegovih bolj ali manj vsakdanjih opravilih in se pri tem skušati nekoliko postaviti v njegovo kožo (glej npr. Bartkowiak-Théron in Sappey 2012).

običajnih, vsakdanjih pogovorov, v kakršne se z znanci in neznanci zapletamo redno, ko jim pripovedujemo o svoji zaposlitveni situaciji in njenih vplivih na naše siceršnje življenje.¹¹

Ob intervjujih in spremljanju dela sem se skušal izogniti hierarhičnemu, neenakopravnemu razmerju med raziskovalcem in sogovornikom ter jih jemal kot enakopraven del raziskave in interpretacije rezultatov, kar sem jim skušal tudi nakazati. Pogosto so me torej zanimale tudi njihove interpretacije dogajanja, pri čemer so se lahko nekateri nenazadnje opirali tudi na svojo družboslovno ali humanistično izobrazbo. Prvi del intervjujev so običajno sicer predstavljala vprašanja o njihovem trenutnem uradnem statusu in o podrobnostih njihove zaposlitvene situacije, od tega pa sem prešel k vprašanjem o njihovih preteklih zaposlitvenih izkušnjah, o njihovih načrtih za prihodnost, o njihovih idealnih zaposlitvah in načinih dela, pa tudi o njihovih vsakdanjih delovnih navadah ter o načinih, na katere se te navade križajo z drugimi sferami njihovih življenj. Ob poznejših intervjujih sem običajno sprva spet preveril njihovo zaposlitveno situacijo v danem trenutku, ob tem pa sem se naslonil tudi na njihove napovedi in načrte iz zgodnejših intervjujev ter preveril njihovo uresničevanje. Vseskozi me je zanimala stopnja njihove identifikacije z delom, z zaposlitvijo ali s poklicem, kar sem skušal med drugim zajeti z vprašanji o tem, kako sebe in svoje delo predstavljajo drugim ljudem.

Čeprav sem imel za vse sogovornike v osnovi pripravljen ohlapen niz podobnih vprašanj, so se glede na njihove odgovore ves čas porajala različna podvprašanja, ki so vplivala na oblikovanje nekaterih novih raziskovalnih podvprašanj. Poleg tega sem pri vsakem izmed sogovornikov na določeni točki pogovorov zbral niz hitrih asociacij na določeno iztočnico, s čimer sem skušal v grobem zajeti miselne procese pri asociacijah na izbrani koncept ter s tem doseči boljše razumevanje kulturnega razumevanja določenega koncepta oziroma njegove »kulturne sheme« (glej npr. Strauss in Quinn 1997). Zbiranje asociacij je pristop, ki so ga v kulturno antropologijo uvajali predvsem psihološki in kognitivni antropologi (D'Andrade 2008). Vpliv predstavnikov teh dveh poddisciplin na moje raziskovanje se v disertaciji na nekaterih mestih gotovo čuti, saj sem bil tudi v prostih pogovorih pozoren na določene miselne vzorce in metafore. Kljub temu pa naj poudarim, da je ta del moje raziskave zgolj neke vrste eksperimentalni dodatek, ki se mi zdi pri izhajanju iz prej omenjene »kognitivne« definicije kulture smiselno (glej npr. Blount 2011), nisem pa zares izvajal prave kognitivnoantropološke raziskave, za kakršno je običajno značilna precej rigorozno zastavljena metodologija.

Ključna je še poudarek, da sem namesto bolj standardnega opazovanja z udeležbo izvajal v posameznika/posameznico usmerjeno etnografsko raziskavo. Pri tem sem bil po eni strani

---

¹¹ Podoben raziskovalni pristop je Naomi Quinn (1997: 138) imenovala »intenzivni intervjuji«.

pozoren na vidik kolektivne (poklicne) identitete, po drugi pa je šlo predvsem za vpogled v vpliv dela na posameznikovo osebnostno stabilnost skozi čas (in prostor). V tem smislu sem sledil načelom metodološkega individualizma v obliki, v kakršni sta ga denimo od 90. let 20. stoletja zagovarjala Anthony Cohen (1994) in Nigel Rapport (1997). Menim, da nestanovitnost in prekarnost sodobnih zaposlitev, pa tudi fluidnost in dinamičnost neoliberalizma zahtevajo določeno metodološko odprtost oziroma fleksibilnost, ki me je v različnih obdobjih vodila do različnih tematskih in metodoloških poudarkov.

1.3 Temeljna terminologija

Čeprav gre v pričujoči disertaciji predvsem za preučevanje vpliva sprememb v družbeni ureditvi zaposlitev na procese posameznikove samoidentifikacije, se bom na nekaterih mestih vsaj implicitno spraševal tudi o pomenu in rabi nekaterih povsem temeljnih pojmov, kot so delo, služba, zaposlitev in poklic. Ti se lahko zaradi svoje vseprisotnosti in zaradi velike vloge označenih konceptov v naših vsakdanjih življenjih zdijo povsem samoumevni, a se ob vpogledu v zgodovinsko in geografsko raznolikost kaže njihova arbitrarnost, ki prihaja dodatno do izraza v specifičnih prehodnih zgodovinskih obdobjih.

Kot splošen, generičen izraz, s katerim pogosto označujemo tako široko paleto oblik porabe energije kot tudi opravljanje nalog za plačilo, je najpogosteje v uporabi »delo«. Izraz »delo« je bil sicer kot označevalec rezultata delovne dejavnosti prisoten že v starocerkvenoslovanščini, v obliki »děti« ('delati' in 'postaviti') še v praslovanščini in v korenu dheh ('položiti, postaviti' in 'izdelovati, delati') celo v praindoevropsščini (Snoj 2015), kar nakazuje, za kako temeljen pojem v razvoju človeške družbe gre. Kot izhodišče nadaljnjih razmislekov bom v tem uvodu vzela nekatere sodobne definicije »dela«, ob katerih hitro postane jasno, da je lahko dani pojem še vedno predmet stalnih pogajanj in simptom kulturne raznolikosti ter političnih bojev.

Slovar slovenskega knjižnega jezika (2014) delo sprva opredeli kot »zavestno uporabljanje telesne ali duševne energije za pridobivanje dobrin«. ¹² Iz te preproste definicije lahko že izluščimo tri temeljne premise, ob katerih se velja za trenutek ustaviti.

Delo je tu opredeljeno kot zavestna, torej namerna dejavnost, kar ga po eni strani ločuje od naključnih, nenamernih oblik porabe energije, a lahko odpre tudi vprašanje dejanske »zavestnosti« vsakršnih delovnih dejavnosti. Pri mnogih pomembnih delih predstavlja tudi njihov

---

¹² Druge razlage pojma »delo« so po SSKJ še: delanje, vezano na določeno področje; kar se uresničuje z delanjem; kar je uresničeno z delanjem; predmet, stvar, ki jo kdo izdeluje; zaposlitev, služba; dejanje; premagovanje sile na določeni poti. Izstopa morda tista razlaga, ki dela ne definira kot dejavnost, temveč kot njen (že uresničen) proizvod (največkrat umetniški). Ta je z vidika odjemalcev ali občinstva gotovo ključen, v kontekstu antropološkega raziskovanja (postindustrijskega) dela pa vendarle ni bistven, saj nas delo zanima predvsem kot proces in odnos.

družbeni vidik, torej druženje na delovnem mestu in izven njega. To je še posebej značilno za storitveno delo ter za nekatera ustvarjalna in umetniška dela, pri katerih morajo »delavci« v želji po pridobivanju novih stikov in potencialnih strank vsaj nekaj časa vložiti v negovanje družbenih stikov, kar lahko počnejo povsem namerno in ciljno usmerjeno, a pogosto kljub temu ne bi rekli, da ob tem »delajo«. Po drugi strani pa občasno takšne in podobne »delovne« dejavnosti izvajajo tudi manj zavestno in jih morda ozavestijo šele naknadno. Na ta način se pri prepletanju delovnega in prostega časa, pa tudi službenega in zasebnega, meje med zavestno in naključno porabo energije vsaj nekoliko skrhajo.

Drugi vidik je poraba »telesne in duševne energije«, ¹³ kar v definiciji smiselno nakazuje širino palete opravil, ki jih lahko razumemo kot »delo«. Definicija na ta način pokrije oba tipa človeške dejavnosti, a že z vključitvijo te distinkcije nakaže, da se pravzaprav vsaka kultura in družba ves čas znova odloča, kaj bo veljalo za delo in kaj ne, pri čemer je v preteklosti v teh krajih za »pravo delo« pogosto veljalo fizično (torej telesno), kar je v zavesti mnogih prisotno še danes. V zadnjem obdobju je nihalo do neke mere zanihalo v drugo smer, kar sicer morda ne pomeni, da nekaterih fizičnih opravil ne razumemo več kot dela, jih pa morda vrednotimo nižje od duševnih. Ta zgodovinska zaznamovanost in hierarhiziranost različnih oblik dela tvorce tovrstnih definicij v želji po inkluzivnosti danes sili v eksplicitno omembo obeh tipov. Kljub temu pa mora biti danes načeloma tudi jasno, da vsako delo vključuje obe komponenti in da sta pri večini del tesno prepleteni. Tudi najbolj preprosta fizična opravila so hkrati vedno delno že miselni in čustveni procesi.

Še zadnji in morda ključni del zgornje definicije pa je vezan na »pridobivanje dobrin«. Definicija bi na tej točki verjetno težko bila bolj natančna, saj lahko glavni cilj dela oziroma nagrada za delo privzame zelo različne oblike, ki jih moramo strpati po skupni označevalci – »dobrine«. Izraz »pridobivanje dobrin« lahko v tem kontekstu sicer nakazuje, da naše pristočasno ustvarjanje, naše prostovoljno »delo« ali pa naša medsosedska pomoč težko veljajo za »delo«, razen če izraz res razumemo v najširšem smislu in lahko kot »pridobljene dobrine« prepoznamo tudi sprostitev, dobre medsosedske odnose ali pa kateri drugi socialni kapital. ¹⁴ Če se vrnem k prej omenjenemu delu umetnikov, je pri njihovem »popoldanskem« udejstvovanju v umetniški sferi in torej pri njihovem zbiranju socialnih stikov ter prepoznavnosti pridobivanje dobrin kvečjemu posredno, saj se bo ta socialni in kulturni kapital šele skozi čas morda prelil v ekonomskega. A če kot dobrino razumemo že socialni kapital, potem lahko kot »delo«

---

¹³ V tej definiciji sta telesna in duševna dejavnost sicer morda nekoliko nerodno označeni kot poraba »telesne in duševne energije«, kar lahko nakazuje, da gre za dve različni vrsti energije, pa čeprav gre le za različna načina porabe.

¹⁴ Pri sociologu Pierru Bourdieuju »seštevek dejanskih ali potencialnih resursov, ki so povezani z imetjem trajnega omrežja bolj ali manj institucionaliziranih razmerij medsebojnega poznanstva in prepoznavne« (npr. Bourdieu in Wacquant 1992: 119).

upoštevamo že prostočasno športno ali pa glasbeno dejavnost, pri katerih se želimo z zavestno porabo energije izkazati sebi in drugim ter na ta način doseči višji družbeni status.

Če SSKJ torej govori o »pridobivanju dobrin«, je slika nekoliko drugačna pri Mednarodni organizaciji dela (ILO 2023), ki je delo nedavno opredelila kot »vsako dejavnost, ki jo opravljajo osebe katerega koli spola ali starosti za proizvodnjo dobrin ali za zagotavljanje storitev za druge ali zase«. Del zgornje definicije se lahko bere kot odziv na določene kulturne in družbene tendence po izločanju nekaterih spolov iz sfere dela ali pa vključevanju otrok vanjo. Če je v SSKJ-jevo definicijo torej vpisan odziv na hierarhizacijo določenih oblik dela, je v definiciji Mednarodne organizacije dela po eni strani viden premislek krivičnega različnega vrednotenja dela različnih spolov in po drugi strani izkoriščanja šibkejših. Ob tem pa je torej tu ključno, da ILO v primerjavi s SSKJ ne govori o »pridobivanju dobrin«, ampak bolj o splošnejšem »proizvajanju dobrin ali zagotavljanju storitev«. »Pridobivanje« torej tu najprej nadomesti ustvarjanje oziroma »proizvajanje«, kar lahko spomni na Marxovo (po Kuzmanić 1985: 29) ločevanje (meznega, kapitalističnega) dela, ki je delavcu zunanje in ga potuji, od nevtralnega koncepta »proizvodnje«, ki se lahko prelevi v »razodtujitev (revolucioniranje v smeri generične dejavnosti)«. Hkrati pa je skozi 20. stoletje vendarle postalo jasno, da zgolj »proizvodnja« predstavlja le omejen nabor del in da mnogo dela ničesar zares ne proizvaja, zaradi česar je v postindustrijski dobi nujno govoriti tudi o »zagotavljanju storitev«.

Vprašanje, kaj točno naj bi z delom zares dosegli ali pa želeli doseči, je najbrž bistveno, a se nam lahko ob razvijanju definicije odgovor uspešno izmika. Ko skušajo definicije opozoriti na širino dejavnosti in ciljev, ki jih predstavlja delo, so pri tem pogosto preširoke. Nemški zgodovinar Kocka (2010: 2) je delo opredelil kar »kot namensko aplikacijo fizičnih ali miselnih sil s ciljem zadovoljevanja potreb«, kar sicer zajame vse tisto, zaradi česar ljudje delamo, a je »zadovoljevanje potreb« tako širok pojem, da pri tem vključi tudi dejavnosti, ki jih ne moremo razumeti kot delo, temveč so delu v marsičem prav nasprotni, npr. šport, spolnost, morda celo spanje. Podobno širok je ostajal tudi etnolog Kremenšek (1973: 154), ki je delo označil za »zavestno, na izkušnjah temelječe delovanje ljudi, da bi zadovoljili neko potrebo ali dosegli zastavljeni cilj«. Tudi ta definicija sicer ne uspe izločiti nekaterih prostočasnih dejavnosti, izstopa pa morda po marksističnem poudarjanju dela kot bistvene človeške dejavnosti,¹⁵ ki zahteva določeno izučenost in načrtovanje, kar delo ustrezno loči od naključnih dejavnosti in od takšnih, ki jih lahko opravljamo brez vsakršnega predznanja ali priprave.

---

¹⁵ V zadnjem obdobju so sicer tudi v kulturni antropologiji pogostejše teorije, ki razgaljajo delovno dejavnost drugih živih bitij (glej npr. Besky in Blanchette 2019). Vsaj pri bolj inteligentnih živalskih vrstah je prisotno tudi delo onkraj zadovoljevanja trenutnih fizičnih potreb.

Razne antropološke definicije dela skušajo slednje pogosto še odločneje zajeti tudi v njegovi predkapitalistični obliki. Nemški antropolog Gerd Spittler (2018) je denimo delo označil za »univerzalno človeško dejavnost kot način preživljanja«. S tem je smiselno ločil preživetvene dejavnosti od drugih (prostočasnih) ter preprečil zapadanje v pretirano mistifikacijo in v razumevanje vsake porabe energije kot dela, a je v teoriji tudi izraz »preživljanje« morda vendarle preozek, saj izpušča že vse tiste, ki delajo iz drugih vzgibov in morda delajo tudi v obdobjih, ko so že preskrbljeni. Antropologi so sicer pogosto ugotavljali, da je pri nekaterih ljudstvih težko ločevati delovno dejavnost od prostočasne in da sta sferi v nekaterih primerih nepovratno prepleteni, a se zdi kljub temu smiselno delovne dejavnosti ločevati od tistih, ki jih opravljamo zgolj iz užitka in torej brez specifičnih pridobitniških ciljev. Kot je zapisal David Graeber (2018b: 220), gre pri delu načeloma za dejavnosti, »ki jih ne opravljamo zaradi njih samih, ampak le zato, da dosežemo nekaj drugega (pridobimo hrano, na primer, ali pa zgradimo mavzolej)«. Pravemu ravnovesju se je s preprosto definicijo morda še bolj približala angleška antropologinja Sandra Wallman (1979b: 2), ki je o delu pisala kot o vsaki dejavnosti, »usmerjeni v bolj ali manj eksplicitne (ekonomske) cilje«. S tem je po eni strani vključila tudi nekoliko bolj implicitne, posredne cilje, hkrati pa je te cilje vsaj v oklepaju vendarle prepoznala kot pretežno »ekonomske«, česar sicer ne bi mogli trditi za vsakršno delo in kar morda nehote priključuje škodljivo tezo o »ekonomskem človeku« (*homo oeconomicus*), a je ocena kljub temu v največji meri pravilna.

Podobno kot Wallman tudi sam kot »delo« razumem vsako porabo energije oziroma vsako dejavnost, ki jo opravljamo z vsaj posrednimi ekonomskimi cilji in ki torej ni sama sebi namen niti ni namenjena zgolj igri ali sprostivni. Moja raziskava je ob tem v večji meri usmerjena prav v preučevanje mejnih delovnih in zaposlitvenih situacij ter se torej zanima za posameznike, ki pri svojem delu poudarjajo možnost vključevanja v družbo, ustvarjalnega izražanja, višanja ugleda in druge podobne motive. Specifična usmeritev te disertacije še nakazuje, da prav posebno pozornost posvečam vlogi, ki jo igrata delo in zaposlitev pri duševnih procesih oblikovanja samoidentifikacije, ohranjanja in negovanja samopodobe ipd. Hkrati me bo delo zanimalo predvsem v abstraktnem in delno kognitivnem smislu, torej kot duševni proces, ki vključuje učenje, razumevanje, sočustvovanje, presojanje, reševanje problemov, pri tem pa nimam v mislih le tiste vrste sodobnih delovnih dejavnosti, ki jo imenujemo tudi »kognitivno delo«, temveč tudi povsem fizične dejavnosti. S tem se bom nekoliko oddaljil od preučevanja ekonomskih ciljev in se kvečjemu spet približal preučevanju prej omenjenega »pridobivanja dobrin« – če naštete neoprijemljive pridobitve razumemo kot »dobrine«.

Pri tem je ključen še poudarek, da v Sloveniji in širše v zahodnem kapitalističnem svetu o delu dandanes govorimo predvsem v smislu »mezdnega dela« (*labour*), kar v marksističnem smislu predstavlja socioekonomsko razmerje med delavcem in nadrejenim, pri katerem delavec prodaja svojo delovno silo. Delo v tem smislu pomeni predvsem »delovno razmerje«, ki ga slovenski *Zakon o delovnih razmerjih* (2013) opredeli kot razmerje »med delavcem in delodajalcem, v katerem se delavec prostovoljno vključi v organiziran delovni proces delodajalca in v njem za plačilo, osebno in nepretrgano opravlja delo po navodilih in pod nadzorom delodajalca«. Delavec je v tem primeru tisti, ki je »v delovnem razmerju na podlagi sklenjene pogodbe o zaposlitvi«, delodajalec pa tisti, ki »[...] zaposluje delavca na podlagi pogodbe o zaposlitvi«. V kontekstu zakonodaje je torej pri ureditvi delovnih razmerij poleg plačila ključno hierarhično razmere med delavcem in delodajalcem, urejeno s specifičnim dokumentom, ki ga imenujemo pogodba o zaposlitvi. S tem je delo pravzaprav pomensko blizu tudi »službi« ali pa »zaposlitvi«, kar sta koncepta, ki pravzaprav v večji meri predstavljata izhodišče moje raziskave, a se mi ju zdi smiselno še vedno preučevati v kontekstu širše vloge dela v naši družbi. To drsenje v smeri semantične konsolidacije brez dvoma nosi določen ideološki predznak in lahko priča o prevladovanju meznega (kapitalističnega) dela nad vsemi drugimi oblikami, kar se je skozi 19. in 20. stoletje že uveljavilo kot neke vrste standard.

Mednarodna organizacija dela (ILO 2023) zaposlitve že definira podobno kot delo in jih opredeljuje kot »vsako dejavnost ustvarjanja ali zagotavljanja dobrin za plačo ali dobiček«, a hkrati poudarja, da gre za prav posebno obliko dela, ki je v temelju ločena od samozaposlitve, prostovoljstva ali neplačanega pripravništva. Še nekoliko bolj tehničen je pri definiciji zaposlitve – in enako tudi službe – SSKJ (2014), ki govori o »delu na podlagi delovnega razmerja«. S tem kot ključen torej spet uvaja pogodbeni vidik, a če je ta v teoriji načeloma nedvoumen, v sodobni praksi pogosto slika ni več tako jasna, saj pri mnogih tudi v zahodnem svetu delovne ureditve privzemajo vrsto različnih oblik, ki se umikajo od »standardne« zaposlitve za polni delovni čas in za nedoločen čas. V zadnjih desetletjih se je v primerjavi z redno zaposlenimi med drugim občutno zvišal delež samozaposlenih, torej tistih, ki se po definiciji Mednarodne organizacije dela »preživljajo s samostojnim podjetjem in niso vezani na pogodbe o zaposlitvi« (Heron in Unger 1999: 30), pri čemer pa je treba vedeti, da so tudi samozaposleni pogosto vključeni v bolj ali manj redna delovna razmerja, le da njihov položaj pravno ni urejen na ta način, kar jih ločuje od redno zaposlenih delavcev. Nenazadnje znaten delež delovnih ureditev predstavlja tudi neformalno delo, torej vse tisto, ki »v praksi ali pravno ni podvrženo nacionalni delovni zakonodaji« (ILO 2016: 15), s tem pa sploh ni obdavčeno in ni podvrženo nadzoru.

V tem uvodnem delu disertacije sem bežno raziskal in premislil le nekaj najbolj izstopajočih definicij, konceptualizacij in dejanskih tipov dela ter zaposlitev. Bolj poglobljeno se bom tovrstnim vprašanjem posvetil v nadaljevanju, a bo bolj kot iskanje novih definicij v ospredju razkrivanje kompleksnosti in pestrosti sodobnih doživljanj trga dela. Kapitalistične zaposlitve in sodobni trg dela v preteklosti niso veljali za klasične antropološke tematike, a se mi zdi danes omenjena pestrost polna potencialno škodljivih anomalij, v katerih velja na eni strani preučevati širše družbene in kulturne trende ter na drugi strani osebne prilagoditve. Nastavki teh anomalij so skriti že v nekaterih zgornjih definicijah in v samih konceptih, ki se ne skladajo (več) z vsakdanjo prakso. Vse zgoraj razgrnjene definicije in pravne opredelitve nenazadnje v veliki meri izpuščajo vidik veščin in posameznikove izkušenosti za določeno delo. V tem se morda že kaže pomenska razdalja »dela« in »zaposlitve« od »poklica«, ki po SSKJ-ju (2014) predstavlja »delo, dejavnost, za katero je potrebna usposobljenost, navadno za pridobivanje osnovnih materialnih dobrin«. Šele poklic je torej tisto, za kar smo usposobljeni, za kar smo se morda izobraževali in za kar smo – poklicani.

Tudi pri mojih sogovornikih in sogovornicah se bo kazalo, da pogosto niso zaposleni na področjih ali delovnih mestih, ki bi se skladali s poklici, za kakršne so izučeni in s katerimi se morda celo identificirajo. Prav na te razkorake in prekrivanja med delom, službo in poklicem sem bil torej pozoren tudi v njihovih pripovedih, sploh ker gre za ljudi, pri katerih njihovo vsakdanje delo pogosto težko imenujemo »služba«. Dejstvo, da moji sogovorniki svojim honorarnim delovnim aktivnostim kljub temu še vedno pogosto rečejo »služba«,¹⁶ pa lahko dodatno priča o stopnji, do katere se je umik od zaposlitvenih standardov že zasedal v javni diskurz in javno govorico, ali pa o stopnji, do katere s(m)o se s stanjem že sprijaznili in smo ga že ponotranjili.

---

¹⁶ Ko bom o službah govoril na ta način in torej ne bo šlo za prave redne zaposlitve, bom občasno uporabljal zapis z narekovaji: »služba«.

2. Teorije dela

V tem poglavju bom razgrnil nekatere družboslovne in humanistične teorije, ki so nujna referenca pri vsaki poglobljeni raziskavi kapitalističnega dela. Predvsem zgodnji misleci s področja politične ekonomije in sociologije so tisti, ki so posredno in neposredno sprožili največ razmislekov o delu in so svoj odmev doživeli tudi v raznih antropoloških teorijah. Pri večini do izraza pride opozarjanje na arbitrarnost, spremenljivost in kulturno relativnost koncepta (kapitalističnega) dela in njegove vloge v zahodni družbi. Čeprav je večina teh teorij starih že stoletje in več, so njihove glavne premise načeloma aktualne in relevantne še danes, saj razgrnejo nekatere povsem temeljne delitve in dihotomije, na katerih je delo utemeljeno. Prav v te delitve in ločnice, kakršna je že tista, ki delo ločuje od splošne dejavnosti, od hobijev, od gospodinjstkih opravil in nasploh od vsega »nedela«, se mi zdi smiselno nekoliko poglobiti v tej zgodnji fazi disertacije.

Zgodnji socialistični utopisti in anarhisti so svoje vizije prihodnosti v veliki meri utemeljevali na nasprotovanju silnicam kapitalistične modernizacije in na iskanju drugačnih delovnih ureditev. Pri tem so bili njihovi razmisleki pogosto usmerjeni v drugačne, bolj poštene porazdelitve dela in hkrati tudi k obširnejšemu preoblikovanju kapitalistične družbe, torej ukinitvi zasebne lastnine, ustanovitvi zadrug ipd. Med bolj radikalnimi je bil francoski filozof Charles Fourier, ki je razvijal zamisel o komunah (»falangah«), v katerih bi prevladovalo agrarno-rokodelstvo gospodarstvo, proizvode dela bi razdelili glede na potrebe, naloge pa glede na (trenutna) nagnjenja in zanimanja. Uvajal je koncept »atraktivnega dela«, ki je bil vezan tudi na libidinalne sile delavca, saj bi tovrstno delo izhajalo iz veselja in strasti do dela, iz zadovoljevanja užitkov, pa tudi iz različnih oblik sodelovanja in partnerstva (po Marcuse 2023 [1956]: 217). V istem obdobju so bile utopije tudi drugačne, saj npr. teoretik Henri de Saint-Simon ni predvideval delavskega samoorganiziranja in je pri svojem pisanju o splošnem »produktivnem delu« visoko vrednotil tudi »delo« kapitalistov, težavo pa je videl predvsem v »počivajočem razredu«, torej tistem delu družbe, ki namesto dela živi »parazitsko« (Taylor 2015).

Če je šlo še na začetku 19. stoletja pogosto predvsem za utopistične predstave o drugačni porazdelitvi dela, so se kmalu zatem uveljavile znanstvene analize kapitalističnega dela. Mnoga ključna vprašanja, ki so sprožila tudi vrsto razmislekov o vlogi dela v zahodni družbi, so se bila povezana z izvorom vrednosti in dobička. Klasična ekonomija je namreč ugotavljala, da vrednost ustvarimo že v procesu proizvodnje – in torej ne v procesu menjave –, na podlagi česar je tudi razvila »delovno teorijo vrednosti«. Ta je pri različnih avtorjih privzemala različne

oblike, a se v osnovi nanaša na ugotovitev, da je (menjalna) vrednost določene dobrine ali storitve proporcionalno enaka celotni količini dela, ki je bilo vloženo v njeno proizvodnjo. Podobno je razmišljal že vsaj škotski ekonomist Adam Smith v 18. stoletju, zamisel pa je nadalje razvil angleški mislec David Ricardo, ki je vrednost ločil od mezde in je torej razgrnil diskrepanco med vrednostjo dela in vrednostjo (ceno) proizvoda. Hkrati je v enačbo vključil preteklo oziroma »mrtvo delo«,¹⁷ ki je posredno prav tako nujno za razvoj vsakega kapitala.¹⁸ »Zakon vrednosti« je kot izhodišče in središče svoje ekonomske teorije nato izpeljal tudi Marx, ki je s konceptom »družbeno nujnega delovnega časa«¹⁹ teorijo dodatno socializiral, pri tem pa se je nanašal na družbo kot celoto. V večji meri se je posvetil preučevanju načinov, na katere na podlagi višanja delavske produktivnosti delodajalec ustvarja »presežno vrednost«. S tem, ko kapitalist blago (tudi delovno silo) plača manj, kot je v resnici vredno, ustvarja dobiček. Delovni čas, ki ga delavec porabi onkraj točke nujnosti in torej onkraj točke ustvarjanja blaga v vrednosti svoje plače, predstavlja presežni delovni čas, ki kapitalistu zagotavlja dobiček.

Kot je zapisal sociolog Tonči Kuzmanić (1985: 18), se sicer vsak poskus neke pozitivne opredelitve pojma dela pri Marxu konča z neuspehom. V kontekstu njegovih teorij dela je ključna predvsem razlaga različnih družbenih odnosov, ki spremljajo različne oblike dela. Osnovna ugotovitev, ki jo je Marx izpeljal že iz Hegla, je, da se skozi delo »povnanjimo«, da je delo torej »akt porajanja samega sebe«, da »lastno življenje produciramo v delu« in da pravzaprav obstajamo le tako, da delamo (po Kuzmanić 1985: 19). A to »neodtujeno povnanjanje bistva človeka« (Kuzmanić 1985: 29), ki je po Marxu značilno za vsakršno proizvodnjo, se je s kapitalističnim delom prelevilo v proces delavske odtujitve (*entfremdung*) – proces, ki je že v samem bistvu kapitalističnega dela.

Prav Marxov koncept odtujitve lepo zajame širino in kompleksnost osebnih in družbenih posledic kapitalističnega dela, v katere se bom poglobil v osrednjih delih disertacije. Odtujitvi se je Marx pri svoji kritiki kapitalističnega načina proizvodnje posvečal na več mestih, najbolj neposredno pa morda v *Pariških rokopisih* (1979 [1932]). Marx je pisal, da so delavci odtujeni že od proizvoda svojega dela, saj ta ostane v lasti kapitalista, ki z njim ustvarja dobiček. Nadalje so odtujeni od samega proizvodnega dela, ki ga upravlja nekdo drugi, je specializirano, repetitivno in nekreativno ter ga ne opravljajo zaradi njega samega, ampak zgolj v želji po

---

¹⁷ Delo, ki je zdaj že utelešeno v strojih in drugem blagu.

¹⁸ Pri tem je sicer že treba ločevati med različnimi oblikami blaga (in dela), saj obstaja blago, kot je zapisal Ricardo, »katerega vrednost določa le njegova redkost«, in torej količina dela, vložena v njihovo izdelavo, ni bistvena. S tem je imel v mislih redke umetnine, kakovostna vina in razne izdelke s sentimentalno vrednostjo, pri katerih je vrednost odvisna od vrednotenja tistih, ki jih kupujejo (Ricardo 2001 [1817]: 9). Pomemben dodatek k razumevanju vrednosti (sodobnega) umetniškega dela je v 20. stoletju dodal Walter Benjamin (1969 [1935]), potencialne točke preloma med umetniškim in vsem drugim delom na sodobnem trgu dela pa bom sam nekoliko obravnaval še pozneje.

¹⁹ Če upoštevamo povprečno količino delovnega časa, ki ga je treba opraviti pod trenutno obstoječimi delovnimi pogoji v dani družbi.

preživetju. Poleg tega so odtujeni od lastnega bistva in lastnih želja, saj jih kapitalistični način proizvodnje obravnava kot zgolj objekte in od njih zahteva nenaraven trud. Nenazadnje pa so odtujeni še od drugih delavcev, saj so prisiljeni drug drugega dojemati kot konkurenco in svojo delovno silo prodajati po čim nižji ceni. S tem delavci težje prepoznajo svoja skupna izhodišča, kot posledica pa se kaže lažna zavest, torej njihovo nenamerno sodelovanje v reprodukciji sistema, ki jih izkorišča.

A ključen je torej prav poudarek, da pri Marxu delo samo po sebi ni odtujitveno. Vsak poskus opredelitve pomena in vloge dela v sodobni družbi mora torej najbrž izhajati iz ločnice med tisto obliko dela, ki je za naš osebni in družbeni razvoj nujna in jo tudi vrednotimo pozitivno, in delom, ki je težaško, neprijetno in škodljivo. Marx je pisal o bistveni razliki med »proizvodnjo« in delom, kar je poznejša marksistična teorija vsaj na angleško govorečem območju prepoznala kot razdaljo med »work« in »labour«.^{20,21} Kot je zapisala ekonomska antropologinja Susana Narotzky (2018: 31-32), »labour« običajno opredeljujemo kot človeški trud, ki se nanaša na kapitalistične proizvodne odnose, »work« pa opisuje preostanek človeške porabe energije (za delo) v odnosu z nekapitalističnim.

Do neke mere podobna distinkcija je obstajala že v antiki in jo je med drugim razvijal že Aristotel (2002), ko je razločeval med razmišljanjem (*theoria*), vsakdanjim proizvodnim ustvarjanjem iz nuje (*poiesis*) in delovanjem, ki je cilj sam po sebi (*praxis*).²² Na tej osnovi je Hannah Arendt (1996 [1958]) v 20. stoletju mezno delo (*ponos*), ločila od ustvarjanja (*poiesis*) in od drugega družbenega oziroma političnega delovanja (*praxis*). Vse tri oblike dejavnosti je koncipirala kot dejavno življenje (*vita activa*), slednje pa vzpostavljala kot enakovredno razmišljujočemu življenju (*vita contemplativa*), ki ga je tradicionalna zahodna filozofija sicer vrednotila višje (Arendt 1996: 18–19).²³

V tem kontekstu je lahko povedno, da je izvor besede za delo v mnogih evropskih jezikih vezan na latinsko »*trepalium*«, ki je označevala tudi mučenje (glej npr. Cresswell 2010: 455), beseda »*labour*«, ki (mezdno) delo označuje v angleščini, pa se je razvila iz istega latinskega izraza, ki

---

²⁰ Do neke mere sorodna je tudi ločnica med »konkretnim delom« in »abstraktnim delom«, ki odseva tudi razdaljo med »uporabno« in »menjalno« vrednostjo. Gre za Marxovo (npr. 1976 [1867]: 150) prelomno tezo, po kateri je blago vedno proizvod določenega uporabnega, konkretnega dela, hkrati pa z vstopom na trg služi kot utelešenje abstraktnega dela. Konkretno delo je specifično, uporabno in ponudi oprijemljiv rezultat, medtem ko je abstraktno delo splošen koncept, ki postane aktualen v trenutku, ko plod konkretnega dela pristane na trgu (v sistemu tržne menjave) in ga ne vrednotimo več po njegovi uporabnosti, temveč ga z vsemi drugimi plodovi dela proporcionalno primerjamo glede na količino dela, ki jo v določeni družbi (ob danih tehnoloških pogojih in družbenih navadah) nujno vložimo v njegovo izdelavo. V tem smislu je konkretno delo univerzalno uporaben koncept, abstraktno delo pa je vezano le na družbe (in sektorje proizvodnje), kjer ima hegemonijo trg.

²¹ V tem kontekstu je relevantna tudi ločnica med »produktivnim delom« in »neproduktivnim delom«, ki se pri Marxu nanaša na vidik kapitalistične proizvodnje. V tem smislu je produktivno le tisto mezno delo, ki proizvaja presežno vrednost, torej kapital.

²² Pri Aristotelu so med drugim prisotni še koncepti *ergon* (delo, naloga, funkcija), *technē* (obrti, ročne spretnosti, veščine) in *ponos* (manualno delo, suženjsko delo, garanje).

²³ Na nenaravnost in zgodovinsko pogojenost delitve in hierarhije med duševnim in telesnim delom je opozarjal tudi Alfred Sohn-Rethel (1982), ki je poudarjal pomen materialnih temeljev za obstoj duševnega dela oziroma je skušal vednost umestiti v družbeni okvir proizvodnih odnosov.

je poleg dela in truda označeval še bolečino in trpljenje (Cresswell 2010: 244). Neke vrste ločnica med težaškim delom, namenjenemu nižjim slojem, in ustvarjalnim delom, običajno namenjenemu višjim slojem, je prisotna še v določenih drugih jezikih in je bila nekoč v rabi tudi v slovenščini, saj smo težaško delo označevali z »robota/rabota«. SSKJ (2014) starinski izraz »rabota« še danes povezuje s tlako (1) in s težkim delom, garanjem (2), v zadnjem obdobju pa je sicer izraz pogosteje v uporabi koz označevalec mahinacij, torej raznih oblik ilegalnega ali amoralnega ravnanja, ki ni nujno vezano na težaško delo. Etnolog in pravnik Sergij Vilfan (1996: 81; 299) je poleg tega v slovenski pravni in delovni zgodovini prepoznal izraze *tlaka* (podložnikova delovna obveza na gospodovem posestvu), *dnina* (priložnostno dopolnilno delo, predvsem nekvalificiranih delavcev), *štera/štira* (predvsem krojaško in čevljarsko delo na naročnikovem domu v zameno za delno preskrbo in plačo, torej vmesna oblika med obrtjo in dninarstvom). Etimologija torej kaže, da so različne oblike dela že dolgo pred kapitalizmom označevali različni izrazi, pa tudi da je mnoge oblike dela spremljal negativen prizvok oziroma so jih označevali kot izrazito neprijetne, s tem pa ločevali od prijetnejših.

Tovrstni primeri lahko predvsem ponazarjajo na uveljavljenost in kulturno vpetost razločevanja med različnimi oblikami dela, pri čemer se nekaterih izrazov torej drži izrazito slabšalen, negativen prizvok, a je ob tem treba poudariti, da te ločnice v praksi pogosto niso uveljavljene. Angleška delavska stranka se z imenom »laburisti« (*Labour*) nanaša na težaško, mezdno delo, a angleške delavce kljub temu večinoma imenujejo »workers«. Takšnih primerov je v angleško govorečem prostoru in drugje še precej, kar lahko nakazuje, da omenjena ločnica do neke mere ostaja mistificirana, s tem pa ne pride zares v javno zavest, kar lahko tudi otežuje skupen boj za izboljšanje delavskih razmer.

Potencialna teoretsko-praktična pot iz zagate je koncept »praxis«, ki so ga razvijali že stari Grki, v 19. in 20. stoletju pa je doživel vrsto novih interpretacij. Marx je denimo s »praxis« označeval avtonomno, samorefleksivno, ustvarjalno dejavnost, s katero se človek samouresničuje in hkrati spreminja svet oziroma ustvarja zgodovino, kar ga nenazadnje tudi ločuje od ostalih bitij (po Petrović 1983: 435). Koncept »praxis« je izstopajoč in nenazadnje relevanten tudi za mojo raziskavo, prav zato ker v kontekstu sistemskih silnic izraža posameznikovo delovanje oziroma posameznikovo pretvarjanje znanja v dejanje. V tej smeri raziskuje t. i. »teorija prakse«, ki se je kot nova teoretska smer uveljavila v sedemdesetih in zgodnjih osemdesetih letih 20. stoletja. Teorijo prakse lahko razumemo kot neke vrste alternativo strukturalizmu in drugim sistemskim pristopom, saj je pozornost preusmerila predvsem v dinamiko med strukturo in posameznikovo aktivnostjo oziroma zmožnostjo delovanja, torej tvornostjo (glej npr. Ortner 1984). S tem je povezan še koncept »habitusa«, ki

ga je razvil Pierre Bourdieu (1977 [1972]) in opisuje ponotranjene strukture zunanjega sveta, ki oblikujejo sistem nagnjenj v našem vedenju, razmišljanju in čutenju. Habitus lahko razumemo kot kolektiven niz praks in navad, ki jih izvajamo v vsakdanjem življenju, v njih pa so vsaj delno izražene strukturne omejitve. Ti je do neke mere nakazala že Bourdieujeva etnografija alžirskih delavcev (1964), ki je po eni strani preučevala zaposlitvene okoliščine in razmerja na ekonomskem »polju«, po drugi pa tudi že subjektivno dimenzijo delavcev, ki v odsotnosti zaposlitvene stabilnosti živijo v nemilosti zunanjega dogajanja, kar se v psihološkem smislu izkaže za precej naporno. Med teoretiki prakse je na antropološke raziskave dela med drugim vplival še francoski humanist Michel De Certeau (1984), ki je pri svojem preučevanju vsakdanjega življenja med drugim opozarjal na rutinske prakse, ki kljub družbeni represiji ohranjajo element upora in svobodne izbire. Te vsakdanje aktivnosti običajnih ljudi je imenoval »taktike«, medtem ko je izraze systemske ureditve zatiranja razumel kot »strategije«. Podoben teoretski pristop je pozneje ubiral v nekaterih svojih raziskavah James Scott, poleg omenjene Sherry Ortner verjetno ključen ameriški predstavnik teorije prakse. Scott se je največ posvečal prav neopaznim načinom, na katere se podrejeni ljudje izmikajo in upirajo dominaciji, morda najizraziteje prav pri načinih preživljanja (1985). Namerno počasno, nespretno delo ali pa celo »nedelo« v tem kontekstu predstavlja pomembne oblike upora.

Tovrstne teorije so torej Marxove teorije o sistemskih vzorcih delavskega izkoriščanja in ustvarjanja »presežne vrednosti« v večji meri vzporejale z vsakdanjim delovanjem specifičnih družb in tudi posameznikov. To je sicer nakazoval že Marx, ko je ljudi prikazoval kot »stvarnike lastne zgodovine«, a je pri tem poudarjal vlogo specifičnih zgodovinskih okoliščin, ki si jih ne moremo izbirati (po MacKenzie 1984: 479). Marx je ob tem še opozarjal, da je za delovanje sistema nujno prav ponotranjenje njegovega delovanja v posamezniku in torej posameznikovo sprejetje sistema kot nekega samoumevnega zakona, kar se zgodi skozi vzgojo in tradicijo (Narotzky 2018: 23).

Marx in poznejši marksisti ter neomarksisti so v splošnem preučevali delo v okviru t. i. konfliktne teorije, ki izhaja iz opažanja temeljnega konflikta v odnosu med delavstvom in buržoazijo, torej konflikta, ki izhaja iz njenega lastništva proizvodnih sredstev. Kot določen odmik od Marxovega materializma lahko v (ekonomski) sociologiji in onkraj nje razumemo delo Maxa Webera, ki je izhajal iz gledišča, da proizvodnim silam vendarle ne gre pripisovati največjega vpliva na vedenje ljudi in napredek družbe ter slednjega prikazuje kot posledico človekovega osmišljanja družbe. Pozornost je od teorije historičnega materializma preusmeril k premišljevanju »razčaranja sveta« kot posledice racionalizacije ter intelektualizacije, ki pa se še vedno odvijata v odnosu do materialnih pogojev (Keyes 2002: 235). V tem smislu Webrovo

delo torej zaznamuje tudi zavračanje »apriornih razrednih teorij« in misel, da družbenim razredom brez empiričnih dokazov ni mogoče preprosto pripisovati specifične zavesti. V raziskavah nemških delavcev je (podobno kot malo pozneje Erich Fromm) ugotavljal, da gre za kompleksen, razdeljen, celo kontradiktoren razred, ki ni sam po sebi vedno antiavtoritaren (Smith 1998: 35). Tudi Weber je sicer podobno kot Marx kapitalizem in kapitalistični način proizvodnje razlagal kot golo zgodovinsko naključje in kot izbiro vladajočih elit ter s tem majal njegov privid samoumevnosti.

Weber je v svojem slovitem delu *Protestantska etika in duh kapitalizma* (2010 [1905]) ekonomijo razlagal skozi religijo, torej skozi duhovno plat družbe, na ta način pa je retrogradno analiziral zgodnji razvoj kapitalizma. Pri rekonstruiranju zgodovinskih okoliščin razvoja družbeno-ekonomskega sistema je ugotavljal, da se kapitalistična ekonomija pojavlja predvsem v družbah z večjim deležem protestantov, poleg tega pa je med protestanti prisoten tudi večji delež lastnikov kapitala in višje zaposlenih (Weber 2010: 3-4). To ga je privedlo do teze, da je podlago vzponu kapitalizma (Srednje in Severne Evrope) predstavljal prav protestantizem (natančneje kalvinizem), ki je trdo delo predstavljal kot pot do zveličanja, s čimer je delo povzdignil na raven temeljne družbene vrednote. Pri tem pa ni šlo le za sprotne razlage sveta ali za poslovno bistrost, ampak je bilo tovrstno mišljenje dovolj pogosto, da je predstavljalo »etos« (Weber 2010: 17). Kot je zapisal nemški antropolog Gerd Spittler (2016: 31–32), je prav *Protestantska etika in duh kapitalizma* tista knjiga, ki je ob *Kapitalu* na diskurz o delu vplivala najmočneje, nujno pa jo je upoštevati tudi v kontekstu antropologije dela, saj Weber ni ostajal le na ravni opisovanja religiozne dogme, temveč je preučeval tudi načine, na katere se ti nauki udejanjijo v organizaciji družbe in psihologiji ljudi.

Na tem mestu velja sicer dodati, da so v zadnjem obdobju Webrove hipoteze v veliki meri empirično ovrgli. Zgodovinar ekonomije Davide Cantoni (2015) je s pregledom podatkov za populacijo skoraj 300 mest s področja Svetega rimskega cesarstva med letoma 1300 in 1900 ugotovil, da protestantizem ali pa kalvinizem nista imela bistvenih učinkov na ekonomsko moč. Cantoni sicer dopušča možnost, da je na ekonomsko rast vplivala ideologija kakšne druge, minorne verske ločine. Cantonijeve presoje lahko zaupamo in Webrovo analizo prepoznamo za preveč preprosto in mestoma nelogično, hkrati pa so nekatere etnografske raziskave v zadnjem obdobju tudi v povsem drugačnih socio-kulturnih kontekstih prepoznavale prisotnost različnih oblik delovne etike in vrednotenja dela kot gradnika osebnosti (Fouksman 2020; Martin, Wig in Yanagisako 2021). Webrov prikaz, da ljudje za udejanjanje kapitalističnega načina življenja in dela potrebujejo določeno kulturno in moralno podporo, kljub temu ostaja relevanten, provokativen in konstruktiven. Prav tako je vsaj do neke mere pravilna njegova ugotovitev, da

je vzpon protestantizma prispeval k dojemanju dela kot poklica in poslanstva, hkrati pa je najbrž že s prispevkom k opismenjevanju Evrope pomagal postaviti temelje tudi zagonu poslovne dejavnosti.²⁴

Pomembno je sicer poudariti, da Webra ni zaresanimalo delo samo, ampak razvoj delovne etike in tisto, kar imenujemo »poklic« (*beruf*) oziroma celo »poslanstvo«. Poklic je preučeval kot »tip specializacije, specifikacije in kombinacije funkcij posameznika, ki mu predstavljajo osnovo kontinuirane priložnosti za zaslužek ali prihodek« (1978 [1919–20]: 140). V tem smislu zanimanja tako za osebne, kulturne in moralne vidike ekonomije kot tudi iz premis interpretativne sociologije se Webrova misel delno kaže tudi v mojem pisanju, ki nenazadnje do neke mere izhaja prav iz opažanja sodobnih manifestacij kapitalistične delovne etike. Ta se hkrati kot problematična kaže predvsem v kontekstu nepoštene delitve dela in s tem povezanih družbenih nesorazmerij. Zato je treba biti pri preučevanju dela pozoren tudi na delo Emila Durkheima, še tretjega temeljnega avtorja sociologije (dela).

Durkheim je v znamenitem delu *Delitev dela v družbi* (1984 [1893]) orisal vlogo delitve dela pri razvoju in ohranjanju družbene kohezije in družbenih norm. Pri tem sicer kljub omembam različnih oblik dela ni razvil enotnega koncepta dela, temveč je skozi prizmo delitve dela utemeljeval razliko med preprostimi in kompleksnimi načini organiziranja družbe. Uvajal je delitev med mehanskim in organskim tipom družbene solidarnosti, pri čemer prva označuje družbeno kohezijo majhnih, nediferenciranih družb, organska pa po drugi strani temelji na diferenciaciji osebnosti in predvsem na specializirani delitvi dela, kar obenem pomeni, da so posamezniki drug z drugim komplementarni in še bolj odvisni od delovanja celotne skupnosti. Podobno kot organi v telesu ima v organskih skupnostih vsak posameznik svojo lastno nalogo, a je hkrati odvisen od delovanja drugih (npr. Durkheim 1984: 143). Prav soobstoj različnih posameznikov in rivalstva med njimi vodi do družbene reprodukcije, saj pojav nove sile ne vodi do umika drugih, ampak lahko privede do sodelovanja in nadaljnje specializacije (Durkheim 1984: 213). Pri koncipiranju delitve dela kot ključnega vidika družbene integracije in organizacije se je Durkheim (1984: 23) naslanjal na misel Augusta Comteja (pa tudi Herberta Spencerja), ki je že pred njim opozarjal na nujnost obravnave delitve dela kot več kot le ekonomskega pojava.

Svojo delitev je sicer Durkheim načeloma uvajal na precej univerzalni in abstraktni ravni in se ni zares ukvarjal z različnostjo predindustrijskih družb ali pa z raznolikostjo delovnih nalog v družbi. Pri tem je izrazitejše iskanje vlog, funkcij družbenih institucij v kontekstu delovanja

---

²⁴ Kot je pred časom nakazal sociolog Randall Collins (1986), bi lahko zametke »protestantske etike« sicer iskali tudi že v stoletjih pred protestantizmom, predvsem v delovanju katoliškega reda Cistercijancev.

družbe nasploh, pri čemer je delitev dela predstavljal kot temelj širše moralne in organizacijske dinamike. Durkheimova teorija je sicer uporabna predvsem v primeru, da skupnost preučujemo kot sorazmerno homogeno. Podobno kot pri Marxu in Webru lahko Durkheimove ideje zasledimo v poznejših temeljnih delih (funkcionalistične) antropologije dela in ekonomske antropologije, od Malinowskega²⁵ do Maussa in Polanyija. V kontekstu teorij dela je bil pomemben predvsem Polanyi, ki je v delu *Velika preobrazba* (2008 [1944]) prepoznal škodljivost družbenega podrejanja logiki (kapitalističnega) trga in je torej kot ključno sestavino vzpona sodobnega kapitalizma nakazal ločitev ekonomskih aktivnosti od njihovega družbenega in kulturnega konteksta. S tem ko je bilo delo poblagovljeno, je bilo po Polanyiju tudi podvrženo izkoriščanju, pri katerem strah pred revščino deluje kot glavna motivacija za delo. Socialni programi in delavska zakonodaja, ki so se razvili v odziv na uničevalne sile trga, slednjega sploh držijo pri življenju (saj bi v nasprotnem primeru ljudje že uničili družbo in planet). Zgodovine kapitalizma ni moč razumeti brez pogleda na obe strani, torej tudi na odziv oziroma na socialno obrambo pred trgi.

Tudi v tovrstnih analizah je sicer še vedno čutiti odmeve marksističnih teorij o razrednem konfliktu, ki izhaja iz lastnine proizvodnih sredstev in s tem povezane delitve dela. Prav te teorije so se pri analizah dela v kapitalizmu izkazale za najbolj daljnovidne in predstavljajo podlago večini poznejših ključnih objav o delu. Izpostaviti velja delo angleškega zgodovinarja E. P. Thompsona (1967), ki je razodel vpliv ure (kot izuma) na delovna razmerja in delavca samega v zgodnjem obdobju kapitalizma. V podobnem smislu funkcionira tudi delo kulturologa Paula Willisa, ki je v knjižnem delu *Učenje za delo* (1977) opisal, kako se skozi šolanje (za delo) naučimo ceniti različna delovna opravila in kako se na ta način reproducira razredna zavest. Vredno je omeniti tudi ameriškega političnega ekonomista Harryja Bravermana (1974), ki je s svojo raziskavo »razveščinjenja« delavstva, degradacije dela in iz tega izhajajoče homogenizacije močno vplival na širši razvoj družboslovnega zanimanja za delo in predvsem za preučevanje delovnih procesov. Ugotavljal je, da delitev večjih del na preprosta opravila kapitalistom omogoča nižanje proizvodnih stroškov (z nižanjem plač) in lažji nadzor, delo samo pa na ta način ponuja vse manj možnosti za samouresničevanje.

Iz marksistične misli so nenazadnje pogosto izhajale vplivne feministične kritike dela v drugi polovici 20. stoletja, denimo iniciativa »plačilo za gospodinjsko delo«, ki je delo spet

---

²⁵ Ta je pri opisovanju delovnega življenja Trobriandcev med drugim uvajal razlikovanje med organiziranim in skupnostnim delom. Medtem ko organizirano delo po Malinowskem implicira sodelovanje družbeno in ekonomsko različnih elementov, je pri skupnostnem delu veliko ljudi vključenih sočasno in opravljajo enako delo, brez posebnega tehničnega ali funkcijskega razlikovanja. Skupnostno delo ima po Malinowskem psihološko prednost, saj je veliko bolj spodbujajoče, stimulatívno in zanimivo, hkrati pa pri tem omogoča tudi posnemanje in tekmovanje, zaradi česar je lahko višja tudi kvaliteta izdelkov (Malinowski 2014 [1922]: 286–287).

problematizirala in politizirala (glej npr. Weeks 2011: 137; Komlosy 2021: 48–49). Tovrstne teorije so opozarjale na nujnost upoštevanja vrednosti, ustvarjene onkraj delovnega mesta in so torej poudarjale razsežnost in pomen neplačanega, spregledanega dela žensk ter domačega dela nasploh. Za škodljivo se je namreč izkazala že sama ločitev na »produktivno« in »reproduktivno« delo, pri čemer prvo predstavlja vse tisto, kar ustvarja menjalne vrednosti in s tem kapitalistični dobiček, drugo pa vse tisto delo, ki je nujno za ohranjanje delovne sile, od vzgoje otrok do priprave hrane in čiščenja. Prav feministični glasovi so uveljavili pogled, da je neplačano delo ključno za razumevanje ekonomskih procesov onkraj posameznikovega sebičnega maksimiziranja, pa najsi gre pri tem za reproduktivno, skrbstveno delo²⁶ ali pa za družbeno pomembne, a ne tudi tržno orientirane naloge na robovih kapitalističnega trga v predkapitalističnih ali sodobnih družbah. V zadnjem obdobju so marksistične, feministične in druge kritike kapitalističnega dela pogosto zavile še v smer ekoloških teorij in praks, pogosto že z ugotavljanjem nujnosti krčenja proizvodnje²⁷ in potrošnje v določenih delih sveta (glej npr. Demmer in Hummel 2017), pa tudi s krhanjem konceptualne ločnice med delom ljudi in drugih živih bitij (glej npr. Besky in Blanchette 2019).

Z vzponom neoliberalizma v zadnjih desetletjih 20. stoletja so se nekatera družbena in delovna razmerja vsaj dodatno intenzivirala, če že ne bistveno spremenila, kar narekuje razvoj novih teorij in analitičnih konceptov. Nekatero bom očrtal in uporabljal v nadaljevanju te disertacije, ko se bom ukvarjal predvsem z vprašanji »nestandardnega«, »neformalnega«, »prekarnega« in »nematerialnega« dela. Hkrati je pri preučevanju sodobnega dela brez dvoma nujna kombinacija različnih orisanih pristopov, ob tem pa vsaj v mojem primeru tudi nadaljnje iskanje potencialov aplikacije psiholoških, psihoanalitičnih in kognitivnih teorij na preučevanje dela. Točka, na kateri je uporabnost orisanih teorij pogosto manj očitna, je namreč prav vprašanje posameznikovega doživljanja in koncipiranja dela oziroma splošno vprašanje posledic različnih delovnih ureditev na posameznika.

---

²⁶ »Skrbstveno delo predstavlja izvajanje storitev oskrbe, z vidika bodisi profesionalne skrbstvene delavke bodisi neformalne družinske skrbnice« (Hrženjak 2018: viii). Skrbstveno delo lahko razumemo kot del širšega koncepta »reproduktivnega dela«. Slednji se nanaša na emocionalne in odnosne aktivnosti, ki so nujne za družbeno reprodukcijo delovne sile (glej npr. Weeks 2011: 24). V podobnem smislu je sociologinja Alison J. Pugh (*Zadnja človeška služba*, 2024) v odziv na vzpon umetne inteligence nedavno uvajala še koncept »povezovalnega« (*connective*) dela, s katerim je imela v mislih vse tisto delo, ki pri ustvarjanju vrednosti temelji na empatiji, torej na medsebojni čustveni prepoznavi različnih ljudi.

²⁷ Predstave o občutnem skrajšanju delovnega časa kot posledici avtomatizacije so sicer prisotne že dolgo, pogosto pa jih povezujemo z ekonomistom Johnom Maynardom Keynesom.

3. Pregled razvoja antropološke misli o delu

Če delo razumemo v širšem pomenu besede, torej kot vsako porabo energije, »usmerjeno v bolj ali manj eksplicitne (ekonomske) cilje« (npr. Wallman 1979b: 2), je jasno, da govorimo o zelo velikem segmentu življenja vsake skupnosti. V tem smislu ni presenetljivo, da je bilo delo predmet preučevanja že v nekaterih najzgodnejših antropoloških raziskavah in da vsaj posredno predstavlja eno tistih tem, okrog katerih se je disciplina sploh institucionalizirala. V britanski socialni antropologiji je bilo preživljanje in gospodarjenje temeljni del celovitega preučevanja načinov življenja vse od začetkov izdajanja vplivnega priročnika *Notes and Queries* v sredini 19. stoletja. Tudi kontinentalna pozitivistična etnologija se je za delo začela zanimati že vsaj na prelomu v 20. stoletje in je kmečke ter pastirske aktivnosti in delovna sredstva pogosto postavljala v jedro svojega preučevanja. Nenazadnje pa je bilo zanimanje za delo v širšem kontekstu preučevanja načinov življenja prisotno tudi v nekaterih temeljnih etnografskih delih zgodnje antropologije, med drugim v delu Malinowskega in Evansa-Pritcharda.

Kot je zapisal antropolog Striffler (2022: 180), je antropološko trajno zanimanje za prehrano in kmetijstvo nenazadnje pomenilo, da so bile ves čas vsaj do neke mere prisotne tudi raziskave dela. Kljub temu pa vendarle velja, da je kulturna antropologija delu poglobljeno, izolirano in kontinuirano pozornost zares začela namenjati šele v drugi polovici dvajsetega stoletja. Vplivni nemški etnolog dela Gerd Spittler je nedavno pisal celo o sorazmernem antropološkem zanemarjanju dela (po Strümpell 2017: 5), kar je povezoval z dejstvom, da abstraktna zamisel dela pri mnogih ljudstvih niti ni ostro ločena od drugih domen vsakdanjega življenja in da ne zajema povsod enakih dejavnosti. O antropologiji dela kot relevantni poddisciplini, ki se je teoretsko in metodološko konsolidirala do te mere, da jo lahko postavljamo ob bok že malce prej vzpostavljeni sociologiji dela, tako govorimo šele v zadnjih desetletjih, ko je bil na tem področju dosežen občuten napredek, s katerim so antropologi poleg raziskav kmečkih in industrijskih del že začeli resneje preučevati tudi postindustrijsko, »nematerialno« delo in njegove implikacije. Po nedavni opredelitvi antropologinj Folz in Schmidt (2024) antropologija dela »zagotavlja primerjalno perspektivo ljudskih načinov preživljanja v njihovih naravnih in družbenih okoljih«, ob tem pa opozarja na povezanost ljudi po svetu in na vpliv, ki ga imajo na njih globalni zgodovinski procesi.

V pričujočem poglavju bom skušal zgodovino kulturne antropologije premisliti skozi vidik raziskav in teorij dela, s čimer nameravam antropološke prispevke k razumevanju vloge in ureditve dela v sodobnih in preteklih človeških skupnostih povezati v bolj ali manj koherentno linijo. Vanjo bom vključil tudi nekatera osrednja imena zgodnjega razvoja kulturne

antropologije, ki jih običajno sicer ne povezujemo z antropologijo dela, ampak se mi zdi zaradi njihovega siceršnjega vpliva smiselno nakazati tudi njihovo vsaj bežno zanimanje za preučevanje delovnih aktivnosti. Pri tem pregledu bom nakazal, da se lahko prav z zastavljanjem večnih vprašanj o človekovem odnosu do dela in o njegovih motivih za delo razpirajo nekatere temeljne ugotovitve o raznolikosti človeških družb po svetu. Nujen je sicer še poudarek, da bo spodnji izbor neizogibno arbitraren in nepopoln, nenazadnje tudi v (pre)veliki meri anglosaški, a bom skušal kljub temu zajeti glavne prelomnice v zgodovini in predzgodovini antropologije dela, pri tem pa v zadostni meri poudariti vsaj še pomen nemških in sovjetskih raziskav, ki so za razvoj zgodnje antropologije dela prav tako ključne.

S tem bo lahko morda ta pregled predstavljal tudi določen prispevek k dodatni uveljavitvi te raziskovalne usmeritve, pri kateri tovrstnih preglednih člankov in teoretskih premislekov še vedno primanjkuje. Nekoliko pogostejši so sicer pregledni prikazi ekonomske antropologije, ki jo lahko razumemo kot nadpomenko, »naddisciplino« antropologije dela. Ekonomska antropologija se za »ekonomsko življenje« načeloma zanima v širšem smislu in torej preučuje vse aktivnosti, skozi katere ljudje proizvajajo, distribuirajo (npr. menjavajo) in (u)porabljajo stvari (materialne in nematerialne) (Carrier 2005: 3–4). Antropologijo dela lahko torej razumemo kot njeno podvejo, specifično usmerjeno v preučevanje proizvodnje, a tudi z občasnim zanimanjem za načine, na katere se proizvodnja povezuje in prepleta z drugimi platmi ekonomije. Hkrati velja poudariti, da se antropologija dela s svojim zanimanjem za specifične delovne aktivnosti in za posameznikovo delovanje vsaj v zgodnji fazi raziskav običajno nekoliko oddaljuje od širokega, systemskega pogleda, značilnega za velik del ekonomske antropologije.

3.1 Temelji znanstvene antropologije in sociologije

Delo pionirskih antropologov z druge polovice 19. stoletja se je v največji meri naslanjalo na takrat splošno sprejete teorije socialnega darvinizma in kulturnega evolucionizma. Evolucionisti so verjeli, da vse kulture načeloma napredujejo po istih stopnjah razvoja – od preprostih h kompleksnejšim. Lewis H. Morgan, vpliven evolucionistični antropolog, je v svojem znamenitem delu *Pradavna družba* (1985 [1879]) razvoj v skladu z razsvetljenskimi zamislimi razdelil na tri glavne stopnje (barbarstvo, divjaštvo in civilizacijo), merilo za prehod (napredek) med stopnjami pa je pri tem predstavljala predvsem tehnologija ter s tem tudi delitev dela. Po Morganu sta bila za dobo divjaštva značilna lov in nabiralništvo, za barbarstvo napredovanje v kmetijstvo (poljedelstvo in živinorejo), civilizacijo pa naj bi po njegovem med

drugim zaznamovali parni stroj, predilni stroj, električne naprave ipd. Morgan sicer ob teh razmejitvah in naštevanju delovnih aktivnosti obravnavanih ljudstev ni šel v podrobnosti ter jih je predstavljal predvsem v kontekstu načinov pridobivanja hrane, kljub temu pa lahko vsaj poglavje »Preživetvene veščine« razumemo kot podlago, ki je nakazala smiselnost nadaljnjega preučevanja dela kot neke vrste temelja boljšega razumevanja razvoja vsake človeške skupnosti. Nenazadnje je že Morgan (1985: 19) prav delo (nadzor nad proizvodnjo hrane) izpostavil kot tisto, kar je ljudi dvignilo nad preostale živalske vrste in kar jim je tudi omogočilo, da množično poselijo nova območja.

Čeprav sta kulturni relativizem in historični partikularizem, ki ju je dve desetletji pozneje razvijal Franz Boas, zavrnila in presešla vsaj nekatere evolucionistične zamisli, je mogoče njihov odmev čutiti v marsikateri poznejši antropološki teoriji. Med drugim so se po drugi svetovni vojni vrnil v preobleki neoevolucionizma in kulturnega materializma, pogosto usmerjenega prav na področje dela in načinov preživljanja. Morganov vpliv pa je morda v antropologijo sprva še občutneje stekal skozi sociologijo, filozofijo in politično teorijo oziroma predvsem skozi teorije Karla Marxa in Friedricha Engelsa, ki sta v Morganovih teorijah družbene evolucije našla idealno podlago svojim lastnim razmislom o družbeni in politični zgodovini razslojenosti (po Eriksen in Nielsen 2001: 19). Ob Marxovih teorijah je bilo sicer za klasično antropologijo relevantno predvsem vprašanje, ali oziroma v kolikšni meri so sploh primerne za preučevanje in premišljevanje predkapitalističnih družb (o tem npr. Bloch 1983; Eriksen in Nielsen 2001: 20; Narotzky 2018: 33–34). Marxovi antropološki zapiski kažejo, da je ekonomsko podlago že prepoznaval tudi pri predindustrijskih družbah in da so mu ti koncepti sploh pomagali prepoznati nematerialne prvine kapitalizma. O tem npr. priča delo *Predkapitalistične ekonomske formacije* (1964). Antropološki vpliv je sicer še močnejše do izraza prišel v Engelsovem delu *Izvor družine, zasebne lastnine in države* (1947 [1884]), v katerem se je avtor naslonil tudi na Bachofenovo in pozneje Morganovo tezo o izvornem matriarhatu ter ob njej razmišljal o prvotni komunistični družbi, ki v osnovi ni poznala zasebne lastnine ter torej niti ne delitve dela ali družbene stratifikacije.

V še bolj praktičnem smislu velja biti tu pozoren na Engelsovo raziskavo delovnih in življenjskih pogojev angleškega delavstva (1968 [1845]), nekoliko pozneje pa na delo Maxa Webra, ki je poleg teorij o razvoju »duha kapitalizma« (2010 [1905]) izvajal tudi empirične raziskave delavstva v tekstilni tovarni (1995 [1908/09]). Pri tem je eksperimentalno psihologijo oplemenitil s kopico statističnih podatkov, s tem pa ponudil vpogled v vpliv okoliščin dela (npr. prehrane, utrujenosti, dneva v tednu) na počutje delavcev in na njihovo učinkovitost. Kot je navedel Smith (1998: 48), Weber pri tem ni skrival, da možnost psihofizičnih sprememb v

procesu dela raziskuje predvsem z namenom povečanja delavske učinkovitosti – podobno so počeli tudi antropologi pozneje –, a se mu je kljub temu zdelo nujno upoštevati tudi značaje, čustva in subjektivne pristope delavcev samih. Webrovo raziskovalno delo je v tistem času izstopalo predvsem zaradi vključevanja fiziologije, eksperimentalne psihologije in »morda tudi antropologije«, s čimer je želel »dobiti vpogled v pogoje in posledice tehničnih in ekonomskih sprememb industrijskega dela« (Weber 1995: 163–164). Nenazadnje lahko to njegovo raziskovanje razumemo tudi v kontekstu zgodnjih nastavkov etnografije (kapitalističnega) dela, pri čemer je bil njegov pogled širši od večine etnografov tistega časa, saj je zanimanje za življenje delavcev ves čas kombiniral s konceptom kapitalistične proizvodnje v širšem smislu.

3.2 Utemeljitelji etnologije in etnografije dela v srednji in vzhodni Evropi

Hkrati z marksizmom in evolucionizmom se je v drugi polovici 19. stoletja predvsem na nemško govorečem področju razvijala zbirateljska, enciklopedična smer etnologije, ki jo lahko povezujemo tudi s teorijami difuzionizma, z naselbinsko antropologijo in s kulturno-zgodovinsko antropologijo, pa nenazadnje tudi s prazgodovinsko arheologijo. Te pristope lahko v kontekstu nadaljnjega razvoja antropološke vede prepoznamo kot teoretsko manj plodne, so pa igrali jasno vlogo pri razvoju evropskih nacionalnih etnologij in prispevali k oblikovanju etnografske metode, tudi na specifičnem področju etnologije oziroma antropologije dela.

Kot navaja nemški antropolog Gerd Spittler (Spittler 2010: 38), zgodnji razmisleki v smeri antropologije dela na nemško govorečem območju lepo odsevajo kontekst takrat razvejanih filozofskih razmislekov in debat o vlogi in naravi dela. Po eni strani torej kontekst marksističnega opolnomočenja delavcev, po drugi pa tudi širšo sliko filozofskih vrednotenj dela, ki so slednje v nekaterih primerih videle kot užitek in igro, spet drugič pa kot muko in trpljenje. V tej dvojnosti je delo denimo razlagal nemški ekonomist Karl Bücher, ki je z deloma *Vzpon nacionalne ekonomije* (1896) in *Delo in ritem* (1896) med prvimi preučeval ekonomijo prvobitnih ljudstev,²⁸ s čimer je med drugim vplival na Malinowskega, Thurnwalda, Firtha, Maussa, Čajanova, Polanyija, a je danes v antropologiji kljub temu skoraj pozabljen (po Spittler 2018).

Bücher je človeški odnos do dela razumel v smislu naravne nenaklonjenosti, ob tem pa je iskal okoliščine, ki delo otežujejo ali lajšajo. Njegovo delo *Delo in ritem* izhaja iz predvidevanja, da je delo prvobitnih ljudstev izjemno naporno in dolgotrajno že zaradi nepopolnih tehničnih

---

²⁸ Zadrego ob iskanju primerne slovenskega termina za označevanje zunajevropskih ljudstev, ki niso razvila očitnih državnih sistemov, kompleksne tehnologije ali pisave, večinoma torej rešujem z uporabo termina »prvobitna«, ki ga je uvajal Muršič (2011: 28–29).

orodij, ob katerih je nujna določena vztrajnost. Pri tem je ključna njegova delitev na proizvodnjo dobrin za stalno uporabo in proizvodnjo dobrin za takojšnjo potrošnjo (hrano). Pri izdelavi stvari, ki bodo koristne na dolgi rok in bodo ostale v uporabi izdelovalca, lahko že sam proces ustvarjanja navdaja z zadovoljstvom. To je Bücher povezal z dejstvom, da pri tem ljudje opravijo veliko nenujnega dela in med drugim veliko časa porabijo za okraševanje. Bolj težavno in zahtevno je torej vsakdanje preživetveno delo, Bücher pa je kot element, ki delavcu pomaga, da tovrstne aktivnosti opravlja dalj časa, razumel predvsem ritem, denimo ritmične telesne gibe, izvedene med predenjem ali kopanjem zemlje, po potrebi tudi ob instrumentih in petju. Od tu je izpeljal tudi koncept »vedrega dela«, pri katerem ekonomski princip izostane in delo ni breme niti ne gre za ustvarjanje tržnega blaga, ampak prihajajo do izraza elementi zabave, glasbe, druženja in sodelovanja (Spittler 2010: 42–43). Bücherjev prispevek k antropologiji dela je že v tem, da je delo prvobitnih ljudstev morda prvi zares jemal resno in mu torej posvečal poglobljeno pozornost, kar je poznejšim antropologom dovolilo, da so aktivnosti prvobitnih ljudi obravnavali v široko primerjalnih pojmi, ne v strogo evolucionističnem smislu. Bücherjev primerjalni pogled lahko razumemo tudi kot enega ključnih korakov, da se je lahko že ob koncu 19. stoletja razvila etnografija dela (po Spittler 2010: 43).

V kontekstu zgodnjega razvoja etnografije dela Spittler kot ključni imeni navaja še Karla Weuleja in Richarda Thurnwalda, ki sta pri svojem etnografskem preučevanju različnih ljudstev analizirala obvladovanje raznih preprostih orodij, za katera sta verjela, da človeka ne obvladujejo, potujijo tako kot industrijska, in sta do njih torej gojila neke vrste romantično naklonjenost. Weule je deloval pod vplivom teorije kulturnih krogov in je bil precej usmerjen v tipologijo, skozi katero je tudi v smislu eksperimentalne etnografije preučeval širjenje tehnologije (orodja, orožja) in načinov dela. Richard Thurnwald pa je natančneje opisoval različne vidike izvedbe dela, torej znanje, veščine, natančnost, utrujenost, disciplino, silo, lenobo, trud, koncentracijo ipd. Pri tem je morda ključno, da je poudarjal globoko odvisnost družbene strukture od tipa prevladujoče ekonomske dejavnosti (Spittler 2010: 49–51).

Weule in Thurnwald sta sicer podobno kot Bücher človeka-delavca razumela skozi predstavo naravne nenaklonjenosti težkemu, rednemu delu in torej afiniteto do obratnega – spontanosti, nerednosti, igre, športa, umetnosti. A če je Bücher to »vedro delo« vrednotil pozitivno, je Thurnwald menil, da je v evolucijskem smislu »primitivno« in da niti ne koristi kolonialnim ekonomskim potrebam. Neke vrste delitev med »primitivnim« delom in tistim, ki spada v ekonomsko sfero, je malo pozneje uvajal tudi Malinowski (po Spittler 2010: 49).

Delo Weuleja, Thurnwalda in še nekaterih njunih sodobnikov lahko skozi prizmo razvoja vede razumemo kot sorazmerno obrobno, a je bilo v smislu tematske osredotočenosti in etnografske

aktivnosti pravzaprav precej napredno, s tem pa predstavlja nujno omembo v vsakem poglobljenem pregledu zgodovine antropologije dela. Pozoren velja biti predvsem na njihovo ločevanje med različnimi vrstami dela in s tem povezano postavljanje pod vprašaj človeških motivov za delo, kar je pomagalo preseči dojemanje dela kot enotne, uniformne dejavnosti, hkrati pa je nakazalo smisel preučevanja ljudskih odzivov nanj (po Spittler 2010: 24–25). Zato se je pozornost zgodnjih (nemških) etnologov in sociologov v večji meri kmalu zatem usmerila tudi v industrijsko delo, v kategorijo delavstva in tudi delavskega razreda (glej npr. Popitz, Bahrtdt, Jüres in Kesting 1957a in 1957b).

Raziskave delavstva in delavskega razreda so že zgodaj igrale pomembno vlogo tudi v sovjetski etnologiji, a je bil vsaj sprva tu pristop manj teoretsko poglobljen. Ko so v drugi polovici 19. stoletja v Rusiji ukinili suženjstvo, je to privedlo do več zanimanja za načine življenja kmečkih skupnosti, pri čemer je prednjačil predvsem zasebni Etnografski urad princa Teniševa, ki je leta 1897 objavil *Program etnografskih podatkov o kmetih v Osrednji Rusiji*. Ob koncu 19. stoletja je nasploh že nastalo več raziskav zgodovine ekonomije, tudi njenih najzgodnejših oblik (npr. Delo N. I. Zibra) (po Kerimova 2015: 168–169), ter raziskav družbene organizacije in ljudskega prava med ruskimi kmeti (npr. Jevgenij Jakuškin, Nikolaj Kalačov) (po Knight 2022). Hkrati so imele tovrstne raziskave že zgodaj jasen ideološki prizvok. Odmevale so predvsem teorije ekonomista Čajanova, ki se je precej posvečal kmečkim gospodinjstvom in je ugotavljal, da ta proizvajajo le toliko hrane, kot je potrebujejo za preživetje. Na podlagi tega je tudi sklepal, da bo sovjetska vlada težko prisilila kmete, da ustvarjajo presežek, zaradi česar je bil v hudi nemilosti oblasti. Pri tem je opazoval spontani razvoj zadružnega gibanja in poudarjal nujnost kompozitnega zadružništva »od spodaj navzgor« kot alternativo od zunaj vsiljeni specializaciji (po Shanin 2009).

Slavko Kremenšek (1965/66: 150), ki je v šestdesetih letih v slovensko etnologijo uvajal raziskave industrijskega delavstva, se je pri tem opiral tudi na vzore iz sovjetske etnologije, ki je v to smer z nekaterimi izstopajočimi raziskavami kazala že vsaj v 30. letih 20. stoletja. Kremenšek (1965/66: 150) je med prelomnimi rezultati v tej smeri omenil zgodovinsko-etnološko raziskavo življenja delavcev nekega moskovskega tekstilnega podjetja. Zatem se je sicer sovjetska etnologija spet bolj usmerila v preučevanje tradicionalnih, podeželskih načinov življenja, do pravega obrata pa je prišlo šele po drugi svetovni vojni, z raziskavami Vere Krupjanskaje in drugih. Tudi takrat je število konkretnih raziskav delavske kulture in delavskega življenja sprva sicer ostajalo sorazmerno skromno, kot enega izmed razlogov za počasno uvajanje raziskav delavstva pa so tedaj navajali tudi pomanjkanje trdnih metodoloških napotkov (po Kremenšek 1965/66: 151).

Pomembno prelomnico je ob tem predstavljalo šest muzejskih raziskovalnih ekspedicij v ruske, kmalu zatem pa tudi v uzbekistanske, kazahstanske in druge tovarne (po Petriashin 2021: 318–319). Pomembna je bila etnografija tovarne Rostselmaš v Ukrajini leta 1951, tedaj največjega proizvodnega obrata v Sovjetski zvezi. Etnograf Bežkovič je pri tem delavski razred že povezoval z mestnim načinom življenja, in sicer tako v smislu bivališč in pohištva kot tudi načina oblačenja in drugih značilnosti vsakdanjega življenja. Ker so bili delavci pogosto oblečeni enako in je tudi njihovo pohištvo podobne, tovarniške izdelave, je Bežkovič predlagal preučevanje delavske kulture, prostega časa, izobraževanja, športnih tekmovanj, zdravja ipd., pri tem pa je kot cilj še vedno razumel predvsem propagando (po Petriashin 2021: 321–322). Do spremembe je na tem področju spet prišlo v t. i. obdobju odjuge in torej mehčanja socialističnega režima, ko so raziskovalci spet v večji meri iskali skupne lastnosti delavcev in kmetov in je prišla do izraza kulturna kontinuiteta. S poznejšo dobo stagnacije pa se je nekoliko izgubilo tudi zanimanje za samo delavstvo in so te raziskave v večji meri privzele obliko etnografije mesta oziroma urbane etnologije (po Petriashin 2021: 326).

Hkrati z nemškimi in sovjetskimi etnologi so se podobnih raziskav lotevali tudi njihovi kolegi iz drugih držav (Srednje) Evrope. Kremenšek je kot prve etnologe iz socialističnih dežel, ki so se zanimali za življenje in ljudsko kulturo delavskega razreda, izpostavil Čehe in Slovake, ki naj bi vplivali tudi na Sovjete (Kremenšek 1965/66: 147). Tudi tu so se prve poglobljene in metodološko bolj rigorozne primerjalnozgodovinske raziskave začele v obdobju po drugi svetovni vojni, ko so raziskave industrijskih območij in vaških zadrug že postavili na prvo mesto. Pri tem je igrala vlogo tudi tradicija rudarskih in metalurških območij ter njihova napredna vloga v delavskem gibanju. Sprva je šlo prav za kolektivne etnografije posameznih rudarskih rajonov, pri raziskavah, ki so jih vodili akademski etnološki inštituti, pa so sodelovali tudi zgodovinarji, folkloristi in drugi (po Kremenšek 1965/66: 147–148).

V podobnem obdobju, a v še rahlo bolj omejenem merilu, je do zgodnjih raziskav delavstva prišlo tudi na Poljskem, kjer je vodja Katedre za občo etnologijo in sociologijo Kazimierz Dobrowolski takoj po vojni organiziral raziskovanje procesa oblikovanja delavskega razreda in njegove sodobne kulture (po Kremenšek 1965/66: 151). V večini teh in podobnih primerov torej še ni šlo za pravo antropologijo dela, temveč pogosto bolj za etnološko zanimanje za delavstvo in njegovo mesto v sodobni družbi. Iz malo poznejšega obdobja pa Gerd Spittler (2016: 39; 49) kot relevantne izpostavlja še raziskave švicarskega zgodovinarja in folklorista Rudolfa Brauna o domačem in tovarniškem delu v Züriškem višavju 19. stoletja ter delo madžarskih etnologov Edit Fél in Tamása Hoferja, ki sta izvajala analizo dela s kmečkim

orodjem, pri tem pa sta se izvirno usmerila tudi v »kulturno osebnost« orodij, torej v specifičen odnos kmeta z njegovim orodjem.

3.3 Biokulturni in strukturalni funkcionalizem: od Trobriandov do Čikaga

Osrednja misel ameriške antropologije z začetka 20. stoletja s prej omenjenimi temeljnimi avtorji sociologije do neke mere ni bila kompatibilna, saj je v nasprotju z nekaterimi apriornimi teorijami, generalizacijami in univerzalnimi zakoni težila k zgodovinskemu in prostorskemu relativiziranju ter raziskovanju specifičnih kulturnih kontekstov, ki so med seboj težko primerljivi. Tako morda tudi ni presenetljivo, da ameriški kulturni relativizem, povezan predvsem s Franzem Boasom in z njegovimi sodelavci ter učenci, materialni plati družb in specifično delu sprva ni namenjal poglobljene pozornosti.

Še v manjši meri je neposredno z delom povezana raziskovalna dejavnost šole kulture in osebnosti, ki je v predvojni kulturni antropologiji igrala glavno vlogo in pri kateri so imeli glavno besedo Boasovi študenti, a velja v tem kontekstu omeniti vsaj tezo antropologa Roberta LeVinea (2001: 806), da so koncept interakcije med kulturo in osebnostjo morda prvič razvili prav v etnografski raziskavi, posvečeni delavcem. Leta 1918 sta namreč sociologa W. I. Thomas in Florian Znaniecki izdala petdelno delo *Poljski kmet v Evropi in Ameriki*, v katerem sta preučevala preoblikovanje delavske zavesti ob migraciji, pri tem pa sta se sicer bolj kot delu posvečala povezavi med skupnostjo, sosesko in posameznikovimi osebnimi prilagoditvami na novo (delovno) okolje. Znaniecki je pozneje raziskavo nadaljeval in je preučeval še vzroke kmečkega izseljevanja.

Drugače je bilo s strukturalnim in biološkim funkcionalizmom. Bronisław Malinowski je, podobno kot Durkheim, družbene prakse in institucije povezoval v funkcionalno celoto. A če je Durkheim kot osrednji cilj utečenega delovanja sistema raznih institucij videl »zdravo« družbo, je bil Malinowski precej bolj usmerjen v posameznika. Menil je, da institucije obstajajo zaradi ljudi, in ne obratno, prav (biološke) potrebe ljudi pa so torej glavno gonilo družbene stabilnosti in spremembe (po Eriksen in Nielsen 2001: 43). V tem kontekstu je torej tudi delo namenjeno predvsem zadovoljevanju človeških (fizioloških) potreb, kar pomeni, da kot delo težko razumemo aktivnosti, ki so usmerjene v druge cilje ali pa so brezciljne. Kljub temu je Malinowski v svoje analize dela pogosto vključil tudi zamisel o iracionalnih, predvsem magičnih elementih in motivih za delovne aktivnosti in je torej delo preučeval v široki paleti njegovih potencialnih manifestacij.

Delu prvobitnih ljudstev se je Malinowski posvečal na različnih mestih, pogosto v kontekstu širšega premišljevanja ekonomije, bolj osredotočeno pa morda v esejih *Delo in primitivna ekonomija* (1925) in *Ekonomski vidik obredov Intichiuma* (1912). Pri tem je »primitivno delo« že prikazoval kot organizirano in napredno, predvsem pa kot vpeto v širše družbene sisteme in povezano s specifičnimi družbenimi odnosi. Delo je načeloma obravnaval kot ekonomsko aktivnost, hkrati pa je »pravo delo« že ločeval od bolj razpršenih dejavnosti. Pravo delo v tem kontekstu predstavlja tisto, kar je družbeno organizirano, kolektivno, kontinuirano in narejeno s premislekom ter torej ni zgolj predmet impulza. Malinowski je (podobno kot pred njim Bücher) preučeval tudi okoliščine, ki prvobitnim ljudem sploh omogočajo prenašati naporna, monotona dela, pri tem pa je poudarjal vlogo oziroma vpliv nuje, potrebe (lakote), institucionalnih struktur (delo v skupnosti in v družini, vodstvo pri delu) in nenazadnje magije (kot stabilizacijske, disciplinske sile) (po Spittler 2010: 49).

Kot je še zapisal Spittler (2018), je bil Malinowski v delu *Koralni vrtovi in njihova magija* leta 1935 verjetno prvi, ki je podrobneje vpisal vlogo magije pri kmetijskem delu, torej kot elementa, ki dopolnjuje trdo delo in voljo. Magijo je (podobno kot delo) predstavljal kot nujen družbeni element, a je hkrati verjel, da se ti sferi ne mešata. Za Trobriandce je ugotavljal, da posedujejo izjemno poznavanje, obvladovanje tehnik vrtnarjenja in da pri tem tudi zelo trdo delajo, magija pa je tista, ki nadzoruje srečo in smolo ter gradi samozavest (po Spittler 2018). Njegovo zanimanje za Trobriandce je nenazadnje prineslo tudi nekatera zgodnja opažanja njihove specifične spolne delitve dela in družbene odgovornosti. Med drugim je ugotavljal (glej npr. 1948: 182–183), da ključen element učinkovitega izvajanja magije pri ribištvu in nekaterih drugih dejavnostih predstavljajo ženske.

Koncepte magije, mane ipd., s katerimi so se pred njim že ukvarjali zgodnji britanski antropologi, med drugimi Tylor, Fraser in Marett, je torej Malinowski apliciral še na preučevanje vsakdanjih delovnih aktivnosti. Tematike dela se je Malinowski na več mestih dotaknil tudi v svojem znamenitem delu *Argonavti zahodnega Pacifika* (2014 [1922]), ki nasploh velja za zgodnjo prelomnico ekonomske antropologije, a ga bolj kot z delom običajno povezujemo s preučevanjem načel blagovne menjave in s tem specifičnih tipov recipročnosti. Vendarle pa je Malinowski za domačine med drugim ugotavljal, da polovico svojega življenja preživijo na vrtovih, s čimer je torej razbijal iluzijo, da samo brezskrbno počivajo in delajo le ob nuji.

V resnici domačin lahko in v pravih okoliščinah tudi res trdo dela, dela sistematično, je pri tem vzdržljiv in ima jasen cilj, obenem pa niti ne čaka, da ga k delu prisilijo trenutne potrebe.

(Malinowski 2014: 122)

Odkril je (Malinowski 2014: 122–123), da domačini pri vrtnarjenju proizvedejo precej več kot, v resnici potrebujejo, in v vsakem povprečnem letu morda proizvedejo dvakrat več, kot lahko pojedjo, kar pomeni, da presežek preprosto pustijo zgneti. Domačini torej presežek proizvedejo na način, ki zahteva precej več dela, kot bi bilo to nujno za preživetje, pri tem pa je veliko časa in truda posvečenega tudi estetskim namenom. Ta »neutilitarističen« element njihovega dela je očiten predvsem v nalogah, ki jih opravljajo le z namenom okraševanja, v povezavi s čarovniškimi obredi in plemenskimi opravki, pa nenazadnje tudi pri kuli, obredni menjavi, ki ne služi ekonomskim ciljem, ampak predvsem vzpostavljanju ter vzdrževanju političnih in družbenih odnosov. Še natančnejši so bili sicer opisi Malinowskega o izdelavi in rabi kanujev (2014: 205–216), pri katerih je prav tako opazal vlogo magije, v nekoliko večji meri pa se je ob tem posvetil tehničnim vidikom dela, delovnim veščinam ter družbeni ureditvi dela.

V takšnih ekskurzih Malinowskega je sicer prišel do izraza tudi njegov model funkcioniranja družbenih institucij kot ustvarjenih za zadovoljevanje fizioloških potreb posameznikov. V tem smislu lahko postane za odtenek bolj očitna povezava njegove misli s strukturnim funkcionalizmom A. R. Radcliffa-Browna, ki je preučeval prav vlogo družbenih institucij pri vzdrževanju samega družbenega sistema. V tej luči je tudi Radcliffe-Brown večkrat pisal o delu pri preučevanih ljudstvih, a so delovne aktivnosti strukturalni funkcionalisti še vedno preučevali sorazmerno površinsko in torej predvsem v kontekstu povezanosti delovanja celotnega družbenega sistema.

Svojevrstno izjemo je v tem kontekstu predstavljal W. Lloyd Warner, ki se je zgledoval po delu Radcliffa-Browna in Bronislawa Malinowskega ter je kot antropolog že v tridesetih letih 20. stoletja sodeloval pri interdisciplinarnih raziskavah čikaškega tovarniškega kompleksa Hawthorne Works. Warner je med drugim zasnoval del raziskave, ki je z antropološkimi metodami opazovanja in pogovarjanja preučeval razlike med delavskimi opisi njihovega delovnega procesa in njihovimi dejanskimi delovnimi aktivnostmi (po Abraham 2016: 28–29). Preučevali so torej vpliv neeksperimentalnih spremenljivk na rezultate eksperimenta, in zaznali tisto, kar odtlej imenujemo »učinek Hawthorne« (po Baba 2009: 31).

Tudi Warner je sicer že privzemaš širši pregled nad družbenim in skupnostnim dogajanjem in je med drugim ugotavljal, da so delavci v tovarno prenašali svoje zunanje življenje, domov pa

tovarniško, kar so analize premalo upoštevale (po Baba 2009: 37). Ni torej želel preučevati le posameznih delavcev, kot je to nakazovala psihološka zasnova raziskave, ampak so ga zanimali odnosi delavcev z drugimi v testni sobi in tistih iz testne sobe z vsemi ostalimi. Želel je odkriti elemente solidarnosti in sovražnosti znotraj skupin in med skupinami ter te povezati z družbeno strukturo, podobno kot bi to storili pri prvobitnih ljudstvih: »Enako velja [...], ne glede na to, če preučuješ avstralske totemske klane, čikaške tolpe ali pa tvoje oddelčne skupine« (po Gillespie 1991: 156–157). Tem njegovim uvidom navkljub je končno analizo pisal in objavil vodja raziskave, psiholog Elton Mayo, ki je za razliko od antropologov poudarjal vlogo posameznikov in njihovo psihopatologijo oziroma neprilagojenost na totalne institucije, ob tem pa je tudi zanemaril širše družbeno vrenje, razredne odnose in sindikalno gibanje onkraj tovarne same (po Baba 2009: 31–36).

Raziskava v tovarni Hawthorne oziroma predvsem Warnerjev del, kljub temu predstavlja eno ključnih referenc v zgodnji zgodovini antropologije industrijskega dela in je ob tem že kazala potencialne preučevanja dela v širšem, funkcionalističnem smislu, ki prepozna nezadostnost zgolj ekonomskih vidikov pri razlagah delovne motivacije. Warner je pravzaprav postal prvi ameriški antropolog, ki je raziskal predstavo dela v kontekstu moderne formalne organizacije in v kontekstu industrijskega dela, na ta način pa je navdahnil večino poznejših antropoloških raziskav dela v tovarnah in korporacijah, če izvzamemo tiste, ki so jih opravili »insajderji«. Warnerjev pristop je bil po t. i. raziskavah časa in gibanja (*»time-and-motion«*), ki so predstavljale podlago taylorizmu, nenazadnje prvi novi pristop k preučevanju dela (po Baba 2009: 30–32). Raziskava oziroma njena objava je pozneje sicer večkrat naletela na kritike, med katerimi je bila prva odmevna tista sociologa Daniela Bella, ki je bil kritičen do preveč naklonjenega prikaza industrijskega dela, do ignoriranja institucionalnih razmerij v industriji, do psihologizacije delavcev pa tudi do prikaza industrijskih odnosov kot vprašanja komunikacije in vodenja, ne pa izraza konfliktnih interesov. Podobno je tudi C. Wright Mills menil, da so tovrstne aplikativne raziskave služile predvsem bolj učinkovitemu delavskemu izkoriščanju (po Gillespie 1991: 257–258).

Warner se je tudi pozneje med drugim posvečal vlogi delavskih organizacij v kontekstu širše družbe, pa tudi razrednemu, poklicnemu in sorodstvenemu ozadju ameriških poslovnih elit. Pri raziskavi Yankee City (v Newburyportu) se sprva niti ni posvečal delu, a se je zaradi začetka Velike depresije v enem zvezku posvetil prav delu, službam in odnosom med delavci ter upravo. K temu ga je prisilila predvsem mesec dni dolga stavka vseh delavcev v čevljarški tovarni, ki ji je sledila nepričakovana ustanovitev sindikata. Poleg tega se je posvetil sami čevljarški tehnologiji, delitvi dela, lastništvu, odnosom med proizvajalcem in potrošnikom, delavskim

odnosom ter širšim ekonomskim odnosom (po Baba 2009: 39-42). Warner je v času raziskave Yankee City hitro ugotovil, da stavke ne gre pripisati le ekonomski krizi, saj je do te prišlo že kdaj prej, pa delavci niso stavkali. Namesto tega je preučil dolgotrajne spremembe v organizaciji industrije, torej načine, na katere je mehanizacija in drugačna delitev dela ojačala nadzor uprave nad delom, zaradi česar se manj veščji delavci niso mogli več vzpenjati po družbeni lestvici. Poleg tega so bile tovarne vse bolj v rokah korporacij in odsotnih kapitalistov ter jih torej niso več vodili lokalno (po Gillespie 1991: 256).

Warner je torej pozornost antropologije vsaj delno preusmeril tudi v kapitalistično, tovarniško delo. Velika večina antropologov je v tistem obdobju še vedno preučevala življenje predkapitalističnih družb, pri tem pa so delo pogosto preučevali zgolj posredno. Še eno izjemo in torej še eno zgodnje referenčno delo antropologije dela so v tem obdobju sicer predstavljale raziskave sodelavcev Inštituta Rhodes-Livingstone in Manchestrške šole pod vodstvom Maxa Gluckmana. Ti so v poznih tridesetih in zgodnjih štiridesetih delovali na območju današnje Zambije, pri tem pa so bili v maniri strukturnega-funktionalizma občasno že usmerjeni v preučevanje samega dela, h kateremu so med drugim pristopali skozi (ekonomske) migracije iz podeželskih delov v mesta in tudi migracije s podeželja v rudarske, urbane predele. Ruralne dele, rudnike in mesta so preučevali kot povezan sistem v skupni strukturi moči in ob tem raziskovali tudi nove oblike dela in njihove posledice za življenje specifičnih družb ali pa sorodstev v plemenski organizaciji (npr. plačno delo) (po Harvey in Krohn-Hansen 2018: 15). V teh primerih je bilo prelomno prav obravnavanje dela v kontekstu širših, skorajda globalnih tokov, ob čemer so člani Inštituta (predvsem Godfrey Wilson) »razplemenjenje« razumeli kot proces ekonomskega razlastnjenja, kulturne razselitve in družbene dezorganizacije (po Kasmir in Carbonella 2008: 12). Manchestrška šola je v antropologijo uvedla t. i. »podaljšano metodo primera«, s katero so preučevane skupnosti na podlagi vrste primerov in zgodovinske analize umeščali v širši strukturni kontekst. S tem so se precej oddaljili od strukturalističnih usmeritev tistega časa in sprožili zametke t. i. »procesnega obrata«.

Raziskave drugih strukturnih funkcionalistov so delo pogosteje obravnavale na bolj lokalni ravni, pri tem pa so prepoznavale različne načine dela, tipe delitve dela in vlogo dela v družbi. Različne vidike družbe so predvsem preučevale kot povezane in soodvisne, kar jasno napove že uvodno besedilo zbornika *Afriški politični sistemi* (Fortes in Evans-Pritchard 1940: 8–9). Tudi pri slovitih raziskavah ljudstva Nuer je E. E. Evans-Pritchard delitev dela predstavljal kot del splošnih odnosov med osebami različnih spolov, starosti, sorodstvenih povezav ipd. Precej pozornosti je namenil načinom preživljanja (govedoreji in vrtnarjenju) in delitvi dela, pri kateri je med drugim izpostavljial odsotnost avtorskega vodenja. Podlago tovrstnim analizam je

sicer predstavljala predvsem njegova zamisel, da imajo ljudstva z različnimi načini proizvodnje različne načine družbene organizacije, s tem pa tudi drugačne načine razmišljanja. Za družbo Nuerov je ugotavljal, da sicer poznajo specializacijo, a je ta občasna, odvisna od znanj in potreb, ne pa stalna (v smislu poklicev), kar je povezano s tem, da niti ni neenakosti in razrednih privilegijev, saj Nueri ne ustvarijo več kot lahko porabijo (Evans-Pritchard 1940: 90–91). Izvirne razmisleke o družbeni vlogi dela je Evans-Pritchard razvijal tudi v poglavju »Čas in prostor«, v katerem je nakazal, kako Nueri ob prilagajanju svojemu fizičnemu okolju oblikujejo specifične časovno-prostorske okoliščine. Časovno-prostorska dimenzija je torej tista, ki narekuje delovne aktivnosti ljudstva, hkrati pa je tudi njihova posledica. Časovno dimenzijo je avtor v osnovi prikazoval v kontekstu naravnih ciklov (»ekološki čas«), a je izpostavil tudi primere, ko čas in prostor bolj definirajo družbene aktivnosti in interakcije družbenih skupin ter gre torej za »strukturni čas« (Evans-Pritchard 1940: 104).

Delo je na podoben način, torej v kontekstu časa in zadovoljevanja osnovnih potreb, premišljevala tudi Audrey Richards, ki je v tistem obdobju raziskovala v Rodeziji (današnji Zimbabve) in je natančno popisala tamkajšnje glavne ekonomske dejavnosti (lov, ribolov in kmetijstvo), s tem pa zavrnila nekatere anglocentrične predstave o univerzalnosti delovnih šeg. V svojem delu *Zemlja, delo in prehrana v Severovzhodni Rodeziji: Ekonomska raziskava plemena Bemba* (1961 [1939]) je eno izmed poglavij posvetila prav delu, pri tem pa je razmišljala predvsem o ekonomskem ritmu, delovnih navadah in metodah dojetanja časa (Richards 1961: 381). Med drugim je ugotavljala, da prvobitni ljudje ne poznajo koncepta »običajnega delovnega dne« in časa ne merijo z našimi časovnimi enotami, zaradi česar je ob njihovem delu nasploh težko meriti točen čas in porabljeno energijo (Richards 1961: 381). Govorila je torej o merjenju časa z aktivnostmi, ki jih ljudstvo izvaja, ne pa s stalnim sistemom časovnih intervalov. To v primeru ljudstva Bemba pomeni, da na različne dni delajo različne količine časa (od 0 do 6 ur) in opravijo zelo različna opravila (Richards 1961: 391–394).

V tej tradiciji funkcionalističnih teorij in raziskav delovnih aktivnosti pri domačinskih ljudstvih je nujno ponovno omeniti še Raymonda Firtha, avtorja, ki je družbo načeloma prav tako prikazoval kot sistem povezanih delov in ekonomijo kot del kompleksnega niza dejavnosti, hkrati pa je delo premišljeval tudi na ravni posameznika in njegovih motivov (Shore 2002: 384). Podobno kot Malinowski je precej pozornosti namenil psihologiji dela, predvsem kot motivaciji za trud, saj je po njegovi oceni večina dela prvobitnih ljudstev neprijetna, motivi za delo pa se med kulturami precej razlikujejo. Pri tem je namenil posebno pozornost še okoljskim pogojem, za kar je verjel, da »mora biti primarna poteza v vsaki raziskavi ekonomskega življenja ljudi« (Firth 1929: 39), kar je morda že napovedalo povojne kulturno ekološke pristope (večinoma)

ameriških antropologov. Od delovnih aktivnosti je strogo ločeval igro in rekreacijo, saj je pri tovrstnih aktivnostih cilj in zadovoljstvo že njihovo opravljanje, medtem ko ima delo globlji cilj zadovoljevanja materialnih potreb. Na ta način je zavrnil tudi teorijo Karla Bücherja, da se je delo razvilo iz igre, saj je Firth med obema aktivnostma videl temeljno, kvalitativno razliko, kar pa po njegovem sicer še ne pomeni, da med obema tipoma aktivnosti ne obstaja določen funkcionalni odnos v družbeni ekonomiji (Firth 1929: 128).

S podobnimi vprašanji se je ukvarjal še Melville Herskovits, pri katerem velja opozoriti predvsem na delo *Ekonomska antropologija* (1952). V poglavju »Proizvodnja« se je avtor sorazmerno poglobljeno ukvarjal z načini dela in z motivi za delo, poglobil pa se je tudi v specializacijo. Verjel je, da se v vseh družbah pojavlja maksimiziranje koristi, a je obenem poudarjal, da v različnih kulturah kot racionalne delujejo različne aktivnosti. V naši kulturi je racionalno nekoliko zatreti svoje želje, da torej akumuliramo vire, proizvedemo več dobrin in multipliciramo storitve. V nekaterih prvobitnih družbah pa deluje najbolj smiselno, da se vire porabi sproti (Herskovits 1952: 24). Tudi Herskovits je ob tem zavrnil zamisli Alfreda Marshalla in Karla Bücherja, da se eksotična ljudstva izogibajo delu, in je ugotavljal, da tudi tam, kjer narava ponuja največ, ljudje veliko delajo (1952: 89–90), s čimer je med drugim potrdil ugotovitve Malinowskega.

V teh okoliščinah se je že resneje institucionalizirala ekonomska antropologija, ki je bila sicer večinoma bolj kot v delo ali produkcijo usmerjena v premisleke načel menjave in recipročnosti, s čimer se je naslanjala na delo Maussa in Malinowskega. Kljub temu lahko tovrstno zanimanje za ekonomsko življenje drugih ljudstev vidimo kot pomembno gonilo, ki je antropologijo usmerilo tudi k poglobljenim raziskavam proizvodnje (dela), sprva predvsem ekoloških raziskav in preučevanja porabe energije, pozneje pa tudi v kontekstu »teorije svetovnih sistemov« in nenazadnje v luči spreminjajočih se družbenih razmer v okviru kapitalistične proizvodnje.

3.4 Neoevolucionizem, kulturna ekologija in neomarksizem

Kot relevantno zgodnjo prelomnico povojne kulturne antropologije lahko razumemo usmeritve neoevolucionizma in kulturnega materializma, ki sta do neke mere pomenila tudi antropološki povratek k marksizmu, s približevanjem znanstvenosti, merljivosti pa tudi delni odmik od relativizma, značilnega za večinski del kulturne antropologije prve polovice 20. stoletja. Povratek k preučevanju materialnega, s tem pa tudi tehnologije, ekologije ipd., je pogosto

pomenil tudi povečan poudarek na raziskovanju proizvodne plati kulture, še pogosteje na širšem področju ekonomske antropologije.

V kontekstu zanimanja za delo velja biti denimo pozoren na delo Juliana Stewarda, ki je opozarjal na nujnost preučevanja tehnologije in ekoloških razmer za kakršne koli posplošitve, kulturo pa je na podlagi ameriškega razumevanja marksistične delitve na družbeno bazo (stavbo) in nadstavbo delil na »jedro«, kar je predstavljalo tehnologijo in delitev dela, in na vse ostalo oziroma »preostanek kulture« (po Eriksen in Nielsen 2001: 80). Kulturno jedro je po Stewardu »konstelacija značilnosti, ki so kar najtesneje povezane s preživetvenimi aktivnostmi in ekonomskimi ureditvami« (po Moore 2009: 200). Steward velja za začetnika moderne kulturne ekologije, saj je na družbo gledal predvsem skozi prizmo prilagajanja na okolje (po Eriksen in Nielsen 2001: 80-81), pri tem pa je ključen predvsem pojem »prilagajanja«, ki se načeloma nanaša na obvladovanje narave in torej pomeni predvsem različne delovne aktivnosti. Steward je bil ob Robertu Redfieldu pomemben tudi kot pionir raziskovanja kmetstva, za njegove raziskave (npr. Portoriko) pa je že značilna integracija lokalne in regionalne analize. Pred tem (pred vojno) se antropologija za kmete in kmetstvo ni zares zanimala, pa čeprav so predstavljali največji delež populacije na svetu (po Eriksen in Nielsen 2001: 81). Dlje v smer preučevanja bližnjega in vsakdanjega je politično ekonomijo sicer popeljal Stewardov študent Marvin Harris. Na tem mestu velja vsaj bežno omeniti njegovo preučevanje vedenja in družinskih odnosov v newyorških gospodinjstvih, za potrebe česar je v stanovanja s privoljenjem vpletenih namestil kamere. Na podlagi posnetkov so pozneje njegovi študenti analizirali medosebne odnose v družinah, ob tem pa tudi vzorce komunikacije, vedenja in delovanja, torej pogosto tudi gospodinjskega dela. V osnovi je šlo tu sicer predvsem za metodološki, lingvistični eksperiment, ki je poudarjal pomen etskiga vidika raziskave in ni bil usmerjen v specifično tematsko polje (glej npr. Bernard 2006: 423–424).

Kljub tovrstnemu paradigmatskemu zasuku, ki je antropologijo od zanimanja za »druge« in za eksotično počasi usmerjal tudi k preučevanju tipičnega, je bilo za obdobje po vojni značilno obnovljeno zanimanje za lovce in nabiralce. To se je v izraziti obliki kazalo pri še dveh Stewardovih študentih, Ericu Wolfu in Marshallu Sahlinsu. V tem kontekstu je ključno Sahlinsovo delo *Plemenski ljudje* (1968) in njegova zbirka esejev *Ekonomika kamene dobe* (2017 [1972]), v kateri je med drugim razgalil mit o težavnosti kamenodobnega življenja in nakazal, da je pomanjkanje izrazitejše postalo šele z neolitsko kmetijsko revolucijo. Na podlagi raziskav zakoncev Lee, ki sta dolgotrajno opazovala vsakdanje dejavnosti pri Sanih v Kalahariju, je sklepal, da življenje v paleolitikumu po Sahlinsu ni bilo zgolj boj za preživetje, ampak je pogosto predstavljalo pravo razkošje, pri čemer »razkošje« ni absoluten pojem, ampak

predstavlja predvsem lahek dostop do velike količine stvari, za katere misliš, da jih potrebuješ ali pa si jih samo želiš. Ob tem je Sahlins pravzaprav v novi luči prikazal miselnost prvobitnega človeka, ki v teh teorijah še zdaleč ni nagnjen k maksimiranju, optimiziranju prihodkov, ampak dela sporadično le nekaj ur na dan (15–20 ur na teden) in se ustavi, ko za delo ni nuje. Ekonomika kamene dobe torej v veliki meri predstavlja premislek nekdanjih načinov in oblik dela, pri čemer se je Sahlins sprva vezal na raziskavo sovjetskega ekonomista Aleksandra Čajanova, ki je pri predrevolucijskih ruskih kmečkih skupnostih (le delno integriranih v tržno ekonomijo) meril delovni vložek posameznih članov gospodinjstva in ugotovil, da je količina dela posameznega člana gospodinjstva odvisna od števila delovno aktivnih članov gospodinjstva, kar tudi pomeni, da so se kmetje pri delu upočasnili ali ustavili, ko so pridelali dovolj (Sahlins 2017: 80–81). Sahlins je poleg tega na podlagi raziskav fizičnih in materialističnih antropologov, ki so pri različnih ljudstvih merili kalorije, porabljene pri delovnih aktivnostih, potrjeval domnevo, da so imeli lovci in nabiralci pravzaprav več prostega časa kot moderni človek: »Trdimo lahko, da so lovci in nabiralci delali manj kot mi; pa tudi, da niso nenehno garali, da je iskanje hrane le občasno, da je prostega časa obilo [...]« (Sahlins 2017: 14).²⁹ Samo (zahodno) kategorijo dela pa je še močneje relativiziral v *Plemenskem človeku*, kjer je v poglavju o plemenski ekonomiji med drugim zapisal (1968: 80), da »delavec ni status, ki bi stal sam zase, niti ni delo prava kategorija plemenske ekonomike«, temveč je le »izraz predobstoječih sorodstvenih in skupnostnih vezi, izvršba teh odnosov«. Za razliko od zahodne družbe pri preučevanih plemenih »cilj proizvodnje ni dobiček ali akumulacija bogastva, ampak proizvodnja uporabnih vrednosti, nujnih za materialno reprodukcijo posameznika in družbenih odnosov« (Sahlins 1968: 80).

Če sta Malinowski in Herskovits skušala zatreti imperialistične stereotipe, da se prvobitni človek delu izogiba, in sta nakazala, da kljub težkim pogojem dela veliko in pogosto ter da torej občasno tudi maksimizira, je Sahlins v tovrstne debate vnesel nov zorni kot in ugotavljal, da prvobitnemu človeku (podobno kot kamenodobnemu) preprosto ni treba delati toliko kot nam in da lahko s svojim časom razpolaga precej prosto. Nenazadnje je Sahlins ob tem tudi sklepal, da nekateri lovci-nabiralci ne udejanjajo jasne, vnaprej določene delitve med sferama dela in »nedela«, s čimer je spet zavrnil možnost apliciranja zahodnega koncepta dela na nezahodne skupnosti, saj je pri nas koncept dela v osnovi kvalitativno ostro ločen od igre in prostega časa oziroma utemeljen prav na nasprotju tega ločevanja.

---

²⁹ Pozneje je antropolog Ross Sackett opravil metaanalizo cele vrste primerov raziskav razporeditve časa in porabe energije, pri tem pa je ugotavljal, da odrasli v lovsko-nabiralskih in vrtnarskih družbah delu v povprečju namenijo okrog 6,5 ure dnevno, medtem ko je ta delež pri ljudeh v kmetijskih in industrijskih družbah res nekoliko večji (8,8 ure) (po Bernard 2006: 108).

Ameriško tradicijo antropologije dela so sicer še v večji meri kot Sahlins pomagali vzpostaviti nekateri drugi Stewardovi študenti, najizraziteje Eric Wolf³⁰ in Sidney Mintz. Slednja sta lokalne kmečke skupnosti (predvsem Srednje, Južne Amerike in Karibov) preučevala v kontekstu širših ekonomskih sistemov, torej kot vpetost manjših skupnosti v kapitalistični način proizvodnje, kar je bil v tistem času precej svež pristop, pri katerem je šlo za del širših družboslovnih dognanj v sklopu »teorije svetovnih sistemov«.

Pri Mintzu velja z vidika antropologije dela opozoriti na raziskavo *Delo in sladkor v Portoriku in na Jamajki med letoma 1800 in 1950* (1959), v kateri je skozi prizmo širjenja kapitalizma analiziral industrijo sladkorja na specifičnem lokalnem območju, ob tem pa je razpiral tudi sliko zgodovine suženjskega, prisilnega dela in poznejše emancipacije. Na ta način je prikazoval prepleten proces akumulacije kapitala, izkoriščanja delavcev in redne reorganizacije proizvodnje, kar je imelo za podlago v osnovi ves čas razredno delitev. Pri Mintzu in tudi Wolfu gre v prvi vrsti za marksistično preučevanje odnosov znotraj družb, hkrati pa že za preseganje lokalnega, enostopenjskega pogleda in usmerjanje pogleda v globalno prepletenost zadnjih nekaj stoletij, torej v dinamiko in spremenljivost medrazrednih odnosov.

Wolfovo delo *Evropa in ljudje brez zgodovine* (2010 [1982]) predstavlja poglobljeno, na zgodovinskih virih utemeljeno iskanje vzrokov in posledic specifičnih družbenih odnosov, pri čemer je poudarek ves čas na delavcih. Wolf je v antropološke raziskave ekonomskega življenja vpeljal koncept »proizvodnega načina« kot odnose, skozi katere je človeško delo s pomočjo orodij, veščin, organizacije in znanja uporabljeno za preoblikovanje energije iz narave. Wolf je ločil tri antropološko bistvene proizvodne načine: domačijskega (sorodstvenega), tributarnega in kapitalističnega. Kot je zapisal Wolf (2010: 75–76), nam koncept proizvodnega načina omogoča vizualizacijo tako medsystems kot znotrajsystems razmerij, s tem pa načinov, na katere se je eden izmed načinov, kapitalizem, srečeval z drugimi, da je dosegel sodobno stopnjo dominacije. Pri Wolfu je (po Kasmir in Carbonella 2008: 21) moč zaznati predvsem upor proti imperialističnim, kolonialističnim in elitističnim razlagam, ki so delavski razred obravnavale izolirano in umeščale izven zgodovine. Kot delo, ki ga lahko vendarle vsaj do neke mere vidimo kot predhodnika Wolfovih preučevanj zgodovinskih in geografskih prepletov, pa velja izpostaviti že omenjene raziskave Maxa Gluckmana, osredotočene tudi na plemenske manifestacije globalnih procesov.

Povojni neoevolucionizem in kulturni materializem sta se vse od začetka spogledovala z marksizmom, ta pa je v kulturni antropologiji v naslednjih desetletjih postal še nekoliko bolj

---

³⁰ Po Wolfu je poimenovana tudi nagrada, ki jo ameriško Združenje za antropologijo dela poklanja študentskim raziskavam s področja te poddiscipline.

ekspliciten. Teoretsko je bila najmočnejša francoska struja neomarksistov z avtorji, kot sta Maurice Godelier (1977) in Maurice Bloch (1983), ki sta se precej posvečala možnosti apliciranja marksističnih zamisli na antropološke raziskave in raziskave predkapitalističnih družb. Lep primer tovrstne raziskave je predstavil Claude Meillassoux, ki je preučeval povezave med kapitalističnimi in nekapitalističnimi načini proizvodnje v Afriki in se je sprva posvetil »domačijskim načinom proizvodnje« v afriških skupnostih, nato pa integraciji teh načinov v sistem globalnega kapitalizma (po Spittler 2018). K preučevanju ekonomskega življenja je pristopal z beleženjem odnosov med družbenimi odnosi proizvodnje in tehnološkimi ter okoljskimi sredstvi proizvodnje pri afriškem ljudstvu Guro (Eriksen in Nielsen 2001: 114). Podobno kot Sahlins se je torej Meillassoux posvečal načinu proizvodnje, ki ni temeljil na posamezniku, le da je kot enoto vzel družino ali gospodinjstvo, saj so se pri tem kazali drugi motivi in mehanizmi (Eriksen in Nielsen 2001: 114). Kljub temu se Meillassouxu (1981: 7) Sahlinsova osredotočenost na zasebno obliko proizvodnje ni zdela vedno zadostna, najprej že zato, ker ni dovolj zanesljiva in trajnostna. Poudaril je, da prav odsotnost maksimiziranja pomeni, da so relevantni dejavniki tudi prenizka proizvodnja, populacija in okolje, zaradi česar je recipročnost med gospodinjstvi, skupnostmi in generacijami nujna, prav tako pa je nujno delati tudi po tem, ko smo že zadovoljili svoje osnovne potrebe (Meillassoux 1981: 7). Kljub bolj zamegljeni podobi razredne delitve kot posledici povečanja sloja malih podjetnikov in razširitve nematerialnega, kognitivnega dela ter kljub etnični, spolni itd. razdeljenosti proletariata je marksistična misel ob koncu 20. stoletja in predvsem z vsako ekonomsko krizo tudi v antropologiji dela ostajala relevantna in prominentna.

3.5 Burawoyjeva etnografija industrijskega dela

Vsaj v sedemdesetih letih 20. stoletja se je do neke mere že uveljavila antropologija dela v pravem smislu besede in so antropologi bolj sistematično preučevali tudi industrijsko delo.³¹ V tem kontekstu sedemdesetih in osemdesetih je morda ključno delo Michaela Burawoyja, britanskega sociologa, ki je z etnografsko metodo opazovanja z udeležbo (tudi opazovanja skozi zaposlitev) v industrijskih obratih ZDA, Madžarske, Rusije in Zambije z vidika delavca osvetlil manj izstopajoče specifične kapitalističnega načina proizvodnje. Njegovo delo *Proizvajati soglasje: spremembe v delovnem procesu pod monopolnim kapitalizmom* (1979), objavo

---

³¹ V tem kontekstu velja vsaj opozoriti na delo sociologa Stanleyja Udyja, ki je med prvimi primerjal ureditev dela v tradicionalni in moderni družbi, a se je pri tem, kot je poudaril Wadel (1979: 369), že izvorno odmaknil od kulturnih in družbenih vidikov dela, saj je delo definiral kot »vsako namensko aktivnost, namenjeno spreminjanju posameznikovega fizičnega okolja«.

desetmesečne etnografske raziskave v čikaški tovarni, lahko zaradi njegove osredotočenosti na industrijsko delo in zaradi poglobljene obravnave označimo za zgodnjo prelomnico antropologije dela. Morda najbolj izstopajoča je bila v tem primeru njegova ugotovitev, da kapitalistični ustroj – nadzor, plačni sistem, kaznovanje – svobodnega, avtonomnega delovanja delavcev vendarle ne omejuje povsem. Pri svojih raziskavah je Burawoy ugotovil, da se delavci v tovarni pri svojem delu pogosto pretvarjajo in tekmujejo, kar imenujejo »izigravanje« (*making out*). To njihov sovražni odnos do dela in njihovo zdolgočasnost obrne v nekakšno igro, s tem pa je tudi njihova storilnost občasno iracionalno visoka.

Če so se torej nekateri spraševali, zakaj delavci ne delajo bolj trdo, spet drugi pa so skušali ugotoviti, zakaj delavci sploh delajo, je Burawoy pogled nekoliko obrnil in si zastavil vprašanje, zakaj sploh delajo tako trdo kot delajo oziroma kaj je sploh njihov motiv za trud. Izterjevanje presežne vrednosti malce paradoksalno poteka skozi delavsko neformalno kulturo in subjektivnosti. Delavci torej v kapitalizmu niso nujno več razčlovečeni – kot je pisal Marx in pozneje denimo Harry Braverman –, ampak se kapitalistični dobiček kuje prav na njihovem sodelovanju, pristajanju in na poudarjanju njihovih osebnostnih lastnosti. Tovrstne spremembe torej ne spodbujajo teorij o intenzifikaciji delovnega procesa ali povečanju menedžerskega nadzora, ampak je Burawoy, nasprotno, opazal širitev področja »samoorganiziranja« delavcev pri njihovih dnevni aktivnostih, s čimer je že nakazal, kako je tudi izkoriščanje do neke mere prepuščeno samim delavcem (po Mollona 2009: xvii). To lahko razumemo v kontekstu poznejših, postmodernih razmislekov o »vladanju skozi poudarjanje avtonomije in skozi opolnomočenje posameznika«, o čemer sta precej pisala sociologa Peter Miller in Nikolas Rose (npr. 1990), pogosto skozi misel Michela Foucaulta in njegov koncept »vladovanja«.

Burawoyjeva raziskava je torej nakazala nekatere širše družboslovne premisleke novodobnih manifestacij kapitalističnega izkoriščanja. Ob tem velja sicer poudariti, da Burawoyjev pristop, usmerjen v preučevanje delavskih identitet, kot se te ustvarjajo med procesom proizvodnje, do neke mere namerno zanemarja pomen kulturnih dejavnikov (spola, etničnosti, starosti, religije), pa tudi zavesti in značaja pri vedenju delavcev v tovarni (po Mollona 2009: xvii). V smislu usmeritve v nekatere širše, strukturne dejavnike je njegovo delo torej predvsem sociološko, a se zdijo njegove ključne ugotovitve predvsem posledica njegove tesne vpetosti v delo tovarniških delavcev, torej etnografske metode opazovanja z udeležbo. Nenazadnje lahko njegove ugotovitve o igranju, nastopanju v delovnih situacijah razumemo tudi kot nadaljevanje dolge antropološke tradicije spraševanja o ljudskih motivov za delo oziroma za opravljanje zahtevnih delovnih aktivnosti, kar smo videli že pri Bücherjevem premišljevanju ritmične plati dela in vloge nuje, institucij in nenazadnje magije, kar je izpostavljala Malinowski.

Druga pomembna metodološka zamisel, ki jo je Burawoy vnesel v polje etnografije dela, pa je t. i. »metoda razširjene obravnave primera«. ³² Z njo »aplicirajo reflektivno znanost na etnografijo s ciljem povzemanja splošnega iz edinstvenega, premikanja od mikro- do makroravni ter povezovanja sedanosti s preteklostjo v pričakovanju prihodnosti, vse z grajenjem na predobstoječi teoriji« (Burawoy 1998: 5). Na ta način je Burawoy svoje izkušnje z delom v zambijski industriji bakra apliciral na Fanonovo teorijo postkolonializma; svojo zaposlitev kot upravljavec strojev v čikaški tovarni je povezal z Gramscijevo teorijo hegemonije ter s tem razgalil korenine kolektivne privolitve v ameriški kapitalizem; delo v madžarskih tovarnah mu je omogočilo vpogled v naravo socialističnih delavskih organizacij in razrednih formacij; zaposlitev v tovarni na severu Rusije pa mu je služila pri razvoju teorij prehoda iz socializma v kapitalizem. Skozi svoje etnografske zaposlitve se je torej soočil s štirimi velikimi preoblikovanji dvajsetega stoletja – dekolonizacijo, prehodom v organizirani kapitalizem, tranzicijo v socializem in nato še sovjetsko tranzicijo iz socializma v kapitalizem.

Burawoy je torej z dejansko zaposlitvijo v tovarnah po vsem svetu (Burawoy 2009) antropologiji dela nakazal tudi pot k zelo učinkoviti in smiselni etnografski metodi raziskovanja delovnega procesa ter mesta z aktivno soudeležbo, hkrati pa je imel pogled ves čas usmerjen v širše sistemske procese. Kot je zapisal Spittler (2018), je Burawoyjevemu zgledu hitro sledilo vse več antropologov, ki so od osemdesetih let 20. stoletja naprej kapitalistično delo ter kapitalistične družbe nasploh, torej tisto, kar so prej preučevali predvsem sociologi, vse bolj spreminjali v polje etnografskega raziskovanja.

3.6 Antropologija dela v neoliberalizmu

Ob koncu 20. in na začetku 21. stoletja so etnografske raziskave dela že postale precej pogostejše in vse bolj raznolike. Vicki Smith (2001: 220–221) je pri svojem premisleku etnografije dela navedla primere, ko so se sociologi ali antropologi zaposlili kot natarjarji, nabiralci zelenjave in sadja, hostese v nočnih klubih, popravljavci lokomotiv, operaterji na »vročih linijah«, mehaniki, oskrbovalci starejših in še kot marsikaj drugega. S tem so lahko raziskovalci ovrgli hegemonске, zgodovinske predstave o teh rutinskih, nižje cenjenih službah in veččinah, ob tem pa so pogosto opozorili tudi na vlogo trdovratnih spolnih, rasnih in drugih razmerij v ureditvi delovnega mesta (Smith 2001: 221–226).

---

³² Koncept je Burawoy povzel po »manchestrski šoli« in predvsem misli njenega vodje Maxa Gluckmana, ki je že iskal prav diskrepance med vsakdanjo prakso in normativno ureditvijo.

Antropologija dela se je lahko pri tem v zadnjem obdobju med drugim izrazito naslonila na feministična gibanja, ki so enega izmed temeljev neenakosti med spoloma videla prav v tradicionalni odrinjenosti žensk iz sfere proizvodnje in torej v ženskem opravljanju neplačanega, nevidnega, gospodinjskega dela (glej npr. Ortiz 1994). Hkrati je antropologija feminizmu, antikolonializmu in sorodnim gibanjem ponudila geografsko in časovno manj zaznamovane zapise o različnih načinih delovne in družbene organizacije.

Aihwa Ong (1987) je z raziskavo malajskih tovarniških delavk zajela konflikt med delovnimi zahtevami in tradicionalnimi spolnimi razmerji dane skupnosti, kar je vodilo do nenavadnih motenj v toku kapitalističnega dela. Dorinne Kondo (1990) je z etnografijo v majhni japonski konfekcijski proizvodnji zajela načine, na katere spolna, družinska in ekonomska razmerja specifične kulture vplivajo na spolno delitev dela in na neenako participacijo pri delitvi dela. Anne Allison (1994) je natančno popisala svojo izkušnjo z delom hostese v japonskem nočnem klubu, v katerem je opazovala delo japonskih žensk in spolnih delavk, po drugi strani pa tudi vlogo moške identitete v japonski korporativni kulturi. Carla Freeman (2000) je z etnografijo žensk v visokotehnoloških podjetjih v Barbadosu osvetlila razmerje med spolom, razredom in kulturo v kontekstu transnacionalnega kapitalizma. Kot morda ključno zgodnjo feministično antropologinjo dela pa velja omeniti June Nash, ki je denimo v delu *Ženske, moške in mednarodna delitev dela* (1983) premišljevala prav vlogo žensk v globalizirani krajini dela. Še odmevnejše je bilo njeno predhodno delo, *Požiramo rudnike in rudniki požirajo nas* (1979), v katerem je skozi marksistično prizmo analizirala strukturne okoliščine življenja in dela bolivijskih rudarjev kositra, tesno vezanih na specifično kozmologijo. Pri tem je poudarjala nujnost delavskega vpliva na oblikovanje okoliščin dela in nakazala razvoj industrijskega delavskega razreda onkraj globalnih industrijskih središč, hkrati pa je prišla v njeni etnografiji do izraza tesna vpetost delovnih aktivnosti v širša družbena razmerja.

S povečanjem poudarka na raziskovanju industrijskega in nato tudi storitvenega (terciarnega) sektorja se je v tem delu antropoloških raziskav v večji meri pojavil tudi bolj sociološki, strukturni pristop. Zanj je Spittler nedavno ugotavljal (2018), da na tem polju – torej pri premišljevanju ekonomske, tehnološke, institucionalne plati družb – prevladuje tudi v antropologiji, a je kulturni, klasičen antropološki pristop skozi sedemdeseta in osemdeseta vendarle hitro pridobil pomen. Za antropologijo dela, kot se je razvila skozi zadnjih nekaj desetletij, je po eni strani torej gotovo značilen omenjeni dinamičen odnos iskanja podobnosti in razlik s sociologijo dela. Prav področje dela je eno tistih, na katerih je antropologija s selitvijo v mesta, k industrijskemu in zdaj še postindustrijskemu delu morda prišla najbližje sociologiji. To tudi pomeni, da nujen element pregledov zgodovine antropologije dela predstavljajo tudi

nekateri njeni sociološki sopotniki, ki so se vsaj v določeni fazi svojih karier posluževali etnografske metode in so delo preučevali v primerjalnem, medkulturnem kontekstu. Radikalno kulturalistično pozicijo med nedavnimi raziskovalci dela pa po oceni Spittlerja (2018) predstavlja Stephen Gudeman (1986), ki je pisal o tem, kako ljudje v »pogovornih skupnostih« konstruirajo modele, skozi katere nato interpretirajo svet, to pa nato določa njihova dejanja, tudi ekonomska dejanja in delo. V drugi polovici 20. stoletja so se torej vendarle izoblikovale tudi nekatere specifike, ki izhajajo iz temeljnih značilnosti antropologije same in so v antropološko preučevanje dela v večji meri vnesle kulturni element, s tem pa morda tudi nove vrste emancipatorni potencial za delavski razred. Po besedah kanadskega antropologa Richarda Leeja (po Hakken 2000: 8) ima antropologija dela to posebno odgovornost, da »za razliko od morda sociologije dela gradi zavedanje o tem, kako bi lahko delo izvajali tudi drugače«.

O discipliniranju in institucionaliziranju antropologije dela lahko v zadnjih desetletjih resneje govorimo tudi zaradi nekaterih povsem oprijemljivih prelomnic. Leta 1979 se je na Univerzi v Yorku v organizaciji britanske Zveze socialnih antropologov (Association of Social Anthropologists) odvil simpozij z naslovom *Antropologija dela*. Prispevke s tega simpozija so naknadno izdali v knjigi *Socialna antropologija dela* (1979, Wallman, ur.), v še vedno eni temeljnih referenc s tega področja, ki je prinesla občuten odmik od preučevanja specifičnih struktur in institucij k premišljevanju dela v vseh njegovih dimenzijah in oblikah: ekonomski, biološki, psihološki in kulturni. Leta 1980 je bilo nato v ZDA kot sekcija Ameriške antropološke zveze ustanovljeno še Društvo za antropologijo dela (The Society for the Anthropology of Work), ki je začelo še isto leto izdajati znanstveno revijo *Anthropology of Work Review*, še danes temeljno periodično izdajo antropologije dela. V istem obdobju, leta 1979, je bila denimo tudi pri Nemški skupnosti za etnologijo (Deutschen Gesellschaft für Volkskunde) ustanovljena komisija za Delavsko kulturo (Arbeiter-Kultur), namenjena predvsem ukvarjanju z življenjskimi pogoji industrijskih delavcev. Leta 1998 se je komisija preimenovala v Delovne kulture (Arbeitskulturen), kar je spremljal tudi premik tematskega osredotočenja k spremembam v ureditvi dela in k novim oblikam dela ter zaposlitve.

Tudi v teh ugodnejših okoliščinah za antropološko raziskovanje dela pa se še naprej ponuja vrsta izzivov in konceptualnih dilem. Pri preučevanju sodobnega dela in zaposlitev mora antropologija najprej razjasniti koncept neoliberalizma. Ker se je lahko občasno zdelo, da ga raziskovalci privzemajo nenatančno, so se že začele tudi razprave o tem, ali je pravzaprav postal že ovira na poti do antropološkega razumevanja 21. stoletja. Kot je ugotavljala indijska antropologinja Tejaswini Ganti (2014: 98), so »neoliberalizem« (pre)pogosto uporabljali kot jezikoslovno orodje (podobno »globalizaciji«), torej kot splošno oznako za kompleksne,

abstraktne sile, ki v tem obdobju na specifičen način oblikujejo in omejujejo človeška dejanja. Do izraza so prihajale nekatere popreproščene delitve sveta na čas pred neoliberalizmom in z neoliberalizmom, z njimi pa tudi moralne dihotomije, ki ves čas zgolj apriorno implicirajo, da je država boljša od trga, skupnosti pa od posameznika. Koncepte, kot sta »tržna logika« in »prosti trg«, so pri tem mnogi obravnavali kot samoumevne, s tem pa jih niso zares raziskali (po Ganti 2014: 99). Kot je še zapisala Ganti (2014: 90–93), v antropološki literaturi pogosto obravnavajo politično-ekonomske zadeve kot kontekst ali temelj, ki oblikuje in zamejuje dejanja, redkeje pa, vsaj do nedavnega, kot teme, vredne etnografskega preučevanja same po sebi. Antropologi so v tem smislu naredili le majhne korake k antropologiji neoliberalizma, torej k antropologiji, pri kateri bi postavili pod vprašaj definicijo neoliberalizma in ga preoblikovali v predmet raziskovanja.

Načeloma lahko prepoznavamo, da koncept neoliberalizma v antropoloških raziskavah pogosto predstavlja predvsem ozadje, na katero se slikajo specifične aktualne tematike, npr. urbanizacija, globalizacija, postsocializem, ekologija, varnost, terorizem. Pri poglobljenem antropološkem preučevanju neoliberalizma pa po oceni Loïca Wacquanta (2012) izstopata dva različna pristopa. Po eni strani antropologi neoliberalizem v marksističnem razrednem smislu jemljejo kot politično-ekonomsko strukturo in ideologijo, torej kot praktična politična orodja in sistem sil, ki omejujejo naša dejanja in misli, predvsem z namenom intenzifikacije akumulacije bogastva za višji razred (glej npr. Harvey 2005). Po drugi strani pa se zdi smiselno tovrstne analize nadgraditi z vpogledom v dejanske manifestacije neoliberalizma, torej v vsakdanje oblike vladanja in spreminjanja miselnosti ter delovanja državljanov. Kot je zapisal Wacquant (2012: 69–70), ta druga struja nastopa proti dojemanju neoliberalizma kot monolitne celote in sistem skozi foucaultovsko teorijo preučuje kot »vladovanje«, kot fleksibilen konglomerat strategij in tehnologij spreminjanja populacij in posameznikov. Pri tem sistem ni zgolj niz ekonomskih strategij, ampak generalizirana normativnost, ki skozi načela tekmovalnosti, učinkovitosti in uporabnosti strukturira in organizira vladane in vladarje. Mehanizmi vladanja niso toliko locirani v državnem aparatu kot krožijo v družbi, pri tem pa subjekti niso le pasivni prejemniki, ampak imajo sposobnost refleksije in upora. Ne obstaja torej le en velik neoliberalizem, ampak neskončno število malih, ki se rojevajo skozi stalno križanje neoliberalnih praks in zamisli z lokalnimi pogoji in oblikami. Antropologinja Bonnie Urciuoli je poudarila (2010: 176), da lahko prav antropologija najbolje demonstrira načine, na katere se je neoliberalizem zasidral v prostor in se marsikje vzpostavil kot zdravorazumski način delovanja in razmišljanja oziroma se je prenesel na samo raven oblikovanja subjektov in na prestrukturiranje njihovega vrednotnega sistema.

V vsakem primeru se moramo vsaj delno nasloniti na foucaultovsko strujo in raziskovati vsakdanje, oprijemljive posledice sodobne ureditve dela ter zaposlovanja, tudi v kontekstu vse občutnejšega pronicanja delovnega v prosti čas oziroma prepletanja delovnega z zasebnim življenjem. Sama prekarnost je bila sicer v zadnjih letih eden ključnih poudarkov mnogih raziskav na širšem področju družboslovja – tudi v kontekstu transnacionalnega dela, ekonomskih migracij ipd. –, pri tem pa velja poudariti, da so antropologi tudi do tega koncepta nastopali kritično in so v večji meri preučevali načine, na katere se prekarno delo preliva v vsakdanje življenje (Tsing 2015; Millar 2017).

Hkrati so zdaj pogostejša tudi dela, ki po eni strani relativizirajo samo dihotomijo med delom in »nedelom«, s čimer antropologijo dela končno resneje širijo tudi v smeri »antropologij brezposelnosti«, kot najjasneje nakazuje zbornik s tem naslovom (Kwon in Lane 2016). Podobno je bilo mogoče zaznavati ob nekaterih prelomnih objavah v preteklem desetletju, posvečenim iskalcem službe v sodobni, neoliberalni ekonomiji in (neformalnim) načinom preživljanja v obdobjih brezposelnosti (Lane 2011; Gershon 2017; Dickinson 2019). Po eni strani morajo biti antropologi pri osvetljevanju kulturne in socialne raznolikosti izkušenj brezposelnost pozorni na specifične življenjske poti svojih sogovornikov, po drugi pa pri mnogih tovrstnih raziskavah predstavlja ozadje predstavitev lokalnih, regionalnih, državnih ali celo globalnih strukturnih okoliščin, znotraj katerih manevrirajo posamezniki. Podobno velja tudi za širši spekter literature, posvečene sodobnim, fleksibilnim zaposlitvam v postmoderni, tehnološki dobi (npr. Orr 1996; Garsten 2008; Huber 2013; Graeber 2018b; Siciliano 2021). Pomemben znanilec prilagajanja antropologije in antropologije dela sodobni, neoliberalni družbi so v zadnjem obdobju nenazadnje tudi etnografske raziskave podjetništva. Kot pionirsko na tem področju lahko sicer prepoznamo že delo utemeljitelja norveške antropologije Fredrika Bartha, ki je že v začetku šestdesetih izdal knjigo o poslovnem življenju s severne Norveške (1963). Pri tem se je manj zanimal za systemske, strukturne okoliščine in je poslovneže bolj obravnaval kot aktivne dejavnike, ki na inovativne načine spreminjajo svet okrog sebe. V ZDA in Združenem kraljestvu se je zanimanje za podjetništvo nasploh in s tem tudi za antropologijo podjetništva tudi pod vplivom političnih okoliščin razvilo občutno pozneje, šele v 80. letih prejšnjega stoletja, predvsem v kontekstu ekonomske in politične antropologije. Pri tem je antropologija (po Simonič 2023: 84–85) tematiko zapolnila s svojimi vsebinami in metodami, kot so »kultura podjetništva, ideologija, simbolni sistemi, morala, koncept osebnosti in samouresničitve, kolektivne identitete, sorodstvo, socialna omrežja itd.«

V prelomnem članku iz leta 1991 je sicer Alex Stewart še ugotavljal, da jih med člani Zveze ameriških antropologov le peščica raziskuje podjetništvo, pa čeprav so takrat že dosegali velik

napredek pri aplikativnih poljih medicinske, izobrazbene in razvojne antropologije. Razlog morda leži v liberalni, umetnostni podstati antropologije, ki je pogosto nagnjena k preučevanju manj privilegiranih plati družbe (Stewart 1991: 75) oziroma, kot je zapisal Simonič (2021: 70), so pionirji zahodnoevropske ekonomske podjetništvo običajno videli kot »znak kapitalističnega pohlepa«. Ireland in Webb sta (2007: 899) ugotavljala podobno, saj so takrat antropologi k preučevanju podjetništva v primerjavi s sorodnimi disciplinami še vedno malo prispevali. Kljub temu sta znotraj antropoloških raziskav podjetništva že prepoznala tri konceptualne usmeritve: identitetno (manjšinsko), preučevanje kulturnih oziroma etničnih nians podjetništva in preučevanje podjetniške aktivnosti onkraj institucionalnih meja. Opazila pa sta večji prispevek k metodologiji in specifičnim etnografskim nastavkom za preučevanje podjetništva.

Zaradi (post)kolonialne zapuščine so se ameriški in britanski antropologi sprva zanimali predvsem za implementacijo podjetniške paradigme v »novih državah v razvoju«, šele nedavno so predmet antropološkega zanimanja zares postali podjetniki vseh vrst, kar ponazarja prelomno delo Richarda Pfeilstetterja (po Simonič 2023: 84–85). Pfeilstetter (2016) je pristope k podjetništvu delil na kritične, afirmativne in pragmatične. Kritični pristopi poudarjajo kulturni in ideološki naboj podjetništva ter se vežejo na širšo kritiko neoliberalizma, afirmativne bolj zanimajo dejanski učinki podjetništva in slednje predstavljajo kot pot k napredku, pragmatični pristopi pa koncept podjetništva širijo v različne smeri, da na ta način obdelajo še nekatere sorodne tematike. V podobnem kontekstu velja omeniti še delo antropologov, ki se bolj kot za podjetništvo samo zanimajo za podjetniški diskurz in za delo na sebi kot na projektu, torej za osebno samogradnjo (npr. Gershon 2014; Willmott 2014). Kot je zapisal Miha Kozorog (2018a: 57), antropologi ta vprašanja povezujejo z »zgodovinskimi, kulturnimi in sistemskimi specifikami držav, regij in krajev, kjer preučevani subjekti delujejo«. Nekatere sorodne pojave preučujejo tudi etnografije tehnološke in finančnega sektorja ter korporativnega sektorja, ki so v zadnjih desetletjih vsaj v ZDA že postale sorazmerno pogoste (npr. Smith 1990; Kunda 1992; Zaloom 2006; Ho 2009; Røyrvik 2011; Leins 2018).

V zadnjem obdobju so nenazadnje izšla tudi nekatera monografska dela s konceptualnimi pregledi antropologije dela (npr. Spittler 2016; Gibert in Monjaret 2021), teorije in raziskave različnih avtorjev s področja sodobne antropologije dela pa so v zadnjih letih predstavili še v raznih zbornikih, ki so z zajemanjem specifičnega zgodovinskega trenutka nakazali raznolikost in živahnost discipline ter izpostavili njene ključne sodobne tematike ter avtorje. Poleg nekaterih povsem temeljnih in splošnih (Kasmir in Gill 2022) je šlo v nekaterih primerih za razne vidike industrijskega dela in industrializacije zahodnih ter nezahodnih družb (npr. Mollona, De Neve in Parry 2009; Hann in Parry 2018), za antropološki vpogled v kompleksne

delovne in življenjske pogoje postindustrijskih družb (Greenhouse 2010; Kjaerulff 2015; Goddard in Narotzky 2018), za premisleke sodobnih fleksibilnih oblik zaposlitev, posameznikovih prilagoditev nanje in skupinskih oblik upora (Procoli 2004; Götz in Lemberger 2009; Kasmir in Carbonella 2014; Makovicky 2014; Lambert in Herod 2016); za konceptualno širše zastavljene premisleke same narave dela v digitalni, postfordistični dobi in potencialov za njegovo preoblikovanje (Götz in Wittel 2000; Hirschfelder in Huber 2004; Seifert, Götz in Huber 2007; Herlyn, Müske in Schönberger 2008; Hann 2021); pa nenazadnje tudi za premišljevanje koncepta dela skozi posthumanistično teorijo in etnografijo (Hurn 2017; Besky in Blanchette 2019).

Leta 2018 je bila pri Evropski zvezi socialnih antropologov (EASA) ustanovljena Mreža za antropologijo dela, kar je poddisciplini dalo še dodatnega zagona in se je v zadnjih nekaj letih že manifestiralo v obliki vrste novih raziskav in objav. Še zadnjo prelomnico pa nenazadnje v tem kontekstu predstavlja nedavna pandemija, ki je dodatno razgalila nekatere nepravilne in nesmiselne delovne ureditve, s tem pa odprla nova vprašanja o vlogi in delitvi dela v naši družbi (glej Collins 2023; Alvarez Astacio 2023). Orisani kontekst rednega izhajanja člankov, občasnih konferenc, raziskovalnih projektov in nekaterih izstopajočih monografij ter zbornikov je antropologijo dela oblikoval kot svojevrstno poddisciplino s specifičnimi raziskovalnimi vprašanji. Hkrati jo je umestil znotraj širšega konteksta razmislekov o spreminjajoči se ureditvi družbe v času neoliberalizma, torej v času »nematerialnega« (digitalnega, kognitivnega) dela, pri čemer se zdaj antropologija dela večkrat križa z urbano in transnacionalno antropologijo ter antropologijo globalizacije. V tem kontekstu potencialov raziskovanja sodobnih, destandardiziranih oblik zaposlitev pa velja ob koncu omeniti še razne nedavne raziskave, pri katerih je predmet preučevanja postalo akademsko in antropološko delo samo, kar dodatno razgalja vdiranje procesov poblagovljenja, prekarizacije in birokratizacije tudi v sfere, ki bi morale biti pred tem najbolj varne (glej npr. Pérez in Montoya 2018).

Podrobnejši pregled razvoja antropologije dela znotraj kulturne antropologije nakaže, da se prav v tej nišni poddisciplini skrivajo iztočnice za pristopanje k nekaterim ključnim vprašanjem sodobne zahodne družbe, hkrati pa se razpre že razsežnost tovrstnih raziskav v vseh zgodnjih fazah znanstvene antropologije. Težko bi se torej strinjali z norveškim antropologom Catom Wadlom, ki je verjetno nekoliko pod vplivom poznega razvoja norveške socialne antropologije pred leti ugotavljal (1979: 369), da antropologija dela za razliko od sociologije dela praktično nima tradicije. Glede na to, kakšen delež dneva na Zahodu običajno zavzamejo delovne aktivnosti, si je brez vsaj bežnega vpogleda v proizvodne načine tudi onkraj marksistične paradigme nasploh težko predstavljati kakršno koli poglobljeno raziskavo življenja v določeni

skupnosti, česar se že od nekdaj zavedajo tudi antropologi. Če sem v prejšnjem poglavju ob pregledovanju temeljnih teorij dela navajal predvsem sociološko literaturo, v tem pa sem se poglobil v specifično antropološke in etnografske primere zanimanja za delo, velja na tem mestu še poudariti, da se pri tej tematiki dobro obnese kombinacija pristopov obeh disciplin. Omenjeni Michael Burawoy je bil denimo po izobrazbi sociolog in je k delu v osnovi pristopal z zanimanjem za strukturna, sistemska preoblikovanja, pogosto z izrazitim marksističnim miselnim okvirjem. Kljub temu pa je k raziskavam vse od začetka svoje poklicne poti pristopal z etnografsko metodo ter z upoštevanjem kulturnih in osebnostnih razlik.

Prav antropologija dela lahko s svojim preučevanjem družbene funkcije dela in motivacije za delo s svežega zornega kota osvetli ustaljene razlage racionalnega človeškega delovanja, s tem pa potencialno zamaje ali ovrže specifične ideologije. Medtem ko so skušali zgodnji antropologi v boju proti rasizmu in nekritičnemu evolucionizmu prvobitne ljudi predstaviti kot delovne in organizirane, so pozneje v želji po relativiziranju neoklasične ekonomske doktrine o človeški nagnjenosti do maksimiziranja dokazovali nasprotno, s čimer so opozarjali na naključnost in arbitrarnost kapitalistične ureditve življenja in dela.³³ Kulturna antropologija je z zgodnjim prepoznavanjem in preučevanjem različnih tipov dela ter prepletanja dela z vsakdanjim življenjem nakazala potencial premislekov o samih (re)definicijah dela, kar je v sebi torej ves čas nosilo nastavke temeljnih družbenih sprememb in očiten emancipatorni potencial. Ob hitro spreminjajočih se pogojih dela v zadnjih desetletjih in ob vse burnejših debatah o tem, kako delo organizirati v prihodnje, bi lahko prav antropološki odgovori na nekatera izmed zgoraj naštetih vprašanj odigrali pomembno vlogo pri soustvarjanju družbe prihodnosti.

---

³³ Pri tem pa ne gre spregledati, da je tudi antropologija dela na različnih koncih sveta v preteklosti brez dvoma služila ideološkim ciljem.

4. Preučevanje dela in delavstva v slovenski etnologiji, kulturni in socialni antropologiji

V prejšnjem poglavju sem skušal nakazati, da so bile navkljub sorazmerno pozni institucionalizaciji in resnejši uveljavitvi antropologije dela raziskave delovnih aktivnosti pomemben sestavni del kulturne antropologije že vse od njenih akademskih začetkov. V kontekstu slovenske etnologije in antropologije je to še bolj očitno, saj so bile delu in predvsem delavstvu posvečene nekatere njene temeljne zgodnje raziskave, sprva predvsem kot preučevanje in popisovanje kmečkega in obrtniškega dela kot načina preživljanja, ob tem pa tudi kot popisovanje specifičnih delovnih veščin in delovnih orodij (glej npr. Mrkun 1940; Novak 1957). Pomembno prelomnico je v tem kontekstu predstavljal tudi paradigmatski premik slovenske etnologije od preučevanja ljudske kulture k načinu življenja in tudi k zanimanju za življenje v mestih, s tem pa za industrijsko delavstvo, pri čemer so glavno vlogo igrale vplivne objave Slavka Kremenška in Angelosa Baša v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja. Vsaj pri Kremenšku in Bašu je nedvomno igrala določeno vlogo tudi socialistična ideologija takratne države, ki je delavski razred razumela kot temelj družbe in ga na ta način izpostavljala kot nujen predmet preučevanja. Poudarjanje tehničnega vidika dela, ozko zamejene skupine delavcev ali pa delavskih naselij pri teh raziskavah je sicer pomenilo, da je bilo o pravi etnologiji ali antropologiji dela, torej o preučevanju družbenih in kulturnih vidikov dela in zaposlitev, večinoma mogoče govoriti le v fragmentih. Podobno velja tudi za poosamosvojitveno slovensko etnologijo, pri kateri pa velja kljub temu izpostaviti nekaj avtorjev in avtoric, katerih raziskave brez težav lociramo na področje antropologije dela, vsaj sprva sicer v tesni povezavi z antropologijo postsocializma. Po svetovni gospodarski krizi leta 2008 lahko tudi pri nas opazamo svež val raziskav in teoretskih analiz zaposlitev in dela, predvsem kot preučevanje vloge podjetništva pri mlajših generacijah v sodobni slovenski družbi.

4.1 Začetki slovenske akademske etnologije

Slovenska etnologija je ob svojih akademskih začetkih v osnovi privzemala narodopisno prizmo in se je v veliki meri posvečala ostalinam preteklosti, ki jih je iskala predvsem pri kmečkem sloju (o tem npr. Muršič 2021: 99). V prvi polovici 20. stoletja je bila večina raziskav torej usmerjena predvsem v preučevanje življenja na podeželju, v poskuse vračanja h kmečkemu jedru slovenstva in v možnosti izboljšanja podeželskega življenja. K raziskavam so v tistem obdobju nekateri že pristopali skozi marksistično prizmo, ki je najbolj do izraza prišla v delu Vinka Möderndorferja (o tem npr. Fikfak 2014: 11).

Möderndorfer se je s svojim razrednim pristopom že kmalu nekoliko oddaljil od takratnega narodopisja. Lep prikaz tega je že njegov sindikalni pamflet *Boji in napredek mežiških rudarjev* (1926), ki ponuja zgodovinski vpogled v rudarske delovne okoliščine in v boje za njihovo izboljšanje. S tem je sicer bolj kot v delo in delavstvo samo usmerjen v delavsko gibanje. V nekaterih drugih objavah je Möderndorfer obravnaval tudi vsakdanje življenje specifičnih poklicnih skupin v podeželskih ali mestnih, industrijskih okoljih (glej Slavec-Gradišnik 2014: 4-5), za etnologijo dela pa je najbolj relevantno njegovo delo *Slovenska vas na Dolenjskem* (1938). V tem je na podlagi etnografskega dela in statistične analize poglobljeno predstavil naslovno vas ter pri tem spremljal vpliv materialne kulture na socialno in duhovno, pa tudi obratno (po Kremenšek 1976a: 11). Poleg njegovih razmislekov o značaju kmeta, posestnih razmerah ali o sistemskih okoliščinah kmetovanja v primerjavi z nekaterimi drugimi oblikami dela velja izpostaviti predvsem poglavje »Naše kmetijsko delovanje«, v katerem je predstavil različne kmetijske dejavnosti in načine preživljanja. Tudi v tem delu sta sicer prišla do izraza močna ideološka nota in avtorjev razredni pogled, saj je tudi manjše kmete prikazoval kot proletarce oziroma delavce, ne pa kot samostojen sloj, bistveno ločen od drugih proletarcev ali manjših lastnikov posesti. Čeprav so imeli torej ti kmetje v lasti svoja proizvodna sredstva, so sodili v proletarijat, kar zgoj kaže, da lahko apriorne razredne delitve spregledajo družbeni kontekst in dejansko življenjsko situacijo.

Tovrstno pristopanje k delu in delavstvu skozi prizmo družbenih odnosov in slojev je bilo v tistem obdobju slovenske etnologije redko. Pogosteje je šlo za sorazmerno preproste opise delovnih aktivnosti in orodij, delitve dela, delovnih in prazničnih običajev, občasno pa tudi vsakdanjega življenja določene skupine delavcev, pri čemer so se nekateri sicer osredotočili na manj izpostavljene elemente delavskega življenja in našli sveže zorne kote opazovanja. Takšno je denimo delo Antona Mrkuna *Kmetstvo delavstvo v Dobrépoljah in okolici* (1940), v osnovi tipičen zgodovinski opis delovnih aktivnosti in vsakdanjega življenja koscev, kostanjarjev, gozdarjev in drugih delavcev na ozkem geografskem območju, ki pa med drugim izstopa z deli, posvečenim ekonomskim migracijam.

Kot pomemben izraz zanimanja nekaterih etnologov povojnega časa lahko prepoznamo tretjo in četrto številko revije *Slovenski etnograf*, posvečeno hišni dejavnosti in domači obrti. Za ti panogi je takratni urednik Boris Orel (1950/51: 7) v uvodniku ugotavljal, da so jima glede na njun družbeni pomen etnografi vsaj pri nas posvečali premalo pozornosti. Ključno je bilo torej že razlikovanje med hišno, domačijsko dejavnostjo, pri kateri si kmetje (ali drugi) napravijo določene predmete, ki jih potrebujejo pri svojem gospodinjstvu ali gospodarstvu, ter domačo obrtjo, ki se je razvila iz domače dejavnosti, a že funkcionira kot delo za plačilo. Orel (1950/51:

7) je še poudaril, da bi bilo smiselno sprva sistematično preučevati domačo dejavnost in šele nato preiti k domači obrti, a sta dostopnost specifičnega etnografskega gradiva in razpršenost raziskav narekovali obraten vrstni red. V tem pomisleku in v takratnih objavah sicer lahko prepoznamo splošno usmeritev preučevanja prvobitnega in starejšega pred novejšimi plastmi dela, tudi pred industrijskim delom. Kljub temu je Orel (1950/51: 7) dodal, da se slovenska domača obrt dotika tudi raznih aktualnih vprašanj gospodarstva in življenjske ravni ljudstva ter je za njegovo reprodukcijo izjemnega pomena.

V omenjeni številki *Slovenskega etnografa* velja morda kot ilustracijo takratne etnološke misli izpostaviti še pregleden, konceptualni razmislek Ivana Mohoriča o »problematiki domače obrti«, v katerem je avtor opozarjal na izjemen »etični, socialni in gospodarski« pomen domače obrti za »življenje in kulturo ljudstva« (1950/51: 9). Izstopa njegov pregled razvoja načinov preživljanja v zadnjih stoletjih skozi razne zgodovinske prelomnice, pri katerem je bil pozoren tudi na razvoj socialne zakonodaje. Posvetil se je tudi prodajanju izdelkov, založništvu in širši podjetniški plati obrtniškega dela, s samimi delovnimi aktivnostmi pa se ni zares ukvarjal. Kljub temu je v celotnem besedilu mogoče prepoznati romantiziranje domače obrti, ki jo je med drugim označil (1950/51: 25) za »neusahljiv vir umetniške tvornosti našega podeželja«, »dokument delovne morale ljudstva« in za »neobhodno komponento nacionalnega dohodka in narodnega blagostanja« ter zapisal tudi (1950/51: 9), da »je gojila v družinskem delovnem krogu vse, kar je bilo domačinsko pristnega in etnografsko lepega«, kar kaže, kako močno so se jo v tistem obdobju trudili vzpostaviti kot predmet preučevanja.

V obdobju po drugi svetovni vojni je to področje raziskav v Sloveniji sicer hitro napredovalo. Omeniti velja metodološki napotek Franja Baša (1949: 115), »da se etnografsko gradivo zbira tako deskriptivno kakor tudi funkcionalno; da postane vsak predmet jasen v njegovi produkcijski vlogi, v nastoju ali izdelavi ter v povezavi posameznega dela s prirodnimi silami«. Pozival je torej k preučevanju funkcionalnih, ne več le estetski vidikov materialne dediščine, pri tem pa opozarjal tudi na proces nastanka. Baš je nedolgo zatem preučil razvoj cehovskega tkalstva v Dravski dolini, pri tem pa so ga že zanimale »socialne strani domače obrti v naši zgodovini« (1950/1: 159). Za članek je značilen širok, sistemski pregled nad obravnavano materijo, ki jo je avtor na podlagi arhivskega gradiva predstavil skozi daljše časovno obdobje in skozi različne družbeno-politične sisteme. Za razliko od večine slovenskih etnologov tistega časa se je že usmeril v družbene procese, povezane z obrtjo. Pozneje je Baš denimo pisal še o rudarskih hišah (1957), a se je pri tem precej bolj kot delu samemu ali družbenim odnosom pri delu posvetil stavbarski dimenziji.

Vilko Novak, dolgoletni vodja Oddelka za etnologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani, se je po drugi strani v tistem obdobju med drugim posvečal ovčarstvu, lončarstvu, pridelovanju lanu in še raznim drugim obrtem ter dejavnostim. K tem tematikam je pristopal skozi natančno popisovanje delovnih aktivnosti in proizvodov ter z zajemanjem specifičnega izrazoslovja dane dejavnosti, namerno pa se je ustavil, preden bi tovrstne ugotovitve apliciral širše. Kot je zapisal v svojem delu o nabiralništvu (1957: 27), bo treba počakati, da bo nabranega dovolj gradiva o vseh tipih nabiralništva na Slovenskem, preden bi »mogli šele razpravljati tudi o njega gospodarskih in družbenih oblikah ter pomenu«, pri čemer je kanil tudi k temu pristopati predvsem skozi zgodovinsko-primerjalni pristop.

V te smeri so bili postavljeni temelji slovenskega etnološkega preučevanja dela in delavstva. Predvsem je šlo za historično in pozitivistično zajemanje in občasno povzdigovanje prvin ljudskega, podeželskega življenja, do neke mere tudi z namenom vzpostavljanja narodne zavesti. Pri opisovanju delovnih postopkov in orodij je slovenskim etnologom zgodnjega povojnega obdobja vzor predstavljala predvsem nemško govoreča etnologija, v samem zanimanju za kmečko in delavsko podstat družbe pa so se kazali sovjetski vplivi.

4.2 Preučevanje načinov življenja

Še v nekoliko širšem smislu kot njegovi predhodniki je gospodarske dejavnosti določenih skupin prebivalstva in različnih plasti družbe preučeval Angelos Baš, ki je slovensko etnologijo, podobno kot kmalu zatem Slavko Kremenšek, že koncipiral kot preučevanje »načina življenja« (o tem npr. Muršič 2021: 99). Baš se je sprva posvetil kmečkim orodjem (1955) in agrarnim strukturam (1965a), ta njegova zgodnja dela pa lahko razumemo predvsem kot neke vrste podlago raziskavi in vrsti objav o gozdnih in lesnih delavcih na južnem Pohorju (1965b; 1966; 1967). Raziskavo je Kremenšek (1976: 10) že kmalu zatem prepoznaval kot prelomno etnološko obravnavo poklicnih skupin.

Baš se je pri svoji raziskavi natančno posvetil zelo različnim vidikom življenja in dela gozdnih delavcev: od delovnih orodij, bivalnih naselij, do zdravja in higiene. Kot zelo poglobljeni lahko izpostavim avtorjevo topografijo pohorskega delovnega okolja in demografsko analizo delavstva, pri opisovanju delavskih znanj in navad pa morda izstopa sorazmerno hladen analitičen prikaz, pri katerem ni zaznati takrat in tudi pozneje precej pogostega romantiziranja. Med drugim je Baš denimo opozarjal na delavsko izoliranost od širšega družbenega okolja in ocenjeval, da delavcem pravzaprav manjka zavest o skupnosti ter da npr. niti ne vedo, kaj »pomenijo volitve« (1966: 269).

V smislu etnologije dela in tudi širše so precej relevantni tudi Baševi razmisleki in ugotovitve o delovnem in prostem času danih delavcev. Predvsem je poudarjal njihovo izjemno podrejenost delu in odsotnost drugih plati življenja, pri čemer je med drugim zapisal, da »jim ni pomenilo pomanjkanje prostega časa malone ničesar« (1966: 267).

Prostemu času teh delavcev se je natančneje posvetil še v ločenem članku (1967), v katerem je med drugim poudaril, da želi tudi prosti čas vzpostaviti kot predmet etnološkega preučevanja, saj se tudi v tem kažejo šege, duhovna kultura, družabno življenje in materialne razmere. Pri tem je z različnih zornih kotov analiziral krajšanje delovnika, ki niti ni nujno pomenilo več prostega časa, saj so želeli delavci tudi v prostem času izboljšati svoje materialno stanje, za delo na zemlji pa so včasih morali vzeti celo dopust. Kot je poudaril Baš, je bil v tistem obdobju dopust (pa npr. tudi sindikalni izlet) nova kulturna prvina, na katero delavci niti niso bili zares navajeni, niti se ni vključevala v njihovo mentaliteto. Nesprejemljivo se jim je namreč zdelo, da bi v počitniškem domu podjetja na morju prebili teden dni ali več brez dela.

Kar njegovi prelomni in izjemno napredni analizi pohorskega delavstva nekoliko manjka, so morda le navedbe ali povzetki pričevanj delavcev samih, kar bi napisanemu dodalo živost in tudi kredibilnost. Pri tem se je treba zavedati, da je delavstvo praktično ves čas obravnaval kot bolj kot ne homogeno celoto in ni zares predstavil pogledov različnih delavcev. Kljub temu je orisana monografska objava za slovensko etnologijo dela in tudi občo etnologijo eno izmed ključnih, temeljnih in še danes težko preseženih del. Z njo je v slovensko etnologijo nadalje vnašal zanimanje za delo, ki ni nujno zaposlitev ali mezdno delo, ampak je zgolj vsakdanje domače delo, s tem pa je vsaj implicitno zastavljal relevantna vprašanja o ločevanju med različnimi vrstami dela in aktivnosti. Pomenljiva pa je nenazadnje tudi njegova časovna opredelitev raziskave na »dobo kapitalistične izrabe gozdov«, kar torej gozdne delavce vključi v kapitalistični sistem proizvodnje, prevpraša njihovo razredno pripadnost in jih že obravnava v širšem družbenem okviru.

Podobno natančni in široki, a morda nekoliko bolj poljudni, so tudi Baševi poznejši opisi delovnih opravil in delovnih skupnosti na določenem geografskem območju, denimo obiranja hmelja na kmečkih posestvih v Savinjski dolini (1970/71) ali dela splavarjev v Podravju (1974), pri katerih je prav tako zajel kontekst vsakdanjega življenja in izrabe časa, v središču pa še vedno ostaja opis delovnih aktivnosti v njihovih prostorskih in časovnih dimenzijah, pa tudi z njihovimi specifičnimi družbenimi odnosi. Pri raziskavi splavarjev morda še bolj do izraza pride izredno močan oris zgodovinskega ozadja in razvoja delovne panoge na danem območju, kar predstavlja lep uvod v opise delovnega procesa, izdelkov (splavov), plačil ipd.

Večinoma je šlo sicer tudi v tem obdobju slovenske etnologije še vedno predvsem za opisovanje starih ljudskih obrti, načinov dela, pa tudi delovnih orodij, v osnovi z namenom zajemanja načinov življenja, ki bodo kmalu izumrli (npr. Ljubič 1950/1; Račič 1950/1; Moder 1962, Pahor in Poberaj 1963, Kobe-Arzenšek 1967), tovrstnim raziskavam pa so se vsaj občasno posvečali vsi pomembnejši slovenski etnologi tistega časa in so bile vsaj v fragmentih prisotne tudi v poljudnih etnografijah kmečkega življenja (npr. Makarovič 1978). Orisi del predindustrijske kulture so bili poleg tega redno prisotni tudi v raznih sintetičnih pregledih (*Narodopisje Slovencev I*, 1944, R. Ložar, ur.; *Narodopisje Slovencev II*, 1952, B. Orel in I. Grafenauer, ur.; *Slovenska ljudska kultura*, 1960, V. Novak; *Slovensko ljudsko izročilo*, 1980, A. Baš, ur.) (po Makarovič 2002: 74). Prav preučevanje obrti in z njimi povezanih delovnih šeg je predstavljalo najpogostejše zgodnje primere slovenskega etnološkega ukvarjanja z delom (Poljak Istenič 2013: 33), a so te raziskave v veliki meri še zamujale oziroma zavestno izpuščale priložnost za premislek odnosnih, političnih, kognitivnih in drugih vidikov dela.

Šestdeseta leta pa so za slovensko etnološko preučevanje dela in tudi za usmeritev slovenske etnologije nasploh pomenila določeno prelomnico. Ob Angelosu Bašu je bil vpliven predvsem Slavko Kremenšek, ki je v kritiko dotedanje usmeritve slovenske etnologije prav tako uvajal koncept »načina življenja« in je disciplino na ta način usmeril k preučevanju vsakdanjega življenja vseh slojev, s tem pa stran od zgolj preučevanja ljudske, tradicionalne kulture. Kot je zapisala Ingrid Slavec-Gradišnik (2010: 25), je okvir za prenovno etnologije v njenem slovesu od ljudskega življenja, pri opredelitvi njenega raziskovalnega polja (način življenja, vsakdanje življenje) in metodologije (strukturalno-genetični pristop) v tem obdobju predstavljal predvsem marksizem (dialektični pristop). Na tej osnovi je Kremenšek v ospredje postavil tudi delavce, meščane in prebivalce industrijskih naselij, s tem pa tudi procese industrializacije in urbanizacije. Kot je pozneje povzela etnologinja Karla Oder (1997: 181–183), je bilo za to obdobje značilno predvsem raziskovanje poklicnih skupin, naselij ali specifičnih drugih značilnosti, kar je nakazovalo zanimanje za delo, omejeno na prostor in na obstoječo gospodarsko dejavnost. Oder (prav tam) je še poudarila, da se je pri takratnih raziskavah izraz »delavstvo« sicer vezal na družbenoekonomski položaj delavcev in je označeval pomožne delavce, ki so za svoje delo dobivali mezdo. Hkrati pa so že potekale tudi raziskave »poklicnih skupin«, torej vseh, tudi nadrejenih zaposlenih v podjetju ali gospodarski panogi.

V prvi polovici šestdesetih je prišla nova usmeritev do izraza predvsem pri Kremenškovi raziskavi ljubljanskega naselja Zelena jama (1964; 1970). Po mnenju Slavec-Gradišnik (2000: 295) je ta študija pionirska že zato, »ker je Kremenšek v njej nanizal odgovore na vsebinsko-konceptualna, terminološka in metodološka vprašanja, na posebno identiteto etnološke vede,

po kateri jo je mogoče primerjati z drugimi disciplinami«, poleg tega pa je presegla pozitivizem zgodnejših raziskav in se posvetila spremljanju procesov spreminjanja. Kot je pozneje priznaval sam Kremenšek (1976a: 10), je šlo pri Zeleni jami za analizo, ki je že v osnovi želela biti »bolj celovita kot detajlna«.

Podobno usmeritev je Kremenšek pozneje med drugim nakazal še v raziskavi zgodovinske transformacije ljubljanske delavske četrti Moste (1976b) in delno tudi v raziskavi delavk ljubljanske Tobačne tovarne (1976c), v kateri je s pomočjo ustnih virov, arhivov in popisov prebivalstva preučil predvsem lokalni izvor in stanovanjsko ureditev, torej socialno okolje in razredno ozadje delavk. Pri tej raziskavi so za etnologijo dela relevantne predvsem sklepne omembe delovnikov, delavskih mezd, odnosov v tovarni in delavskih protestov, a se Kremenšek pri tem ni spuščal v podrobnosti. Tako je tudi to služilo predvsem ponazarjanju vsakdanje življenjske situacije delavk, ne pa toliko opisu delovnih razmer.

Da je tudi pri teh raziskavah sicer še vedno moral utrjevati svojo poanto širitve etnološkega predmeta preučevanja, je sicer očitno že v uvodnih stavkih (1976c: 91), v katerih je poudarjal, da velja »k podlagi današnjega načina življenja slovenskega etnosa« poleg kmetov in spremnih plasti šteti tudi delavce v obrti in industriji ter da so predvsem slednjo etnologijo do nedavnega preveč zanemarjali. Pozneje je Kremenšek razlagal (1991: 4) tudi, da za raziskave industrijskih mest vsaj v zgodnjem obdobju niti ni bilo na voljo dovolj sredstev, hkrati pa ustaljene institucije temu niso bile prilagojene, saj so se za raziskave mest zanimali predvsem mlajši etnologi. Pri teh je vpliv Kremenškove usmeritve kmalu postal očiten.

O tem vplivu priča že dejstvo, da so sredi sedemdesetih na Oddelku za etnologijo Filozofske fakultete razmišljali o posebnem etnološkem raziskovalnem inštitutu za delavsko, urbano in socialno etnologijo (o tem Slavec-Gradišnik 2000: 375). Zamisel ni nikoli doživela uresničitve, so pa slovenski etnologi v tej smeri še naprej veliko raziskovali. Pri teh raziskavah in zaključnih delih takratne mlajše generacije etnologov je šlo pogosto predvsem za preučevanje (zgodovine) izbranih socialnih in poklicnih skupin, npr. rudarjev (Hudales 1989; Oder 1995), tovarniških delavcev in delavk (Kremenšek 1976c), služkinj (Žagar 1984), obrtnikov in trgovcev (Dolžan 1992) ter steklarjev (Klančar 2000), še pogostejše pa so bile razne socialne geografije industrijskih mest in predelov ter stanovanjske kulture delavcev (npr. Kalšek 1991; Mlakar Adamič 1991; Oder 1991; Pak 1991; Petek 1991; Godina-Golija 1992). Pomemben izraz nove usmeritve je predstavljala 27. številka 62. letnika Časopisa za zgodovino in narodopisje (1991), v veliki meri posvečena prav preučevanju industrijskih naselij.

V tem obdobju je Kremenšek o svoji novi usmeritvi in o preučevanju mest ter delavstva spisal še nekaj teoretskih besedil (1985; 1991), poleg tega pa je obrise te smeri še prej, sredi

sedemdesetih let, nakazoval projekt Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja, ki je iz potrebe po načrtnejšem delu v celotnem obsegu etnološke raziskovalne dejavnosti sprva vključeval tudi fazo poglobljene priprave raziskovalnih vprašalnic.³⁴

Delo neformalne skupnosti slovenskih etnologov je potekalo več let, plod tega prizadevanja pa je dvanajst natisnjenih zvezkov s triinpetdesetimi problemskimi sklopi, ki uokvirjajo okoli 14.000 vprašanj. *Vprašalnice* so namenili tako tradicionalnim etnološkim temam kot tudi novjšim problematikam, podeželju in industrijskim naseljem (Kremenšek 1991: 5) oziroma je šlo prav za neke vrste kompromis »med tradicionalnimi predstavami o nalogah etnologije in novjšimi vodili« (Kremenšek 1976a: 39). V uvodni izdaji *Vprašalnic* je Kremenšek (1976a: 1-2) izrazil odkrit namen vzpostavitve prostora kot izhodiščne kategorije topografije in etnografije, pri tem pa je pozornost od kmetov preusmerjal še v različne druge plasti družbe, torej predvsem v delavstvo, a tudi v malomeščanstvo in buržoazijo.

Večina zvezkov *Vprašalnic* vključuje tudi kakšno poglavje, posvečeno določeni delovni aktivnosti ali delovni skupnosti, kar je predstavljalo celo enega izmed zgodnjih raziskovalnih poudarkov. V osnovi je bila sicer tudi tu do neke mere še opazna za takratno obdobje slovenske etnologije značilna sistematična delitev na materialno, duhovno in družbeno kulturo, pri čemer je materialna pokrivala tudi načine preživljanja.³⁵ V prvih izdanih zvezkih *Vprašalnic* so avtorji med drugim obravnavali tematike poljedelstva, živinoreje, vrtnarstva, sadjarstva, vinogradništva, v drugi lovstva, ribištva, nabiralništva, čebelarstva, v tretji med drugim rokodelstvo in obrt, industrijo in rudarstvo ter gozdarstvo, občasno pa so se obravnave podobnih aktivnosti v *Vprašalnicah* pojavljale tudi pozneje. Pri teh člankih je šlo sicer za preproste in površinske opise dejavnosti, etnološke, pravne in zgodovinske nastavke klasifikacij in tipografij, za izbor ključne literature in, kar je ključno, v zaključnem delu še za nabor vprašanj za raziskovanje v dani smeri. Pri tem so nekateri prispevki skozi širšo prizmo koncepta načina življenja nudili tudi nekoliko več vpogleda v sam družbeno-kulturni kontekst dane dejavnosti. Občasno so avtorji opozarjali na povezavo dejavnosti z gospodarskimi in družbenimi razmerami na določenem območju, na ekonomske okoliščine in na psihološke ter kognitivne dejavnike, pozorni pa so bili tudi na družbeno, spolno in tehnično delitev dela (glej npr. Makarovič 1976; Bogataj in Bras 1977: predvsem 5–6; Vogel 1977 itd.).

---

³⁴ Še pred tem je štiri zvezke vprašalnic izdal Slovenski etnografski muzej. Leta 1963 so začeli z zbiranjem podatkov s prvo vprašalnico, ki je vsebovala vprašanja o materialni kulturi z 41 temami. Pozneje so pripravili še tri zvezke vprašalnic, skupaj pa so obdelali 157 tem in vprašanj. Tu velja še dodati, da je SEM z nekaterimi razstavami v sedemdesetih letih segal tudi na področje etnologije dela, saj je med drugim objavljajl rezultate raziskovanja načina življenja idrijskih rudarjev (glej npr. Oder 1997: 182). Delavski in industrijski dediščini so se ob tem poglobljeno posvečali tudi razni drugi muzeji, npr. Tehnični muzej v Bistri, Muzej premogovništva v Velenju, Muzej za arhitekturo in oblikovanje, Zasavski muzej Trbovlje, Mestni muzej Idrija ter pokrajinska muzeja v Ravnah na Koroškem in na Jesenicah.

³⁵ Ta delitev je vidna pri Novaku (1960), Kremenšku (1973), A. Bašu (1980) in torej tudi pri projektu *Vprašalnic ETSEO* (po Slavec-Gradišnik 2000: 458).

Ob vrsti omenjenih prispevkov, osredotočenih na specifično obrt ali dejavnost, velja v kontekstu etnološkega preučevanja dela dodatno izpostaviti še prispevek Zmaga Šmitka, naslovljen »Delovne skupnosti«. Pri tem gre za širši razmislek o delu in plačani zaposlitvi kot družbeni kategoriji. Avtor je opazal (1977: 1), da je bilo dotlej v slovenski etnološki literaturi delu posvečeno veliko prostora, a je bilo zanimanje »dokaj enostransko«, saj se je večina avtorjev »izognila prikazu celotnega kompleksa dela posameznih družbenih skupin in se omejila na delovne oblike v okviru določenih gospodarskih panog«. Poleg tega je poudarjal, da so etnologue zanimali ekonomski, tehnični, ergološki in pravno zgodovinski problemi, manj pa družbeni, tj. »vprašanje, v koliko in kako oblike dela določajo odnose med posamezniki in družbenimi skupnostmi« (Šmitk 1977: 1). Šmitk je pogrešal tudi več pisanja o delitvi dela, o izboljšavah načinov dela, o pomenu in vplivu tržnih razmer, o delovni morali in motivacijah ljudi ipd. Pozval je k preučevanju poklicne, starostne, izobrazbene, sorodstvene, gmotne, družbene pripadnosti članov delovne skupnosti, ki so bili tu v osnovi še vedno osrednja točka preučevanja, hkrati pa je želel preučevati tudi prosti čas, počitek po delu, prevoz na delo ipd. V tovrstni širini je tudi sam Šmitk v svojem diplomskem delu preučeval industrializacijo Kroke, pozneje pa je kot del širše projektne skupine teoretične nastavke apliciral še na etnografsko-topografsko raziskavo Vitanja, kjer se je posvetil delitvi dela pri različnih družbenih slojih oziroma vplivu delitve dela na način življenja (1987). Delitvi in ureditvi delovnih dejavnosti se je posvetil na ravni različnih skupin prebivalstva, od kmetov, do obrtnikov in delavcev ter nenazadnje uradnikov in »intelligence«, pri vseh pa je popisal pisane okoliščine delovnih ureditev ter odnosov. Pri tem se je lahko v veliki meri naslonil že na nabor vprašanj, ki ga je pripravil pri prej omenjenem prispevku v *Vprašalnicah*. Seznam namreč pojem dela zajame v vsej njegovi širini in se poleg vprašanj o oblikah delovnih aktivnosti, pogojih dela, strukturah delovne skupnosti, priučitvi k delu, kvaliteti dela in delitvi dela med drugim loteva samih definicij dela in »nedela«, vrednotenja dela in delavcev, hierarhije med fizičnim in intelektualnim delom, vprašanj meritokracije ipd. Obširen seznam 330 vprašanj v njegovem prispevku v *Vprašalnicah* torej predstavlja še danes aktualno in uporabo podlago vsakršnemu etnološkemu preučevanju dela in zaposlitev.

Šmitkov prispevek in še vrsta drugih, prej omenjenih obravnava obrti v *Vprašalnicah* so potrdili pomen preučevanja dela za slovensko etnološko misel. V tistem obdobju so razna dela poleg tega med drugim obravnavali še v pregledih dveh slovenskih zamejskih pokrajin in v pregledih petnajstih nekdanjih občin, ki so poleg omenjene raziskave Vitanja izšli med letoma 1981 in 1996 v okviru omenjenega projekta Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja. Vse te izdaje so bile strukturirane na enak način in so med drugim vsebovale tudi poglavje

Gospodarski razvoj območja – šlo je sicer predvsem za opis tradicionalnih ljudskih dejavnosti, ob tem pa tudi za pregled razvoja industrije, rudarstva in trgovine –, poglavje Spreminjanje poklicne sestave prebivalcev/Spreminjanje poklicnega ustroja in poglavje Uvajanje novosti, kjer so občasno pisali tudi o preoblikovanju gospodarstva.

Kljub občutnem pomiku k preučevanju industrijskega dela in delavstva je treba poudariti, da so mnogi etnologi tudi pozneje še vedno preučevali predvsem tradicionalno delo in obrt. Kot relevanten pregled široke palete obrtnih dejavnosti in specifičnih delovnih postopkov velja izpostaviti monografijo Janeza Bogataja *Domače obrti na Slovenskem* (1989), članek Ljudmile Bras *Rokodelstvo in obrt* (1988) in zgodovinski pregled Inje Smerdel *Prelomna in druga bistvena gospodarska dogajanja v zgodovini agrarnih panog v 19. stoletju na Slovenskem* (1988), v fragmentih pa gre tovrstne opise najti še v objavah Aleksandra Videčnika (1988), omenjene Inje Smerdel (1989; 2008), Toneta Cevca (1993), Marije Makarovič (1985; 1996 ipd.), Polone Šega (1997), Boruta Brumna (2000), Rajka Muršiča (2000) in mnogih drugih prispevkov v slovenskih etnoloških revijah (za obsežnejši seznam glej Makarovič 2002).

Kot pomembno referenco v razvoju slovenske antropologije dela velja izpostaviti predvsem Ivano Počkar (1982; 1985) in njeno raziskavo sezonskega dela slivarjev, natančen vpogled v zgodovinski razvoj te dejavnosti, v njene delovne postopke, v delovne ureditve, pa tudi v kulturne sestavine in družabne vidike dela. Med drugim je ugotavljala (1985: 21), da so slivarke delale od jutra do večera, pri delu pa so hitele, »saj so tedaj prihajali na delo in ne v službo«, s čimer je vzpostavljala pomembno ločnico med redno zaposlitvijo ali službo, pri kateri smo običajno plačani ne glede na učinek, in specifičnim delom, kjer so plačevali po učinku in nam predstavlja predvsem dopolnilno dejavnost. Omenjeno raziskavo in pripadajočo monografsko objavo lahko po globini in širini morda razumemo kot najboljši približek Baševi raziskavi gozdnih delavcev na Pohorju. Kot pomembno jo lahko prepoznamo tudi v smislu osredotočanja na delo žensk, ki je bilo prej sorazmerno redko (npr. Štrukelj 1958; Kremenšek 1976c), po osamosvojitvi pa predstavlja enega izmed temeljev slovenske antropologije dela.

4.3 Sodobna slovenska etnologija in antropologija dela ter delavstva: od etnologije postsocializma do sistematičnega raziskovanja podjetništva

Slovenska poosamosvojitvena etnologija in v večji meri tudi že antropologija je bila sprva še pod vplivom Kremenškovega preučevanja delavstva in industrijskih mest, kmalu pa je ta vpliv nekoliko splahnel, podobno kot je bilo hitro opazno tudi oddaljevanje od vpliva socialistične ideologije dela. Po drugi strani lahko nekatere prelomne slovenske raziskave dela uvrstimo prav

na področje etnologije postsocializma, saj so se v veliki meri osredotočale na obdobje tranzicije. V tem obdobju je slovenska etnologija dela že dobila določene pregledne članke, etnologi so se že posvetili nekaterim manj tradicionalnim poklicem in v zadnjem obdobju v večji meri tudi podjetništvu, hkrati pa so iz novih zornih kotov osvetlili delitev dela. Nenazadnje pa so šele sodobne raziskave pozornost posvetile tudi delavcem kot posameznikom in so torej prilagodile raven antropološkega pogleda.

Že tradicionalne obrtne dejavnosti, ki so bile v preteklih obdobjih pogosto predmet slovenskih etnoloških raziskav, so bile mnogokrat izrazito spolno zaznamovane, kar je vsaj do neke mere narekovalo tudi vsebino nekaterih raziskav. V zadnjem obdobju pa so avtorji še bolj izrecno večkrat poudarjali in preučevali spolno delitev dela. Pri enih je šlo za sorazmerno klasične zgodovinsko-etnološke analize določenih tradicionalnih, izumirajočih moških poklicev (Volpi Lisjak 2002),³⁶ po drugi strani pa so v tem obdobju vendarle pogostejše raziskave spregledanega dela žensk oziroma je pogostejše feministično poudarjanje vloge žensk pri družbeni in sistemski reprodukciji.

V tem kontekstu izstopa že pregledni članek Gorazda Makaroviča o razvoju in vsebini sintagme »žensko delo« (2002). V tej smeri je še prej raziskovala tudi etnologinja Martina Orehovec (1997; 2001), ki je sredi devetdesetih etnografsko raziskavo opravljala v istrski vasi Sv. Peter. Pri tem jo je po eni strani zanimalo delo žensk izven doma, po drugi pa pomen ter razsežnosti plačanega gospodinjanskega dela, ki so ga tamkajšnje ženske opravljale pri tržaških družinah. Na osnovi razredne in jezikovne analize je avtorica prikazala zgodovino in geografijo ženskega dela, pri tem pa je razprla nekatere širše iztočnice za razmišljanje o vlogi dela v naši družbi in o vrednotenju različnih del. Med drugim se je naslonila na koncepte storitvenega dela, uslužnostne dejavnosti in neformalnega dela, v veliki meri pa je govorila tudi o »skrbstvenem delu«, preden je sam termin sicer postal uveljavljen. Neformalno delo je ob tem že obravnavala v širšem ekonomskem smislu in tudi kot preživetveno strategijo oziroma kot »institucijo in strategijo za blaženje posledic ekonomske recesije« (2001: 117).

Irena Destovnik se je po drugi strani posvetila ženskam pri kmečkem delu v dveh južnokoroških vaseh (2002), pri tem pa je etnografsko raziskavo nadgradila z bogato statistično in zgodovinsko analizo. Na podlagi tega je nastala analiza položaja in vloge žensk pri delu na kmečkem gospodarstvu, pri čemer se je avtorica posvetila tudi širšemu gospodarskemu in političnemu kontekstu. Poleg tega kot dela ni prikazovala le plačanih zaposlitev, ampak se je precej posvetila tudi vsakdanjim kmečkim, gospodinjanskim in družinskim opravilom, kar lahko že razumemo kot

---

³⁶ Sociologi so se nedavno zanimali tudi za sodobne, spreminjajoče se vloge moških in dojemanje te vloge med starševstvom ter zaposlitvijo v času izrazite prekarizacije in individualizacije dela (prispevki v Hrženjak 2016).

namensko opozarjanje na pomen dotlej in še danes pogosto spregledane, podcenjene sfere dela, s tem pa tudi implicitno opozarjanje na nujnost prevrednotenja in nove razdelitve dela.

V podobnem kontekstu je pozneje raziskovala tudi Duška Knežević Hočevar (2013; 2014; 2015), ki je na podlagi statistične in zgodovinske analize ter etnografske raziskave preučevala predvsem solidarnost v kmečkih medgeneracijskih odnosih in družbene okoliščine kmečkega dela v času sodobnih socialnih in demografskih premikov, manj pa delo samo. Podobno velja tudi za njeno zgodnejšo objavo, v kateri je v soavtorstvu z Majdo Černič Istenič (2010) prav tako preučila sodobne okoliščine kmetovanja. Pri teh objavah so za antropologijo dela morda bolj relevantne analize kmečkih posestev, usposobljenosti za kmetovanje, tipov zaposlitev med lastniki kmetij in njihovimi družinskimi člani, mehanizacije dela, pa tudi delitve kmečkega in gospodinjskega dela ter opravil, pri čemer je v ospredju ponovno perspektiva spola in starosti. Vse te z delom in zaposlitvami povezane podrobnosti v tem primeru služijo predvsem ilustraciji spreminjanja strukture in miselnosti kmečkega prebivalstva, pravne ureditve kmečkega načina življenja in njegove vloge v sodobni družbi nasploh.

V bolj urbanem in (post)industrijskem kontekstu delo žensk preučuje Nina Vodopivec,³⁷ praktično edina slovenska kulturna antropologinja, ki se skozi daljše časovne obdobje vztrajno posveča prav tematiki dela in zaposlitev. Vodopivec je že v metodologiji večkrat sledila nekaterim klasičnim avtorjem antropologije dela in je k raziskovanju in opazovanju z udeležbo med drugim pristopala tudi skozi zaposlitev v tovarni. Na ta način je potekala njena doktorska raziskava v Predilnici Litija (2006; 2011), pri kateri je bila pozorna predvsem na navezanost tovarniških delavk in nekaterih delavcev na pretekla obdobja industrijske proizvodnje in družbene solidarnosti, s tem pa tudi na ideale pridnosti, potrpežljivosti, lokalnega udejstvovanja ipd. Tu in še v raznih drugih delih (2005; 2007a; 2007b) se je torej precej posvečala vprašanju »socialnega spomina« kot »prostora«, »kjer se oblikujejo delavske subjektivitete postsocialistične dobe« (2005: 164). Njene raziskave so večinoma tesno vezane na kontekst težavne tranzicije slovenske industrije in družbe iz socialističnih v kapitalistične in neoliberalne, a se pri tem zanima tudi za osebno doživljanje in osebne posledice tega prehoda ter njegovih posledic pri delavkah. V ospredje namreč pogosto postavlja prav pogled, da ekonomske raziskave ne smejo zanemariti ljudi, delavcev in delavk samih oziroma njihovega doživljanja »delovnega ter širšega življenjskega prostora« (2005: 148). Velja sicer poudariti, da se je pri omenjeni raziskavi precej posvečala tudi raznim vidikom dela samega – od delovnih

---

³⁷ To tematiko je s soavtorji najboljše obravnavala v zborniku *Žensko delo* (Šorn, Vodopivec in Lazarevič, ur., 2015), se ji je pa vsaj posredno posvečala pri večini svojih raziskav oziroma objav. Po eni strani je lahko to posledica osredotočanja na feminizirano tekstilno industrijo, po drugi pa se je avtorica že v najzgodnejših objavah posvečala tudi ožjim vprašanjem spola in feministične antropologije (2001a; 2001b).

aktivnosti do delovnih odnosov med različnimi tipi delavcev v tovarni in nenazadnje do dimenzij delovnega prostora in časa (specifično o slednjemu npr. tudi v Vodopivec 2022).

Po Predilnici Litija predstavlja drugo prelomnico na dosedanji poklicni poti Nine Vodopivec še etnografska raziskava in zgodovinska analiza nekdanjih delavk tekstilne tovarne Mura (2021a; 2023). Tudi tu so avtorico zanimala subjektivna, celo intimna delavska doživljanja izgube službe in propada nekdanj uspešne tovarne, s tem pa tudi sistemskih okoliščin. Objave te raziskave se v veliki meri berejo kot kritike »samoodgovorne družbe tržne racionalnosti« (2021a: 15). Pri tem je avtorica izhajala predvsem iz misli britanskega sociologa Nikolasa Rosa, ki je (skupaj s Petrom Millerjem) opozarjal na »vlogo ekonomije in podjetništva v oblikovanju sebstva, ki nas vodita, da svoja življenja in sebe upravljamo kot podjetje« (po Vodopivec 2021a: 17), s tem pa posredno tudi iz teorij Michela Foucaulta in njegovega koncepta biopolitike ter idej o tehnikah upravljanja in mehanizmih samoregulacije. Poleg tega se je pri orisu širšega generacijskega in tranzicijskega vrednotenja dela, še vedno vezanega na preteklo obdobje, naslonila na Raymonda Williamsa in na njegovo teorijo strukture občutenja. Po eni strani gre pri njeni raziskavi torej za strukturni razmislek, ki ob antropologiji dela spada na širše področje ekonomske antropologije, po drugi pa je ves čas pozorna na kulturni vidik, norme, vrednote, identifikacije, afekte in nasploh na subjektivno doživljanje delavk. Pri delavkah je niso zanimali le psihični in kognitivni vidiki tranzicije, ampak je pozorna tudi na fizične, torej na delavska telesa in njih okvare, tj. poškodbe (o tem je pisala tudi 2021b). Vse njeno delo nasploh poleg feminističnega vsaj do neke mere nasploh preveva aktivističen duh in raziskovanje v smeri izboljšanja delavskih pogojev (o tem npr. tudi 2014).

S perspektive postsocializma k antropologiji dela pristopa tudi Tanja Petrović, ki se pri tem posveča predvsem vprašanju industrijske kulturne dediščine. Pri svoji etnografski raziskavi pri delavcih in v tovarnah v državah nekdanje Jugoslavije je avtorica raziskovala »generacijske izkušnje industrijskega dela in dediščinske naracije«, ob tem pa prepoznavala načine, na katere delavci »uokvirjajo in interpretirajo svoje izkušnje« (2016: 38). Podobno kot Nina Vodopivec pri raziskavi delavk Predilnice Litija in tovarne Mura je tudi tu antropologinja nostalgijo prepoznala skozi prizmo vrednot, »ki so potrebne za zamišljanje prihodnosti«, torej (medgeneracijske) solidarnosti, odgovornosti, pripadnosti skupnosti, vrednosti dela, predvsem pa osebne in kolektivne avtonomije (2016: 38).

V podobni smeri je avtorica raziskovala (2020) tudi v sklopu nedavnega raziskovalnega programa Posledice deindustrializacije vzhodne jadranske obale: Prepletenost ljudi, pokrajine in morja. Pri tem jo je med drugim zanimal družbeni svet okrog ribjih tovarn majhnih obalnih mest in je opozarjala na vlogo, ki jo je predvsem v poznem socializmu v življenju in družbi

obalnih mest igrala industrija. Kontrast s propadlo industrijo v tej pripovedi predstavlja obmorski turizem, ki je postal dominanten vir dohodka lokalnih skupnosti. Avtorica se je pri tem naslonila še na Lefebvrovo praktično teorijo ritemanalize in skozi zamisel ritmov ter letnih časov (pa tudi vonjev) preučila dvoumni odnos med dvema tipoma industrije ter njun vpliv na strukturo vsakdanjega življenja. Prav v tem smislu preučevanja dela in zaposlitev v kontekstu širše družbene tranzicije se podobno kot pri Nini Vodopivec razkrivajo nekatere sveže ugotovitve o vlogi dela v scenosledu dneva, leta in življenja neke skupnosti. Rezultat omenjenega raziskovalnega programa predstavlja znanstvena knjiga *Zgodbe iz konzerve*, ki je prinesla še nekaj relevantnih etnoloških in kulturoloških vpogledov v zgodovino obalne industrije (npr. Rogelja Caf in Janko Spreizer 2020; Kosmos 2020).

Z industrijsko dediščino so se nedavno ukvarjali tudi avtorji prispevkov interdisciplinarnega zbornika *Kulturna dediščina industrijskih panog* (Černelič Krošelj, Jelavić in Rožman, ur., 2011), med drugim Vito Hazler, Maja Godina Golija, Tanja Hohnjec in Karla Oder. Slednja se je podobni tematiki ob tem posvetila še v monografiji *Mati fabrika, mesto in dom* (2015), sintezi dolgoletnega preučevanja industrijske dediščine v Mežiški dolini, ki je v 19. stoletju industrijsko predstavljala najbolj razvit del Slovenije. Poleg raziskave zgodovine lokalnega železarstva izstopa predvsem prikaz vpliva industrije na razvoj življenja v širši okolici tovarn in rudnikov oziroma vpogled v širši kontekst delavskega življenja, na ravni skupnosti in posameznika. Raziskave in objave Karle Oder nasploh predstavljajo pomembno posodobitev nekaterih vidikov tradicionalnega slovenskega etnološkega in muzeološkega zanimanja za industrijsko in tudi rudarsko delo.³⁸

Na primeru Trbovelj je rudarsko dediščino preučila Jana Mlakar Adamič (2006), v Velenju pa so vzpostavili Muzej premogovništva, ki nudi vpogled v nekdanji rudarski delovni dan (Hudales 1998). V širši kontekst etnologije postsocializma in s tem posrednega ukvarjanja z delom lahko uvrstimo tudi nekatera dela Mateje Habinc (2015a; 2015b), ki se jeanimala za spremembe v kolektivni delovni mentaliteti oziroma v javnih diskurzih o delavnosti in pridnosti slovenskega delavstva, pa tudi Polone Sitar (2007), ki je ženske v socializmu sicer bolj preučila z zornega kota potrošnje in popularne kulture tistega časa, a se je posvetila tudi njihovemu gospodinjskemu delu in njihovemu vključevanju na trg dela ter v specifična delovna okolja.

Kot pogled z nekoliko drugačnega zornega kota oziroma z vidika drugega družbenega sloja si omembo v tem pregledu zasluži tudi prispevek Jurija Fikfaka v interdisciplinarnem zborniku

---

³⁸ Na tem mestu velja morda opozoriti, da tudi tovrstne etnološke raziskave tradicionalnih obriti in delovnih aktivnosti še vedno ostajajo aktualne in prinašajo relevantne objave, kar lahko denimo ponazorita nedavna zbornika, posvečena rokodelstvu (Korun Hočevar, ur., 2014; Zavrtnik in Habinc, ur., 2022) kot kulturni dediščini z novo najdeno relevantnostjo. Hkrati do relevantnih ugotovitev še vedno prihajajo tudi raziskave, ki se ukvarjajo s (spomini na) procesom industrializacije in torej opuščanjem kmečkega dela (npr. Ivnik 2023).

Biti direktor v času socializma (Fikfak in Prinčič, ur., 2008), ki je nastal na podlagi raziskovalnega projekta *Habitus slovenskega podjetnika* med letoma 1960 in 1991. Projekt je želel »predstaviti področja, v okviru katerih so gospodarske in upravljavske elite delovale v takratnem družbenoekonomskem sistemu«, ugotoviti, »kako so v posamičnih obdobjih člani gospodarske in upravljavske elite pridobili potrebna znanja za uspešno poslovanje, katere možnosti formalnega in neformalnega izobraževanja so imeli in kako so jih izrabili«, pa tudi kako so sami dojemali kontekst, v katerem delovali, in kako je ta vplival na razvoj njihove identitete (Fikfak 2008: 10–11). Če je bilo mogoče pri prej omenjenih raziskavah postsocialistične tranzicije v pripovedih sogovornikov zaznati vsaj elemente jugonostalgije in romantiziranja časov socializma, je pri Fikfaku tega manj. Etnološka vprašanja v knjigi so vezana predvsem na »raziskavo konkretnih kulturnih praks, predvsem specifičnih modelov rekrutiranja uspešnih podjetnikov in njihove socializacije, na raziskavo identitet direktorjev, vloge Zveze komunistov in družbenih mrež; na preučitev razvoja podjetniške kulture, stikov s tujim podjetniškim okoljem in raziskave morebitne demokratizacije zaradi stikov s tujim in hkrati avto-eksotizacije lastne kulture«, k njim pa so avtorji pristopali z metodologijo »narrativnega in ekspertnega intervjuja« (Fikfak 2008: 12). Prav tovrstni, poglobljeni in z arhivskim gradivom podprti oziroma tudi ovrženi intervjuji z uspešnimi socialističnimi menedžerji, ki so morali s svojimi vodstvenimi kompetencami pluti med čermi restrikcij danega družbenega sistema, se v tem primeru kažejo kot dodana vrednost.

V istem zborniku velja izpostaviti tudi (prvi) prispevek antropologinje Tatiane Bajuk Senčar (2008), ki se je posvetila identifikacijam socialističnih direktorjev, ujetih med obveznim članstvom v partiji in lastnimi podjetniškimi cilji. Članek torej od preučevanja družbenih vidikov socialističnega dela prestopi k osebnim, ki jih še vedno razume v postmodernem smislu, torej kot odvisne od konteksta in sprotnih interpretacij oziroma, po Barthu, odvisne od družbenih meja, ki si jih akter postavi v danem kontekstu. Pri tem je avtorica (2008: 148) hkrati obravnavala vprašanje »heterogenosti članov družbene skupine, ki prevzema nase isto identiteto, in same večplastnosti identitete«. Tatiana Bajuk Senčar tudi sicer raziskuje predvsem na področju postsocializma in se pri tem med drugim posveča družbeni vlogi ekonomistov, razvoju podjetništva, pa tudi prekarnosti in spolu v sindikalnih gibanjih. V enem od poznejših člankov (2016) se je denimo posvetila izkušnjam žensk v prodajnem sektorju, pri tem pa je precej pozornosti še vedno posvetila procesu ekonomske, politične in družbene tranzicije.

Prej omenjeno preučevanje direktorjev in menedžerjev, h kateremu so avtorji in avtorice pristopali tudi skozi prizmo identifikacij in torej posameznikov, lahko razumemo kot relevanten prispevek k preusmeritvi slovenske etnologije od preučevanja tradicionalnega delavstva k

zanimanju tudi za druge tipe delavcev, zaposlitev in dela samega. Po eni strani lahko s tem raziskava izgubi aktivistični naboj in ne deluje več v smeri izražanja solidarnosti ter poudarjanja življenjskih in delovnih pogojev izkoriščenega sloja, po drugi strani pa je podjetništvo ob drugih nestandardnih oblikah zaposlitev vendarle tudi pri nas že postalo tako prominentno, da lahko skozi te raziskave zajemamo širše družbene trende kot načinov preživljanja in načinov razmišljanja. V zadnjem desetletju je sledila vrsta raziskav, namenjenih boljšemu razumevanju vloge podjetništva v neoliberalni slovenski družbi, pri tem pa se kaže tudi zanimanje za nove generacije delavcev, neobremenjene s socialistično preteklostjo. O razcvetu te usmeritve lahko priča že nedaven niz števil Glasnika Slovenskega etnološkega društva (58(3-4), 59(2), 60(2)), ki so bile z večjim številom prispevkov posvečene prav preučevanju podjetništva. V podobni smeri so v zadnjem obdobju že delovali nekateri raziskovalni projekti³⁹ in simpoziji,⁴⁰ na podlagi katerih je že prišlo do vsaj ene monografske izdaje.⁴¹

Nina Vodopivec (2018) je ob tematiki podjetništva pisala skozi prej omenjeno prizmo vsiljene paradigme »samoodgovornosti«, pa tudi skozi vizijo »družbenega eksperimentiranja«. Pri tem je bila pozorna na »metanaracijo podjetništva kot poganjalca družbenega razvoja« (2018: 40), torej promoviranja pomena podjetništva v medijih, v strateških dokumentih, gospodarskih smernicah in politikah razvoja. Pomemben je tudi njen poudarek, da razvojna paradigma modela inovativnega podjetništva ne aplicira le na delovanje v gospodarstvu, ampak tudi v socialnem varstvu in upravljanju (2018: 40). Tudi tu se je torej avtorica posvetila hkratnemu spreminjanju socialnih politik, vzpostavljanju novih delavskih osebnosti in miselnosti, kot neke vrste upanje za bolj pošteno prihodnost pa je izpeljala predvsem prakse socialnega podjetništva in družbenega eksperimentiranja (2018: 47), utemeljenega na kritiki prevladujoče paradigme in iskanju drugačne poti. Poleg tega je tudi k preučevanju podjetništva izhajala s kulturalističnega vidika in je poudarjala, da podjetništvo »poleg tržnih vrednosti določajo številni družbeno-kulturni vidiki, osebne vizije in poslanstva« (2018: 47).

S podjetniki in podjetništvom se je v zadnjem obdobju na več mestih ukvarjal tudi antropolog Miha Kozorog, ki je tovrstne raziskave v večji meri oddaljil od vidika postsocializma. Kozorog podjetništvo namreč preučuje predvsem kot način življenja in mišljenja ter kot družbeno prakso pri mlajših generacijah. Med drugim se je posvetil podjetniškemu idealom etičnega vedenja (2018a) in prostorskim, družbenim (2018b; 2021) ter nenazadnje tudi časovnim (2019)

---

³⁹ Npr. Mladi podjetniki v času negotovosti in spodbujenega optimizma: etnološka študija podjetništva in etike mladih v sodobni Sloveniji (2019 in 2023); Omejena racionalnost in ekonomska uspešnost (2014–2017); Misлити bodočnost: primerjalna antropološka študija pričakovanj v jugovzhodni Evropi (2016–2018).

⁴⁰ Young and Entrepreneurial? Anthropological Perspectives on the Livelihoods and Ethics of Contemporary Youth. ZRC SAZU, Ljubljana, 21. 4. 2022.

⁴¹ *Mladi podjetniki: etnografije političnega, ekonomskega in moralnega subjekta* (Kozorog, ur., 2023).

dimenzijam podjetništva. Do neke mere podobno kot Tanja Petrović z ritemanalizo je Kozorog na podlagi niza intervjujev z mladimi podjetniki podjetništvo obravnaval še skozi prizmo različnih časovnih linij, natančneje zgodovinskega časa, življenjske dobe in neke vrste živečega časa aktivnosti. Pozoren je bil na načine, na katere neoliberalni podjetniki čas dojemajo in obravnavajo drugače, predvsem kar se tiče odnosa s prihodnostjo. Kozorog (npr. 2023b) skuša, podobno kot še nekateri sorodni avtorji, poleg tega tudi razpreti načine, na katere se vrednote podjetništva po finančni krizi leta 2008 skozi šolstvo, medije in politične odločitve izraziteje širijo tudi na mlade in v kakšni meri jih ti sprejemajo in ponotranjijo. Spet je torej tu moč zaslediti poudarek, da velja kljub nujnosti opozarjanja na globalne in lokalne silnice promocije neoliberalne, podjetniške aktivnosti vendarle upoštevati tudi zorni kot mladih akterjev ter njihovo delovanje razumeti kot »samoreflektirano etično delovanje« (Kozorog 2023b: 10–11), s čimer se vsaj implicitno opira na tehtanje v smeri Bourdieujeve teorije prakse.

Med sodobnimi slovenskimi antropologi, ki se vsaj posredno ukvarjajo tudi z delom in podjetništvom, velja omeniti še Petra Simoniča, ki k tematiki dela sicer pristopa s širšega polja ekonomske in politične antropologije oziroma proizvodnje in delitev dela preučuje v spregi s praksami solidarnosti in recipročnosti. Na več mestih (2015; 2019; 2023) se je posvetil start-up podjetjem in zadružništvu, ki so se v specifičnem lokalnem okolju razvili kot odziv na svetovno gospodarsko krizo. Simoniča so zanimali različni vidiki ustanavljanja in uspešnega vodenja zadrug, pri čemer je bil še vedno pozoren tako na globalne trende, institucionalne okoliščine kot tudi na sorodstvene ter lokalne vezi mladih podjetnikov oziroma zadružnikov. Podobno so podjetništvo pri mladih v tem obdobju med drugim raziskovali še Jana Šimenc (2018), ki se je posvetila zagonskim podjetjem na področju (digitalnega) zdravja, Maja Petrović-Šteger (2018), ki je postavljala pod vprašaj pojava družbenega podjetništva in vizionarstva v sodobni Srbiji, Nataša Gregorič Bon (2018), ki je raziskovala vlogo družbenega podjetništva in aktivizma v Albaniji, Vanessa Benak Cvijanović in Rene Dopler (2020), ki sta raziskala podjetniško retoriko in prakso mentorjev in dijakov novomeške srednje šole, Saša Poljak Istenič (2021), ki je prav tako na primeru specifične srednje šole obravnavala specifične podjetniškega izobraževanja in hkratnih poskusov preseganja neoliberalne ideologije, Tatiana Bajuk Senčar (2023), ki je z vidika ekonomske, pravne in politične antropologije preučila odnos institucij in projektov Evropske unije do podjetniškega aktivnosti mladih, Boštjan Kravanja (2023), ki je produkcijo podjetniškega jaza preučeval v razvojnih in mladinskih institucijah na Ajdovskem in Goriškem, pa tudi Gregor Cerinšek, Dan Podjed in Sara Arko (2023), ki so raziskali razvoj pedagoških modelov za spodbujanje poslovnih in inovativnih zamisli v nacionalnih in mednarodnih projektih, pri tem pa po eni strani kritično pristopili k ideologiji in retoriki

neoliberalne aktivnosti, po drugi pa tudi k birokratski plati institucij EU. Cerinšek je v nedavni doktorski disertaciji in iz nje izpeljani knjižni objavi (2024) še natančneje, a s prav tako ambivalentnim odnosom obdelal mnoge plati evropskih projektov, ki jih lahko prepoznamo kot ključno kategorijo sodobnega zaposlovanja mladih. Dan Podjed pa se v ta kontekst vsaj posredno vključi s svojim zanimanjem za aplikativno antropologijo, usmeritev, pogosto povezano z antropologijo dela in podjetništva.

V podobnem kontekstu antropologije dela mladih lahko omenimo tudi raziskave Barbare Turk Niskač, ki se pri svojem raziskovanju posveča otrokom (2020; 2021) in je terensko delo v glavnem opravljala v vrtcih. Pri tem kategorijo dela v splošnem vzporeja s kategorijami igre in prostega časa, na to pa naveže vprašanje moralnega diskurza in družbenega nadzora. Nedavno (2020) se je avtorica posvetila otroški rabi socialnega omrežja TikTok in pri tem opazovala, kje se briše meja med potrošništvom in proizvodnjo, med prostim časom in delom. Na primeru otrok, njihovih prostočasnih aktivnosti in delovnih aktivnosti »na obrobju otrokovih vsakodnevnih izkušenj« (2020: 9) torej Turk Niskač razkriva nekatere temeljne parametre sodobnega dela in »nedela« oziroma delo vzpostavlja kot aktivnost izven tržne ekonomije, kot dejavnost, »ki je tako kot igra neločljivo povezana s človeškim bitjem« (2020: 10).

V zadnjem obdobju je torej v slovenski etnologiji in kulturni antropologiji vendarle moč opaziti povečano in razširjeno zanimanje za sodobno delo in zaposlitve. Za močan katalizator raziskav in razprav s področja ekonomije in dela v naši družbi pa tudi premislekov o potencialnih drugačnih načinih delovanja in organiziranja lahko tudi pri nas prepoznamo že večkrat omenjeno ekonomsko krizo iz obdobja po letu 2008. Pri tem ni nepomembno, da raziskave s področja antropologije in sociologije dela v sebi pogosto nosijo močnejšo aktivistično noto in delujejo v smeri boja za pravice delavcev, kar se kaže tudi pri nas. Veliko vlogo tu igrajo tudi razne nevladne sindikalno-raziskovalne organizacije, kakršne so Mirovni inštitut, sindikat Mladi plus, Gibanje za dostojno delo in socialno družbo, Center za družbeno raziskovanje, nenazadnje tudi Inštitut za študije prekariata.

Sorazmerno pogoste so bile v zadnjem desetletju prav raziskave prekarnega dela, pri čemer je morda razlog za to, da tovrstna, negotova delovna razmerja v tem prostoru vsaj do neke mere predstavljajo očiten kontrast s časom socializma ter z močno tradicijo socialnih pravic, značilno za ta prostor. Karmen Medica in Goran Lukić (2011) sta npr. uredila zbornik o delovnih in življenjskih razmerah migrantov v Sloveniji. Mateja Habinc (2023) se je s pregledom medijskih in strokovnih objav nedavno posvetila tematiki izgorelosti na delovnem mestu in tudi onkraj njega, Mojca Ramšak (2006) pa je v svoji monografiji o kulturnih vidikih opravljanja in obrekovanja pisala tudi na podlagi lastne izkušnje na delovnem mestu. Uršula Lipovec Čebren

in Sara Pistotnik (2015) sta prekarno zaposlene prav tako preučevali skozi prizmo zdravja oziroma dostopa do zdravstvenega zavarovanja in torej širšega koncepta socialnih pravic,⁴² kar se lepo vključuje v širši družboslovni in naravoslovni kontekst zanimanja za zdravstvene (npr. Bilban in Antolič 2021), psihološke (npr. Dolenc 2021) in pravno-ekonomske okoliščine prekarnosti (npr. Kresal Šoltes, Antolič, Strban in Domadenik 2020; Tekavčič 2021; Tajnikar 2021; Türk 2021), pa tudi v kontekst splošnega družboslovnega osmišljanja prekarnosti, nestandardnega dela, skrbstvenega in »nevidnega« dela, pogosto skozi koncept razreda (npr. Hrženjak 2007 in 2018; Kovačič 2018; Poglajen 2018; Breznik 2021). V ta kontekst nenazadnje spada tudi zanimanje za specifičen položaj umetniških in kulturniških delavcev – pri katerih po eni strani do izraza pride njihov podjetniški status, po drugi pa njihova izrazita prekariziranost (glej npr. Ramšak 2015; Rebernik 2017) –, pa tudi zanimanje za prostovoljstvo, mladinske politike ter delo v nevladnem sektorju (Muršič idr. 2012).

Poleg tega morda izstopajo nekatere empirične družboslovne raziskave specifičnih slabše razumljenih poklicev, pri čemer velja izpostaviti raziskavi Iztoka Šorija (2005) ter pozneje Mojce Pajnik (2008) o delu spolnih delavk v vseh njegovih dimenzijah, raziskavo Saše Starec o delu zaposlenih v muzeju (2012), raziskavo Karmen Hrovat (2019) o delu kinooperaterjev, raziskavo Dana Podjeda o prostovoljcih in profesionalcih Društva za opazovanje ptic (2021) in raziskavo Svita Komela (2024) o vednosti sodnih delavcev. Nenazadnje pa moramo biti tisti, ki se zanimamo za delo, zaposlitve in brezposelnost v kontekstu sodobne neoliberalne države, ves čas pozorni tudi na raziskave in analize slovenskih strokovnjakov s področja socialnega dela (npr. Martina Trbanc, Vesna Leskošek, Srečo Dragoš). Humanistični in družboslovni diskurz na področju orisane tematike pri nas verjetno še nikoli ni bil tako raznolik.

5. Teorije identitet in sebstva

Čeprav preučevanje identitet zaradi njihove psihološke in kognitivne komponente v osnovi predstavlja vsaj rahel odmik od osnovnih zanimanj kulturne antropologije, torej od preučevanja načinov življenja in vedenja, so se v zadnjega pol stoletja prav na tem področju razvile nekatere izmed najbolj plodnih antropoloških razprav. Če je psihologija pod vplivom prelomnih teorij razvojnega psihologa Erika Eriksona identitete v osnovi razumela kot specifičen element posameznikove psihološke stanovitnosti in koherence skozi čas oziroma »subjektiven čut poživljajoče enakosti in kontinuitete« (1968: 19), so antropologi koncept identitet v svojih

---

⁴² Nekatere sorodne, z delom in zaposlitvami povezane tematike so prisotne tudi v zborniku *Kovidna krajina: ranljivosti v času pandemije* (Lipovec Čebren in Pistotnik, ur., 2023).

raziskavah preučevali predvsem na ravni kolektivnega, torej predvsem etnične, nacionalne, regionalne ipd. pripadnosti. V antropologiji je z nekaj odmevnimi objavami že ob koncu šestdesetih let 20. stoletja prihajalo do izraza razmišljanje o konstrukciji etničnih identitet v kontekstu političnih okoliščin, pozneje pa se je diskurz o identitetah v antropologiji še precej okreplil in diverzificiral. Identitete so morda celo ena tistih tematik, ob katerih je bilo mogoče najjasneje opazovati paradigmske premike v kulturni antropologiji in humanistiki nasploh, v prvi vrsti že s tem, ko je diskurz od zamisli o identitetah kot stabilnih, ostro zamejenih enotah, sčasoma prešel h koncipiranju identitet kot ohlapnega, od konteksta odvisnega, torej skrajno relativnega koncepta. Kot je zapisala antropologinja Tanya Luhrmann (2015: 532), lahko kompleksnejše definicije identitet v zadnjih desetletjih 20. stoletja v prvi vrsti pripišemo postmodernemu obratu v antropologiji in širše, ob tem pa tudi sodobnem osredotočanju na koncept moči in tvornosti ter nenazadnje vzponu tistega, kar imenujemo identitetne politike.

To poglavje bo delovalo kot pregled in premislek pristopov k preučevanju identitet in delno tudi posameznikov v širšem smislu. Ključen je omenjeni prehod k preučevanju identitet kot identifikacij, torej kot nikoli dokončanega, od konteksta odvisnega procesa. Pri tem pa se mi zdi nujno poudariti, da drugačen način preučevanja koncepta prevečkrat apliciramo na naravo samega pojava in torej postmoderne identitete prehitro razumemo kot bolj nestabilne in nekoherentne. Glavno je, da smo v primerjavi s preteklimi obdobji pri preučevanju identitet danes predvsem bolj dojemljivi za njihovo nestanovitnost in nejasnost.

Oris razvoja antropološke misli o identitetah bo v osnovi služil predvsem kot uvod za nekatera poznejša poglavja, predvsem za tista, v katerih bom pozornost namenil sodobnim poklicnim in delovnim samoidentifikacijam. Na koncept identitet se bom naslonil ob preučevanju vplivov sodobne destandardizacije dela na posameznika, kar bo po eni strani pomenilo razmislek o kolektivnih (poklicnih) identitetah, še v večji meri pa bo šlo za vpogled v posameznikovo osebno stabilnost skozi čas (in prostor), pri čemer se zdi smiselno posameznikovo delovno aktivnost preučevati v širšem kontekstu njegove življenjske situacije in ostalih gradnikov njegove identitete. Hkrati bom pozornost namenil tudi odnosu med konceptom identifikacije in konceptom sebstva, ki je v antropologiji pravzaprav še slabše uveljavljen, poleg tega pa oba izraza in koncepta občasno uporabljamo nenatančno ter se predvsem ne posvetimo odnosu med njima. Ob koncu poglavja bom tako nakazal nekatere možnosti preučevanja identitet kot kulturno oblikovanih kognitivnih struktur in kot oblik ljudskega kategoriziranja (sebe). S tem se želim dodatno oddaljiti od nekaterih potencialno škodljivih vidikov rabe koncepta kulturne in etnične identitete, hkrati pa ob približevanju psihologiji ohraniti antropološki in kulturni vidik.

5.1 Psihoanaliza in simbolni interakcionizem: temelji družboslovnih teorij identitet in sebstva

Čeprav je koncept identitet že desetletja močno prisoten v družboslovju in humanistiki ter ga pogosto dojemamo kot skoraj samoumevnega, velja poudariti, da ima v akademski literaturi še vedno sorazmerno kratko zgodovino. V angleškem jeziku je bil sicer v uporabi že v šestnajstem stoletju in se je že zgodaj prebil v delo raznih vplivnih filozofov zgodnjega razsvetljenstva (npr. Johna Locka), a so ga družboslovci in humanisti v večji meri privzeli šele v petdesetih letih 20. stoletja. Nekoliko prej so izraz že uporabljali nekateri pisci, ki so se ukvarjali s priseljenstvom, a takrat še ni predstavljal pomembnega analitičnega koncepta (po Gleason 1983: 910–911).

Ključna figura pri uveljavitvi in koncepta je bil nedvomno razvojni psiholog Erik Erikson, ki je bil sicer tudi sam glede definicije koncepta sorazmerno ohlapen in odprt, kar je pripomoglo k nejasnosti in nedoločenosti, s katero so raziskovalci koncept obravnavali pozneje. Erikson je že sam priznaval, da je koncept identitete težko zajeti v celoti, saj opisuje proces, lociran v jedru posameznika (egoidentiteta), pa hkrati tudi v jedru njegove kulture (skupinska identiteta). Opozarjal je torej na interakcijo med notranjim razvojem posameznikove osebnosti in jačanjem čuta za sebstvo, ki se razvije s sodelovanjem v družbi, s ponotranjenjem njenih kulturnih norm, pridobivanjem različnih statusov in igranjem različnih vlog (po Gleason 1983: 914). Pri tem se je lahko rahlo naslonil tudi na Freuda, ki se konceptu identitet sicer nikoli ni zares posvetil in jih je večinoma dojemal v »grobem, etničnem smislu« (po Erikson 1968: 21). Freud je sicer že uporabljal tudi izraz identifikacija, s katerim je označeval proces dojenčkove asimilacije zunanjih oseb ali objektov. Na ta način je koncept postal ključen element psihoanalitičnih razlag socializacije pri otrocih, kar pa je tudi pomenilo, da so ga v obdobju okrog druge svetovne vojne načeloma uporabljali le razvojni psihologi. Gordon W. Allport je bil v petdesetih pri tem prvi, ki je konceptu že pridal širšo uporabnost in ga tesneje povezal z etničnostjo (po Gleason 1983: 915–916).

Pri Eriksonu pa se je torej koncept v večji meri otresel pasivnosti in vezanosti na zgodnjo fazo življenja. Erikson je oblikovanje identitet opredelil kot proces hkratne refleksije in opazovanja, torej večinoma nezaveden proces, ki poteka na vseh ravneh duševnega delovanja in s katerim se posameznik presoja, ko ugotovi, kako ga v primerjavi z njegovim samorazumevanjem vidijo drugi. Hkrati je ta proces vedno podvržen spremembam in razvoju oziroma diferenciaciji ter postane vse bolj inkluziven, ko posameznik dojame širino kroga drugih, ki so zanj pomembni – od lastne matere do človeštva samega (Erikson 1968: 22–23). V osnovi je Erikson o identiteti pisal kot o rekonsolidaciji sebe – ko dosežemo identiteto, bodo našo interakcijo s svetom tudi

drugi prepoznali na način, ki se sklada z našim samozavedanjem (Weinreich 2003: 8). Erikson je pri tem orisal osem faz človekovega razvoja, ki jih zaznamujejo specifični razvojni konflikti oziroma identitetne krize. Sprva je pri Eriksonu termin »kriza identitete« označeval osebo, ki je izgubila čut za »osebno enakost in historično kontinuiteto«, pozneje pa se je nanašal predvsem na adolescenco kot prelomno stopnjo v psihološkem razvoju vsakega posameznika (po Edgar 1999: 124). Hkrati Erikson pri identitetah osebne rasti ni ločeval od skupinske spremembe niti ni ločeval identitetnih kriz v posameznikovem življenju od sodobnih kriz v zgodovinskem razvoju, ker sta obe vrsti tesno povezani in odvisni ena od druge. Celoten preplet psihološkega in družbenega, razvojnega in zgodovinskega je dojemal kot neke vrste »psihosocialno relativnost« (1968: 22–23).

V tem kontekstu velja še dodatno poudariti, da je bil Erikson v svoji misli precej družben, kar je vsaj delno posledica njegovih rednih stikov z antropologi, kot so Margaret Mead, Gregory Bateson in Alfred Kroeber. Njegova teorija psihosocialnega razvoja je nenazadnje izhajala iz njegovega terenskega dela pri severnoameriških staroselskih ljudstvih Sjujih in Jurokih, pri katerih je ugotavljal razlike med otroci in vpliv družbe na razvoj skozi otroštvo (Hoare 2002: 11). Morda še bolj relevantno je na tem mestu Eriksonovo zanimanje za takrat popularno preučevanje nacionalnih značajev (denimo za delo Margaret Mead). To je po mnenju zgodovinarja Gleasona (1983: 927) dodatno pripomoglo k uveljavitvi koncepta identitet, saj so izraza identiteta in značaj v tistem času pogosto uporabljali izmenično. Hkrati je čas po drugi svetovni vojni predstavljal prelomno obdobje, ko je družboslovje s svojimi koncepti pridobilo pomen in preseгло okvire akademske sfere. Gleason (1983: 927) pa je ob tem še povzel, da je bil izraz »identiteta« idealen odgovor na vprašanja o razmerju oziroma potencialnih povezavah med posameznikom in družbo, kar se je v ZDA sredi stoletja kazalo kot ključna družboslovna dilema.

Orisana Eriksonova teorija identitet vsaj do neke mere predstavlja temelj večine poznejših, a je nujno poudariti, da jo je le delno moč aplicirati na kulturnoantropološke raziskave, saj jo še preveča za tisti čas značilna pozitivistična drža, ki je identitete razumevala kot uskladitev zunanjih in notranjih dojemanj, ob tem pa je do neke mere temeljila na raznih posplošitvah in se nenazadnje le v manjši meri posvečala odraslemu obdobju. Kljub temu pri Eriksonu že izstopa sorazmerno odprt, od okolice odvisen koncept identitet, ki je lahko predstavljal podlago tudi antropološkim in kulturološkim teorijam. Te so že kmalu po Eriksonovih objavah raziskovale kulturne in družbene kontekste, v katerih in skozi katere posamezniki in skupine konstruirajo, preoblikujejo in branijo svoje identitete ter samozavedanja.

Če je torej nekdanj precej razširjen ortodoksni pogled identitete obravnaval kot avtonomne, stabilne in neodvisne od zunanjih vplivov, izhajajo kulturološki vidiki iz pristopov, ki identiteto jemljejo kot odziv na nekaj zunanjega in drugačnega (drugega) (glej npr. Edgar 1999: 122). Ne smemo sicer pozabiti, da je psihološke in psihoanalitične koncepte identifikacij precej relativiziral tudi Lacan, pri katerem se namreč samozavedanje pojavi v zrcalni fazi, ko otrok svoj odsev v zrcalu prepozna kot sebe. Do neke mere je podobno kot že Freud tudi Lacan bolj kot o identiteti govoril o samih identifikacijskih procesih, pri čemer vsaj v delu psihoanalitske teorije igra osrednjo vlogo zrcalna podoba. Jaz se pojavi kot obljuba nadzora ob fragmentaciji, do katere pride, ko je otrok ločen od matere (po Edgar 1999: 124). Pri Lacanu je mesto subjekta (individualnega ali kolektivnega) zmeraj prazno, saj je vsak subjekt nepovratno vpet v govornico (v sfero simbolnega) (po Muršič 1997: 226).

Proces subjektivizacije ob vstopanju v polje simbolnega so v obdobju pred drugo svetovno vojno preučevali tudi pripadniki sociološke usmeritve simbolnega interakcionizma, predvsem George H. Mead in pozneje Erving Goffman. Tudi sicer se je koncept identitet v tistem času že prepletel s teorijo vlog in teorijo »referenčne skupine«, torej skupine ljudi, s katero se posameznik poistoveti ali pa ji nasprotuje in s tem oblikuje svojo osebnost. V podobni smeri so simbolni interakcionisti preučevali še proces subjektivizacije in so se torej posvečali predvsem raziskovanju načinov, na katere socialna interakcija, prenesena skozi simbolne sisteme, oblikuje samozavedanje posameznikov. Sprva so govorili predvsem o »sebstvu«, z Goffmanovim delom *Stigma* (1963) pa se je tudi v njihovo besedišče dokončno prebila »identiteta« (po Gleason 1983: 917).

Mead je že v prvih desetletjih 20. stoletja predstavil nekatere vplivne relativistične teorije človekovega samozavedanja, pri čemer je ves čas nastopal proti makrosociološkemu jeziku strukture ter statičnosti. Družbo je prikazoval kot fluiden in spremenljiv niz transformacij, v osnovi pa je izhajal iz razločevanja med simbolno in nesimbolno interakcijo. Medtem ko »nesimbolna« interakcija predstavlja le neposredne odzive na geste in dejanja drugega, pri simbolni interakciji ljudje interpretirajo geste drug drugega in delujejo na podlagi pomenov, pridobljenih z interpretacijo. Simbolna interakcija torej vključuje interpretacijo oziroma razbiranje pomenov dejanj ali opazk druge osebe in definicijo oziroma prenašanje indikacij drugi osebi o tem, kako naj se vede. Človeško povezovanje izhaja iz procesa takšnih interpretacij in definicij (po Du Gay 1996: 28).

Mead je bil eden prvih modernih družbenih teoretikov, ki je raziskovalno preverjal zamisel, da se identiteta razvija skozi diskurz. Pri njem sta komunikacija in jezik družbeni aktivnosti in v ničemer nista zgolj zasebni zadevi posameznika. Skozi jezik se oblikujemo kot subjekti in

ponotranjimo pristope družbene skupine, jezik pa posameznikom zagotavlja tudi objektivno stališče, skozi katero lahko sebi postanejo objekti. Jaz v tem smislu ni zares zaseben, saj se pojavlja le v družbenih procesih interakcije, komunikacije in uporabe jezika (po Du Gay 1996: 28–29).

V tej smeri je šel še dlje Erving Goffman, ki je pisal, da je sebstvo proizvod specifičnih interakcij, saj se posameznikovi načini razmišljanja (pa tudi koncipiranja sebe) spreminjajo in prilagajajo glede na ljudi v okolici. Sam po sebi se človek ne zaveda sebe, torej nima samozavedanja, dokler se ne zaveda, kako bi izpadel nekemu bolj ali manj specifičnemu drugemu. Naše vedenje v javnosti in vplivanje na javnost je torej vedno le »nastop«, pri katerem so drugi občinstvo, opazovalci ali soudeleženci. Ko posameznik ob različnih priložnostih istemu občinstvu odigra isto vlogo, si nadene isto »masko« in svoje opazovalce implicitno nagovarja, naj vlogo jemljejo resno, se bo verjetno vzpostavilo družbeno razmerje. V tem smislu postane naša predstava o naši vlogi naša druga narava in neločljivi del naše osebnosti (Goffman 2014: 25–32).

Ključno je, da je sebstvo v tem smislu predvsem proizvod predstav posameznikov v socialnih situacijah in da v teh nastopih šele nastaja. Koncept lahko spomni še na Jungovo »persono«, a ta vendarle predstavlja zgolj masko, ki v družbenih situacijah predstavlja zaveden ali nezaveden umik od posameznikove prave »narave«, kar pomeni, da se identiteta v tej konceptualizaciji ne ustvarja v interakcijah, ampak obstaja že pred njimi in se ob zdravem razvoju z njimi nikoli povsem ne poenoti (glej npr. Jung 1972).

Kot je pozneje ugotavljala Sherry Ortner (2006: 2), je interakcionizem morda pri svojem osredotočanju na mikrosociologijo medosebnih interakcij v preveliki meri zanemaril družbene, strukturne omejitve. Kljub temu pa se je s simbolnim interakcionizmom družboslovje vendarle v večji meri oddaljilo od teorij, ki so identitete v osnovi razumele kot sorazmerno koherentne skozi čas in od konteksta neodvisne. Še enkrat velja sicer poudariti, da je že Erikson pri definiranju identitet ostajal dokaj ohlapen in jih je ves čas predstavljal kot kompleksen preplet posameznika in okolice, a jih je še vedno razumel predvsem kot postopoma vzpostavljeno psihično enotnost, pri čemer se je lahko naslonil na takrat obstoječe teorije identitet kot »etničnosti« in kot »značaja«. Simbolni interakcionisti so po eni strani koncept identitet relativizirali, hkrati pa so vanj vpeljali še kategorije, kot so »jaz«, »sebstvo« in »maska«, kar je nakazalo nove možnosti apliciranja koncepta pri preučevanju kulture in družbe.

5.2 Sodobne kulturnoantropološke teorije identitet

Tudi antropološko zanimanje za identitete velja preiščevati v širšem kontekstu sorazmerno redkih antropoloških zasukov k preučevanju posameznika, saj velja biti hkrati z identitetami spet pozoren tudi na nekatere sorodne koncepte, kot so tvornost, sestvo in v prvi polovici 20. stoletja predvsem osebnost. V tistem obdobju je izstopala ameriška šola kulture in osebnosti, ki se je razvila iz spoja kulturne antropologije s psihoanalizo in je prikazovala, kako sta tako kultura kot osebnost v razvoju podvrženi skupnim vplivom. Osebnost naj bi se razvila kot rezultat ponotranjenja kulture, kultura pa kot projekcija osebnosti. V petdesetih letih 20. stoletja pa je torej z delom razvojnega psihologa Erika Eriksona tudi v antropologijo resneje vstopil koncept identitete in nadomestil koncept osebnosti (po van Meijl 2008: 169).

Delitev med individualno in kolektivno, družbeno identiteto je sicer do neke mere še vedno temeljna razlika med psihološkimi in antropološkimi pristopi k preučevanju identitet, pa čeprav se sodobni antropologi načeloma strinjajo, da brez ene ni niti druge. Vsako samozavedanje se odvija znotraj bolj ali manj hierarhičnih, nivojskih kontekstov (države, politike, razreda), identiteta pa torej po eni strani res označuje enakost s sabo (tisto, zaradi česar smo edinstveni), a hkrati vedno govori tudi o enakosti z določenimi drugimi, kar nakazuje razliko do »drugih drugih« (po Sökefeld in Finke 2018: 2). Osnovna razlika med zgodnjimi psihološkimi in antropološkimi raziskavami identitet tiči že v tem, da so se antropologi precej bolj posvečali odraslemu življenju, predvsem v kontekstu raziskav vseživljenjskih vidikov procesov socializacije in akulturacije (glej npr. Poole 1994: 837).

Rahlo popreproščena slika difuzije teorij identitet nakaže, da je koncept na podlagi psihoanalize in simbolnega interakcionizma že v šestdesetih segel onkraj meja disciplin in se ustalil tako v publicistiki kot v akademskem prostoru in nenazadnje v kulturni antropologiji (po Brubaker in Cooper 2000: 2–3). Sprva so identitete v antropologijo vstopile v raziskovanju, povezanem z manchestrsko šolo, s teorijami simbolnega interakcionizma in socialnega konstruktivizma (Sökefeld in Finke 2018: 1). V tem obdobju so sicer antropologi v skladu z Eriksonovo teorijo identitete dojemali skozi prizmo enotnosti in medsebojne podobnosti oziroma homogenosti, pri čemer so bile predmet preučevanja skupine ljudi, ki naj bi svojo skupno identiteto razvijale v odnosu do drugih. Antropološke pomene identitete so povezovali s koncepti pogledov na svet, vrednot, etosa in nenazadnje tudi kulture. Drugi pomemben vidik identitet v teh raziskavah pa je bila njihova stabilnost oziroma koherentnost in trajnost (van Meijl 2008: 169–170). Za antropološke teorije identitet je bil v tej zgodnji fazi sicer najbolj izrazit etnični vidik, kar se je nakazalo že z nekaterimi temeljnimi besedili, npr. z delom *Etnične skupine in meje* (1969) Fredrika Bartha in pozneje *Etos in identiteta* (1978) A. L. Epsteina, ki sta obe izrisali kontekst

konstrukcije etničnosti, pri tem pa bolj kot vsebino ali esenco poudarjata same meje med kategorijami.

Na podlagi teorije simbolnega interakcionizma so v tistem obdobju v antropologiji začeli posvečati precej več pozornosti vprašanju sebstva in simbolnih povezav med posameznikom ter družbo, na podlagi česar se je razvilo še nekaj (nasprotujočih si) raziskovalnih usmeritev, npr. fenomenologija, etnometodologija pa tudi razna zanimanja za hermenevtiko in človeško tvornost (Cohen 1994: 69).

Kot pomemben prispevek k preučevanju identitet in preusmeritvi antropološke pozornosti v posameznika v osrednjem toku antropološke misli zadnjih desetletij 20. stoletja lahko ob naštetih usmeritvah prepoznamo tudi interpretivizem Clifforda Geertza.⁴³ S tem ko je Geertz antropološki pogled preusmeril od navidez objektivnih manifestacij v družbenih strukturah k njihovim subjektivnim udejanjenjem pri članih družbe, ki te strukture oblikujejo (torej k interpretacijam), je postavil temelje antropološkemu prepoznavanju kulture kot nenehno poustvarjene v interpretativni zmožnosti članov. Interpretivisti so se osredotočali na kulturo kot način posameznikovega spopadanja z družbo in so bili ključni pri tem, da so antropologi kulturo v večji meri razumeli kot miselno zadevo, in ne več toliko kot vedenjsko (po Cohen 1994: 135). Vsaj tako ključen kot Geertzovo delo je bil na področju antropološkega preučevanja identitet postgeertzovski obrat k reflektivnosti, s katerim so etnografi po eni strani začeli posvečati še več pozornosti posameznikovi vlogi pri interpretaciji kulture, hkrati pa so reflektirali načine, na katere so njihova lastna sebstva vplivala na njihove terenske ugotovitve (po Cohen 1994: 70). Na ta način so se tudi v teorije identitet stekali postmoderni vplivi. Poleg tega so morali biti ob preučevanju avtonomnosti in odvisnosti jaza pozorni na vplive procesov globalizacije, ki so šibili središče ter pripeljali do večje tekmovalnosti med različnimi deli sveta (Friedman 1994: 2-3). V tej smeri je razmišljal Anthony Giddens (1991: 2-4), ki je opozarjal prav na specifično dinamičnost modernosti, ki v prepletu globalnih vplivov z osebnimi predispozicijami prekinja vezi s tradicionalnimi šegami in navadami. V teh okoliščinah se zdi, da bo identiteta precej bolj nepredvidljiva in podvržena nenehni refleksiji ter iskanju notranjih trajektorij, torej tistemu, kar imenujemo »identitetno delo«. Na podlagi vseh teh vplivov imamo ob sodobnem, postmodernem konceptualiziranju (zdravih) identitet v mislih predvsem obvladovanje pripovedne kompleksnosti. Če v vsakdanjem jeziku identifikacijo konstruiramo na osnovi prepoznavne nekega skupnega izvora ali skupne značilnosti z drugo osebo ali skupino (ali pa s solidarnostjo, ki iz tega izhaja) (Hall 1996: 2), danes identitete ne koncipiramo več kot nujno

---

⁴³ Kot interpretivizmu sorodne usmeritve velja v tem kontekstu omeniti še simbolno antropologijo, antropologijo izkušnje in kognitivno antropologijo, vse vezane predvsem na obdobje od šestdesetih do devetdesetih let dvajsetega stoletja (glej Panourgíá 2012).

enotne in kot ujemanja med notranjo izkušnjo ter zunanjo prepoznavo, ampak gre za način obvladovanja večkratnih pripovedi samoreprezentiranja. Namesto da bi identiteto locirali v posamičnih pripovedih ali v pripovedih, ki se ujemajo z zunanjim priznanjem, moramo skušati zajemati poudarke teh pripovedi pri posameznikovi izkušnji nadzora in izgube nadzora v drsenju iz ene pripovedi v drugo (Luhmann 2015: 535).

Kot je zapisal Muršič (1997: 226), so se sodobni antropologi v devetdesetih bolj ali manj strinjali, »da posamezniki ali skupine nimajo ene same identitete, temveč ogromno potencialnih možnosti, ki se v resničnem družbenem času in prostoru skozi opozicije in odvisnosti le delno udejanjajo in razvijajo«, identiteta pa mora biti torej vedno relacijska, mešana, fiktivna in nepopolna. Tovrsten pristop torej identifikacijo vidi kot konstrukcijo in kot nikoli zaključen proces, s tem pa kot pogojno. Identitete so v nenehni korespondenci s svojim izvorom in s svojo preteklostjo, a ne temeljijo na vprašanju, kdo smo ali od kod prihajamo, ampak bolj, kaj lahko postanemo, kako nas je reprezentiralo in kako to vpliva na našo prihodnjo reprezentacijo (po Hall 1996: 4). Identiteto predvsem konstruiramo skozi razliko oziroma njeno odsotnost, ne pa onkraj nje. Šele skozi odnos z Drugim, skozi tisto, kar ni, česar nima, kar je njeno konstitutivno zunaj, se lahko zgradi pozitiven pomen vsakega izraza, torej identiteta (Hall 1996: 4–5).

V tem smislu je mesto subjekta – bodisi individualnega ali kolektivnega, posameznika ali naroda – zmeraj prazno in vedno znova grajeno z igro diskurza, zato so identitete v prvi vrsti označevalni kompleksi in kot taki le začasno umeščajo subjekte v konkretni diskurzivni prostor. To tudi pomeni, da je vsak posameznik produkt diskurzivnih praks, saj se kot posamezni subjekt lahko »subjektivira« le v diskurzu oziroma v vsakdanji praksi, kot je ugotavljal Muršič (1997). Slednji je diskurz od »identitete« že preusmeril k »identifikaciji« in k njenemu jedru, subjektivaciji.

Orisano sodobno konceptualiziranje identitet (identifikacij) kot reflektivnih, odvisnih in diskurzivnih praks je v glavnem plod postmodernih razmislekov osemdesetih in devetdesetih let 20. stoletja. Sredi devetdesetih je Hall nenazadnje že ugotavljal (1996: 1), da je koncept identitet v devetdesetih letih 20. stoletja v družboslovju in humanistiki sprožil svojevrstno »diskurzivno eksplozijo«. Orisan premik h koncipiranju identitet kot od konteksta odvisnih, nikoli dokončanih entitet je sicer sovpadal s širšim valom antropološkega povečanega zanimanja za posameznika.

Sherry Ortner (1984: 151) je že v osemdesetih pri svojem pregledu sodobne antropološke teorije opazala razmah literature, ki preučuje raznoliko konstrukcijo sebstva, osebnosti, čustev in motivov v medkulturni perspektivi. V istem članku (1984: 144) je nenazadnje opozarjala tudi na pogostejšo rabo konceptov »akcije«, »prakse«, »interakcije«, »izkušnje«, »posameznika«,

»subjekta«, »jaza« ipd., kar je vse kazalo na širši antropološki premik k zanimanju za delovanje posameznika in za blago renesanso psihološke antropologije, o čemer se sicer odtlej občasno še govori, a je težko reči, da je kdaj prišlo do novega pravega razmaha te usmeritve.

Eden izmed kazalnikov povečanega zanimanja za posameznika je bil v antropologiji tudi pojav novih teorij o »v posameznika usmerjeni etnografiji«, kar morda najbolj povezujemo z delom Nigela Rapporta (1997), kot specifično relevantno usmeritev k razmišljanju o jazu, sebstvu in identitetam v antropologiji pa velja med drugim osvetliti tudi delo Anthonyja Cohena (1994). Ta je spodbujal k »alternativni antropologiji identitete«, v kateri bi posamezniku (in sebstvu) pripisali bolj aktivno vlogo. Pri tem so ga podprli drugi vplivni evropski antropologi, poleg omenjenega Rapporta (1997) npr. tudi Martin Sökefeld (1999). Na ta način so nekateri nasprotovali pretiranemu antropološkemu dojetanju sebstva kot socio-kulturnega konstrukta, ki je ves čas pod vplivom »drugega«, na odmevne in vsaj delno utemeljene kritike pa je v tem obdobju naletel tudi sam koncept identitet (Bhabha 1996; Hall 1996; Muršič 1997).

Kontekst tovrstnih razmislekov sta morda najboljše zajela Brubaker in Cooper (2000), ki sta pomembno pripomogla k temu, da se v zadnjih dveh desetletjih namesto o »identitetah« več govori o »identifikacijah«,⁴⁴ kar bolj zajame procesni, občasno ambivalenten značaj pojava, in o samozavedanju, terminu, ki zajame najbolj subjektivne, osebne plati identitet, torej partikularistična razumevanja sebe in svoje družbene lokacije) (več o tem Brubaker in Cooper 2000: 17–19). Brubaker in Cooper sta pri tem tudi poudarjala (2000: 4–6), da je identiteta hkrati kategorija prakse in kategorija analize, nekateri antropologi pa kot hkratni analitiki in protagonisti identitetnih politik lahko zapadejo v politično, delno esencialistično rabo pojma. Ob mehki, šibki rabi koncepta identitet kot kontekstualno konstruiranih in izpogajanih pa sta Brubaker in Cooper po eni strani ugotavljala, da gre pogosto že za prazno izrazoslovje, ki o identifikacijah ne pove več veliko, hkrati pa je po njunem mnenju pojem postal ohlapen do te mere, da je analitično skoraj neuporaben (Brubaker in Cooper 2000: 10–11).

Kljub tovrstnim kritikam koncept identitet še vedno ostaja relevanten vsaj kot »kategorija prakse«. Četudi so znotraj akademske sfere primordiale in esencialistične ideje identitete kot naravno dane že pred desetletji zastarale, so na ravni vsakdanjega življenja ljudi še vedno relevantne. V tem kontekstu je denimo Francisco Gil-White pisal o emskem primordializmu, ki ga moramo antropologi jemati resno, ker je del ljudskih izkušenj in zaznav ter s tem pogosto

---

⁴⁴ Ocenjujem, da sodobna antropologija diskurzivno še vedno pogosto ostaja pri izrazu »identitete« oziroma da ga izraz »identifikacije« ni (povsem) izrinil, res pa »identitete« zdaj v večji meri preučujemo kot nikoli zares dokončne in odprte oziroma zdaj zavzemamo bolj ali manj relativistično, postmoderno pozicijo. Tudi sam bom pri govoru o kompleksnem procesu (samo)identifikacije še vedno občasno uporabljal tudi izraz »identitete«, saj je ta precej bolj uveljavljen, popoln umik k »identifikacijam« pa bi raziskovalna vprašanja po nepotrebnem dodatno mistificiral in bi jih oddaljil od govornice mojih sogovornikov in delavstva nasploh.

podlaga načinom vedenja. S tem ko skozi socializacijo ponotranjimo kategorije, lahko vplivajo tudi na naše vedenje (po Finke in Sökefeld 2018: 5). Identitete se torej res razvijejo iz narativizacije sebstva, a fiksijska narava tega procesa v ničemer ne spodkoplje njegove diskurzivne, materialne ali politične učinkovitosti, pa čeprav je proces identifikacije vedno vsaj delno na polju fantazmatskega (Hall 1996: 4).

Na kritike je torej že naletela tudi skrajno postmoderna, relativistična pozicija, ki identitete prikazuje kot zelo nestabilne in nepredvidljive ter v celoti odvisne od diskurza. Kot ugotavljajo psihologi Vignoles, Schwartz in Luyckx, nenehno spreminjanje in različno poudarjanje določenih vidikov identitet še ne pomeni, da identitete niso v nekaterih vidikih tudi stabilne, nenazadnje že zaradi aktivnega truda, ki ga posamezniki vlagajo v ohranjanje določenih vlog, torej zaradi učinkovitih procesov ohranjanja in branjenja individualnih in morda še v večji meri skupinskih identitet. V raziskavah ugotavljajo, da se kontekstualni premiki v identiteti praviloma pojavljajo na predvidljiv način, glede na kontekst, v katerem se znajdemo (Vignoles, Schwartz in Luyckx 2011: 10–11). Velik del nihanja pri identitetah lahko pravzaprav opišemo s specifičnimi vzorci variabilnosti med konteksti, a tudi stabilnosti znotraj njih. Če torej posamezniki zasedajo relativno stabilen niz kontekstov skozi čas, ob tem izkazujejo sorazmerno stabilen niz identitetnih vidikov, tudi če v različnih kontekstih prihajajo do izraza različni identitetni vidiki. To, da so identitetni procesi pod vplivom konteksta, pa niti ne izniči možnosti aktivne vloge posameznika v tem procesu (po Vignoles, Schwartz in Luyckx 2011: 11).

Četudi je mesto subjekta zares zgrajeno skozi diskurz in prakso, to torej še ne pomeni, da ta diskurz običajno ne poteka po nekaterih predvidljivih smernicah. Pri mojem raziskovanju se mi zdi smiselno zagovarjati še bolj dinamičen, dialektičen odnos, pri katerem je vpliv okolja morda res ključen, a ga še vedno vselej specifično telesi in uresničuje vsak posameznik, pri katerem skozi niz osebnih presoj šele prihaja v prakso, vsaj implicitno vedno usmerjeno v spreminjanje sveta okrog nas. Tudi pri preučevanju procesov (samo)identifikacije ali pa še posebej na tem področju, se mi zdi torej smiselno opreti na prej omenjene teorije prakse, na analizo interakcije med strukturo in delovanjem posameznika in iskanje stopnje, do katere posameznik ob strukturnih omejitvah ostaja dejaven. V takšnem kontekstu velja biti pozoren na raziskave Gerda Baumanna, ki se je posvečal načinom, na katere ljudje idejo kolektivnih identitet postavijo v središče svojih življenj skozi aktiven proces ustvarjanja pomenov (2000).

Kot je še nakazalo družboslovje v zadnjih letih in desetletjih, je treba ob tem tudi preseči pogled, ki specifične vidike identitete preučuje ločeno od ostalih. Teorija t. i. križiščnosti

(intersekcionalnosti)⁴⁵ tudi poudarja prav konflikten, kompleksen odnos med različnimi vidiki identitete (o tem npr. Yuval-Davis 2006). Kot je zapisala antropologinja Anna Tsing (2009: 152), intersekcionalnost kot »raznolikost, skozi katero se ljudje različnih razredov, spolov, etničnosti, nacionalnosti ali religij pogajajo za moč in spopadajo z neenakostjo«, feministična kritika razume celo kot ključno značilnost sodobnega kapitalizma. Tsing (2009: 152) je ob tem ugotavljala, da so nekatere ključne sodobne teorije kapitalizma⁴⁶ v svojem stremljenju h generalizacijam večinoma izpostavljale specifično prevladujočo strukturo oziroma niz strukturnih načel izkoriščanja, pri tem pa so ignorirale vidike spola, rase, narodnosti in druge oblike različnosti. Feministične teoretičarke (npr. J. K. Gibson-Graham) po drugi strani poudarjajo prav pomen različnih identifikacij in pripadnosti pri dostopanju do vzvodov moči ter nenazadnje pri vsakdanjem spopadanju z neoliberalizmom. Tudi v tem kontekstu gre sicer za iskanje utopičnih postkapitalističnih načinov družbene ureditve, a feministične avtorice zavračajo razumevanje kapitalizma kot enotnega, singularnega pojava in poudarjajo, da kapitalizem naključnosti in različnosti pravzaprav vključuje v svojo homogeno strukturo, kar je sploh skrivnost uspeha njegove širitve (po Tsing 2009: 152).

V zadnjem obdobju so diskurz o identiteti nekoliko pretresla še nekatera druga odmevna antropološka dela, ki v osnovi spet pod vprašaj postavljajo sam koncept in njegovo uporabnost, hkrati pa zdaj opozarjajo predvsem na njegove potencialno nevarne politične implikacije. Michael Jackson (2019), François Jullien (2021) in drugi opažajo, da je vsako zatekanje h kulturnim identitetam lahko že sporno, saj je v jedru vsake kulture prav nenehno preoblikovanje in prilagajanje oziroma se kultura skriva prav v vrzeli med dvema poloma, torej »v vmesnem prostoru, ki se odpira med njima« (glej Jullien 2022: 34–35). Po Jacksonu (2019: 95) je vsako »identitetno razmišljanje zahrbtno /.../ saj svet reducira na popreproščene splošne opozicije, kot Mi proti Njim, kar postane ovira skupnim ciljem«. V tem smislu bi morali po Jacksonu (2019: 95) koncept identitete slej ko prej preoblikovati na način, da ga vstavimo v zgodovinsko perspektivo in družbeni kontekst.

Kot eno izmed rešitev lahko izpostavim že teorije Baumanna in Gingricha (2004) o »slovnica h identitet in drugosti«, s katerimi sta opozarjala na jezik in ideje, s katerimi skupine ljudi vzpostavljajo in osmišljajo svoj odnos do drugih. Prepoznala sta tri osnovne slovnice: orientaliziranje, segmentacija in obkrožanje, ki sta jih izpeljala iz osnovnih modalitet prenesenega govora in razmišljanja, torej metafore, metonimije in sinekdohe. S tem sta

---

⁴⁵ Têrmin intersekcionalnost je leta 1989 prva uporabila Kimberle Crenshaw pri raziskovanju marginalizacije temnopoltih žensk in izbrisu njihove specifične pozicije zatiranja v sodnih procesih (o tem Cooper 2016).

⁴⁶ Kot primer je izpostavila delo *Imperij* Hardta in Negrija (2000), torej teorijo, ki se pri analizi poznega kapitalizma in postindustrijskega dela osredotoča na transnacionalne, globalne sile.

pokazala nekatere možnosti apliciranja lingvistike na teorije kolektivnih identitet, še korak dlje pa bi lahko predstavljale nevro(antropo)loške raziskave identitet oziroma predvsem raziskave človeške nagnjenosti kategoriziranja in iskanja nasprotujočih si elementov. Slednje se je namreč razvilo kot eden izmed temeljnih vidikov neokortikalnega⁴⁷ delovanja (po Jackson 2019: 17; 20). Možgani ves čas zaznavajo in reprezentirajo rednost ter pravilnost narave, kar nadalje organizirajo v koncepte in strukture višjega reda, torej tudi koncepte pripadnosti, drugosti in osebnostne koherence. Te kategorije so same po sebi sicer nevtralne in med njimi ni nobene hierarhije (po Berzonsky 2011: 57).

Čeprav je koncept identitet tudi v kulturni antropologiji v novo tisočletje vstopil relativiziran in analitsko oslavljen ter v tem smislu že predstavlja nekoliko zastarelo antropološko tematiko (po Finke in Sökefeld 2018: 1), ostaja relevanten, aktualen in stalnica v antropološkem besednjaku. Kot sta zapisala Finke in Sökefeld (2018: 1), je pri preučevanju pojava samozavedanja in našega (družbenega) položaja v odnosu do drugih pri preučevanih ljudeh torej še vedno smiselno biti pozoren na vse tisto, kar imenujemo »identitete«, če že ne kot konceptualno orodje, pa vsaj kot predmet raziskav (v smislu kategorije družbene in politične prakse). V obdobju ponovnega dviga skrajnodesničarskih gibanj na eni in instrumentalizacije določenih identitetnih kazalnikov v aktivistične namene je lahko raba koncepta identitet še dodatno spolzek znanstven teren oziroma se še v večji meri kaže potreba po ločevanju njegove emske in etske rabe. Po drugi strani pa lahko prav raziskave specifičnih vidikov kolektivnih identifikacij dregnejo v asimetrična družbena razmerja moči in soustvarjajo polja družbenih preoblikovanj.

5.3 O kognitivni dinamiki odnosa med identiteto in sebstvom

Kot potencialno plodno usmeritev k boljšemu razumevanju procesa identifikacije želim v tem podpoglavju izpostaviti še določene psihološke in kognitivne pristope ter dodatno opozoriti na smiselnost preučevanja individualnih identitet v antropologiji. Ko k identifikacijam pristopamo na ta način, smo hitro spet bližje terenu psihologije, psihoanalize ali pa filozofije ter lahko meje med disciplinami postanejo manj jasne, a nam prav ta raven opazovanja omogoča nekatere pomembne ugotovitve o delovanju kultur in posameznikov, saj za individualne identifikacije veljajo določena pravila, ki za kolektivne ne veljajo. Kot je zapisal Jullien (2021: 47), posamezniki dejansko gredo skozi formativna obdobja, v katerih se konsolidiramo in razvijemo svojo identifikacijo, medtem ko kultura vedno postaja vse bolj raznolika in

---

⁴⁷ Neokorteks je del možganske skorje (korteksa), ki se je v evoluciji razvil najpozneje in je namenjen višjim možganskim funkcijam.

heterogena. To pomeni, da nam ni treba biti pozoren le na spreminjanje in preoblikovanje, ampak lahko dejansko sledimo pripovedni rdeči niti, sploh če identiteto dojemamo v povezavi s sebstvom.

Antropološko zanimanje za individualne identitete pomeni, da moramo spet resneje upoštevati prav koncept sebstva. V preteklosti je namreč antropologija raven posameznika – in njegovega sebstva – še v preveliki meri zaobšla oziroma s te ravni pogosto ni znala izpeljati ničesar drugega kot zgolj članstva v skupnosti. Pri mojem zanimanju za posameznike na trgu neoliberalnega dela pa se mi zdi smiselno slediti nekaterim avtorjem, ki so v zadnjih desetletjih več pozornosti namenjali prav raznolikosti znotraj določene skupnosti in so poudarjali pomen antropološkega preučevanja posameznikov. Kot je zapisal Anthony Cohen (1994: 22), samozavedanja ne preučujemo z namenom fetišiziranja sebstva, ampak nam bo v pomoč pri poskusih osvetlitve delovanja skupnosti. Namesto koncipiranja sebstva kot replike skupnosti bi se lahko torej po Cohenu (1994: 29) bolj posvetili načinom, na katere ljudje razmišljajo o sebi in bi videli, kaj lahko ta razmišljanja povedo o družbenem in kulturnem kontekstu. Cohen (1994: 73) je želel zavrniti antropološke teorije, ki z obravnavo sebstva kot skrajno družbenega, odvisnega pojava in z osredotočanjem na koncept »drugega« posamezniku zanikajo avtorstvo in implicirajo neodločilno naravo sebstva.

Kot je ugotavljal tudi Martin Sökefeld (1999: 418), je antropologija v preteklosti h konceptu sebstva pristopala predvsem z namenom prikazovanja kontrasta med zahodnimi in nezahodnimi družbami. V antropoloških raziskavah so nezahodna sebstva dojemali prav kot nasprotje zahodnemu, torej kot neomejena, neintegrirana, odvisna, nezmožna refleksivnega ločevanja od drugih, nezmožna ločevanja med posameznikom in njegovim statusom, nezmožna ločevati cilje posameznika od ciljev skupnosti. Tovrstne raziskave so bolj delovale kot zanikanje sebstva, saj so zanikale vse tiste lastnosti, ki bi sebstvo definirale, s tem ko bi ga ločevale od drugih. Po drugi strani pa antropologija drugim ni zanikala identitet in je torej preučevanim ljudstvom namesto sebstva pripisovala prav identitete (Sökefeld 1999: 418–419).

Podobno tudi psihološki antropologi pogosto niso govorili o sebstvu samem kot o refleksivnem središču osebe, temveč zgolj o kulturnih konceptih takšnega središča, s tem pa razmerja med posameznikom in kulturo niso zares premislili (Sökefeld 1999: 427–428). Tudi šola kulture in osebnosti, ki je v antropologijo vnesla še največ psiholoških in psihoanalitičnih usmeritev, je posameznika nenazadnje videla kot zgolj odsev družbe in je torej v psihologiji iskala kulturne vzorce ter tipične – bazične, modalne – osebnosti in značaje. To so klasični psihološki antropologi razumeli predvsem kot odziv na primarne družbene institucije.

Če želimo storiti korak naprej k boljšemu razumevanju posameznikov in njihovega odnosa s kulturo, moramo v prvi vrsti bolje opredeliti že odnos in razliko med sebstvom in identiteto. Z obema konceptoma običajno označujemo posameznikovo ločevanje od drugih in v določenih pogledih tudi posameznikovo psihično stabilnost skozi čas, a se pojava razlikujeta vsaj po tipu in stopnji stikov z okolico ter torej po stopnji avtonomije. Identiteta v osnovi predstavlja naš družbeni in kulturni obraz, torej tisto, kar nas predstavlja drugim, nas povezuje z drugimi in ločuje od drugih. Sebstvo pa je sicer še vedno težko povsem neodvisno od okolice, a v osnovi kljub temu predvsem tisto, kar je bolj lastno nam, torej nam lasten način razmišljanja, vrednotenja, doživljanja, refleksije. Za identitete vsaj do neke mere torej že velja konsenz, da nastajajo skozi diskurz in prakso ter da se oblikujejo ter preoblikujejo skozi tisto, kar niso, torej skozi »razliko«. Kot je zapisal Sökefeld (1999: 424), mora za upravljanje s to razliko vendarle obstajati nekaj, kar ostaja bolj ali manj isto, torej neki refleksivni čut za ločevanje med sabo in drugim – sebstvo. Sebstvo po Sökefeldu (1999: 424) »izkusimo kot eno(tno), ker predstavlja okvir, ki zagotavlja kontinuiteto, na katero je vpisana množičnost identitet«.

Za boljše razumevanje dinamičnega odnosa med sebstvom in identiteto se mi zdi uporabno opreti na nedavno teorijo antropologa Victorja C. de Muncka (2010), s katero identitete, sebstvo in kulturne modele preučuje kot niz integriranih duševnih sistemov. De Munck je kot (kulturno) vezivo med ravnema identitete in sebstva predvidel kulturne modele, s čimer se je oprl na kognitivno-antropološko teorijo o duševnem kategoriziranju kulture s pomočjo omrežij ponotranjenih, kulturno bolj ali manj razširjenih idej o danih kulturnih (in strukturnih) elementih.⁴⁸ Ta omrežja imenujejo v kognitivni antropologiji kulturni modeli oziroma kulturne sheme.⁴⁹ Utemeljitelj kognitivne antropologije Roy D'Andrade (1992: 29) je sheme definiral kot pogoste, dobro organizirane interpretacije, kakršne si hitro zapomnimo, za njihov priklic potrebujemo minimalno iztočnic, imajo eno ali več prototipskih pojavnosti in so odporne na spremembe. Pri tem je še pomembno, da določeni vidiki shem običajno ostajajo nekoliko nejasni, skriti ali pa neizrečeni, a je mogoče sheme v določeni kulturi običajno kljub temu hitro prepoznavati in jih dojemati kot resničnost, ne kot zgolj kot interpretacijo resničnosti.

Če so bile teorije shem v preteklosti dokaj rigidne in statične, sodobne usmeritve, podkrepjene s teorijami konekcionizma, kulturno znanje dojemajo kot precej fleksibilno in prilagodljivo, ne pa kot zgolj niza nespremenljivih pravil. Kulturni modeli niso vnaprej izdelane izjave o svetu,

---

⁴⁸ Teoriji kulturnih modelov (ali kulturnih shem) se dodatno posvetim še v poglavju 7.2.1.

⁴⁹ Izraz »kulturni model« pomeni podobno kot »kulturne sheme«, v nekaterih primerih pa označuje velike, široke »sheme«. Na ta način bom koncepta uporabljal tudi v tej disertaciji: kulturni modeli bodo veliki, abstraktni pojmi, kakršen je neoliberalizem, sheme pa bolj oprijemljivi in specifični, kakršen je npr. podjetniški način življenja. Zgolj pri povzemanju De Munckove teorije ohranjam njegovo splošno rabo »modelov«.

ampak bolj »fleksibilne povezave med elementi izkušnje«, kar nam omogoča dojetanje novih situacij na osnovi preteklih, a ne na povsem enak način (glej Dahlberg idr. 2009).

Ker imamo na ravni kulture nekatere izkušnje skupne, so vsaj delno skupne tudi »sheme«. Izraz »shema« lahko označuje »generično znanje« vseh vrst, od delov do celot, od preprostega h kompleksnemu, od konkretnega k abstraktnemu. Sheme so si različne po svoji »shematičnosti«, kar povezujemo z »utežjo« (močjo) in gostoto povezav med »enotami« dane sheme. Sheme se jačajo ali pa spreminjajo skozi redno participacijo v družbenih interakcijah, zapolnitev rež v shemi s »standardnimi privzetimi vrednostmi« pa ustvari prototip – najbolj tipičen primerek sheme (D'Andrade 1995: 124).

De Munck je z vključitvijo teorije oziroma koncepta kulturnih modelov v svojo razlago razmerja med identiteto in sebstvom vnesel kulturno fleksibilnost in ji hkrati pridal eksplicitno kognitivno dimenzijo. Identiteta je v tem smislu le še en proizvod kognitivnega ustvarjanja pomenov, ki pa še vedno v veliki meri izhaja iz sebstva. Sebstvo, identitete in kulturni modeli so pri de Muncku (2010: 231–232) »interaktivni, dinamični in drug od drugega odvisni sistemi, ki povezujejo biološko, psihološko, socialno in kulturno dimenzijo človeškega življenja«.⁵⁰ Identitete moramo pri tem razumeti kot sredstva, s katerimi sebstvo stopa v stik z zunanjim svetom, kulturni modeli pa so »simbolni kompleksi« (2010: 232), ki sebstvu omogočajo, da – skozi identiteto – ustvarja smiselne izhodne signale in si razlaga vhodne.

Da je delitev dela v psihi učinkovita, ima po de Muncku (2010: 236) sebstvo dve glavni funkciji: deluje kot samoreferenčna zanka stalnega izjavljanja, »jaz sem jaz«; hkrati pa prejema informacije iz okolja in izbira identitete, ki lahko zagotovijo primerne izhodne informacije. Sebstvo torej na podlagi informacij iz okolice prepozna določeni kontekst in izbira zanj primerno identiteto, ki jo nato »besedno orientira [...] kot aspekt ali manifestacijo sebstva« (De Munck 2010: 232). Identiteta v tej teoriji (2010: 233) sestoji iz konstelacije kulturnih modelov oziroma vsakič znova izbere konstelacijo kulturnih modelov, da se izrazi. Čez čas se konstelacija kulturnih modelov sklada z določeno identiteto in oblikuje robusten, a še vedno dinamičen sistem. Ko je identiteta aktivirana, se avtomatsko dojema kot sebstvo.

---

⁵⁰ Delitev lahko morda spomni na Freudov (npr. 1989 [1921]) model psihe kot dinamičnega odnosa med »onim«, »jazom« in »nadjazom«. V osnovi je Freud s to delitvijo predvsem dodatno razčlenil razmerje med zavednim in nezavednim. Ono pri tem predstavlja človeško instinktivno, »primitivno« plat, nadjaz vsebuje ponotranjene družbene in kulturne norme in omejitve, jaz pa posreduje med obema in tudi med zahtevami okolice. Ono bi lahko torej primerjali s sebstvom, kot psihično osnovo človeka. Jaz spomni na identiteto, saj prav tako deluje kot samozavedanje s hkratnim zavedanjem okolice oziroma z vzpostavljanjem odnosa z resničnim svetom. Nadjaz bi v tej interpretaciji vzporejali s kulturnimi modeli, saj izhaja iz kulturnih vrednot in je v iskanju kulturno, družbeno sprejemljivega. Kljub temu velja poudariti, da se De Munck ne nanaša na Freudovo teorijo in da med obema obstajajo nekatere temeljne razlike. Če gre pri Freudu za model psihe (pod neizogibnim vplivom okolice), De Munck bolj eksplicitno razvija odnos med psihičnim/biološkim, družbenim in kulturnim, hkrati pa z vključitvijo koncepta kulturnih modelov vlogo kulture tudi bolj poudari. Kulturni model ob tem niti ne predstavlja le družbenih ali kulturnih pravil, norm ali prepovedi (kot nadjaz), temveč gre za kakršno koli kulturno deljeno gradivo, skozi katerega kategoriziramo družbo in sebe. Vloga kulturnih modelov je v primerjavi z nadjazom bolj pasivna in manj restriktivna, a tudi bolj razvejana in nepredvidljiva.

Identitete obstajajo kot kulturni modeli in so skupne pripadnikom kulture, sebstvo pa se mora priklapljati na identitete, da ohranja stabilen jaz, da lajša proces menjavanja identitet in da identiteti dodeljuje čut za lastno prehodnost in povezljivost (De Munck 2010: 233). Identitete – ne sebstva – so tiste, ki se razdelijo med člane kulture (De Munck 2010: 240). Za razliko od sebstva je identiteta vedno socio-kulturni konstrukt z zgodovino in služi kot platforma, s katero se posameznik vpne v svoj vedenjski kontekst (De Munck 2010: 241). Sebstvo je v tej triadi tisto, ki dejansko ima zmožnost delovanja in tudi dejansko deluje, obliko in usmeritev pa prejme od identitet, ki so izpeljane iz kulturnih modelov, medtem ko slednji služijo kot skupinske ponotranjene reprezentacije drugosti in pripadnosti (De Munck 2010: 248).

Naslednji korak v tej teoriji predstavljajo višje ravni, v katere se priključujejo specifične identitete. De Munck (2010: 233) je uvajal koncept identitetnih niš (idniš), ki sebstvu pomagajo presoditi, katero identiteto izbrati za določeno dejanje. Če sebstvo predstavlja psihološko enoto in torej raven posameznika, kulturni modeli pa predstavljajo kulturo, identitetne niše določajo družbeno raven. Avtor je uvajal ločnico med nišo samote, nišo intimnih odnosov in javno nišo: ko je nekdo sam, se vede drugače, kot če je v osebem stiku z najbližjimi (intimna niša) ali če je v družbi (javna niša). Če povzamemo, torej po De Muncku (2010: 247) sebstvo predstavlja psiho-biološki sistem osebne koherence, identitete so prilagoditve na identitetne niše različnih stopenj, kulturni modeli pa zagotavljajo »simbolne vire za oblikovanje identitet glede na družbene spremenljivke in različne idniše«. Podobno kot simbolni interakcionisti je tudi De Munck uvajal pogled, da je specifična izvedba (nastop) identitete vedno v veliki meri odvisna od drugih ljudi v določenem vedenjskem okolju, a se je bolj usmeril v dinamični proces, ki do tega uresničevanja pripelje na duševni in kognitivni ravni.

Orisana teorija se v osnovi ne ločuje bistveno od nekaterih drugih orisov delovanja identitete in sebstva, a z vključitvijo koncepta kulturnih modelov pridobi dinamiko, s katero lažje opisujemo odnos med posameznikovo psihologijo in kulturo. Na ta način se tudi izognemo tistemu, kar je antropolog Larsen (2010: 156) opisoval kot škodljiv družbeni proces objektivacije oziroma »entifikacije«, s katero tudi naša identiteta postane odtujljiva lastnina in objektiviran odsev sebstva, ne pa njegov avtentičen izraz. Kulturni modeli pri De Muncku delujejo kot »komunikacijski medij« (2010: 248), ki pomaga sebstvu najti pravo identiteto za določen kontekst, iz česar tudi izhaja, da so tudi individualne identitete vsaj do neke mere deljene med člani družbe in da so torej skozi kulturni model med določenimi ljudmi že prepoznane, a jih sebstvo v primernih trenutkih še vedno oblikuje po meri posameznika. Ko smo obkroženi z nepoznanimi ljudmi – v javni identitetni niši –, se bo naše sebstvo naslonilo na bolj generične

kulturne modele in bo identiteta manj ostro definirana. Ko smo sami – v niši samote –, pa je naša identiteta najbližje našemu sebstvu.

V vsakem specifičnem kontekstu bo sebstvo aktiviralo tisto kulturno identiteto, ki jo bo najlažje aktivirati, kar pomeni, da ves čas prihaja do pomanjkljive upodobitve našega sebstva in da veliko ostane »neizrečenega«. Hkrati pa na osnovi kulturnih modelov iz okolice sebstvo skozi proizvodnjo identitet ves čas ustvarja tudi razlage in razumevanja sebe – samoidentifikacije. Če je identifikacija družbena in kulturna izvedba našega sebstva, je samoidentifikacija način našega naknadnega dojetja in upravljanja te naše javne in zasebne podobe. Vsak družbeni stik – in tudi že samota – od nas zahteva izbor in izvedbo primerne identitete, z refleksijo te identitete pa pride tudi do samoidentifikacije.

V nadaljevanju disertacije se bom na teorijo kulturnih modelov oprl še pri iskanju (re)definicije dela, v večji meri pa pri analizi identitetnega dela mladih na neoliberalnem trgu dela. Za neoliberalizem značilne nestabilne, nejasne ali pa vmesne zaposlitvene in delovne okoliščine namreč pomenijo, da so z delom povezani kulturni modeli podvrženi pospešenemu preoblikovanju in fragmentaciji. Tista oblika dela in zaposlitve, ki je v tem kulturnem okolju dolgo veljala za »prototipno«⁵¹ in jo kot takšno še vedno pogosto razumemo, je pri mnogih zdaj precej oddaljena od njihove vsakdanje delovne resničnosti, zaradi česar je lahko gradnja in aktivacija identitete skozi delo otežena in zahteva večji kognitivni napor. Sebstvo skozi čas še vedno ohranja koherenco, a lahko sklepam, da zdaj težje prepozna primerne kulturne modele, se posledično težje predstavlja drugim in družbeno vzpostavi (se identificira) oziroma pri izbiri primerne identitete zdaj pogosteje zapade v identitetni konflikt.⁵²

---

⁵¹ Na katero se nanašam že z naslovno omembo »standarda«.

⁵² Torej v krizo usklajevanja različnih vidikov identitete ali pa usklajevanja identitete s sebstvom na eni in živeto izkušnjo na drugi strani. Več o tem v osmem poglavju.

6. Kratak pregled razvoja družbene vloge in pravne ureditve dela skozi zadnjih nekaj stoletij (s poudarkom na slovenskem ozemlju in njegovi okolici)

Podlago analizi sodobnih delovnih in zaposlitvenih okoliščin mora vsaj do neke mere predstavljati poznavanje in razumevanje stanja v preteklih desetletjih in stoletjih. Vpogled v preteklost nam v prvi vrsti nakaže, da je mogoče delo organizirati in vrednotiti drugače, kar implicira, da je mogoče drugače organizirati tudi družbene odnose nasploh. Kot med drugim ugotavlja zgodovinarica dela Andrea Komlosy (2021: 12), se je tisto, kar uživa družbeni ugled kot delo in kar nagrajujemo kot delo, skozi stoletja res precej spreminjalo. Pojmovanje, ki delo enači s pridobitnim, meznim delom, se je izkristaliziralo šele v zadnjih dveh stoletjih, pa na njem temelji celotna gospodarsko-politična in družbenopolitična ureditve industrijske in postindustrijske družbe.

Po drugi strani moramo paziti, da pojavov, ki so v tem obdobju na tem območju morda močnejše izraženi in bolj izstopajoči, ne dojemamo nekritično kot začasnih, bežnih anomalij ali pa kot radikalnih prelomov s preteklostjo, saj na ta način pogosto spregledamo njihove starejše manifestacije in s tem nekatere stalne mehanizme delovanja kapitalizma. Do neke mere je takšen že vztrajen, večni mit o nekdanji zlati dobi dela, torej o preteklem obdobju, ko naj bi bile zaposlitve manj izkoriščevalske in manj odtujene od delavca.⁵³

Ko razmišljamo o delovni in zaposlitveni situaciji v Sloveniji, je smiselno imeti v mislih preplet nekaterih ključnih tokov in vplivov, ki so v zadnjih stoletjih k nam pronicali iz širšega evropskega prostora in se skozi delovanje piscev, mislecev in vladarjev stekali v vsakdanje življenje večine. V tem pregledu bom po eni strani pozoren na pravno ureditev dela in zaposlovanja skozi čas, po drugi pa hkrati tudi na spremembe v družbenem vrednotenju dela in brezposelnosti oziroma bom skušal pokazati, kako sta se obe kategoriji prepletali in vplivali druga na drugo. Bolj kot za izčrpen pregled razvoja slovenske delovnopravne zakonodaje gre torej za zgodovinski prikaz razvoja družbene vloge dela skozi stoletja, pri tem pa bom pozornost posvetil predvsem tistim prelomnicam, za katere po eni strani menim, da nam lahko najbolj pomagajo osvetliti arbitrarnost sodobne ureditve dela, po drugi strani pa jih lahko v kontekstu te sodobnosti že razumemo kot podlago.⁵⁴

Čeprav delovna etika že stoletja predstavlja enega izmed temeljev evropske družbe, jo že bežen vpogled v preteklost razgali kot proizvod oziroma posledico specifičnih kulturno-zgodovinskih okoliščin. Ročno (tudi kmečko, obrtniško) delo je še antična misel večinoma prezirala in ga v

---

⁵³ O razsežnosti tovrstnih mitov je pisal Harris 2007: 158.

⁵⁴ O razvoju samega koncepta dela in o njegovih protipomenkah govorim še v poglavju 7.2.1.

največji meri prepuščala nižjim slojem. Kot poudarja zgodovinar Andrej Studen (2012: 10), so spremembe v odnosu do dela na evropsko območje vnesli šele krščanski nauki. Nasploh so evropski pogledi na delo od zatona antike pa vse do 19. stoletja temeljili predvsem na zapisih v Svetem pismu, Studen (2012: 10) pa ob tem sicer še dodaja, da tudi biblijski spisi vsebujejo vrsto precej različnih pojmovanj in razlag dela, med katerimi je vsako evropsko obdobje in okolje izbiralo tiste, ki so potrjevali njihovo ideologijo in njihove interese. Judovsko-krščanske predstave, ki so se na območju rimskega imperija oblikovale od 1. stoletja naprej, so delo po eni strani še prikazovale kot trpljenje in kazen, po drugi strani pa tudi že kot blagoslov, saj je vsako delo odtlej veljalo za služenje bogu. Delo se je te dvojne narave nekoliko znebil šele z ekonomizacijo in z razsvetljensko filozofijo 18. stoletja (po Komlosy 2021: 16).

Razvoj delovne etike je v Evropi tesno vezan na dolg in krut proces t. i. prvotne akumulacije kapitala oziroma »ograjevanja« – torej privatizacije – posesti (glej npr. Marx 1976: 873–876), s katero so se predvsem okrog samostanov oblikovala kapitalistična družbena in ekonomska razmerja ter so v Svetem pismu nato našla še svojo ideološko oporo (glej npr. Collins 1986). V skladu s krščansko delovno etiko so brezdelje sicer že v srednjeveški Srednji Evropi jemali kot napako oziroma greh, ob tem pa se je že uveljavljal tudi koncept poklica oziroma v cerkvenem smislu »služenja«, »službe«, pri čemer je ta prisila še vedno veljala predvsem za nižje sloje, torej podložnike. Poklicni status se je nato sčasoma prepletel s statusom meščana, delo pa je postalo osrednji kazalec vzpona kulture urbane buržoazije (glej npr. Kocka 2010: 4; Graeber 2018b: 223–226; Komlosy 2021: 17). Kljub temu je vsaj za nekatera območja veljalo, da je imelo »nedelo« oziroma brezdelje vse do novega veka višji kulturni status kot delo (po Turk Niskač 2020: 16). S prehodom v novi vek in v kapitalistično ekonomijo pa je že zaradi povečanih potreb višjih slojev po delovni sili torej delo po Evropi izraziteje obveljalo za obvezo in nujo, kar je pomenilo tudi, da so beračenje, brezdelje in potepuštvu v vedno večji meri šteli za nadlogo oziroma za nemoralen pojav, ki ga je treba odpraviti (Pančur 2012: 138). Na podlagi te miselnosti so v 16. stoletju v evropskem prostoru in sprva predvsem v kalvinističnih deželah že začeli uvajati delovne in prisilne delavnice (po Studen 2012: 13).

V obdobju zgodnjega kapitalizma in z razsvetljenstvom so v severni in srednji Evropi vrednost dela že poudarjali tudi onkraj njegovih transcendentnih povezav oziroma so v moralno-pedagoškem smislu vse bolj hvalili njegove posvetne prednosti, s čimer se je lahko še v večji meri izoblikovala družba, močno usmerjena k večji storilnosti. Razsvetljenska pedagogika je v delu že prepoznavala sredstvo oblikovanja osebnosti in razvoja individualnosti, ta miselnost pa se je s pomočjo tiskanih publikacij hitro širila. Hkrati je s t. i. protoindustrializacijo in širitvijo manufaktur delo tudi v Habsburškem cesarstvu postalo tehnično kompleksnejše, zahtevalo je

časovno disciplino, delovno mesto pa se je prvič resneje tudi ločilo od delavčevega domovanja (Studen 2012: 13–19). V tem obdobju so sicer strokovno, poklicno in zasebno življenje delavcev – rokodelcev še vedno v veliki meri nadzorovali cehi, torej (srednjeveška) obrtna stanovska in socialna združenja, ki so med drugim omejevala razvoj konkurence in so že zgodaj razvila tudi oblike »socialnega zavarovanja« (glej npr. Bras 1988; Vilfan 1996: 298–302).

V 18. stoletju se je moralna vrednost dela v večji meri že začela prepletati še z »državotvornimi diskurzi« (Vodopivec 2021a: 146). Etos dela je bil tudi na področju Habsburškega cesarstva v tem obdobju že »moralno zaukazano, socialno nadziranje, pedagoško discipliniranje in ekonomsko racionaliziranje«, ob tem pa se je s sredstvi »delovno-družbenega discipliniranja« resneje oblikovala zgodnja oblika države blaginje, ki je v brezposelnosti videla motnjo celotnega socialnega sistema in škodo za gospodarski razvoj (po Studen 2012: 15–17). V 19. stoletju je delo za plačo v delih Evrope počasi že postajalo norma (Pančur 2012: 136), pri tem pa so pomembno vlogo nedvomno igrali vzporedni procesi urbanizacije, industrializacije in proletarizacije. Z liberalizmom je do izraza že prišla tudi zamisel, da morajo ljudje dobiti možnost svobodnega gospodarskega delovanja, kar se je pozneje obrnilo v smer, da so ljudje prav zaradi prevladujoče gospodarske svobode sami odgovorni za svoje preživetje (Pančur 2012: 137–138). Sorazmerno pogosti so bili v 18. in 19. stoletju sicer še vedno tudi tisti, ki so se zanašali na načela priložnostne ekonomije preživljanja, torej na nestalno, nestabilno, sezonsko, začasno delo in tudi občinsko ali dobrodelno socialno pomoč, kar je načeloma prinašalo malo denarja, hkrati pa se je odvijalo na robu zakona (Pančur 2012: 12–13).

S tem, ko so se oblikovali koncepti delovnega mesta in dela samega, je ločnica do »nedela« postala jasnejša, zaradi česar se je lahko ob koncu 19. stoletja koncept brezposelnosti uveljavil v slovarjih, v javnem diskurzu in v zakonodaji. Vsaj v industrijskih deželah je mezdno in pridobitno delo (povezano z blagovno proizvodnjo in ustvarjanjem menjalne vrednosti) na prehodu iz 19. v 20. stoletje postalo tudi osrednji vir preživetja, osebne identitete in socialnega napredovanja, vse to pa so spremljali pravni, administrativni in znanstveni ukrepi. Na tem območju je s tem delo v večji meri začelo postajati tudi osnova socialnega varstva in glavni dejavnik vključenosti ali izključenosti. Oblikovalo se je tisto, kar je Hannah Arendt pozneje imenovala *Arbeitsgesellschaft*, torej družba dela (po Kocka 2010: 7–9). Zgodovinarica Andrea Komlosy (2021: 22) je v tem kontekstu še poudarila, da je »izravnavanje« pojma dela hitro zajelo tudi regije, kjer tovarniška industrija še ni bila resneje razvita.

Avstrijska polovica Habsburške monarhije je že ob koncu 19. stoletja z različnimi zakoni posegala na področje urejanja delovnih razmer in zavarovanj, za javne uslužbence že zgodaj tudi

pokojninskega zavarovanja ipd. (Pančur 2012: 164). V rudarstvu⁵⁵ in metalurgiji, v državnih železnicah in v nekaterih drugih državnih ustanovah so npr. imeli pokojninsko zavarovanje, delavci v industriji in obrti pa ne (Kresal 1998b: 313). Kresal je za avstrijsko zakonodajo s konca 19. stoletja ocenjeval, da je zajela do 30 % slovenskega prebivalstva, vključujoč družinske člane delavcev (1998b: 20), ta delež pa se je po prvi svetovni vojni vendarle začel izraziteje višati.

Že v obdobju okrog prve svetovne vojne razvoj socialne politike in njen obseg pri nas ni bistveno zaostajal za evropsko ravno (Kresal 1998b: 15). Takoj po prvi svetovni vojni sta prišla v ustavo varstvo in zaščita dela, uvedeni so bili tudi osemurni delovnik (šest dni tedensko), delavsko zastopstvo v obratih in ustanove delavske zaščite, na primer borze dela z državnimi podporami za brezposelne. Pri tem se je sicer treba zavedati, da je vsaj tako veliko vlogo kot skrb za delavstvo igral vidik discipliniranja, torej omejevanja svobode oziroma da je bila ta situacija plod stalnih, neformalnih pogajanj med interesi delavstva, kapitala in države. Z napredkom industrije in rastjo delavskega razreda se je takrat na osnovi starejših delavsko-izobraževalnih društev že razvilo tudi delavsko gibanje, ki je delavstvo še strokovno in politično opolnomočilo in ga za boj s podjetniki že sindikalno organiziralo (Kresal 1968: 107). Mednarodna organizacija dela (po ILO 2013: 5) je denimo že v svoji ustanovni listini leta 1919 socialni dialog – torej usklajevanje socialnih partnerjev pri (pre)oblikovanju delovnih ureditev – prepoznavala kot enega svojih ključnih principov. Leta 1922 je bilo v Jugoslaviji z Zakonom o zaščiti delavcev vsaj teoretično dovoljeno združevanje delavcev in torej sindikalna ter stavkovna dejavnost (Vilfan 1996: 499).

Po prvi svetovni vojni je nova jugoslovanska država uveljavljene pravice še nekoliko širila, a so bile te oblike socialnega zavarovanja vezane predvsem na poklicno delo, zaradi česar je bilo veliko ljudi še vedno izključenih iz sistemov moderne socialne države. Večina jih je namreč živela od samozaposlitve v kmetijstvu, obrti in trgovini ter torej niso bili zaposleni v industriji ali uradih, kjer bi prejeli redno plačo.⁵⁶ Ko je redna zaposlitev za plačo po drugi svetovni vojni izraziteje postala socialna norma, so takšne oblike dela dokončno dobile status netipičnega dela oziroma sčasoma tudi »nedela«. S tem, ko se je socialnovarstveni sistem postopoma širil na praktično vse sloje prebivalstva (sprva sicer le na zaposlene v družbenem

---

⁵⁵ Rudarstvo je po razvoju delovnih razmerij nasploh prehitelo druge stroke in je prednjačilo pri oblikovanju delovnega prava (Vilfan 1996: 501).

⁵⁶ V tem kontekstu velja še dodati, da so bila dvajseta leta preteklega stoletja tudi zgodnja zlata doba slovenskega kapitalizma in obdobje razcveta podjetniških pobud. Kljub konservativnemu katoliškemu okolju, ki podjetništvu ni bilo naklonjeno, ker naj bi ogrožalo gospodarsko in socialno varnost, je po letu 1918 in sprva predvsem na podlagi zadrug prišlo do občutnega razvoja industrije, trgovine in tudi podjetništva (Prinčič 2008: 23–24).

sektorju), so lahko oblasti tudi učinkoviteje odpravljale beračenje za delo sposobnih ljudi (Pančur 2012: 164).

Po drugi svetovni vojni so bile v družbenem sektorju uveljavljene še pokojnine, poenotile so se pravice različnih tipov zaposlenih. Odpravljene so bile torej razlike med delavci in uslužbenci, med zaposlenimi v industriji, rudarstvu, na železnici in v državnih uradih, je pa bila pravna zaščita še vedno vezana predvsem na družbeni sektor (Kresal 1998b: 9–10). V socialistični Jugoslaviji so bili delavci nasploh zakonsko vse bolj zaščiteni, saj službe praktično niso mogli izgubiti mimo svoje volje ali krivde, torej so bili varni tudi v primeru, da je prihajalo do ekonomskih težav, do trajnejšega zmanjševanja obsega dela ali če njihova sposobnost ni ustrezala njihovemu delovnemu mestu (Kresal 1998a: 506). Obrat je sledil šele ob koncu 80. let 20. stoletja, saj je nova zakonodaja močno posegla v stabilnost zaposlitve in je spet dopuščala, da delavcu delovno razmerje preneha veljati zaradi ekonomskih, tehnoloških ali organizacijskih razlogov (Kresal 1998a: 507).

V času socializma je bila torej zaposlitvena slika že v osnovi precej drugačna in predvsem manj heterogena od današnje. Stopnja brezposelnosti sicer v Jugoslaviji za razliko od drugih vzhodnoevropskih držav niti ni bila izrazito nizka, saj je bila vsaj v Sloveniji na ravni povprečja v zahodnoevropskih deželah, je pa bila specifična v nekaterih drugih pogledih (Trbanc 1989: 37). Šlo je namreč predvsem za dolgotrajno brezposelnost, kar je v največ primerih pomenilo mlade, ki so brezposelni ostajali na začetku poklicne poti, v nekaterih primerih starejše, ki so se s trga dela umaknili, in nekatere zelo težko zaposeljive osebe. Ločnica med zaposlenostjo in brezposelnostjo na jugoslovanskem trgu delovne sile je bila torej globoka, »tok pa je tekkel le v eno smer« (Trbanc 1989: 37–38).

V obdobju SFRJ so zaradi enodimenzionalnega razvoja oblik dela daleč najbolj spodbujali zaposlenost v družbenem sektorju,⁵⁷ med samozaposlenimi pa je šlo predvsem za kmete. Delež samozaposlenih v tistem času niti ni bil bistveno nižji od današnjega, se je pa torej bistveno spremenila struktura populacije samozaposlenih. Če je bilo npr. še leta 1987 90 % kmetov (Trbanc 1989: 38), je zdaj teh med samozaposlenimi le za dobro desetino.⁵⁸ Poleg tega so bili samozaposleni predvsem starejši od 55 let, več kot polovica pa jih ni imela niti osnovne šole (Trbanc 1989: 38), medtem ko so danes samozaposleni pogosto tudi mladi in visoko izobraženi. Delež samozaposlenih med delovno silo Jugoslavije je sicer po drugi svetovni vojni ves čas upadal, ker se je zmanjševal delež kmetov, hkrati pa se delež obrtnikov in svobodnih poklicev ni povečeval (Trbanc 1989: 38).

---

⁵⁷ S tem, da je bila takrat tudi industrija pretežno v družbeni lasti.

⁵⁸ Vir: SURS (<https://www.stat.si/StatWeb/News/Index/11493>), novembra 2023.

V današnjem smislu bi torej pri tem težko govorili o kakršni koli fleksibilnosti in »prekarnosti« zaposlovanja. V družbenem sektorju je bilo namreč zanemarljivo malo takšnih, ki so se bali, da bodo zaposlitev izgubili, je pa bil ta delež nekoliko višji med zaposlenimi pri zasebnikih. Med temi je bilo sicer veliko takšnih, ki so nameravali zamenjati zaposlitev. Samozaposleni so bili po drugi strani odvisni predvsem od trenutnega dogajanja na trgu, saj niso imeli nobene socialne varnosti in ugodnosti, ki so bile vezane na delo v družbenem sektorju (Trbanc 1989: 44-46).

Temelj specifične formalnopravne ureditve dela je tudi v socializmu v veliki meri že predstavljal ideološki zasuk, ki je poudarek s posameznika v večji meri prenesel na družbo in s tem izpostavil pomen družbenega sektorja. Kot je ugotavljal Studen (2012: 31-32), lahko zadnjih nekaj stoletij v kontekstu razlag in dojemanj dela nasploh vidimo kot boj in občasen preplet specifičnih ideologij – od krščanskih do razsvetljenskih pogledov, liberalizma in socializma – za prevlado nad moralno in miselno usmeritvijo ljudstva, pri čemer pa nobena ideologija ni zares odpravljala visokega vrednotenja dela, ampak so tovrstnim vrednotenjem le pripisovale drugačno podlago. Socialistična ideologija je v času Jugoslavije kulturni pomen dela pravzaprav okrepila⁵⁹ in je v osnovi podobno kot kapitalistični Zahod sledila nekaterim premisam »znanstvenega upravljanja«⁶⁰ dela. Poleg tega je v socializmu veljalo za človekovo dolžnost, da je bil s svojim delom koristen za državo in družbo, delo pa so v še večji meri kot prej razumevali kot najvišjo vrednoto, kot primarni vir, ki je določal identiteto in družbeni položaj ljudi (Vodopivec 2021a: 146).

Visoko splošno vrednotenje dela v Sloveniji so v času socializma kazale tudi javnomnenjske raziskave,⁶¹ ki so zaznale znotraj hierarhije vrednot med mladimi rahel padec dela šele v novem tisočletju. Kot kaže anketa iz leta 1987, je za »pravo« delo v času socializma sicer veljalo predvsem fizično delo v proizvodnem sektorju oziroma predvsem formalna zaposlitev za polni delovni čas (po Vodopivec 2021a: 146).

Antropologinja dela Nina Vodopivec je pri svoji nedavni raziskavi delavk in delavcev Mure s sogovorniki v podobni smeri ugotavljala, da pripadniki generacije, ki se je zaposlovala že v socializmu, kot prave službe večinoma še vedno dojemajo formalno zaposlitev, visoko pa vrednotijo predvsem fizično delo oziroma kriterija industrijske delavnosti ter pridnosti. Tudi v tem smislu se v dobi postindustrijskega dela in družbe znanja že kaže očitna razlika, saj sodobni

---

⁵⁹ O splošnem razumevanju vloge dela v določenih sferah takratne družbe in akademske sfere lahko sicer npr. pričajo zapisi filozofa Vojana Rusa (1991: 119), ki je v eseju o filozofski antropologiji z začetka devetdesetih delo kot ustvarjanje označeval za »bistveno vlogo človeške dejavnosti«, za »glavni izvor in bistvo človeka in njegovih odtujevanj ter povezovanj in transcendenc človeških odtujitev« in kot »povezujočo moč vseh duševnih moči: razuma-uma-zamišljanja-fantazije-čustva-vrednotenja-predstave-zaznave-volje-pozornosti«.

⁶⁰ Vplivna teorija o optimalnem upravljanju delovnega procesa v želji po večji učinkovitosti, po svojem utemeljitelju Fredericku Taylorju (1840–1915) imenovana tudi tejlORIZEM oz. »taylorizem«.

⁶¹ Opravljene v okviru projekta Slovensko javno mnenje. Nekoliko več o tem pišem v podpoglavju 7.1.4.

diskurz trga dela precej bolj poudarja podjetno in avtonomno delovanje posameznika, gola pridnost pa lahko velja celo za submisivno (Vodopivec 2021a: 147).

Na Zahodu je sicer že s koncem 60. let 20. stoletja vrednoto stalne zaposlitve na enem samem, skrbno reguliranem delovnem mestu vse bolj izpodrinjal skupek vrednot, kot so fleksibilnost, mobilnost, kreativnost in samoorganizacija, ki torej vse implicirajo aktivnega, odločnega posameznika (Pančur 2021: 136).

Te vrednote je najprej prevzel menedžerski sloj, ki se je na podlagi tega v zadnjih desetletjih izjemno razširil in notranje razslojil, od 80. let pa so se začele postopoma prenašati na vse aktivno prebivalstvo. Prišlo je do sprememb v družbenem odnosu do posameznikove moralne odgovornosti do dela ter v vrednotenju raznih vrst dela. Vsaj v zadnjih desetletjih je tovrstna miselnost vse intenzivneje pronicala tudi k nam, pri tem pa so bile pomembne tudi nekatere gospodarske reforme,⁶² ki so ob koncu obdobja Jugoslavije omogočale ustanovitev podjetij z mešano in zasebno lastnino in so tako postavile pravni temelj za razvoj zasebnega podjetništva. Na ta način sta se v politični in strokovni besednjak znova vrnila pojma podjetnik in podjetništvo. »Napredek« kljub temu še ni bil takojšen, saj je bilo na vseh ravneh družbe očitno pomanjkanje podjetniške kulture (po Prinčič 2008: 43–44).

Vsak sistem torej tudi z ureditvijo delovnih aktivnosti in javnim vrednotenjem dela ustvarja normativne osebnosti in osebnostne lastnosti. Eno najopaznejših teženj v državni politiki zaposlovanja ter v medijskih in izobraževalnih programih zadnjih desetletij denimo predstavlja prav načrtno spopadanje z omenjenim pomanjkanjem »podjetniške kulture«. Do izraza namreč prihajajo jasni cilji spodbujanja podjetniške dejavnosti, kar je tesno povezano s širšo ideologijo spodbujanja »podjetniških osebnosti« in hkratnega preganjanja brezposelnosti.

Država je začela v zadnjih desetletjih brezposelnost bolj obravnavati kot težavo in posledico napačnih izbir ter lenobe, denarno socialno podporo pa po drugi strani kot nekaj, kar si je treba zaslužiti. Šlo je za premik od tistega, kar velja za »državo blaginje«, k tistemu, kar je recimo Rus (1990: 2) označeval za »družbo blaginje«, torej k skupnosti, v kateri posamezniki sprejmejo odgovornost za lastno socialno varnost in v kateri blaginja bolj sodi v posameznikovo zasebno sfero. Paradoksalno bi lahko ob Rusovi oznaki sicer ugotavljali, da tovrstna državna politika družbeno tkivo v večji meri pravzaprav razzira, zaradi česar bi lahko kvečjemu govorili o neke vrste »družbi blaginje (nekaterih) posameznikov« ali pa o »družbi zasebne blaginje«.

Že stoletja prisotno poudarjanje odgovornosti in priložnosti posameznika oziroma predvsem zamisel, da se mora vsak preživljati z lastnim delom, je tako v zadnjih desetletjih v obliki

---

⁶² Predvsem Zakon o podjetjih iz leta 1988.

promocije podjetništva – s tem pa tudi individualizma – ponovno pridobila pomen ter postala vse bolj uradna ekonomska in socialna doktrina zahodnih držav, sčasoma tudi Slovenije. Za to obdobje je tudi pri nas značilno iskanje novega ravnovesja med trgom delovne sile, ekonomsko učinkovitostjo in sistemi socialne varnosti (Kopač Mrak in Rakar 2010: 7). Predvsem pravica do socialne varnosti med brezposelnostjo je postajala bolj odvisna od posameznikove pripravljenosti na zaposlitev, hkrati pa je bila vse bolj omejena tudi pravica do svobodne izbire zaposlitve (Kopač Mrak in Rakar 2010: 23).

Orisane spremembe lahko torej po eni strani pripišemo tranziciji v kapitalizem, po drugi pa jih lahko povežemo še s procesom približevanja in vstopa v Evropsko unijo, kar je zahtevalo usklajevanje z evropskimi politikami in predpisi, usmerjenimi v večjo fleksibilizacijo zaposlovanja (glej npr. Vodopivec 2012a: 230–231). Vesna Leskošek in Srečo Dragoš (2018: 19) sta kot eno izmed točk preloma na tem področju prepoznala leto 2005, ko je bil v Sloveniji sprejet Reformni program za implementacijo Lizbonske strategije.⁶³ Ta je namreč vseboval načrt strukturnih reform, ki so državo blaginje spremenili na način, na katerega so v večji meri poudarjali podjetništvo in odgovornost za socialno varnost z države v večji meri prenesli na civilno družbo, organizacije, posameznike, podjetja ter omrežja. Vesna Leskošek je podobno zapisala (2011: 1265), da je prav s tem obdobjem nastopilo vse intenzivnejše ukinjanje socialnih pravic in namensko širjenje zamisli o socialni podpori kot izkoriščanju države.

Pri tem so se države v tistem času vse bolj naslanjale na neoliberalni novorek o »aktivnosti« (Bourdieu in Wacquant 2003: 57), ki brezposelnost predstavlja kot neaktivnost, tudi pasivnost. Ta pojem presega sam zaposlitveni status in se »psihologizira v osebnostno značilnost«, s tem pa predstavlja podlago ukrepom aktivacije brezposelnih (po Leskošek 2011: 1274). Te spremembe torej niso vezane le na specifično obdobje prehoda v nov družbeno-ekonomski sistem, ampak se v njem še dodatno preoblikujejo in zaostrejejo.

Tako moramo denimo razumeti tudi dejstvo, da se v reformnih načrtih slovenske države od leta 2005 dalje pojavljajo celo omembe »prisilnega dela« (Leskošek 2011: 1277). Brezposelnost in revščina v tem smislu sta v politiki še v večji meri razumljeni kot posledici posameznikovih napačnih izbir, s čimer ostajajo strukturni pogoji v svojem bistvu nespremenjeni. Na to torej kažejo trendi z območja Evropske unije, med katerimi je morda najrepresentativnejši primer nemška implementacija t. i. Hartzovega zakona (2005),⁶⁴ ki dolgotrajno brezposelnim nalaga precej višjo stopnjo aktivnosti, če želijo še prejemati enako visoko socialno podporo. Poleg tega

---

⁶³ Razvojni načrt za gospodarstvo Evropske unije med letoma 2000 in 2010.

⁶⁴ V Nemčiji ga je leta 2003 sicer že nadomestil nov zakon, ki je uvedel t. i. državljanski dohodek (*Bürgergeld*). Ta je po eni strani zvišal znesek denarne podpore in količino prihrankov, ki jih lahko brezposelni posedujejo, da so še upravičeni do polne socialne podpore, a je prav s takšnimi ukrepi usmerjen tudi v pospeševanje prehoda brezposelnih na trg dela in v njihovo trajno udejstvovanje na trgu dela.

zdaj država strožje nadzoruje premoženje in dohodke brezposelnih (o tem npr. Komlosy 2021: 277–278).

Ves ta državni nadzor in pritisk še toliko bolj prihajata do izraza v okoliščinah sodobne destandardizacije zaposlitev in občutnega zvišanja deleža fleksibilnih oblik zaposlovanja. Med njimi se v zadnjih dveh desetletjih sicer ni bistveno spremenilo število zaposlitev za določen čas in študentskih del, se je pa precej povečevalo število zaposlenih s krajšim delovnim časom, agencijskih delavcev in samozaposlenih. Skupini zaposlenih s krajšim delovnim časom in samozaposlenih sta se od leta 2005 do leta 2019 skoraj podvojili, za delež agencijskega dela pa je značilno, da precej niha, a je načeloma prav tako v vzponu (po Breznik in Čehovin Zajc 2021: 37). K zmanjšanju nestandardnega zaposlovanja ni prispeval niti gospodarski obrat po finančni krizi po letu 2009. Gospodarska ekspanzija po letu 2014 je namreč zaposlovanje nestandardnih delavcev – predvsem za krajši delovni čas, agencijskih delavcev in samozaposlenih – še spodbudila. Tudi reforme in zakonske spremembe, katerih namen je bil omejiti nestandardno delo,⁶⁵ teh trendov niso zares uspele obrniti (po Breznik in Čehovin Zajc 2021: 45).

Po eni strani gre pri tem torej za evropske smernice, ki neizogibno pronicajo tudi v naše javne politike, po drugi strani pa denimo Andrea Komlosy (2021: 278) na primeru razlik med Nemčijo in Avstrijo kljub temu ugotavlja, da države Evropske unije vendarle še imajo določen manevrski prostor in da demonizacija ter aktivacija brezposelnih ne potekata povsod z enako hitrostjo. Tudi pri nas so sicer orisane silnice brez dvoma prisotne in vse bolj izrazite, a se zdi, da močna tradicija socialnega varstva zaenkrat vendarle preprečuje sprejem skrajno neoliberalnih ukrepov, ki bi brezposelne dokončno potisnili v prisilno aktivnost. Družbeno vrednotenje dela in zakonska ureditev pravice do brezposelnosti tako tudi pri nas ostajata predmeta stalnih pogajanj med konservativnimi in liberalnimi strujami družbe, pri čemer pa nas tok skoraj ves čas res nosi le v eno smer.

---

⁶⁵ Višji stroški dela za študentsko delo, nova pooblastila Inšpektorata za delo glede navidezno samozaposlenih ipd.

7. Podobe dela v neoliberalizmu

Če izhajamo iz misli francoskega sociologa in antropologa Pierra Bourdieuja (2005: 10–11), lahko neoliberalizem opredelimo kot ekonomski program, v osnovi usmerjen k umiku države iz ekonomskih zadev in premiku javnih zadev v zasebni sektor. K temu po Bourdieujevo spadata tudi konservativna glorifikacija individualne odgovornosti in poudarjanje stare liberalne miselnosti »pomagaj-si-sam«, spet v tradiciji s kalvinistično predstavo, da bog pomaga prav tistim, ki si pomagajo sami. Neoliberalizem se je razvil v desetletjih po drugi svetovni vojni in se pod vplivom zahodnih ekonomistov, bančnikov ter nenazadnje političnih in celo vojaških intervencij v nekaj odločilnih korakih v drugi polovici 20. stoletja v večini držav zahodnega sveta uveljavil kot prevladujoča ekonomska doktrina. Pri tem so hitro prišli do izraza njegovi škodljivi družbeni učinki, torej višanje stopnje neenakosti, večja delovna prekarnost, prenos družbene odgovornosti z države na državljana-subjekta ipd. (glej npr. Morningstar 2020).

Neoliberalna ureditev dela se v nekaterih pomembnih poudarkih razlikuje od tistih, značilnih za zgodnejša obdobja kapitalizma. Z vzponom neoliberalne ekonomije so hitro prišli do izraza procesi fleksibilizacije in deregulacije zaposlovanja, v določenih obdobjih pa tudi s tem povezan pojav množične brezposelnosti. Ob naštetem se poleg tega kažejo občutno spremenjene vsakdanje okoliščine dela, pri čemer velja biti pozoren predvsem na procese oziroma teoretske koncepte deindustrializacije, dematerializacije in digitalizacije. Tej »delovni dimenziji« se bom posvetil v naslednjem podpoglavju (7.2), najprej (7.1) pa bom skozi pripovedi svojih sogovornikov razgrnil nekatere specifikke in teorije neoliberalnega »trga dela« in (pre)ureditve zaposlovanja, kar je tudi osrednji poudarek te disertacije.

Pri ločevanju na zaposlitveno in delovno dimenzijo se lahko oprem denimo na misel francoskega sociologa Sergea Paugama (po Fritz in Koch 2013: 5). Pri tem se zaposlitvena dimenzija nanaša na pogodbene specifikke službe, pravni status delovnega razmerja, pripadajoče socialne pravice, zdravstveno in varnostno regulacijo, ureditev delovnega časa ipd., delovna dimenzija pa predstavlja raven avtonomije, motivacije in samoizpolnitve, povezane s konkretno uporabo delovne sile v določenem položaju znotraj delitve dela, kar vključuje tudi subjektivne identifikacije delavcev z njihovimi konkretnimi delovnimi nalogami.

V podobnem smislu lahko razumemo Bennerjevo (2002: 4) razlikovanje med fleksibilnim delom in fleksibilno zaposlitvijo, s katerim je želel preseči delitev med jedrno in periferno delovno silo, zelo značilno za analize neoliberalizma. Pri Bennerju predstavlja »delo« dejanske aktivnosti, ki jih delavci opravljajo, veščine, informacije in znanje, ki jih pri tem pridobivajo,

pa tudi socialne interakcije, vpletene v opravljanje tega dela. »Zaposlitev« se v tej definiciji nanaša na pogodbeno razmerje med delodajalcem in delavcem, vključujoč sisteme kompenzacije⁶⁶ in prakse upravljanja. V podobni smeri je nenazadnje razmišljal tudi Nikolas Rose (1999: 156–157), ki je pri fleksibilizaciji opazal makroekonomski in mikroekonomski moment. Če gre pri prvem za fleksibilno ureditev dela kot politično-ekonomsko strategijo odpravljanja vseh »rigidnih« elementov trga dela, gre pri mikroekonomski plati za iskanje primerne taktike za povečanje fleksibilnosti odnosov med posameznikom in njegovim delovnim mestom.

Pri svoji raziskavi izhajam iz naštetim podobne delitve, ob kateri se bom sprva posvetil pojavnim oblikam in posledicam sodobne ureditve zaposlovanja. Predstavil bom nekatere ključne vidike, v katerih se sodobne zaposlitve (in brezposelnost) v kvalitativnem in kvantitativnem smislu umikajo od nekdanjih standardov in mlajše generacije delavcev pehajo v bolj ali manj trajno in bolj ali manj prisilno zaposlitveno tranzicijo. V nadaljevanju me bo zanimala še praktična plat teh sprememb, predvsem delovne aktivnosti ter delovni čas in kraj. Delitev na »zaposlitveno« in »delovno« je brez dvoma zelo arbitrarna, saj sta obe dimenziji močno prepleteni in je denimo časovni vidik dela tesno vezan na pogodbeno ureditev in zaposlitveni status, a se mi je v raziskavi kazalo smiselno položaj posameznikov na trgu dela obravnavati ločeno od dejanskih vsakdanjih okoliščin delovnih aktivnosti.

7.1 Živi primeri neoliberalne destandardizacije zaposlovanja

V tem podpoglavju se bom posvetil dejanskim manifestacijam neoliberalne ekonomije in ideologije, kot se kažeta ob pojavih brezposelnosti, neformalnega dela, samozaposlitev, platformnega dela ipd. Kot je zapisala Vodopivec (2012b: 201), antropologi z vpogledom na mikroraven odnosov opominjamo prav na pomen simbolnih in kulturnih dimenzij ter »na razkorak med usmeritvami, tehnikami vladanja ter vsakdanjo realnostjo«. Omenjene zaposlitvene statuse želim v večji meri razgaliti kot kompleksne in vmesne same po sebi, saj jih moji sogovorniki v vsakdanji praksi doživljajo zelo različno.

Moj cilj je ob tem opozoriti tudi na pisano paleto dejavnosti, ki jih moji sogovorniki opravljajo in kombinirajo v obdobjih, ko jim glavni vir prihodka ne zadostuje (za preživetje). V zadnjih desetletjih se je v kulturnoantropološki literaturi, v uradnih dokumentih nekaterih mednarodnih finančnih organizacij in nenazadnje tudi v vsakdanji govorici uveljavil koncept »preživetvenih

---

⁶⁶ Vsota vseh monetarnih in nemonetarnih prejemkov, ki jih delavec prejme v zameno za svojo pripravljenost za delo.

strategij« oziroma »strategij preživljanja« (Rubić 2017: 145–146). Kot je pri svoji raziskavi brezposelnosti v Zagrebu opozorila etnologinja Tihana Rubić (2017: 146), sicer izraza »preživljanje« in »preživetveni« predstavljata spolzek analitski teren, saj izhajata iz samopercepcije in sta precej relativna ter subjektivna. Izraza nakazujeta ekonomsko pomanjkanje, a zajemata širok razpon situacij, med katerimi nekatere niso nobena nujnost, ampak predvsem predmet posameznikove izbire. Kot bodo nakazale pripovedi mojih sogovornikov, so njihove »preživetvene strategije« v nekaterih primerih pravzaprav odsev njihove privilegirane situacije, ki jim omogoča preizkušanje različnih življenjskih slogov in manj donosnih aktivnosti. V tem smislu koncept »preživetvenih strategij« pri nekaterih sogovornikih niti ni zares primeren, se mi pa zdi kljub temu dobra vstopna točka v predstavitev ljudskega kombiniranja različnih virov prihodka in iskanja načinov spopadanja s sistemskimi prisilami.

Francoski filozof André Gorz (1999: 50) je pred časom opazal, da klasične, fordistične delavce zdaj pospešeno nadomeščata dva nova tipa. Prvi je »službar«, ki zaposlitveno negotovost spreobrača v svoj način življenja in išče predvsem začasne, kratkotrajne zaposlitve. Drugi pa je »svobodnjak«, ki vodi svoje podjetje brez podzaposlenih, pri tem pa zbira stalne in občasne stranke. Ta tipa lepo povzameta tudi večino mojih sogovornikov, a gre pri nekaterih za preplet obeh tipov, pri nekaterih pa tudi za dodatne ali pa povsem druge značilnosti in motivacije.

Med mojimi sogovorniki je res največ takšnih, ki so tako ali drugače samozaposleni, a se tudi pod to oznako skriva precej različnih zaposlitvenih ureditev. Nekateri so se samozaposlili v obdobju, ko je moja raziskava že potekala, drugi se na ta način preživljajo že daljše obdobje, spet tretji pa v praksi delujejo kot neke vrste »samozaposleni«, a se v določenih obdobjih odločijo za neformalne ali pa »kreativne« zaposlitvene ureditve. Sam bom k primerom samostojnega podjetništva pristopal z mešanico kritičnega in pragmatičnega pogleda (po Pfeilstetter 2016) in me bodo po eni strani zanimali ideološki nastavki podjetništva, po drugi pa bom podjetništvo jemal v širšem kontekstu nestandardnih zaposlitev in ljudskih pogledov na delo, kar mi bo služilo predvsem kot odpiranje širših poant o spremembah v ureditvi zaposlitev. Od tipičnih samozaposlenih je sprva treba sicer ločevati tiste, ki imajo status samozaposlenega v kulturi. Samozaposleni v kulturi so po eni strani pravzaprav zgodba zase, saj je kulturni sektor izrazito prekariziran in ponuja majhno število kvalitetnih rednih zaposlitev za polni delovni čas, kar pomeni, da so mladi pogosto že vnaprej sprijaznjeni s tem, da se bodo morali za tovrstno delo samozaposliti. Po drugi strani pa se mi zdi kulturni sektor kazalnik načina zaposlovanja, ki je v vse večji meri prisoten tudi v drugih družbenih in zaposlitvenih sferah, hkrati pa je tudi kultura v kapitalizmu zgolj še ena gospodarska panoga z neenakopravnimi formalnimi razmerji

in neenakomerno porazdelitvijo sredstev. To pomeni, da je razlika bolj kvantitativna kot kvalitativna, zaradi česar kulture v večini točk ne bom obravnaval ločeno. Težave, skrbi in tveganja, ki so jih pri opisovanju svoje zaposlitvene situacije naštevili »kulturniki«, se do neke mere kažejo tudi pri drugih, hkrati pa velja, da je vsaj zanimanje za kulturne vsebine prisotno pri večini mojih sogovornikov in da večina med njimi poleg kulturnih opravlja še druge dejavnosti, zaradi česar je ločevanje včasih težje.

Poleg tega se je pri mojih samozaposlenih sogovornikih kazal očiten kontrast glede na stopnjo vezanosti na enega samega delodajalca. Maša,⁶⁷ Uroš in Lara imajo vsi status samozaposlenega v kulturi s plačanimi prispevki, a sta Maša in Uroš glavnino mojega raziskovalnega obdobja večino svojega prihodka prejemale od ene same kulturne institucije, medtem ko je Lara svoj prihodek vsak mesec sestavljala iz večjega števila manjših delov. Poleg tega so (bile) različno dolge in zapletene tudi poti, ki so jih prehodili na poti do pridobitve statusa in do stabilnejše zaposlitve. Z Mašo sem v sklopu raziskave prvič govoril v obdobju, ko še ni bila »redno honorarno zaposlena« in je svoje zanimanje za področje filma prelivala v pisanje za razne medije, pri katerih je občasno upravljala tudi družbena omrežja, v poučevanje raznih filmskih krožkov in delavnic, v razna predavanja, hkrati pa tudi v dejavnosti prevajanja in poučevanja tujih jezikov. Če so se najprej naštete kulturniške dejavnosti lepo vključevale v njen uradni status samozaposlene v kulturi, je prevajanje in poučevanje tujega jezika od tega odstopalo, saj gre v osnovi za komercialno dejavnost in za to iz naslova svojega statusa uradno niti ne bi smela izdajati računov. To je občasno sicer kljub temu počela, prav tako kot je občasno ta dela opravljala »na črno«. Nekaj mesecev po začetku moje raziskave je Maša postala redna honorarna, zunanja sodelavka ljubljanske kulturne institucije, kar pomeni, da je tja začela »hoditi v službo«, v splošnem podobno redni zaposlitvi. Ob tem še naprej opravlja tudi nekatere prej naštete dejavnosti, predvsem tiste, povezane s filmom. Kljub rednemu prihodku in jasni zaposlitveni sliki je njena slika še naprej ostajala prekarna, kar jo je ves čas nekoliko motilo oziroma skrbelo.

Lara je po drugi strani že nekaj časa razpeta med različnimi kulturnimi institucijami. Po negotovih letih opravljanja različnih del na študentsko napotnico, avtorsko pogodbo in pozneje tudi redno v okviru javnih del je na neki točki zaprosila za status samozaposlene v kulturi, kar odtelej predstavlja jasen okvir njene poklicne usmeritve. Kot pedagoginja na področju vizualne umetnosti opravlja vodenja v različnih galerijah in ob posebnih priložnostih o teh tematikah tudi predava oziroma poučuje. Podobne, pravzaprav enake dejavnosti je pri večini sedanjih

---

⁶⁷ Imena vseh sogovornikov, njihovih bližnjih in nekaterih njihovih delodajalcev sem zaradi zaščite podatkov spremenil.

delodajalcev oziroma naročnikov opravljala že v obdobju, ko še ni imela statusa samozaposlene, njen status pa je zdaj vsaj malce manj prekaren. Kombiniranje različnih virov prihodka sicer niti ni posledica Larine izbire, ampak je, vsaj dokler je ena izmed njenih institucij ne zaposli, vanj prisiljena. Ta razpetost in nestabilnost je za Laro občasno precej naporna, a je kljub temu zadovoljna, da lahko vsaj dela, kar jo veseli.

Ko sem v svojo raziskavo vključil Uroša, je bil ta uradno še polovično zaposlen v podjetju svojih staršev (d. o. o.). Ta »fiktivna« zaposlitev mu je omogočala, da ni več delal po avtorskih pogodbah, ampak je začel izdajati račune za vse svoje dejavnosti, od glasbenega novinarstva do založniškega dela, in za to iz podjetja prejemal redno plačo. Sredi moje raziskave je postal vpisan v razvid samozaposlenih v kulturi, ob tem pa si je našel tudi stalnega »delodajalca«. ⁶⁸ V vlogi piarovca je začel redno sodelovati z ljubljansko kulturniško nevladno organizacijo, svojih preteklih del pa še ni povsem opustil in je ostal vsaj malce razpet med različnimi deli v kulturnem sektorju. Nepričakovano je že nekaj mesecev pozneje sledila nova menjava »službe«: Uroš je postal predvsem kulturni novinar, ki je uradno sicer še vedno ostajal zgolj zunanji sodelavec, a je že kazal ambicije po redni zaposlitvi. Hkrati je njegovo poklicno tranzicijo v tem obdobju spremljal še niz drugih življenjskih prelomnic, ob katerih se lahko dojemanje pomena dela in redne zaposlitve hitro nekoliko spremeni.

Podobno prehajanje med statusi, opravili in stopnjami pripadnosti enemu delodajalcu je opazno tudi pri drugih samozaposlenih, torej tistih, ki niso samozaposleni v kulturi. Tomaž, Jana, Damjan in Oskar imajo kot samozaposleni vsi prijavljene različne dejavnosti, med katerimi so nekatere spet kulturne, nekatere so enkrat kulturne, drugič komercialne, nekatere pa nimajo s kulturo nobene zveze. Glede na to, da so nekateri v samozaposlitev prestopili prav iz želje po takšnem načinu zaposlitve in iz nezadovoljstva z redno zaposlitvijo, je zanimivo opazovati tudi stopnjo, do katere se oziroma se ne identificirajo s statusom samozaposlenega.

Tomaž ima svoje samostojno podjetje odprto že nekaj let, a je ob začetku moje raziskave ravno ostal brez svojega glavnega, največjega vira prihodka. Muzej, pri katerem je praktično redno delal kot informator, ga namreč ni več potreboval, Tomaževe fotografske sanje pa mu še niso omogočale preživetja, zaradi česar se je v omenjenem obdobju kljub samostojni podjetniški dejavnosti pravzaprav počutil »brezposelnega«. V tem obdobju ni imel jasne poklicne vizije in je ob odsotnosti rednega prihodka po eni strani razmišljal o razvažanju hrane, po drugi pa odkrito tudi o zaprtju samostojnega podjetja. Le nekaj mesecev pozneje je s svojo fotografsko

---

⁶⁸ Kot samozaposlen Uroš ni imel »delodajalca« ali »službe«, a je šlo v tem primeru in tudi v primeru drugih mojih sogovornikov za precej razširjeno prakso rednega, dnevnega sodelovanja z eno organizacijo. S tem gre za enega izmed tipov fiktivnih zaposlitev, ki je sicer pogosto obema deležnikoma v interesu. Več o fiktivnih in prikritih zaposlitvah pišem v nadaljevanju.

dejavnostjo postal redni zunanji sodelavec drugega muzeja, kar je pomenilo, da je že zaradi rednega prihodka njegova poklicna usmeritev spet postala precej bolj očitna in se je lahko posvetil večinoma samo fotografiji. Tudi pri tej dejavnosti sicer z različnimi naročniki pridejo zelo različna opravila, hkrati pa je Tomaž svoj dohodek v tem obdobju še vedno dopolnjeval z informatorskim delom, ki je celo predstavljal znaten del njegovega delovnika.

Oskar je solidno plačano in ne preveč naporno redno zaposlitev, ki je predstavljala predvsem sedenje v pisarni, pustil dva meseca pred iztekom pogodbe. Praktično čez noč je odprl samostojno podjetje in začel »iskati delo«, kar že kaže na nekoliko nenavaden primer »samozaposlenega«. Najprej je z avtom razvažal hrano za eno od spletnih platform in pozneje ločeno še za neko picerijo, kmalu pa se je bolj oprl na pridobljene specifične veščine ter začel kot maser sodelovati z raznimi hoteli in termami. Naslednji korak je predstavljal sodelovanje z večjo nevladno organizacijo pri pisanju projektov in vodenju delavnic, kar se je sčasoma prelevilo v redno sodelovanje. Oskar se je na podlagi vrste projektnih izkušenj v zadnjem obdobju v sklopu sodelovanja z omenjeno organizacijo in tudi onkraj izrazilo usmeril v pisanje, prijavljanje in koordiniranje evropskih projektov, kar počne tudi v sklopu svojega raziskovalno-socialnega zavoda, ki ga je ustanovil jeseni leta 2022. S posvečanjem projektnemu vodenju se je namerno nekoliko oddaljil od svojih raziskovalnih, socioloških poklicnih začetkov ter tudi od glasbenega udejstvovanja, s katerim se je v študentskih letih največ ukvarjal. Sprva je sicer še masiral in je bil pripravljen poprijeti tudi za kakšno drugo delo, a je njegov prostor na trgu dela in na zemljevidu delovanja postal hitro tesno vezan praktično le na evropske projekte, kar spreminja tudi njegov pogled na svet in na njegovo mesto v njem.

Jano sem v raziskavo vključil kot mlado brezposelno, ki je v obdobju končanja študija in po poteku statusa študentke stik z resničnim odraslim svetom doživljala ob stikih s svetovalci Zavoda za zaposlovanje. Sprva je pri iskanju vsaj solidnega prihodka še opravljala manjša dela na študentsko napotnico koga drugega in nato na avtorsko pogodbo, kar ji je pomagalo prebroditi vmesno obdobje v iskanju potencialnega dela v kulturnem sektorju. Le nekaj mesecev po vključitvi v mojo raziskavo leta 2022 pa so njene želje že obrodile sadove. Začela je delati pri kulturniški nevladni organizaciji, kar je sicer pomenilo, da je morala odpreti samostojno podjetje, a ima zdaj kljub temu bolj ali manj redno delovni angažma. Poleg tega ji samostojno podjetje omogoča tudi ugodnejše delovanje v drugih sferah kulturnega dela, hkrati pa so ji njeni novi »delodajalci« obljubili, da bo lahko kmalu dobila status samozaposlene v kulturi in ji tudi ponudili možnost redne zaposlitve. Sama sicer ni prepričana, ali si redne zaposlitve sploh želi, hkrati pa tudi dana »služba« ni povsem zadostila njenim pričakovanjem.

V odprtje samostojnega podjetja je bil bolj ali manj prisiljen tudi Damjan, a je pri njem situacija vendarle precej drugačna. Po letih opravljanja različnih honorarnih del se je med čakanjem na rok za zagovor doktorata naveličal prejemanja socialne podpore in čakanja na zaposlitev ter začel razvažati hrano. Pred tem se je dolga leta že želel in skušal zaposliti, a je bil pri tem praktično vedno neuspešen in je v nekem trenutku za iskanje že izgubil voljo. Platformni »delavec« ni nameraval ostati več kot nekaj mesecev, a se je to hitro razvleklo do enega leta in naprej. Z Damjanom me je povezal sindikat Mladi plus, ki je platformne dostavljalce hrane organiziral v sindikat, pri čemer je Damjan deloval kot eden najbolj aktivnih in motiviranih. Po eni strani se tu torej kaže tipičen primer platformnega dela kot rešilne bilke ob odsotnosti bolj »uglednih« služb, po drugi pa se ob Damjanovi izobrazbi in ob njegovem aktivizmu kot relevanten motiv kaže tudi sindikalni boj, ki je v tem obdobju nastal prav kot odgovor na nekatere sporne prakse platformnih delodajalcev in je opozarjal na nekatere širše trende v pravni ureditvi zaposlovanja.

Gorazda, Tilna in Zalo pa sem v raziskavo vključil, ker sem bil z njimi v stiku ravno v obdobju njihovih zaposlitvenih tranzicij, ki so krajše ali daljše obdobje vključevale tudi prostovoljno brezposelnost. Večji del mojega raziskovalnega obdobja so bili vsi brezposelni, a so v tem času ostajali aktivni na različnih področjih in so z nekaterimi aktivnostmi tudi služili denar, hkrati pa so k brezposelnosti pristopali z zelo različnimi ozadji in načrti. Gorazd je bil ob začetku moje raziskave »na zavodu«⁶⁹ že več let in si je že »prislužil« status dolgotrajno brezposelne osebe. Hkrati pa je v tem obdobju že delal »vse živo« in je že več let praktično vsak dan tudi hodil v »službo« v kulturni agenciji. V nekaterih obdobjih je bil s projekti celo tako zaseden, da sva se težko ujela za intervju. Pri tem je plačilo prejemal na črno oziroma na podjetniški račun svojega dekleta, kar je pomenilo, da je skupaj s socialno podporo prejemal dvojni dohodek oziroma ob najemnici, ki mu jo za podedovano stanovanje plačujejo najemniki, celo trojnega. Orisani položaj je brez dvoma privilegiran in do neke mere nepošten, kot priznava tudi sam, dodatno dinamiko pa v njegovo pripoved vendarle vnaša njegova želja, da kljub temu dela in da se slej ko prej tudi uradno zaposli ter poklicno napreduje.

Tilen je po drugi strani v brezposelnost vstopil po večletnem obdobju stalne redne zaposlitve. Svojo pot je začel v velikem farmacevtskem podjetju, pozneje pa jo nadaljeval na ljubljanskem raziskovalnem inštitutu. Ker ga delo ni izpolnjevalo in mu ni želel posvečati preveč časa ali prostora, je začel na neki točki razmišljati o menjavi službe oziroma o prehodnem obdobju, v katerem bi potoval in ob tem opravljal priložnostna dela. Sprva se je iz Ljubljane preselil v

---

⁶⁹ Naj poudarim, da so moji sogovorniki sami uporabljali izraz »zavod«. Na izraz »borza«, ki je bil nekoč bolj uveljavljen in je pod oznako »pogovorno« kot »urad za posredovanje dela« še zabeležen v SSKJ, v pripovedih o iskanju dela nisem naletel.

Amsterdam in svoje delo na ljubljanskem raziskovalnem inštitutu nadaljeval na daljavo, po obdobju pandemičnih omejitev pa pogodbe ni več podaljšal in se je res podal na nekajmesečno potovanje. Med tem sicer ni delal, je pa začel iskati službo kakšen mesec ali dva po vrnitvi v Amsterdam. Na novo je oblikoval svoje zaposlitvene in karijerne ambicije, a je ohranjal predstavo o službi, za katero ne bi porabil preveč energije in časa. Zaposlil se je v trgovini z rabljenimi oblačili, hkrati pa je začel urejati dokumentacijo za zaposlitev (tujca) v nizozemski lekarni. Ob visoki stopnji izobrazbe in hkratnem zavračanju napornega dela je Tilen lep primer sodobnega nezadovoljstva z družbeno-ekonomskim sistemom in z zakoreninjenimi idejami o pravilnem življenju ter delu.

Kot zadnje sem v svojo raziskavo vključil Zalo, ki je pred tem že delala kot mlada zdravnica, v času najinega srečanja pa je bila ravno v procesu prekinjanja specializacije in se je veselila menjave karijerne poti. Prehod v brezposelnost je sprva dojemala predvsem kot prosto poletje z več časa za prostočasne aktivnosti, hkrati pa je nameravala z jesenjo aktivno usmeriti svoja prizadevanja v oblikovanje nove kariere, za katero je imela zgolj nekaj ohlapnih zamisli. Jesen se je zavlekla še v zimo in naprej, namesto iskanja službe pa prinesla večmesečno popotovanje oziroma celo začasno selitev v tujino, kjer je Zala resnejše karijerne cilje še nekaj časa odrinjala na stran. Po eni strani mi je zanimiv vsak primer menjave karijerne poti po večletnem obdobju študijskega in tudi že delovnega ukvarjanja z določeno dejavnostjo, še bolj pa je tak primer izrazit, če gre za jasno določeno in ugledno kariero, kot je zdravniška.

Pri zadnjih treh orisanih kandidatih in pri njihovih skicah brezposelnosti se torej med drugim pojavlja motiv zavračanja dela, a načeloma ne vsakršnega dela, temveč predvsem specifične družbeno cenjene zaposlitve oziroma zavračanje sprijaznjenja z načrtano karierno potjo. Pri večini preostalih sogovornikov pa bom pozoren na različne tipe samozaposlitev in na njihove možnosti izbire tipa zaposlitve. Nekaterim namreč samozaposlitev precej ustreza in so bolj kot na specifično delo navezani prav na status samozaposlenega, drugim pa status predstavlja le vmesno nujno stopničko do redne, stalne službe v dani poklicni sferi. V teh okvirjih se kažejo njihove ideje o idealnih službah in idealnih oblikah dela, pa tudi o potencialih življenja ob rednem menjavanju služb in rednih obdobjih brezposelnosti, s čimer je danes soočen velik delež mladih zaposlenih. Moji sogovorniki so bili ob vstopu na trg dela torej že soočeni z orisano neoliberalno retoriko ter nenazadnje s posledicami »destandardizacije« zaposlitev, hkrati pa so zaradi svojih staršev in prevladujočega javnega diskurza še vedno v stiku z nekdanjim »standardom«. Njihove pripovedi lahko torej vsaj v fragmentih služijo kot skice prehodne, milenijske generacije v iskanju zaposlitvene in osebnostne stabilnosti.

7.1.1 Brezposelnost, neformalno delo in zavračanje dela v neoliberalizmu

Brezposelnost v uvodnem obdobju kariere mladih odraslih posameznikov pri nas in drugje v zahodnem svetu ni zares nenavaden oziroma izstopajoč pojav. Podobno kot velja za nestandardno delo, lahko tudi pri brezposelnosti ugotavljamo, da v določenih kontekstih na globalni ravni že predstavlja standard. Podatek iz leta 2018 denimo kaže, da je bila na svetu brezposelnih več kot polovica žensk v delovni starosti (glej Gammarano 2019). Med mojimi sogovorniki so bili v obdobju moje raziskave brezposelni Zala, Tilen, Jana, Damjan in Gorazd, Tomaž pa je bil po drugi strani ves čas uradno samozaposlen, a se je v obdobju nizkih prihodkov in ob odsotnosti karijerne vizije »počutil brezposelnega«. V različnih obdobjih svoje poklicne poti so bili v stiku z brezposelnostjo tako ali drugače tudi ostali moji sogovorniki, kar pomeni, da so imeli s to »kulturno kategorijo« skoraj vsi nekaj izkušenj in so mi lahko precej pripovedovali o razgovorih za službo, o pomoči zavoda za zaposlovanje, o strukturi brezposelnega dne in nasploh o vseh razsežnostih brezposelnega življenja.

Kot sta zapisala Kwon in Lane (2016: 8), urednika zbornika *Antropologije brezposelnosti* (2016), je tudi brezposelnost »kulturno produktivna«, saj brezposelni v odsotnosti zaposlitve običajno hitro najdejo nadomestne načine za vzpostavitev novih pomenov, vrednot, in družbenih mrež, pri tem pa nenazadnje pogosto ponavljajo prakse formalne zaposlitve. Če so se vsaj pred časom zgodovinarji dela bolj kot delavstvu posvečali emigraciji, delavskim organizacijam in delavskim gibanjem – torej poskusom preseganja stanja delavstva (po Wolf 2010: 354–355) – bi lahko podobno torej ugotavljali tudi za brezposelnost. Slednjo namreč ob vztrajanju pri idealu polne zaposlenosti prepogosto jemljemo kot simptom, kot odsotnost, ne pa kot realno, skoraj neizbežno komponento izkušnje sodobnega življenja (Kwon in Lane 2016: 8). Vse več ljudi ob tem dela brez zaposlitve, kar nakazuje, da moramo biti pri preučevanju neoliberalnega dela pozorni na paleto različnih zaposlitvenih stanj.

Brezposelnost oziroma prijavo v evidenco brezposelnih na zavodu za zaposlovanje mnogi povezujejo predvsem s pravico do denarne socialne pomoči, za nekatere pa je to priložnost za pridobivanje novih znanj ter nenazadnje za iskanje določene vizije in motivacije za prihodnost. Tovrstne možnosti in občasno tudi prisile se občasno izkažejo za produktivne in vodijo k nadaljnjim zaposlitvam.

Lara je pred časom za svojo prvo zaposlitev »izkoristila« program javnih del, enega izmed programov državne Aktivne politike zaposlovanja:⁷⁰ »[Z]avod noče, da počivaš na lovorikah,

---

⁷⁰ Programi APZ stremijo k zagotavljanju ekonomske aktivnosti in zaposljivosti čim širšemu krogu posameznikov, ne da bi jim država z drugimi sredstvi blažila neugoden socialnoekonomski položaj (Svetlik in Batič 2002: 174).

te silijo v delo. Začela sem preko javnih del, pa so me potem še vzeli naprej [...]« Pozneje sicer Lara dela pri tem delodajalcu ni več nadaljevala, tudi sicer pa nihče izmed mojih sogovornikov ni imel izkušnje, da bi mu zavod našel službo, v kateri bi želeli ostati dlje časa. Zavod so nekateri sicer znali »unovčiti« še na druge načine. Gorazd se je delno po lastni volji, delno pa ob prisili svoje zaposlitvene svetovalke prijavljaj na razne tečaje, s katerimi si je povečeval zaposlitvene možnosti. Hkrati pa je Gorazd zavod do neke mere tudi sicer izkoriščal, saj ni imel prave želje po zaposlitvi in ni verjel, da mu lahko najde primerno službo, zato ga niti ni jemal preveč resno:

Tej referentki skos govorim, kaj vse počnem, pa me pusti pri miru. Zelo okej odnos imava vzpostavljen. Ne pošilja me na neke čudne džobe. Znam s temi ljudmi mal. [...] Js sem bil popolnoma transparenten z njo, ker sem nekak poštek, da sem lahko. Sem ji reku, da js delam kr nekaj, ampak da ne bom espeja odpiru, ker če ga odprem, bom tok, kot sm do zdej zaslužu na let, bom dal za espe. [...] Drugač pa ji na vsake dva mesca poročam, katere projekte delam.

V večji meri pa velja, da so bile pri večini izkušnje z Zavodom sorazmerno negativne, k čemur je torej v nekaterih primerih vsaj delno pripomoglo njihovo zanimanje za zgolj specifičen tip dela, ki ga Zavod težko zagotovi. Tako se je mojim sogovornikom večinoma zdelo, da jim Zavod ne bo pomagal najti službe in da so pri iskanju prepuščeni sami sebi. Lara je imela večino časa vtis, da jo na posvete vabijo predvsem zato, »da si klukco nardijo, da oni svoje delo opravjo«. Da ji bodo težko pomagali najti pot do ustrezne zaposlitve, je menila tudi Maša, ki so jo na neki točki med drugim poslali na neki zanjo povsem neprimeren razgovor, pa tudi Jana, ki je nekaj časa sicer še sodelovala s svojo zaposlitveno svetovalko na Zavodu in z njo ustvarjala svoj »zaposlitveni načrt«, a je hkrati ves čas bolj kot ne vedela, da od tega ne bo posebne koristi, kar ji je nenazadnje nakazala svetovalka sama:

Rekla je, da je v kulturi ful malo razpisov, da bom rabla velik samoiniciative. Pa sem bla tko, 'a zato sem zdej rabla ta pogovor'. Pa da mam dobre reference in izkušnje. Pesimistično je blo [...], js nisem verjela, da bom tam dobila zaposlitev, resnično.

Pri pripovedih o stikih s svetovalci na Zavodu za zaposlovanje sem torej po eni strani opazal, da praktično nihče ni resno pričakoval, da bo na ta način dobil službo oziroma so svoje prihodke pogosto dopolnjevali z neformalnim delom, po drugi strani pa so tovrstno delovanje od njih

pričakovali tudi svetovalci. To kaže, da je tovrstna praksa že dodobra ustaljena in da zanjo med svetovalci in brezposelnimi obstaja neke vrste tihi dogovor. Svetovalcem običajno ustreza, če so brezposelni glede svoje zaposlitvene situacije optimistični in se predstavijo kot aktivni iskalci dela, brezposelni pa zavod pogosto hitro vidijo zgolj kot nujno birokratsko oviro na poti do prejemanja denarne socialne podpore in drugih socialnih pravic.

Nekoliko slabšo izkušnjo je imel Damjan, ki je bil pripravljen poprijeti za zelo različna dela, pa mu zavod ni zares znal zares pomagati:

Tm me še na javna dela niso poslal. Nč od nč. Tm so mi že na začetku povedal. Aha, novinarstvo. Filozofija. Ok. Vi boste službo dobil prek vez, mi vam nimamo kej pomagat. In pol so me pustil, niso mi pretirano težil. So mislil, 'aha, sej ta ziher dela na črno kej, sej drugač se ne da' [...] Js sm par let res hotu delat, pa nism dubu.

Če so imeli nekateri moji sogovorniki vsaj dokaj jasno izdelano predstavo, kaj bi želeli delati, je bilo z Damjanom drugače, saj prave predstave ni imel, hkrati pa je izgubljal zaupanje, da sploh lahko dobi službo, zaradi česar mu je po njegovih besedah preostalo samo samostojno podjetništvo oziroma razvažanje hrane:

Folk prav, da je zdej ful džobov, ampak js ne vem, kje so te džobi. Js jih nism vidu. Men je bedno it iz tega šihta na socialko, ampak niti ne vem, kam bi še lahko šou. [...] Kokr sm js opazvou, mam filing, da se folk mal pozna in si je všeč in js folku nisem všeč, in to je Slovenija in to je vse, kar lohk js dobim od folka. Js sm pa prošnje pošilju, pa sem meu samo slabe izkušnje. [...] Mi je blo najbolj simpl sam na hitrco odpret.

Tudi leto ali dve zatem, ko je po obdobju samozaposlitve znova razmišljal o statusu brezposelnega, zavoda ni dojemal kot pretirano koristnega in od njega ni pričakoval praktično ničesar. Nenazadnje je imel poleg nekoristnosti in neangažiranosti zavoda že izkušnje tudi z njegovimi administrativnimi napakami, kar je v njem dodatno krhalo samozavest in prepričanje, da mu bo sploh uspelo dobiti pravo službo. V njegovih besedah je bilo zaradi nezadovoljstva z lastno zaposlitveno in posledično tudi družbeno situacijo občasno čutiti tisto, kar je antropolog Fassin (2013a) na primeru francoskih policistov prepoznava kot zagrenjenost oziroma zamero do okolice in morda celo države, v Damjanovem primeru sicer s precej manjšo mero sovražnosti in zamerljivosti. Kljub temu se je njegova situacija prelivala tudi na druga področja njegovega

življenja in je vodila do njegove socialne izoliranosti, kar se je dodatno poudarilo v času epidemije, ko je izraziteje izgubljal stik z bližnjimi.

Brezposelnost v prvi vrsti običajno povezujemo z izpadom rednega dohodka in zato z določeno stopnjo revščine oziroma pomanjkanja. V sodobni evropski družbi pa do neke mere gotovo tudi velja, da z izgubo službe poleg dohodka izgubimo tudi možnosti za aktivnost ter stike z drugimi (glej Gorz 1999: 64). Ljudje, ki izgubijo službo, občutijo tudi izgubo tistega, kar je sociologinja Marie Jahoda (1981) v svoji odmevni raziskavi brezposelnosti imenovala »latentne funkcije zaposlitve«. Pri tem je imela v mislih predvsem časovno strukturo, čut za skupnost, družbene stike, status in že samo aktivnost, torej vse tisto, kar brezposelnim poleg plače običajno manjka. Večina mojih sogovornikov je sicer tudi v obdobjih brezposelnosti ostajala aktivna in družabna, a se je torej pri nekaterih že kazala izguba socialne mreže, do izraza pa je večkrat prihajala tudi odsotnost časovne strukture.

Tomaž je svoje »brezposelno« obdobje opisoval prav kot čas brez prave časovne strukture in brez pravih opravkov: »*Js sem se zbudu, začeu gledat skozi okno, pol pa je bla ura enkrat šest, osem zvečer ...*« Sodobni etnografski primeri iz tujine (npr. Kwon in Lane 2016: 3) podobno kažejo, da ima izguba službe pogosto dolgoročne posledice, ki se v socialnih stikih, v samozavedanju in v duševnem ter fizičnem zdravju kažejo še po ponovni zaposlitvi, je pa pri tem precej odvisno, kakšen odnos ima posameznik do brezposelnosti, kakšno ima vizijo za prihodnost in kakšne so njegove siceršnje življenjske okoliščine.

Nekateri moji sogovorniki so imeli sicer do neke mere privilegiran položaj, ki jim je po eni strani lajšal preživljanje z nizkimi prihodki, po drugi pa morda tudi velja, da bi brez tega prej sprejeli kakršno koli službo in bi bili »prisiljeni« poklicno napredovati. Damjan je lahko shajal predvsem zato, ker je v last dobil stanovanje, svoje ostale potrebe pa je znal prilagoditi. Podobno tudi Gorazd, ki je s partnerico prav tako živel v (njenem) lastniškem stanovanju, hkrati pa je imel še svoje stanovanje, ki ga je lahko oddajal in že s tem zaslužil za preživetje. Svoje privilegirane pozicije se je Gorazd zavedal in jo tudi večkrat reflektiral:

Velik stvari mi gre v prid, mi je blo dokaj ugodno. Pa čeprou je ta status dokaj beden. Ampak vem, da gre marsikomu ful slabš oziroma morjo sprejemat kompromise. Ko pa sprejemaš kompromise, ti te zadeve, ki jih delaš, sam zato, da preživiš, ful ene energije jemljejo. Se ne morš tega jt na ta način, pa tko razkirat, kot recimo si lahko js prvoščm.

Izhodišča brezposelnih so torej precej različna, kar pomeni, da bodo različni tudi njihovi pristopi k delu in k iskanju dela. Če so nekateri sorazmerno resignirani in zagrenjeni, drugim

pa se pri iskanju službe ne mudi zares, so nekateri vendarle prisiljeni na trgu dela ohranjati vztrajnost oziroma proaktivnost. Ko je Uroš po zgolj nekaj mesecih praktično čez noč izgubil svoj glavni delovni angažma, je vedel, da si ne more privoščiti dolgo ostati brez prihodkov, saj je le nekaj dni pred tem izvedel, da je njegova partnerica zanosila:

V momentu, ko mi je to rekla, isto popoldne sem js začel pisat ljudem za džob [...] Zato, neki me je pognal. Js nisem rabu dejansko pisat več kot trem ljudem. V momentu sm isku karkol [...]

V le nekaj dneh je tako izkoristil svoje pretekle stike in izkušnje, pri čemer je stopil v stik z naključnimi potencialnimi delodajalci in našel delo, ki se mu zdaj zdi skoraj idealno. Praksa namenskega in naključnega nabiranja zvez in poznanstev v zgodnjih letih udejstvovanja na področju kulture je v tej dejavnosti nasploh stalnica, ki jo sodelujoči sprejmejo kot bolj kot ne samoumevno in nujno. Pri iskanju dela mojih sogovornikov se je kot ključen pogosto kazal prav ta socialni kapital, ki je predstavljal dodatno, neformalno spremenljivko ter je vsako brezposelno zgodbo obarval nekoliko drugače.

Kot je zapisal antropolog David Karjanen (2016: 34), javni diskurz brezposelnost običajno zreducira na kvantitativne kazalnike, skozi ta vidik pa večinoma k njej pristopa tudi ekonomija, ki jo večinoma preučuje kot niz skupnih vedenj racionalnih akterjev, usmerjenih v povečevanje svojega ekonomskega dobička. Ob tem ekonomija v premajhni meri upošteva, da so procesi izgube in iskanja službe ves čas pod vplivom specifičnih individualnih in družbenih okoliščin. Na ta način v osnovi deluje »teorija iskanja službe«, na katero se v največji meri nanaša delovna ekonomija, ko pri modeliranju načinov iskanja službe privzema predstavo zelo racionalnega akterja, ki bo sprejel službo šele takrat, ko bo zadovoljen s ponujenim plačilom, dotlej pa bo ponudbe zavračal. Pri tem teoretiki v zadnjih letih bolj upoštevajo še spremenljivko »intenzitete iskanja« (časovne, motivacijske), a še vedno težko zajamejo celoten kontekst iskanja službe (Karjanen 2016: 36-37). Podobno reduktivna lahko izpade tudi »teorija človeškega kapitala«, ki predvideva, da ljudje načrtno vlagajo vase na način, da maksimizirajo svoje izobrazbeno in delovno ozadje. Konvencionalna delovna ekonomija verjame, da pri brezposelnih pretekli vložki v človeški kapital še niso obrodili sadov, sicer bi bili ti ljudje zaposleni. Pri tem pa vendarle ne vemo, ali so »delavce« od iskanja službe odvrnile pretekle zavrnitve ali pa imajo težave zaradi kakšnih povsem drugih okoliščin (Karjanen 2016: 41).

Poleg tega družbeni akterji delujemo v skladu z implicitno praktično logiko in telesnimi dispozicijami, kot je ugotavljal že Bourdieu (2005: 7–8), kar pomeni, da se tudi pri

manevriranju na trgu dela pogosto odločamo nezavedno in iracionalno oziroma da razvijemo sprejemljiva pričakovanja, ne pa vedno racionalnih. K resničnosti torej pristopamo skozi spontano odzivanje na ovire in omejitve, ne pa skozi racionalno preračunavanje tveganja (Bourdieu 2005: 214–215).

Do nekaterih podobnih ugotovitev so nenazadnje pred časom že prihajali s psihološkimi testi o slogih odločanja. Psiholog Herbert Simon (1955) je uvedel tezo, da neoklasične ekonomske teorije o človeški nagnjenosti k maksimiziranju še zdaleč ne moremo aplicirati na vse ljudi, zaradi česar je uvajal še maksimiziranju nasproten koncept zadovoljevanja. Če je maksimiziranje slog odločanja, ki ga zaznamuje iskanje najboljše rešitve, je zadovoljevanje le evalvacija opcij, dokler ne najdemo dovolj dobre.

Pri tem moramo biti pozorni še na koncept (in oblike) motivacije, saj raziskave kažejo, da je intenziteta iskanja službe odvisna od stopnje, do katere motivacija izvira iz notranjih, in ne zunanjih virov (po Ylistö 2018: 29). Intenziteta iskanja službe je že pri mojih sogovornikih precej nihala, hkrati pa njihovo delovanje, ki bi pripomoglo k zaposlitvi in iskanju službe, pogosto ni delovalo po načelu nadgrajevanja študijskih in delovnih kompetenc niti k maksimiziranju prihodkov, ampak je bilo pogosto bolj nepredvidljivo. Delo in iskanje dela velja predvsem razumeti kot družbeno prakso, tesno vezano na širše družbene odnose, na kulturo in na posameznikovo identifikacijo. Z neoliberalno ekonomizacijo družbe in jezika pa torej ta kontekst pogosto minimiziramo ali povsem spregledamo.

Pri nekaterih vsaj v določenih obdobjih niti ni bila prisotna prava želja po zaposlitvi oziroma so si lahko privoščili, da so pri iskanju nove zaposlitve ohranili zelo visoka merila. V teh okoliščinah so lahko pustili službo ali pa zavrnilo možnosti za zaposlitev. Pri preučevanju sodobne brezposelnosti se mi zdi nujno opozoriti prav na pojav zavračanja dela, ki nikakor ni nov ali značilen le za to obdobje, se pa zdaj morda kaže v nekaterih novih poudarkih (glej npr. Russell 2004 [1935]; Gaber in Kuzmanić 1985; Frayne 2015; McGill 2022).

Po eni strani gre pri tem pogosto predvsem za zavračanje določene službe in za sprejemanje začasne brezposelnosti, ki bo čez čas verjetno še vedno privedla do nove zaposlitve. Ko je Zala pustila službo v medicini, je že imela v mislih približne prihodnje zaposlitvene možnosti, a se je veselila »obdobja negotovosti«, v katerem je nameravala ugotavljati, kaj jo zares veseli, ob tem pa tudi razvijati hobije in potovati. Ko se je po poletnem popotovanju vrnila v Slovenijo in začela iskati službo, je ni preveč zmotilo, da so ji službo obljubili šele za januar. Želela je kar najbolj izkoristiti »podarjeni« čas in vmes še naprej potovati oziroma preživeti nekaj časa na Tenerifu. Ko se je januarja vrnila v Ljubljano in so ji njeno potencialno novo službo podrobneje predstavili, pa je ugotovila, da je ne bi zares rada opravljala. Kmalu zatem se ji je odprla še

druga možnost zaposlitve, a si je v zadnjem trenutku spet premislila, pri tem pa se niti ni oprla na kakršne koli racionalne razlage:

A veš, ko skušaš mal intucijo poslušat, pa videt, kam te to vleče, pa me je kr mal na Tenerife vlekl. In sem se odločla, da grem nazaj.

V Španiji je hitro začela iskati službo, pri tem pa spet vsaj sprva ni delovala v smeri maksimiziranja svoje izobrazbe in kompetenc, ampak se je zaposlila kot pomočnica v kuhinji. Ko sem jo povprašal o razlogih za ta izbor, je preprosto razložila, da se ji sicer »ne da kuhati«, pri delu v restavraciji pa za te osnovne potrebe hitro poskrbijo, kar lahko ponazori, kako preprosti, a nepričakovani so lahko motivi za izbor službe. Pozneje je sicer čutila potrebo po kariernem napredku in nadaljnji aktivnosti v smeri laboratorijskega dela, a ji je bil proces iskanja tovrstnih služb nekoliko nenaraven. Pri tem ji je oporo ves čas nudila prijateljica, ki je prav tako živela v tujini in ji je lahko pri iskanju službe pomagala z nekaterimi nasveti:

Mi je pol povedala svoje strategije. Ona je na LinkedInu iskala ljudi, ki so se ukvarjal s tem, kar njo zanima, je pol iskala tko prek raznih intervjujev. Pa tko je najdla različne ljudi in je pol poiskala njihove profile [...] Je kr dostim pisala, in je bil dober odziv, in se je prdružila raznoraznim projektnim delom. Kr tko no, mi je dala te nasvete in sem se tega lotla. Mal iskala ljudi, pač nekoga, ki dela v laboratoriju, pa v Valencii, ane, pa sem parim poslala [...] Ampak držim se tega, kar sm si nazadne rekla, da mogoče je dobr iskat službo med tem, ko si zaposlen. Da nisi tko obupan in da se ti ne mudi.

V tem lahko med drugim razberemo digitalne dimenzije iskanja dela, ki so v zadnjem času nepogrešljive, hkrati pa so učinkovite predvsem v primerih, ko so vezane na širše »strategije« samostojne aktivnosti na trgu dela. Vse to je pomenilo, da se je Zala sorazmerno počasi usmerjala na svežo karierno pot in ji ta še ni predstavljala glavne življenjske orientacije. Podobno odprt in negotov je bil pri svojem iskanju službe Tilen, ki je vsaj sprva prav tako tudi vedel, da ima prihranjenega dovolj denarja, da lahko nekaj časa posveti drugim stvarem. Kot mi je pripovedoval, ga je, tik preden se je preselil v Amsterdam, ob njegovi prvi redni službi v farmacevtskem podjetju motila sama prisilna miselnost dojemanja dela kot vrednote oziroma že koncept istovetenja z delom:

Skos morš bit na voljo, molzejo te kot kravo. Gledam svoje frende, ki so zaposleni v farmacevtski industriji, pa ni v redu. En model je doživel breakdown, je bil hospitaliziran.

Tudi pozneje, ko je opravljal vsaj malce bolj lagodno službo na raziskovalnem inštitutu, v njej ni zares videl globljega smisla in nanjo ni bil navezan, tako da ni želel podaljšati pogodbe in je raje prešel v brezposelnost. Ko se je nato preselil na Nizozemsko, je iz Slovenije sprva še prejemal nadomestilo za brezposelnost, nato pa se je po spletni pošti odjavil iz evidence brezposelnih in svojemu svetovalcu napisal, da bo delo iskal v tujini. Tudi tam po vrnitvi z večmesečnega potovanja ni takoj začel iskati službe, zaradi česar je imel kmalu »že mal slabo vest«. Ob tem velja sicer poudariti, da je le do manjše mere sploh kazal željo po delu in je priznaval, da bi lahko živel tudi brez, a lahko po drugi strani kot delo v širšem smislu družbenega delovanja vidimo njegove siceršnje aktivnosti in njegovo vpetost v družbo. V tej smeri je sprva ob selitvi v tujini tudi načrtoval svoje nadaljnje delovne aktivnosti:

Imam neko idejo, ki je pa trenutno zelo v luftu. V tem trenutku mi paše to, da se prestavim v drugo mesto, da vidim, koliko mi paše džob v drugem mestu, da na socialnem nivoju občutim še nekaj drugega, kaj vse obstaja. Še predvsem bi pa rad to videl na nivoju džoba. To, kar sem dva meseca že delou, tisto prostovoljstvo na kmetiji, da bi se s tega neki naučil, pa da bi vidu, če znam tudi jaz na nek nekonvencionalen način to furat. Če bi šel mogoče tudi sam v neko smer te samooskrbe, ali pa nek kombo, par ur na dan delaš džob za kompom, par ur na dan pa skrbiš za mikrookolico, skrbiš za bučke, kure.⁷¹

Ta pristop je ohranil tudi leto ali dve po selitvi v Amsterdam, ko je še vedno iskal najmanj naporne načine zaslužka, izhajal pa je še vedno predvsem iz odpora do psiho-fizično napornih služb. Vodila ga je želja po drugačnem, alternativnem načinu življenja, v katerem mezdno delo ne bi več igralo osrednje vloge, kar je nedvomno močno vplivalo na njegov proces iskanja dela. Spet drugačen primer pa je Gorazd, ki uradno zavrača delo in v evidencah zavoda že dalj časa ostaja brezposeln, a kljub temu dela. Opravlja delo, ki mu je precej po meri in z njim celo izrisuje svojo karierno linijo, kljub temu pa ves čas vsaj implicitno izraža svojo moralno držo in odpor do določenih vrst dela. Kot je v svoji analizi sodobnega zavračanja dela zapisal sociolog David Frayne (2015: 122), se v tovrstnih primerih običajno nasploh izkaže, da takšna odločitev ne izhaja iz lenobe, nemarnosti ali zavračanja vsakršne produktivne aktivnosti, ampak

---

⁷¹ Njegovi tovrstni pogledi so šli občasno še dlje v smeri teorij utopičnega socializma, kakršne je denimo razvijal Charles Fourier.

jo motivira »močan niz alternativnih moralnih načel«, pri tem pa so pogosto pomembne tudi možnosti dostopa do plačanih dejavnosti neformalne ekonomije. Poleg tega se kaže, da ovire pri iskanju dela pogosto izhajajo iz življenjskih vrednot mladih ljudi, zato se bodo zunanjemu opazovalcu morda sprva zdele nerazumljive.

Gorazd je v svojem »brezposelnem« obdobju ves čas kazal željo po zaposlitvi in večino časa tudi delal, pri tem pa je imel dovolj privilegiran položaj, da je lahko delal, kar mu ustreza. Tudi na ta neformalen način bi lahko nenazadnje počel kaj bolj donosnega, saj so mu »že ponujal neke džobe v marketingu«, a je ostajal v prekariziranem in finančno podhranjenem kulturnem sektorju. Ob tem so bile redno sicer prisotne skrbi in zavedanje, da bo moral svojo zaposlitveno situacijo slej ko prej bolj uradno urediti in sprejeti drugačno službo, a je vsaj v obdobju moje raziskave ostajal neomajen in verjel, da bo »romantik do smrti«. Do izraza je torej prihajalo nihanje med zavedanjem o pomenu dela, redne zaposlitve in kariernega napredka ter med lastnimi ideali, kar je nakazovalo, da je okrog tovrstnega načina dela, četudi je dobičkonosno in prijetno, težko načrtovati prihodnost in oblikovati identiteto. Ob rednem neformalnem delu ali ob zavračanju dela so kljub močni moralni drži posameznika vsaj do neke mere ves čas prisotni tudi pomisleki o smiselnosti takšnega početja.

Pri neoliberalnem zavračanju dela torej pogosto prihaja do izraza odpor do vrednot sodobne družbe, predvsem visokega vrednotenja plačane zaposlitve, tehnologije in materializma (glej npr. Ylistö 2018: 38–39), v zadnjem obdobju pa moramo biti pri tem pozorni tudi na višjo stopnjo zaskrbljenosti nad globalno ekološko in varnostno situacijo. Skepsa do smiselnosti zaposlitvene ureditve je bila do mere prisotna pri več mojih sogovornikih, ki so vsaj določeno obdobje zavračali delo in karierizem, se je pa tudi v obdobjih brezposelnosti večina mojih sogovornikov tako ali drugače znašla. Zanje to torej še zdaleč niso bila povsem brezdolna obdobja, saj so pogosto opravljali neformalno delo,⁷² kot se najbolj očitno kaže pri Gorazdu.

Neformalno delo lahko sicer v različnih kontekstih razumemo na zelo različne načine in mu pripišemo zelo različne funkcije. Etnologinja Martina Orehovec ga je po Giordanu pri tržaških ženskah obravnavala kot »institucijo in strategijo za blaženje posledic ekonomske recesije« (2001: 117), kar je brez dvoma relevantno tudi drugje in tudi za moje sogovornike. Ob tej

---

⁷² Družboslovna teorija kot neformalno razume »vsako plačano delo, ki ni prijavljeno državi z namenom, da se »pogodbena partnerja« izogneta plačilu davkov in socialnih zavarovanj, pa tudi delovnopravnemu varstvu, vendar v vseh drugih vidikih delo ni nezakonito (kot so nezakonite proizvodnja in preprodaja prepovedanih drog, trgovina z belim blagom itn.)«. To pomeni, da definicija neformalnega dela ne vključuje oblik dela, ki so bodisi nezakonite bodisi niso plačane, saj gre v teh primerih za kriminalno ali nedenarno ekonomijo (po Breznik in Čehovin Zajc 2021: 34). Mednarodna organizacija dela (ILO 2016: 15) kot neformalne razume »vse ekonomske aktivnosti delavcev ali ekonomskih enot, ki v pravu ali v praksi niso zadostno urejene s formalnimi dogovori«. Pod neformalno delo lahko torej štejemo tudi tiste nestandardne zaposlitve, ki ne zagotavljajo zadostne pravne zaščite. Večina razprav o zaposlitvah v državah v razvoju se osredotoča prav na distinkcijo med formalnim in neformalnim delom. Sam v tej disertaciji izhajam iz rahle distinkcije med neformalnim delom, ki torej ni (pravilno) pogodbeno urejeno, in nestandardno zaposlitvijo, ki zgolj odstopa od nekdanj veljavnih pogodbenih standardov. Tako neformalno kot nestandardno delo pa jemljem kot sestavna dela procesa destandardizacije in pogosto kot zelo prekarna.

definiciji bi lahko sicer sklepali, da se v času ekonomske konjunktore in solidnega shajanja danih posameznikov neformalno delo ne bo pojavljalo, a kljub temu se in morda niti ne v znatno manjši meri, zato se mi je zdelo smiselno iskati še njegove druge povode oziroma funkcije.

Pri mojih sogovornikih se je neformalno delo pogosto izkazalo za način ohranjanja stika z zeleno poklicno usmeritvijo in je znalo igrati celo veliko vlogo pri poklicnem napredku. Poleg tega so na ta način posamezniki ostajali aktivni in vpeti v družbeno dogajanje in so lahko z njim simulirali bolj vsečen način življenja. Podobno je antropologinja Andrea Muehlebach (2011) ugotavljala že za prostovoljsko delo, ki je njenim italijanskim sogovornikom pomagalo spet pridobiti občutek uporabnosti in pripadnosti ter ponovno razviti vsakodnevne rutine.

Maša je pred zaposlitvijo in pred pridobitvijo statusa samozaposlene v kulturi v različnih medijih že objavljala članke, vodila turiste po Ljubljani in ob tem učila tuje jezike, za kar je plačilo pogosto prejemale »na roke« ali pa je bila plačana s posredovanjem fantovega podjetja. Delo »na črno« ji je pravzaprav nekaj časa predstavljalo najbolj stalen, reden dohodek, hkrati pa je najlažje zadostilo njeni želji po vključitvi v delovne dejavnosti, pri čemer ji tudi način plačila, vsaj sprva, ni deloval moteče:

Ja, sploh na začetku, tisto eno leto mi je blo čisto vseen, in sam da se neki dela, še mal plavaš med stvarmi. Takrat me je reševalo delo na črno [...], pa js pač nisem šla eno leto na bankomat.

Tudi pozneje, ko se je zaposlila, je Maši ta način dela občasno še ugajal in se ga je občasno še posluževala. Lara je po drugi strani v zgodnji fazi svoje poklicne poti na črno opravljala ista dela, kot jih zdaj opravlja uradno, pri tem pa jo je k delu na črno pravzaprav napeljal eden od delodajalcev, ena od galerij, pri kateri so jo raje plačevali na (tujo) študentsko napotnico kot pa po avtorski pogodbi. Podobno je delala tudi Jana, ki je po izteku študentskega statusa nekaj denarja služila s tujo študentsko napotnico, »na črno« pa je pred tem kot oblikovalka oblačil že prodajala svoje izdelke, ker se sicer preprosto ne bi izplačalo. Tudi Urošu so občasno plačevali na račun koga drugega, poleg tega pa so mu »na roko« plačevali pri njegovi obstranski dejavnosti, didžejanju, pri čemer je šlo občasno tudi za večje zneske. Gorazd je bil ves čas neformalno zaposlen⁷³ v kulturni agenciji, kar je področje dela, ki ga najbolj zanima in mu tudi

---

⁷³ Glede na to, da to delovno razmerje ni imelo nobene prave pogodbe in da je Gorazd plačo prejemal na račun samostojnega podjetja druge osebe, to delo uvrščam na področje neformalnega dela. Ker pa je bil denar vendarle uradno, formalno izplačan na neki bančni račun, ker so bili izplačani tudi davki in prispevki ter je šlo pri tem za jasen dogovor, pa bi lahko govorili tudi o »goljufivem delu«, o katerem bom malce več pisal v podglavju 7.1.3. Kategoriji neformalnega in goljufivega dela se lahko vsaj do neke mere prekrivata. Velja še omeniti, da pri nas *Zakon o preprečevanju dela in zaposlovanja na črno* (ZPDZC-1) ločuje med delom na črno, omogočanjem dela na črno in zaposlovanjem na črno, a so te kategorije običajno med sabo tesno povezane.

najbolj ustreza, a je ob tem ocenjeval, da se mu preprosto precej bolj izplača delati na tuj podjetniški račun, kot da bi odpiral svojega in plačeval prispevke.

Kljub temu je nujen poudarek, da neformalno delo običajno spremlja nekoliko grenak priokus in je bilo pri mojih sogovornikih ves čas prisotno zavedanje, da tovrstno delo dolgoročno ni smiselno. Pozneje, ko so svoj zaposlitveni status uradno uredili, so neformalno delo nekateri že obžalovali in z mislijo na delovno dobo ugotavljali, »da ni bilo idealno«. Tudi pozneje, ko je denimo Uroš že imel status samozaposlenega v kulturi, je ob njegovih različnih dejavnostih in izdajanju računov občasno naletel na kakšno nejasnost in neformalnost, a je to že dojemal kot stalen, integralen del tovrstnega dela:

Tudi zdej spoznavam, da pač dostkrat si v neki sivi coni. [...] Ti ne delaš goljufije, to je sam kreativna administracija. Ni protizakonito, ni pa tko, kot naj bi se v praksi delal.

Gorazd pa po drugi strani s svojim neformalnim delom je »goljufal« in se je s tem občasno težje sprijaznil, hkrati pa je bila njegova situacija še manj stabilna. Občasno je sicer dobro služil – sploh če se je poleg njegove »redne službe« našlo še kakšno občasno delo –, a je opozarjal, da nekatere mesece po drugi strani ni zaslužil skoraj ničesar. Poleg tega je ugotavljal, da se ob odsotnosti prave redne službe in prejemanju socialne podpore pri petintridesetih niti ne počuti povsem »odraslo«. Priznaval je, da se tudi on ne more povsem izogniti občutku, da je delo za razvoj in status človeka pomembno. Tudi pri ljudeh, ki torej redno opravljajo neformalna dela in morda niti ne potrebujejo dodatnega dohodka, bo že iz notranjega nelagodja in težav s samoidentifikacijo zelo verjetno slej ko prej sledil prehod v formalno zaposlitev.

Če sem s svojo raziskavo začel v uvodnem obdobju epidemije, ko je kazalo, da bo stopnja brezposelnosti v Sloveniji in tudi marsikje drugje izrazito zrasla in bo predstavljala še osrednejši motiv moje raziskave, se je v naslednjih letih v resnici izrisala drugačna slika. Čeprav je pandemijo dopolnila še vojna v Ukrajini, je zaposlenost ostala visoka in v nekaterih mesecih celo rekordna. Razlog za to lahko morda iščemo v spremenjenih okoliščinah dela, ki je vse manj vezano na klasične makroekonomske parametre in zdaj v precej večji meri privzema obliko začasnih in občasnih zaposlitev, financiranih z naslova evropskih (in drugih) projektov, skladov in finančnih mehanizmov, pogosto pa je tudi v večji meri vezano na spletno ali pa tuje okolje. Poleg tega je država v odziv na epidemijo sprejela niz interventnih ukrepov, ki so bili namenjeni prav blaženju posledic začasne ustavitve gospodarstva. Kot ugotavljajo Martina Trbanc in drugi (2024: 20), so bili pomembni predvsem ukrepi za ohranjanje delovnih mest (npr. ukrep delnega subvencioniranja nadomestila za zaposlene na čakanju na delo) in drugi ukrepi za pomoč

gospodarstvu in ranljivim skupinam. Po drugi strani pa je bila rast zaposlenosti leta 2023 že nekoliko nižja kot leta 2022, kar je po oceni Trbanc in drugih (2024: 20) predvsem posledica umirjanja gospodarske rasti in pomanjkanja razpoložljive delovne sile.

Ob koncu se mi zdi nujno še poudariti, da pri vrsti sodobnih projektnih zaposlitev in tudi pri drugih tipih nestandardnega dela že zaradi nestabilnega financiranja obstaja velika verjetnost, da bodo izrazito nestabilne in s tem v smislu prihodka, še bolj pa v smislu delovne ureditve in možnosti časovnega planiranja podobne neformalnemu delu ter stalno blizu brezposelnosti. Kot je nedavno ugotavljal sociolog Aaron Benanav (2020), se finančne krize in strukturna neravnovesja bolj kot v stopnji brezposelnosti zdaj kažejo v prekarnosti in podzaposlenosti.

7.1.2 Vstop v nestandardno zaposlitev: primeri samozaposlitev in platformnega dela

V povojnem obdobju je na tem območju zaposlitveni standard predstavljala stalna zaposlitev za polni delovni čas, v Sloveniji v največji meri vezana na družbeni industrijski sektor. Podoben tip zaposlitev v industriji je prevladoval tudi v večini drugih evropskih držav in tudi v tistih, ki nikoli niso imele socialistične družbene ureditve. Ko danes govorimo o standardnih zaposlitvah, imamo običajno v mislih povojno zahodno perspektivo, ki je marsikje še vedno prominentna, z »destandardizacijo« pa merimo na proces, ki se je v zadnje pol stoletja odvil bolj kot ne v celi Evropi oziroma na celotnem območju globalnega severa.

Za večji del Evrope je bil v tem kontekstu ključen vzpon neoliberalizma in umik od fordistične ureditve dela, ki je bila v mnogih regijah značilna za pred- in povojno obdobje. Fordizem je zaznamovala asimetrična delitev moči med organiziranim delavstvom in upravo, ki jo je sicer vsaj v izhodišču spremljal »fordistični razredni kompromis«, ⁷⁴ s katerim so delavci v zameno za zaposlitveno stabilnost in višje plače sprejeli standardizirane delovne procese. Pri tem je režim akumulacije temeljil predvsem na industrijski množični proizvodnji, pa tudi na načinu regulacije, pri katerem je imela glavno vlogo nacionalna država (Fritz in Koch 2013: 2). Ta model sicer težko v celoti preslikamo na samoupravne organizacije v Jugoslaviji, a je bila tudi za te vsaj do neke mere značilna hierarhična tayloristična organizacija in disciplina, še toliko bolj pa socialna varnost (glej Vodopivec 2021a: 40-41).

Fleksibilizacijo in destandardizacijo zaposlovanja lahko ob tem povežemo tudi s procesom globalizacije, ki je v zadnjih desetletjih s pospeševanjem pretoka ljudi, denarja in storitev delavce potisnila v manj stabilna delovna razmerja. Po eni strani so za takšna obdobja značilne

---

⁷⁴ Vsaj do neke mere gotovo mit oziroma dodaten mehanizem izkoriščanja (glej npr. Braverman 1974).

višje stopnje brezposelnosti, po drugi pa tudi kronična podzaposlenost,⁷⁵ kar pomeni, da moramo biti tudi pri zaposlenih bolj pozorni na kvaliteto njihovih služb. Do izraza prihaja vse občutnejša »segmentacija« trga delovne sile, saj je slednji vse bolj razdeljen na manjše segmente, za katere so značilne določene pravice, omejitve in pravila vedenja. To prinaša tudi različne delovne pogoje, ne izhaja pa vedno iz razlik v posameznikovi primernosti za delovno mesto ali v njegovi produktivnosti. Osnovna delitev je že tista med jedrnimi (standardnimi) in atipičnimi, robnimi, nestandardnimi zaposlitvami (glej npr. Deakin 2013).

Pojavu destandardizacije zaposlitev pa tudi segmentacije trga dela se v zadnjih letih intenzivneje posveča Mednarodna organizacija dela, ki med drugim ugotavlja (ILO 2016: xxii), da »nestandardne zaposlitve« v nekaterih delih zahodnega sveta pravzaprav že prevladujejo. Pri tem med nestandardne zaposlitve običajno uvršča vsa zaposlitvena razmerja, ki odstopajo od zgoraj orisanega »standarda«, torej od zaposlitve za polni delovni čas in za nedoločen čas, pa tudi od običajnega razmerja delavca z nadrejenim. Gre za zaposlitve za določen čas, zaposlitve za krajši delovni čas, določene samozaposlitve, sezonsko delo, začasno agencijsko delo in druga večstranska delovna razmerja, platformno delo ter prikrita delovna razmerja. Kot so pri svojem raziskovanju nestandardnih zaposlitev v nordijskih državah poudarili Rasmussen in drugi (2019: 9), se je treba pri tem ves čas še zavedati, da so nestandardne oblike zaposlitev tesno vezane na določene nacionalne kontekste in tradicije ter da so npr. samozaposlitve v nekaterih kontekstih že desetletja pravzaprav standardne.

V Združenem kraljestvu, na Irskem ali v Avstriji so pri platformnem delu in onkraj njega precej razširjene pogodbe brez določenega delovnega časa.⁷⁶ Na Nizozemskem in v nordijskih državah je po drugi strani sorazmerno pogosto delo s skrajšanim delovnim časom, ki v večini držav vzhodne Evrope ostaja marginalno. Podobno je od specifičnih kulturnih in pravnih kontekstov odvisno tudi to, v kakšni meri so te zaposlitve nevarne oziroma prekarne (Rasmussen idr. 2019: 9). Definicija nestandardnih zaposlitev bo tako vedno relativna in nepopolna oziroma mora biti dovolj široka, da zajame različne časovne in prostorske kontekste. Mednarodna organizacija dela npr. s svojim globalnim pogledom »prave samozaposlitve« namerno izloča iz spektra nestandardnih zaposlitev in mednje večinoma uvršča le »lažne« in »odvisne« samozaposlitve

---

⁷⁵ Sociologa Blyton in Noon razlikujeta med tremi oblikami podzaposlenosti: časovno, finančno in izobrazbeno – podzaposleni lahko delajo manj časa, kot bi radi, za manjše plačilo, kot bi ga potrebovali, in v službah/delih, na katerih ne uporabljajo dosežene izobrazbe (po Kanjuo-Mrčela in Ignjatović 2015: 355).

⁷⁶ T.i. *zero-hour contract*, torej oblika dela na zahtevo, pri kateri delodajalec delavcu ne zagotavlja niti minimalne količine dela – čeprav je delavec plačan le za ure, ki jih dejansko opravi –, hkrati pa tudi delavec ni zavezan sprejeti ponujenega dela.

(ILO 2016: 16–17),⁷⁷ kljub temu pa priznava smiselnost vključevanja samozaposlenih v širšem smislu v industrijskih in postindustrijskih družbah, kot to denimo počne OECD (2015).

Glede na to, da samozaposlitve pri nas še vedno predstavljajo določen odmik od najbolj razširjenega tipa zaposlitve, sem jih vključil v svojo raziskavo in pravzaprav v njeno središče, hkrati pa velja tudi, da skoraj vsi moji samozaposleni sogovorniki delujejo ali pa so delovali kot odvisni ali pa lažni samozaposleni. Sam se pri svoji raziskavi nagibam kar k široki definiciji norveškega sociologa Kalleberga (2000: 341–342), v kateri je avtor nestandardna delovna razmerja opisal kot vse tiste »delovne ureditve«, ki »se odmikajo od standardnih, pri katerih so običajno pričakovali, da se delo opravlja za polni delovni čas, se bo nadaljevalo do nadaljnjega in se bo opravljal v delodajalčevih delovnih prostorih pod njegovim nadzorom«. Sam bom pri tem namenil še dodatno pozornost dimenziji delovnega časa, torej pričakovanjem, da bodo delavci delo opravljali v vnaprej določenem, enakomernem delovnem času.

V osnovi velja biti v tem kontekstu torej pozoren na vse tisto, kar je videti drugače od nekdanj splošno razširjenih zaposlitev za polni delovni čas in nedoločen čas tako v smislu zaposlitvene, pogodbene ureditve kot tudi v smislu dejanskega delovnega mesta, časa ter nenazadnje ureditve samih delovnih aktivnosti. Nekatere nestandardne oblike dela, npr. agencijsko delo, so sicer vsaj pri nas še vedno dokaj marginalne in večinoma le prehodne. Po drugi strani so nekatere, npr. delo za določen čas in za skrajšan čas, bolj pogoste, prisotne že dalj časa in jih načeloma niti ne dojemamo več kot anomalije. Vmesen prostor pa morda torej zasedajo samozaposlitve, ki predstavljajo umik od načina zaposlovanja, najznačilnejšega za preteklo obdobje, in predstavljajo eno izmed glavnih značilnosti sodobne ureditve zaposlovanja, hkrati pa se že znotraj te oznake skriva niz različnih delovnih odnosov. Tudi na območjih, kjer se delež samozaposlenih med vsemi zaposlenimi ne viša več, se namreč ves čas spreminja struktura, torej velikost deležev različnih tipov samozaposlenih.

Število samozaposlenih se je v večini (kapitalističnih) evropskih držav občutno večalo prav v omenjenem obdobju od sredine sedemdesetih⁷⁸ do sredine devetdesetih let 20. stoletja, ko je prišlo do izrazitejše deregulacije zaposlitev. S tem pa se je širil oziroma pomensko polnil tudi prostor med standardno zaposlitvijo in samozaposlitvijo, saj je bilo vse več samozaposlenih odvisnih in navideznih⁷⁹ (Muehlberger 2007: 18). Večanje števila in deleža odvisnih oziroma

---

⁷⁷ O različnih tipih samozaposlitev bom več pisal v naslednjem podpoglavju, namenjenemu predstavitvi negativnih vidikov nestandardnih zaposlitev.

⁷⁸ K temu so najprej pripomogle predvsem ameriške taksi službe, ki so svoje zaposlene prve sistematsko silile v samozaposlitve (glej npr. Das Acevedo 2022: 235).

⁷⁹ Na drugem, a podobno meglenem koncu spektra samozaposlenih bi našli še »svobodne poklice«, ki lahko prav tako spadajo v nedoločeno področje med zaposlenimi in samozaposlenimi, saj kljub pogodbeni samostojnosti opravljajo zelo jasno zamejeno dejavnost (Žagar idr. 2015: 3). Bistvo svobodnih poklicev sta običajno intelektualno delo in visoka stopnja usposobljenosti, načeloma pridobljene z dokončanim študijem. Termin »samostojni poklic« sicer izhaja že iz pojma »svobodnih umetnosti« (*artes liberales*), s katerim so v antiki opisovali dejavnosti učitelja, odvetnika, gradbenika, arhitekta, inženirja in zdravnika (Žagar in Eror 2020: 4–8).

navideznih in samostojno samozaposlenih v tem obdobju ni naključno, ampak je pogosto način, da se delodajalci izogonejo skrbi za delavske standarde, torej predvsem minimalni plači, nadomestilu za bolniški stalež in za brezposelnost (o tem npr. Muehlberger 2007: 3–5). Po drugi strani pa moramo biti kljub vsemu pozorni tudi na ljudski vidik oziroma na privlačnost manj standardiziranih zaposlitev za nekatere posameznike, da sploh vstopijo v ta tip zaposlitve. Kot sta denimo ugotavljala raziskovalca na področju podjetništva Van Stel in de Vries (2015: 78), psihološke raziskave kažejo, da osnovne materialne in socialne potrebe zdaj pri mladih zaposlenih v večji meri dopolnjuje potreba po avtonomiji in samoaktualizaciji. »Solo« samozaposlitev je vsaj v teoriji za mnoge način dela, ki omogoča več svobode, fleksibilnosti in avtonomije, s tem pa torej zadovoljuje višje potrebe po Maslowovi piramidi.

Tomaž, Jana in Oskar bi se lahko pri svojem glavnem »delodajalcu« vsi redno zaposlili, a so se v želji po svobodi in lažjem sodelovanju še z drugimi delodajalci kljub temu vsaj sprva odločili za samozaposlitev. Pri tem so imeli sicer spet sorazmerno privilegiran položaj, saj jim je glavni del rednega prihodka mesečno nudil isti »delodajalec«, zato so lahko po želji sledili svojim svobodnjaškim ambicijam. Kot je s svojo raziskavo samozaposlenih brez podzaposlenih v Severni Karolini nedavno nakazala antropologinja Dawn Rivers (2023), se samozaposleni vsaj v začetni fazi svoje poklicne poti nasploh pogosto poslužujejo tovrstne strategije, ki jo pogovorno imenujejo »meso in tri«, pri čemer »meso« oziroma osrednji delež preživljanja predstavlja en, večji, stalen in stabilen delodajalec – pogosto tisti, pri katerem so bili posamezniki prej že redno zaposleni – »trem« drugim pa se lahko posvečajo obstransko. Priloge se lahko v tej analogiji menjajo, medtem ko meso ostaja isto. Rivers je v širšem smislu še ugotavljala, da je ljudsko nezadovoljstvo z delom običajno vezano na zahteve delodajalcev ali pa na nizko plačo, medtem ko do dela samega večina ne čuti posebnega odpora. Velika večina njenih sogovornikov je kot glavni motiv za samozaposlitev navedla »nadzor« oziroma svobodo, fleksibilnost, prožnost, avtonomijo in izbiro.⁸⁰

Kot mi je ob prvem intervjuju razlagal Tomaž, pri sebi opaža, da preprosto ni primeren za redno zaposlitev niti za imitacijo redne zaposlitve. Poudarjal je torej predvsem svobodo, ki mu jo omogoča espe, predvsem možnost, da kdaj preprosto »ne gre v službo«. Poleg tega je sčasoma s stabilizacijo svojih prihodkov začel opazovati, da zasluži več kot najbrž bi, če bi bil redno zaposlen. Večkrat mi je omenjal, koliko v muzejih zaslužijo fotografi in na katero delovno mesto so uvrščeni, ob tem pa je hitro tudi preračunal, da mu svobodnjaštvo prinese več. Podobno je razmišljal Oskar, ki je v preteklosti že bil redno zaposlen in je povsem zavestno

---

⁸⁰ Nekoliko drugačni so sicer pogledi pravih podjetnikov oziroma neodvisnih pogodbenikov, ki poleg naštetega pripisujejo večji pomen tudi zaslužku in poslovnim uspehom.

prestopil v samostojno podjetništvo, pa čeprav sprva ni točno vedel, kaj bo sploh njegova dejavnost. Kljub temu se je hitro znašel in ga pot nazaj ni več zanimala ter je pri organizaciji, s katero redno sodeluje, že večkrat zavrnil ponudbe za redno zaposlitev.

Praktično nimam šefa nad sabo [...], ampak smo res nekak na takem nivoju, da se lahko zmenim ful več stvari, kot pa če bi bil zaposlen. Lahko rečem, 'en mesec me ne bo', npr., ali pa 'bom delu od doma.' Hitreje bojo za. Ne bo pogajanj skoraj [...] Pa tud ful bolj v izi je. Ne gnjavijo te.

V osnovi je torej tudi on zavračal asimetrično hierarhično delovno razmerje in se je bolje počutil kot sam svoj šef. Pri vsaki dejavnosti, ki jo je opravljal za različne »delodajalce«, je bila določena hierarhija sicer še vedno prisotna, a je opazal, da si zdaj upa zahtevati precej več, kot če bi bil zaposlen. Tudi Oskarju precej pomeni predvsem fleksibilen način dela, pri katerem so obveznosti manj rigidno zastavljene in je pomembno predvsem to, da je delo (kvalitetno) opravljeno. »Nočem več svojga časa prodajat, bolj znanje,« mi je dejal ob enem od pogovorov. Tudi Oskar je kot dodatno prednost samozaposlitve izpostavil finančni vidik, saj se mu napredovanje po plačnih razredih pri večini rednih zaposlitev zdi »bolj rigidno«, medtem kot »z espejem lahko dobiš neke džobe pa neke priložnosti, ki so nadpovprečne, glede financ in glede načina dela«. Sicer se zaveda, da je samozaposlitev bolj tvegana in da pri redni zaposlitvi »ne boš kr padu iz plačnega razreda [...], pr espeju maš lahk pa projekt en mesec, k bo 3000 €, ampak boš mogoče tok zaposlen, da ne boš novga projekta najdu in boš pol dva mesca brez 'šihta'«. Kljub temu pa se ob mojih provokacijah o prednostih redne zaposlitve ni pustil zмести: »Ne morjo me prepričat, tok je pozitivnih zadev, lahko da je to prekarno delo, ker je kao pač nestabilno, ampak men to trenutno predstavlja 90 % več pozitivnih stvari kot negativnih.«

V nekoliko manjši meri se je s statusom samozaposlene poistovetila Jana, a je kljub temu tudi pol leta po sklenitvi pogodbe prepoznavala prednost tovrstnih zaposlitvenih ureditev in morda v mladostniškem strahu pred preveliko zavezanostjo enemu »delodajalcu« še ni čutila potrebe po redni zaposlitvi oziroma se je je celo »bala«, pa čeprav je to možnost ves čas imela. Stvari si je kljub prekarni situaciji torej želela pustiti odprte, poleg tega pa tudi ona ceni možnost prilagajanja urnika oziroma možnost »rečt, jutr me ne bo, 'jebite se', pa bit tak free bird«.

Nekaterim predstavnikom mlajše generacije pri samozaposlitvah torej gotovo ustreza že možnost preizkušanja različnih del in opravil ter tudi možnost obdobj neaktivnosti. Tudi če se izkaže, da jim za druge dejavnosti zmanjkuje časa ali energije, običajno pri svoji odločitvi vztrajajo, imajo pa do tega vsaj v kriznih trenutkih pomisleke. V njihovih odgovorih se namreč

pogosto kaže zavedanje, da je njihovo delo do neke mere »prekarno« in da ga kot takšno dojema njihova okolica. Do izraza prihaja ideja o dihotomiji prekarnih in »neprekarnih«, rednih zaposlitev, s kakršnimi pa ta generacija pogosto sprva niti ni zares v stiku in se jim kaže zgolj kot nekakšen privid v daljavi. Po eni strani se zdi pot do tja dolga in zahtevna, po drugi pa prednosti redne zaposlitve mnogim niti ne delujejo več tako zelo privlačne.

Pri Lari, Maši in delno Urošu, ki so za razliko od prejšnje trojice vsi samozaposleni v kulturi s plačanimi prispevki, je bilo sicer kljub ugodnostim danega statusa opaziti precej manjše zadovoljstvo s samozaposlitvijo in večjo željo po zaposlitvi ter ustalitvi pri eni kulturni instituciji, kar bi jim nudilo večjo stabilnost in socialno varnost. Pri njih je bila samozaposlitev vsaj na neki točki predvsem edini način, na katerega so lahko prišli v rednejši stik z delom, ki ga želijo opravljati. Uroša je sicer pri tem občasno motila prav nejasnost njegove pozicije, saj so ga kot rednega (samozaposlenega) zunanjega sodelavca v preveliki meri obravnavali kot le še enega od redno zaposlenih in s tem podrejenih. Če je že moral biti zunanji sodelavec, je želel uživati tudi nekatere prednosti svobodnjaštva tega statusa, ne pa sodelovati v vsakdanji delovni kulturi danega delovišča. Težava torej nastopi predvsem takrat, ko status postane nejasen oziroma se ne kaže v vsakdanji delavčevi situaciji ter v njegovih pravicah:

Sm bil kdaj tud okrcan, ker nism povedu, kje sm. Oni so me obravnaval čist kot sodelavca. Kot zaposlenga. Js sm se trudu tko delat, ampak nisem nikol šou iz tega nekga podrejenga, mel sem ves čas filing, da sem neka najeta sila, s katero se drugi na silo povezujejo.

Nekoliko drugačen primer je bil Damjan, ki se je samozaposlil povsem ciljno, saj je le tako lahko začel delati kot dostavljavec hrane pri platformnem podjetju in se pridružil vrsti sotrpinov, ki v zadnjem obdobju prav s tem namenom odpirajo samostojna podjetja. Kot je priznal, je imel z iskanjem redne službe hude težave, zato se mu je samostojno podjetje in razvažanje hrane zdelo edina možnost oziroma je espe njegova »edina delovna kompetenca«. Ko je ustanovil svoje podjetje in se obrnil na podporno državno točko Spot, je opazal, da država tovrstno dejavnost dodatno spodbuja, prav razvažanje hrane pa v tem obdobju zelo pogosto predstavlja glavni motiv za ustanovitev espeja.

Poleg samozaposlitev je platformno delo⁸¹ ena izmed temeljnih značilnosti sodobne ureditve zaposlitev oziroma ena tistih, ki najbolj kvalitativno spreminja samo vsebino dela in

---

⁸¹ V svoji raziskavi bom ostajal pri nevtralnem izrazu »platformno delo« in občasno morda »delo na zahtevo«, a velja omeniti, da so predvsem v angleško govorečem svetu tovrstno delo v zadnjih letih označevali zelo različno. Ob izrazih, kot sta »ekonomija delitve« (*sharing economy*), ki se je nanašal predvsem na poslovne modele in organizacijske strategije, in »opravilna ekonomija« (*gig economy*), ki je k tematiki pristopal z vidika trga dela in ureditve dela, se je lahko sicer zdelo, da niso zares zadeli temeljnih značilnosti te oblike zaposlovanja. Oznaka »ekonomija

zaposlitvenega odnosa. Platformno delo je uveljavljen izraz za delo, ki ga delavci opravljajo s pomočjo digitalnih platform, torej »spletnih entitet, ki zagotavljajo digitalne storitve in proizvode«, s tem pa pospešujejo »interakcije med dvema ali več ločenimi in neodvisnimi nizi uporabnikov« (po ILO 2021: 33). Preučevati ga je treba v širšem kontekstu četrte industrijske revolucije oziroma digitalne revolucije, ki je vnesla nekatere spremembe tudi na polje ekonomije, s tem pa znova zamajala temelje našega razumevanja dela.

Pri platformnem delu gre po eni strani za nadomeščanje človeškega dela s strojnimi, po drugi za digitalizacijo proizvodov, digitalizacijo delavcev oziroma njihovega gibanja in vedenja na delovnem mestu ter onkraj in nenazadnje še za digitalizacijo dela oziroma selitev dela na digitalne platforme (Warhurst, Mathieu in Wright 2021: 179–181). Digitalne platforme so se sčasoma prebile v skoraj vse sektorje ekonomije, v osnovi pa lahko ločujemo med tremi tipi platform. Prve so takšni ali drugačni družbeni mediji, ki posameznim uporabnikom zagotavljajo digitalne storitve. Druge so razne spletne prodajalne in medorganizacijske (B2B) platforme, ki delujejo kot posrednice pri menjavi blaga in storitev. Tretji tip pa predstavljajo platforme, kot so Uber, Upwork, Glovo ali Wolt, ki posredujejo in pospešujejo izmenjavo dela med različnimi uporabniki, kot so podjetja, delavci in potrošniki (ILO 2021: 32).

Mednarodna organizacija dela se je pri svoji poglobljeni obravnavi platformnega dela leta 2021 posvetila dvema tipoma digitalnih delovnih platform: spletnim platformam, pri katerih delavci opravljajo specifična mikroopravila na spletu in torej na daljavo, ter lokacijskim platformam, pri katerih delavci opravila opravljajo na specifični fizični lokaciji, kot je značilno za razvažanje hrane. Ta dva tipa platformnega dela lahko razumemo kot eno ključnih značilnosti digitalne ekonomije. Poleg vrste brezposelnih in prekarnih delavcev, ki iščejo možnost (dodatnega) zaslužka, v platformnem delu pogosto najdejo priložnost tudi nekateri marginalizirani na tradicionalnih trgih dela, npr. begunci in migrantski delavci. Zaradi tega vlade nekaterih držav v razvoju veliko investirajo v digitalno infrastrukturo in v programe usposabljanja za digitalno delo, ki jih zagotavlja zasebni sektor. Še dodaten zagon in večjo vlogo v naši ekonomiji je pridobilo platformno delo z nedavno pandemijo (glej ILO 2021: 31).

Naj na tem mestu sprva opozorim, da večino platformnega dela pravzaprav predstavlja delo na daljavo, torej spletno delo. Pri tem gre v splošnem za ročno obdelavo podatkov, pogosto v

---

delitve« je bila namreč v večji meri primerna le za delo na spletnih omrežjih, pri razvijanju odprtokodne programske opreme in skupnostnih spletnih strani, kakršna je Wikipedia. Izraz »opravilna ekonomija« pa se sicer lahko nanaša tudi na zaposlitve pri Woltu, Glovu ali Uberju, a je pomemben poudarek, da je tovrstna ekonomija predvsem v državah v razvoju obstajala tudi že pred digitalizacijo in pred platformami. Koncept »nastopa« oziroma »opravila« ne zadeva le sodobnih oblik zaposlitev, ki so v osnovi organizirane okrog platform. Poleg tega izraz »opravilna ekonomija« insinuira, da so delavci pravi podjetniki, ki se lotevajo določenih nalog, s tem pa niso podrejeni naročniškemu podjetjem. Tudi digitalne »platforme« so v osnovi namenjene zelo različnim aktivnostim, od družbenega mreženja do prodajanja, oddajanja ipd., a predstavljajo podlago tudi obliki dela, ki jo obravnavam na tem mestu. Platformo, ki ponuja delo, bom na tem mestu občasno imenoval »platformni delodajalec«, a je ključen prav poudarek, da platformni delavci niso zaposleni, ampak zgolj samozaposleni (več o izrazoslovju npr. Kenney in Zysman 2021: 201–2; das Acevedo 2021: 8–9).

podporo umetni inteligenci do bolj učinkovitega nadaljnjega delovanja. Platforme »množičnega dela« (*crowdworking*), kot je npr. Amazonov *Mehanski Turek*,⁸² s pomočjo množice nizko plačanih delavcev po svetu pravzaprav omogočajo tekoče delovanje digitalnega sveta, denimo s tem, ko pomagajo optimizirati robotsko prepoznavanje slik, transkribirati posnetke, prevajati besedila, pisati opise proizvodov za spletno prodajo, označevati žaljive vsebine ipd. *Mehanski Turek* povezuje iskalce dela s platformnimi delodajalci, ki jih imenuje »zahtevniki« (*requesters*). Med tovrstnimi delodajalci najdemo tako družbene medije kot vojsko, delavci pa pogosto niti ne vedo točno, za koga pravzaprav delajo. V glavnem postanejo komponente v računalniškem procesu, s tem pa njihovo delo ostane skrito (glej Jones 2021: 65).

Pri nas sicer tovrstnega dela skozi pogovore z znanci in neznanci nisem zaznal veliko, a dopuščam možnost, da ga v zasebnosti sob (mladih) brezposelnih ali prekarno zaposlenih kljub temu ni malo. Med devetinštiridesetimi državami, ki so v času pisanja teh stavkov vključene v Amazonov sistem platformnih delodajalcev,⁸³ že nekaj časa najdemo tudi Slovenijo, glede platformnih delavcev pa Amazon niti nima omejitev. Tu je sicer nujen še poudarek, da gre pri teh mikroopravih v veliki večini primerov za nizko plačano delo, ki zelo težko predstavlja način preživetja. Osnova tarifa za opravljeno opravilo je pri Amazonu le 6 \$, pa opravilo vsaj sprva najbrž zahteva nekaj ur dela, kar pomeni, da gre verjetno večinoma zgolj za stranske ali začasne načine zaslužka.

Drugačno, precej večjo vlogo pa ima v naši ekonomiji in družbi tisti tip platformnega dela, ki je vezan na lokacijo, torej predvsem razvažanje hrane. To delo je pri nas že zelo razširjeno in predstavlja relevanten delež novih zaposlitev, saj običajno ne zahteva posebnih kompetenc, hkrati pa je tudi dovolj plačano, da lahko delavcem zagotavlja preživetje. Ko je Oskar odprl samostojno podjetje, se je kot prva možnost ponujala spletna platforma, za katero je hitro začel razvažati hrano, in pri tem ni videl večjih težav, sploh ker je naletel na nenavadno obdobje:

Odpru sem espe in pač prvo, kar je padl, je blo razvažanje hrane. Sem bil dostavljavec. In to je blo prvo, glih pred korono, 2020, januar. Marca se je začela korona in je blo ful ... sem mislu, da bo pač ful problem, ampak je v bistvu blo ful dobr. Ker na cesti smo bli sam mi pa policaji in je blo ful dela. Sploh april je blo ful dela in sem ful zaslužu. Glede na ure. Ne vem, povprečno je 7-8 na uro, aprila sem pa dubu 12. Res je blo dobr.

---

⁸² Poimenovan po znamenitem šahovskem »stroju«, ki je v 18. stoletju premagoval nasprotnike po Evropi, a se je pozneje izkazalo, da se v njem vendarle še vedno skriva – človek. *Mehanski Turek* kljub temu predstavlja že kot prikaz prepletenosti strojnega s človeškim relevantno omembo v orisu razvoja evropske avtomatizacije (glej npr. Schaffer 1999).

⁸³ Seznam držav dostopen na: <https://www.mturk.com/help> (decembra 2023).

Oskarju se je platformni način dela v smislu lastnega upravljanja delovnega časa pravzaprav zdel skoraj idealen, hkrati pa je to delo razumel kot neke vrste varnostno mrežo, v katero se lahko ujame samostojni podjetnik, ko mu pri drugih zaposlitvah ne kaže najbolje:

Idealno je v tem smislu, da če vse propade, tisto lahko vedno delaš. Nekje ni strank, ni projektov, to vedno laufa [...] Tam je app, si se dau online in že ti iščejo algoritmi, že delaš. Freelancer v nulo [...] Ko sem tam kaj zgubu, sem to dal. Ali pa tud nisem, sem si vzeu frej. Tko da ... idealno bi bilo v takem smislu, kokr je to. Da je vedno delo, ti se pa vključiš, kadar ti paše.

Ko sem Oskarja vključil v svojo raziskavo in z njim opravil prvi intervju, sicer ni več delal kot dostavljavec hrane, kar pomeni, da mi je lahko pripovedoval le za nazaj. V tem pogledu morda niti ni več najboljši kandidat za pripovedovanje o platformnem delu, a je po drugi strani prav ta prehodnost in fluktuacija tipična za platformno delo. S tem je lahko tudi kazalnik smernic v sodobni ureditvi zaposlovanja in nenazadnje smernic v delovanju posameznikov.

Lahko sklepamo, da platformno delo mlajšim delavcem in predvsem brezposelnim deluje privlačno prav zaradi svoje fluidne, neobvezujoče narave, ob kateri je večina tovrstno zaposlenih prepričana, da se bo s tem ukvarjala le krajše, vmesno časovno obdobje. O platformnem delu je v obdobju samostojne podjetniške »brezposelnosti« premišljeval tudi Tomaž, ki se je ob pomanjkanju prihodkov že pozanimal o pogojih platformnega dostavljalskega dela in je v njem videl določene prednosti, predvsem zaradi fleksibilnosti in tudi solidnega plačila. Pozneje, ko je začel redno delati kot fotograf, je sicer priznal, da mu tovrstno delo ne bi zares ustrezalo: »*Js nisem za to, edina plus točka je bila to, da bi lahko v avtu to delu. Malo si daš muske, pa pozabiš na stvari.*« Nasploh gre pri platformnem delu torej za dokaj nepriljubeno delo, ki se ga delavci lotijo predvsem v primerih, ko so v to bolj ali manj prisiljeni.

Da se tega dela ni lotil zaradi svobode, ki jo ponuja, ali zaradi drugih ugodnosti, ampak ker »*ni videl druge izbire*«, je priznal Damjan, ki je imel sprva do tega »*blazen odpor*«, zaradi česar je potreboval nekaj mesecev, da se je »*fizično pripravil*«, ker je bilo, kot je opisal, »*kot da grem, ne vem, v nek underground, res čist zadnja stvar*«. Damjana je kot uporniško dušo od tovrstnega dela dodatno odvrčalo pretirano promoviranje tovrstnega dela, kot ga je občasno opažal v javnem diskurzu, zato ga je pomirilo, ko mu dva znanca, s katerima se je dobil, da mu opišeta to delo, nista »*delala pretirane reklame, kok je to dobr, pa kok se služ*« in sta mu razložila, da »*sej kot šiht je beden, ampak nč posebnega, pa od nečesa morš žvet*«. Damjan je torej to delo

jemal kot začasno samozaposlitev, s katero se bo nekaj časa preživljal, možnosti za samouresničevanje pa v njej ni iskal. Še najprijetnejši element tega dela je videl v vožnji s kolesom: »*Biciku sm pa itak že mel, pa sm se rd furu, pa mi ni problem to počet.*«

Tudi ta vidik pa lahko prinese svoje težave: ko sem se z njim prvič dobil na kavi pred začetkom delovnega dne, je med najinim pogovorom dolgo krpal in nato polnil zračnico svojega kolesa, ki mu je prejšnji dan med delom počila. Videti je bilo, da je tega že vajen, in tudi pozneje mi je pripovedoval, da do podobnih težav pri redni vožnji prihaja kar pogosto. Tudi ko mu je delo lahko delovalo prijetno, so bile ves čas prisotne dodatne težave, ki že predstavljajo izraz nepravilne delitve pravic in obveznosti pri tovrstnem delu.

7.1.3 Nestandardna zaposlitev kot težava, kot nevarnost – kot prekarnost

Pri platformnem delu se v prvi vrsti izkaže kot problematično že potiskanje delavcev v samozaposlitev, s čimer se platformni delodajalec odveže nujnosti zagotavljanja socialnih, delavskih pravic in prispevkov, lažje pa tudi prekine sodelovanje. Če delavce interpretiramo kot samostojne podjetnike, s tem izgubijo delavske pravice, ki so plod dolgoletnih delavskih bojev. Da je problematika pereča, je nedavno potrdil že Odbor za zaposlovanje in socialne zadeve v Evropskem parlamentu (EMPL 2023), ki je med drugim ugotavljal, da je (vsaj) vsak peti platformni delavec napačno klasificiran kot samozaposleni.⁸⁴

Iluzija samostojnosti in neodvisnosti je pri tem porušena že zaradi delovanja algoritemskega nadzora nad delavci in njihovim gibanjem (po Warhurst, Mathieu in Wright 2021: 183) oziroma zaradi tistega, kar je sociologinja Alexandra Ravenelle (2019: 15) imenovala »tehnološki panoptikon«, pri čemer se podatki o delavcih tu zbirajo ves čas. Vozniki in dostavljavci so namreč kljub statusu samostojnega podjetnika odvisni od tehnologije in od podjetja, ki tehnologijo oziroma aplikacijo nadzira. Uber denimo spremlja produktivnost voznikov, beleži podatke o njihovih poteh, zaslužkih in porabljenem času, s tem pa računa tudi njihov delovni čas. Ključna podrobnost, ki voznike Uberja in Wolta ločuje od neodvisnih podjetnikov, pa je verjetno ta, da so podvrženi standardiziranemu določanju cen.

Antropologinja Deepa Das Acevedo (2022: 234) je pri svoji raziskavi platformnega dela poudarila tudi, da so zgolj redno zaposleni deležni zaščite pred diskriminacijo in nadlegovanjem, da lahko samo zaposleni sodelujejo v delodajalčevih zdravstvenih, dopustniških in pokojninskih shemah, da je samo za zaposlene ženske zagotovljena ista plača

---

⁸⁴ Po Evropi se sicer že vzpostavlja sodna praksa njihove preklasifikacije v zaposlene delavce.

kot za moške ter da je samo za zaposlene zagotovljena zaščita, ko se vključujejo v sindikalne aktivnosti. Alexandra Ravenelle (2019: 202) je kot še eno preprosto merilo, ki delavca ločuje od neodvisnega samozaposlenega, predlaga »merilo časa«: »Če delovni čas narekuje zaposlovalec ali trg, potem delavec ni neodvisen in samostojen.«

Kot bomo videli ob pripovedih mojih sogovornikov, je delovni čas pri platformnem delu na prvi pogled res povsem v domeni delavca, a se pri tem hitro izkažejo določene pasti, ob katerih delavec ne more več izbirati povsem svobodno. Glede razlik med zaposlenimi in neodvisnimi pogodbeniki sicer obstaja precej nestrinjanja, tako da so raziskovalci predlagali še kategorijo »odvisnega delavca« oziroma »pogodbenika na zahtevo« (o tem Ravenelle 2019: 198).

Pri tem velja opozoriti, da so težave, s katerimi se soočajo platformni delavci, v veliki meri značilne za širši spekter samozaposlenih. Tudi ti so namreč v samozaposlitev pogosto tako ali drugače prisiljeni, pogosto prav tako ne morejo upravljati svojega delovnega časa, oteženo je njihovo kolektivno pogajanje ipd. Ker delavčeva pogodbeni ureditev v veliki meri določa njegove pravice in dolžnosti, ima torej napačna oziroma krivična določitev statusa velike implikacije. Družboslovna teorija in delovno pravo za samozaposlene, ki vse ali pa vsaj večino svojega dela opravijo po naročilu le ene stranke ali majhnega števila strank, s katerimi so v neenakopravnem razmerju in od katerih so torej neposredno odvisni za preživetje, uporabljata izraz »odvisni samozaposleni«⁸⁵ (več o tem Muehlberger 2007: 3–5).

Podoben je tudi koncept »navidezno samozaposlenih«.⁸⁶ Ta označuje osebe, ki delajo po pogodbi civilnega prava, vendar so okoliščine, v katerih opravljajo delo, podobne delovnemu razmerju. To pomeni, da samozaposleni delo opravlja sam, za plačilo in nepretrgoma, po navodilih in pod nadzorom delodajalca in pogosto kar v prostorih delodajalca z njegovimi delovnimi orodji (Breznik in Čehovin Zajc 2021: 44). Mednarodna organizacija dela navidezne samozaposlitve uvršča še v spekter prikritih zaposlitev. Prikrita zaposlitev ima po definiciji vse elemente odvisnega meznega dela, vendar jo delavec opravlja na drugih (napačnih in nezakonitih) pravnih podlagah (kot so samozaposlitev, študentsko delo, podizvajalstvo itn.). Eurofound delovna razmerja te vrste označuje za »goljufiva dela« in jih ločuje od neformalnega dela, torej »dela na črno«, saj prikrita zaposlitve imajo neko vrsto pravne podlage, čeprav napačno, medtem ko neformalno delo ni pravno formalizirano (po Breznik in Čehovin Zajc 2021: 34). Statistike za Slovenijo kažejo, da se tudi v zadnjem desetletju število navidezno

---

⁸⁵ Zakon o delovnih razmerjih (ZDR-1, 213. člen) govori o »ekonomsko odvisnih« samozaposlenih in jih definira kot samozaposlene, ki najmanj 80 odstotkov svojih letnih dohodkov pridobijo od istega naročnika.

⁸⁶ Hkrati z navideznimi samozaposlitvami velja biti pozoren še na koncept »solo samozaposlenih«, torej takšnih, ki nimajo podzaposlenih. Nekatere definicije solo samozaposlenih so sicer ožje in vezane na dodatne kriterije, kot je to, da samozaposleni ponuja le lastno delo (znanje in veščine) ter ne prodaja blaga ali da se ukvarja s storitveno dejavnostjo ali intelektualno storitvijo (Van Stel in de Vries 2015: 78–79).

samozaposlenih skoraj ves čas zvišuje. Tudi nova pooblastila inšpektorata za delo, ki lahko od leta 2017 od podjetja zahteva, da z navidezno samozaposlenim sklene delovno razmerje, niso imela posebnega vpliva na njihovo zmanjšanje (o tem Breznik in Čehovin Zajc 2021: 45).

Pomemben dejavnik uspeha širitve nestandardnih zaposlitev poleg krhanja delovnopravne zakonodaje gotovo predstavlja njihovo uspešno promoviranje v medijih in širšem javnem diskurzu. Na ta način v zadnjem obdobju delujejo predvsem platformni zaposlovalci, ki pri novačenju novih delavcev pogosto navajajo delavske zgodbe o uspehu, o visokih zaslužkih in fleksibilnem delovnem času. Podobno pozitivno podobo tovrstnih zaposlitev občasno širijo tudi nekateri zaposleni ali pa predvsem tisti, ki so z zaposlenimi v bežnem stiku, a se ob delu delavcem hitro pokažejo tudi manj ugodne plati tega dela in oprijemljive posledice delovanja onkraj pravil delovne zakonodaje. Delavske pravice pri sodobnih oblikah zaposlitev, kakršna je platformno delo, pravzaprav spet v večji meri postanejo predmet »delodajalčeve« izbire. Po eni strani je težava torej že sam zaposlitveni status, s katerim delavci izgubijo socialno zaščito delovnega razmerja, po drugi strani pa je tudi delo samo pogosto nestalno, prihodki so nizki, delovni pogoji pa neustrezni oziroma celo nevarni.

Manj kot se to zdi na prvi pogled, je fleksibilen že delovni čas, saj dostavljavec nima vedno povsem odprtih rok, kdaj lahko dela, hkrati pa se ne izkažejo vse ure za enako dobičkonosne. Oskar je ob platformnem razvažanju hrane večkrat doživel pomanjkanje strank, sploh ker je nekaj časa vozil v Kranju, kjer je bilo na razpolago manj dela in se je znalo zgoditi, da je tudi po pol ure čakal v avtu, pri tem pa seveda ni služil. Ena izmed platform naj bi bil sicer vsaj glede izbire delovnega časa res povsem odprta, za drugo pa mi je Damjan tudi v tem kontekstu predstavil drugačno izkušnjo, saj obstajajo »restriktivna pravila«, ob katerih »ne morš kr svobodno delat, ampak se morš vnaprej pisat, pa pol neke kazni dobivaš«.

Čeprav lahko načeloma delaš, kadar želiš, to v praksi nekaterih platform torej ni povsem res, ampak je možnost izbire terminov odvisna od delavčeve »ocene odličnosti«: »Če ne delaš, ti pade ocena. K ti pade ocena, to pomen, da si bolj omejen pr izbiranju urnika.« Oziroma, kot je lepo povzel eden od Damjanovih kolegov: »Lahko delaš, kadar hočeš, pod pogojem, da delaš skos.« Do podobnih ugotovitev raziskave prihajajo tudi v tujini. »Delavci« platforme Uber si lahko sami izberejo, kdaj bodo aktivni, in na ta način izbirajo svoj delovni čas, a imajo v času svoje aktivnosti obvezo sprejemati stranke, kar se potem beleži kot njihova »stopnja sprejemanja«. Če aplikacija ugotovi, da voznik redno ne sprejema zahtev za vožnje, je lahko začasno izpisan iz aplikacije. To pomeni, da vozniki v vmesnem času, ko čakajo na stranke, ne morejo zares opravljati drugih aktivnosti, s tem pa so prepuščeni povpraševanju strank (po Warhurst, Mathieu in Wright 2021: 183–184).

Nestanovitnost in nejasnost delovnega časa sta v prvi vrsti problematični zato, ker neposredno vplivata tudi na delavčev prihodek. »Plača« platformnega delavca je že v osnovi izredno variabilna in odvisna od delavčevih opravljenih ur oziroma opravil (dostav), hkrati pa niti ni vedno le v domeni delavca, ampak je odvisna tudi od zunanjih okoliščin. Oskarju se je nasploh zdelo, da je tovrstno delo plačano premalo, predvsem ker je hrano razvažal z avtom in bi moral »vozit 10–12 ur, če bi hotu dobiti neko normalno plačo«, hkrati pa niso vse ure v delovniku enako produktivne, saj je recimo v obdobju med kosilom in večerjo naročil precej manj. Tudi ko sem ga vprašal, ali bi ga zanimalo kdaj »delati« za Uber, je hitro ocenil, da je vožnja avta prevelik strošek in da si ga z razvažanjem ne bi pokrnil. Damjanu so po drugi strani nekaj časa (in denarja) vsake toliko ukradle težave s kolesom ali pa zdravstvene težave. Kljub tovrstnim težavam ali pa prav zaradi njih so sogovorniki še vedno čutili implicitno notranjo prisilo, da bi delali več in na ta način več zaslužili. V tem precepu je bil Damjan večkrat, a je prepoznaval tudi nevarnost tovrstne miselnosti, saj se ob več dela pogosteje zgodijo tudi nesreče, zaradi katerih je bilo, če ne drugega, njegovo kolo pogosto na servisu.

Če je konflikt med vrednotami ali pa cilji nadrejenih in vrednotami ali pa cilji delavcev glede dela in prostega časa pri standardnih zaposlitvah zunanji, pri samozaposlenih v večji meri postane notranji (glej npr. D'Andrade 2008: 137), kar zahteva več refleksije, preračunavanja in prevrednotenja. Ko je ob popravljanju zračnice Damjan približno računal, koliko želi mesečno zaslužiti, je opazal, da ga okvara kolesa kaj hitro vrže iz tira:

Zdej, če mi tega ne bo ratal zrihtat, sem ob 50 €. Sicer nism ob nč, ampak po moji računici 50 manj. Dvakrat morm plačat. Najprej mi je strošek, da popravim, pol mi je pa še strošek, ker ne delam. Sej to ni strošek. Ampak razmišlaš o času, ko ne delaš, kot strošku [...] Bajk je blo večkrat dat na servis. To bi blo lepo, če bi oni kril. To bi se mi zdel fer.

V tem se torej lepo kaže vpliv tovrstnega načina plačevanja dela na delavčevo dojetje časa in denarja oziroma povezave med njima. Vsakršna težava, ki se pred začetkom dela morda niti ne zdi realna možnost, se v delovnem procesu izkaže kot potencial za izgubo. Damjan je tako ugotavljal, da prihodek ob koncu meseca ni tako visok, kot bi morda pričakoval, in da mu po plačilu prispevkov za samostojno podjetje ne ostane prav veliko, čeprav natančnih podatkov o svojih prihodkih niti ni vedel:

Pa recimo, lahk bi reku, da ne bi delu tega za minimalca, ampak fora je, da če minimalcu dodaš vse dodatke pa regres, ne vem, če že zdej ne delam za minimalca al pa še manj. V

bistvu sploh ne vem, za kok delam [...] Izplačilo je sam, kok si dubu od dela, ni nč družga, kar je ponavad vključeno v plačilo. Ti dobiš plačilo, pa odšteješ stroške, pa vmes pozabš, da si ga mogu pelat še na servis. Take stvari, stroški, ki so povezani z delom, pa ne zgedajo kot stroški, povezani z delom.

Težavo v osnovi predstavljata že opisani nestalnost in variabilnost prihodka, tisto, kar imenujemo tudi »skrita neenakost«, torej stopnja, do katere delavčev dohodek skozi čas niha. To je lahko posledica sezonskih sprememb ali pa razlik v delu med tedni in preprosto manjšega števila opravljenih ur (glej npr. Ravenelle 2019: 176). Kot sta opisovala Oskar in Damjan, na vse to vplivajo tudi dnevne razlike, razlike med mesti, težave z delovno opremo, zdravstvene težave, prometne in vremenske razmere itd. Ob teh težavah so za platformne delavce pogosto značilna velika nihanja v motivaciji za delo. Ker tako delo pogosto ne ustreza pričakovanjem, so delavci večkrat v precepu, ali naj delo še nadaljujejo ali naj si poiščejo drugega. Oskar je platformno delo opustil, ko je pridobil dovolj drugih rednih dohodkov, Damjan pa je bil v obdobju moje raziskave ves čas na robu odstopa od sodelovanja. Njegova angažiranost je ob tem nihala tudi v skladu z letnim časom, saj je ugotavljal, da je poleti tovrstno delo manj prijetno in manj dobičkonosno, zaradi česar je bolj smiselno živeti od prihrankov. Kljub temu je tudi sam ugotavljal, da njegovo platformno delo vendarle ni le kratka, bežna epizoda, kar se dogaja mnogim: »Vsi misljo, da vejo kok zaslužjo, pa ne vejo. Tko tud misljo, da je za kratek čas, pa velikrat ni.« Ob koncu mojega raziskovanja⁸⁷ je Damjan dejansko odstopil od sodelovanja s spletno platformo za dostavo hrane in zaprl samostojno podjetje, a je dotlej hrano razvažal kar dve leti, tudi v zadnjem obdobju pa je še počakal, da pride pravi trenutek oziroma da mine »sezona«.

V tem se torej že kaže kompleksna narava tovrstnih del, ki jih pogosto dojemamo kot zgolj prehodne, a se ta vmesnost večkrat dolgo podaljšuje v neke vrste trajno prehodnost, pa najsi gre za isto delo ali pa za prehajanje med podobnimi. Ker gre pri razvažanju hrane za sorazmerno neugledno delo, s katerim se delavci težko poistovetijo in okrog katerega težko gradijo svojo identiteto, že sami sebi večkrat pripovedujejo, da bodo kmalu počeli kaj drugega. Ker pa to delo vendarle ponuja sorazmerno lahek zaslužek in ker se »boljše«, redne službe zdijo težko dosegljive, izstop torej vendarle ni tako lahek. Hkrati pa tudi po samem izstopu to delo še vedno ostaja realna možnost in neke vrste varnostna mreža, kot mi je razlagal Oskar, ki je omenjal, da

---

⁸⁷ Sredi leta 2024.

ima pogodbe s platformnimi podjetji, s termami in z drugimi »zaposlovalci« še vedno odprte, kar so mu ob slovesu dali tudi vedeti: »Lej, ko boš ready, prid po opremo.«

Kot se kaže v pripovedih Damjana in Oskarja, sicer obstajajo razlike med spletnimi platformami za dostavo, kot gotovo obstajajo tudi občutne razlike med različnimi tipi platformnega dela, a se mi zdi kljub temu smiselno opazovati predvsem splošno krhanje delavskih standardov in nekdanjih parametrov delovnega procesa. Gre namreč za način dela, ki s svojo fleksibilnostjo in odprtostjo delavcem ostaja privlačen in tudi nagovarja nekatere delavske potrebe po usklajevanju poklicnega in zasebnega življenja, zaradi česar ni le ozko zamejen zaposlitveni pojav. Po eni strani so trenutno sicer še prisotne očitne razlike, ob katerih bi lahko za različne tipe zaposlitev skorajda veljale različne zakonodaje, saj je težko hkrati urejati ureditev delovnega časa, delovnega mesta, plačila ipd. za zelo različne delovne ureditve. Po drugi strani pa se denimo prakse ustvarjanja skrbno nadzorovanega, nestandardnega dela že širijo onkraj platformne ekonomije in so del širših premikov na trgu (glej Warhurst, Wright in Mathieu 2021: 191). V osnovi se mi zdi zato smiselno platformno delo preučevati v širšem kontekstu (prisilnega in navideznega) samozaposlovanja in širše destandardizacije zaposlovanja.

Pri tem je pomembno že ločevanje prave samozaposlitve od lažnih oziroma prisilnih. Pravo samozaposlitev prepoznamo po stopnji nadzora, ki ga ima delavec nad svojim delom, tako v smislu časa, kompenzacije kot tudi poteka delovnega procesa. Še dodaten kriterij pa predstavlja pogodbeni svoboda, s katero lahko samozaposleni delo opravlja, za kogar koli želi (Warhurst, Mathieu in Wright 2021: 185). Kot smo videli pri Damjanu in Oskarju, platformni delavec pri izbiri delovnega časa ni povsem svoboden, prav tako si sam ne določa vrednosti opravljenega dela ali pa načina dela. Pogodbeni svoboda sicer tu ostaja, a jo pri količini ur, ki jih morajo za preživetje opraviti platformni delavci, slednji težko zares izkoristijo za kaj več kot le občasna manjša dela, zaradi česar je Damjan kot glavno težavo tega, navidez povsem svobodnjaškega dela večkrat omenjal prav pomanjkanje svobode:

Čist tko osebno mi je pa to, da nimaš praktično nobene svobode pr tem, kok boš delu in to, da nimaš nobene besede pr recimo temu, kok si plačan. To je men psihološko stresno.

Ko sem ga natančneje spraševal o vidikih, v katerih se ne počuti svobodno, je omenjal še organizacijo dela, ki ni prepuščena njegovi presoji in se mu niti ni zdela najbolj smiselna:

V smislu, če je cilj ful dobr dostavt, pol to pomen, da včasih loh js mal po svoje kej nardim. Ampak app ti ne da svobode čist pr tem, ker ti določa točno zaporedje nalog in je to sam

tko mal demoralizirajoče. 'To bi js delu dobr.' Ne, to je tko narjen, da lahko vsak idiot to dela [...] Vsak šiht ma nek smisu, tud dostavljanje ma nek smisu, valda da, če ga že delaš, hočeš pač razmišlat o tem in ga opravljat dobro, valda ti pol pade dol, če je to organiziran tko, da vidiš, da sploh ni usmerjen v to, da bi opravljju dobr, ampak so drugi pritiski.

Čeprav je torej načeloma vedel, da bo moral naloge opravljati po nareku »delodajalca-algoritma«, ga je začelo to zaradi nekaterih nedoslednosti motiti, saj je opazal, da »*da delujejo po tržni logiki in ignorirajo to delavsko*«, poleg tega pa so pri tem »*nekonsistentni*«.

Ugotovimo torej lahko, da so za platformno delo značilne določene implicitne prisile in omejitve, ki ob površnem vpogledu v ta tip zaposlitev ne pridejo do izraza. Deepa Das Acevedo (2022: 237–240) je v svoji raziskavi pri delavcih v platformnem delu prepoznavala njihove predstave o treh tipih svobode: svobodni izbiri delovnega časa, svobodni izbiri načina dela in v teoriji tudi neomejeni višini zaslužka. Poleg tega tovrstni delavci pogosto zmotno verjamejo, da bi njihova redna zaposlitev delodajalcu omogočila dodaten nadzor in bi jim torej le škodila. Nenazadnje je pri mnogih prisotno mnenje, da delovna fleksibilnost ne bi bila kompatibilna s pravno ureditvijo redne zaposlitve. To smo lahko do neke mere videli tudi v prej navedenem Oskarjevem ali Tomaževem pripovedovanju o prednostih svobodnjaštva, kar sicer vsaj delno izhaja iz njunega poznavanja realne slovenske prakse in sorazmerne zaposlitvene rigidnosti. Tovrstna miselnost pa platformnim delodajalcem olajša obrambo pred pritiski delovne zakonodaje in delavskim sindikalizmom.

Das Acevedo (2022) je v tem prepoznavala delavsko razumevanje svobode kot »nevmešavanje« (*non-interference*), pri čemer gre predvsem za človeško nelagodje ob prejemanju in izvrševanju ukazov drugega človeka. Nadzor je najbrž večini še vedno bolj neprijeten, če je neposreden, medtem ko nas posredno, postopno nasilje zmoti manj. Kljub temu pa bi bilo treba svobodo razumeti tudi kot »nedominacijo« (*non-domination*), pri kateri ne gre zgolj za izvrševanje moči z vmešavanjem, ampak že za moč omejevanja delavske izbire.

Ključna je torej že sama moč discipliniranja, sploh ker jo lahko »delodajalci« tu izvršujejo po lastni volji in na nepredvidljive načine. Das Acevedo (2022: 240) je na podlagi tega ugotavljala, da platformno delo in podobne oblike zaposlitev na delavcih puščajo vrsto simptomov dominacije oziroma po Bourdieuju habitus dominacije. Platformni delavci, ki so z delovnimi pogoji nezadovoljni, imajo pri tem običajno v mislih širšo idejo svobode kot »nedominacije«. Ko se ljudje odločijo za ta tip dela ali pa o njem resno razmišljajo kot npr. Tomaž, imajo poleg hitrega zaslužka v mislih predvsem ta tip avtonomije, torej »nevmešavanje«. Dominacija se običajno kaže šele pozneje, ko so že vpeti v delovni proces ali tik pred začetkom, kot mi je

razlagal Damjan, ki je moral po odprtju svojega podjetja na začetek dela čakati dva meseca, »delodajalčev« odnos pa je pri tem opisal kot »*jebivetrski*«.

Že pred začetkom dela se torej kaže asimetričen zaposlitveni odnos, ob tem pa lahko že nastopi izguba, saj je treba kljub odsotnosti prihodkov plačevati prispevke za samostojno podjetje. Tudi pozneje je Damjana pogosto motilo prav to, da pri spremembah delovnega režima – svojemu samostojnemu statusu navkljub – ni imel nobene besede in da je nenazadnje verjel, da spremembe niso v njegovem interesu. Tak primer je bila že uvedba pogostejšega izplačevanja »plače«, kar se mu je zdelo kot »*nesmiselna sprememba*«, ki po njegovem mnenju gotovo ni izhajala iz interesa delavcev.

Warhurst, Mathieu in Wright (2021: 186) so v svoji analizi platformnega dela ugotovili, da lahko gre platformna fleksibilna ureditev le v dve smeri – v smer normalizacije ali pa v smer stopnjevanja. Normalizacija bi v tem primeru pomenila, da bi platformna podjetja sčasoma sprejela in privzela obstoječo delavsko zakonodajo ter se začela vesti kot druga podjetja. Stopnjevanje pa bi pomenilo še poudarjeno in ojačano vključevanje prakse algoritemskega upravljanja, a s tem dodatkom, da bi bilo delo dodatno avtomatizirano in bi voznike ali pa dostavljalce v večji meri zamenjali roboti in samovozeči avtomobili. V katero smer se bo razmerje nagnilo v prihodnje, bo odvisno od tržnega sprejemanja platformnega dela, od zakonske ureditve in nenazadnje od delavskih, sindikalnih pogajanj oziroma od delavskega boja, kot velja tudi za fleksibilne oblike dela nasploh.

V določenih poudarkih oddaljenega, algoritemskega upravljanja in v »povsem prosti« izbiri delovnika se platformno delo kaže kot povsem nova, sveža oblika dela, ki jo je smiselno obravnavati ločeno, kljub temu pa so načini izkoriščanja, omejevanja in nadziranja delovne sile načeloma podobni prej obstoječim in nenazadnje značilni za prisilne samozaposlitve.

Damjanu se razlika ni zdela bistvena in je morda lepo ponazoril širšo nevarnost uvajanja novih analitskih, etskih konceptov, ki ne odsevajo nujno delavske resničnosti: »*Ko si dostavljalc, v tem, te bo najprej zanimal, boš najprej vidu, ok tle neki ne štima, js sm v nekem odnosu in ni mi všeč, da nimam moči od njega in tle mi nč ne pomaga, če filozof temu vsemu reče mal drugač.*«

Če se nekoliko odmaknemo od koncepta »platformnega dela« in se vrnemo k širši »fleksibilnosti«, lahko prepoznamo nove oblike potencialne dominacije. Koncept fleksibilnosti sicer lepo zajame fluiden proces spreminjanja zaposlitvenih odnosov in je do neke mere torej uporaben za preučevanje sodobnega dela, a je hkrati ideološko obremenjen in izhaja iz systemskega ali pa delodajalčevega pogleda. Kot je zapisala antropologinja Christina Garsten (2008: 14–16), koncept fleksibilnosti, ki tovrstna dela pogosto kaže navzven kot precej privlačna, nasploh maskira svoj družbeni, odnosni značaj, saj lahko fleksibilnost razumemo le

v odnosu do nečesa ali nekoga drugega. Koncept nakazuje predvsem prilagodljivost ene strani v odnosu do druge, v idealnem primeru pa obeh. Pogosteje se je ena stran prisiljena prilagoditi drugi, kar pomeni, da fleksibilnost vključuje redistribucijo moči in delovalnosti.⁸⁸

Ker se je diskurz o fleksibilnosti vse bolj kazal kot orodje vladanja in so se z razraščanjem neoliberalizma čedalje bolj kazale tudi njegove negativne posledice, je prišla do izraza potreba po konceptu, ki bi razmere zajemal »od spodaj navzgor«. To vlogo zdaj nosi koncept »prekarnega dela« ali širše »prekarnosti«.

Z izrazom prekarno delo imamo običajno v mislih predvsem zaposlitve, ki so slabo in variabilno plačane, ki so negotove v smislu varnosti in trajnosti zaposlitve, nezadostno zaščitene z delovnopravno zakonodajo ter pri katerih ima delavec zgolj minimalen nadzor nad delovnimi pogoji.⁸⁹ V splošnem lahko kot ključno značilnost prekarnosti prepoznamo visoko stopnjo tveganj, ki jim je pri delu podvržen delavec, ne pa tudi njegov delodajalec (po ILO 2016: 18–19). Poleg tega je treba pojav prekarnosti nujno razumeti v zgodovinskem in geografskem kontekstu, pri čemer velja poudariti, da se sam izraz ni pojavil šele nedavno, ampak je bil vsaj v ZDA prisoten že v zlati dobi »standardnih zaposlitev«. Antropologa Herod in Lambert (2016: 4) sta ga zasledila že v nekem v članku iz leta 1952, ki je opisoval življenje nekega teologa in njegovo sprejemanje oziroma celo slavljenje težkih življenjskih okoliščin revnih. Da je nestabilnost zaposlitev in delovnih pogojev pravzaprav od nekdaj integralen del kapitalistične ureditve dela, je nenazadnje poudarjal že Marx, ko je pisal o kontinuirani ekspanziji ljudi, ki so potisnjeni v splošno tržno odvisnost, in je kot nujen element kapitalistične organizacije dela razumel »rezervno armado dela«, ki sama po sebi izvaja pritisk na mezdne delavce in vpliva na višino njihovih plač (Marx 1976: 798).

Kot je navedel Barbier (2013: 19), sta družboslovje in humanistika koncepta prekarnosti in prekarnega dela sicer privzela šele konec prvega desetletja 21. stoletja, ko so ga začele uporabljati tudi skupine aktivistov in radikalnih mislecev po Evropi in v ZDA. Ti so mu pridali politično konotacijo in ga prepoznali za enega ključnih simptomov sodobnega kapitalizma, s tem pa je postal tudi simbol upora proti zatiranju delavskih pravic. Že kmalu po tem je sledila diskurzivna eksplozija in koncept prekarnosti je z osredotočanjem na nizko plačane, nestabilne službe postal eden tistih, okrog katerih se vrtil največ družboslovnih raziskav ter razprav.⁹⁰

---

⁸⁸ Psihološki koncept, ki ga v angleščini imenujejo »agency«, sam prevajam kot delovalnost, če se kontekst nanaša na delo in zaposlitve, oziroma kot tvornost, če gre za širšo življenjsko dejavnost.

⁸⁹ Definicijo v tej smeri je denimo že konec osemdesetih let 20. stoletja postavil ekonomist Rodgers (1989).

⁹⁰ Evropski antropologi lahko pri tem opozorimo na iniciativo #PrecAnthro, vzpostavljeno na letnem srečanju Evropske zveze socialnih antropologov (EASA) leta 2016 in usmerjeno predvsem v opozarjanje na prekarno zaposlitveno situacijo v akademski sferi, a aktivno tudi širše.

Antropologinja Kathleen Millar družboslovne teorije prekarnosti v osnovi deli (2017: 2–3) na tri ključne struje oziroma na tri zorne kote. Bourdieu je pojav premišljeval z vidika delovnih razmer, torej krčenja delavskih standardov in pravic.⁹¹ Judith Butler je prekarnost zaposlitev preučevala kot del splošne ranljivosti človeškega življenja in socialne odvisnosti od drugih,⁹² v zadnjem obdobju pa je bila na tem področju najbolj odmevna teorija Guya Standinga, ki prekarnost razlaga kot socioekonomsko kategorijo oziroma kot razred. Prekariat, kot razred prekarcev imenuje Standing, po njegovo predstavlja nosilca radikalnih sprememb, saj gre za skupino ljudi, ki zahtevajo novo ter drugačno ureditev delovnih in zaposlovalnih razmer, ne le vračanje na staro (»standardno«) ureditev ali pa več spodobnih služb.

Kot so ob tem ugotavljali razni avtorji (npr. Neilson in Rossiter 2008: 65; Kwon in Lane 2016: 11; Parry 2018: 15; Palmer 2014: 44), obravnava prekariata kot razreda sicer morda v preveliki meri predvideva enotnost ali pa podobnost bivanjskih izkušenj prekarne delavce. Zavedati se je treba, da se ljudje s poklicno negotovostjo in fleksibilnostjo soočamo na zelo različne načine, hkrati pa je prekarno delo že samo po sebi zelo širok, ohlapen pojem, ki težko opiše specifičen način mišljenja ali življenja. Zgodovinar Brian Palmer (2014: 44) v Standingovi tezi, da se je z destabilizacijo zaposlitev razvil povsem nov razred, vidi tudi nepotrebno fragmentacijo. Palmer je poudaril, da je izumljanje novega razreda samo po sebi precej »ahistoričen argument«, saj je bilo delo vedno prekaren temelj življenja na robu razlastnitvenja. Izhajati bi morali torej iz tega, da so vsi proletarci prekarno zaposleni oziroma obratno: vsi, ki jih v življenju omejuje prekarnost, »so proletarci ali pa imajo interese enake razredu razlastnitvenih« (Palmer 2014: 57). S Palmerjevo tezo se lahko v večji meri strinjam, a želim biti pozoren tudi na »razredno zavest«, ki je pogosto »lažna«, zaradi česar je precej odvisno od razreda ali poklica, s katerim se ljudje identificirajo sami, na kar bom skušal v nadaljevanju še večkrat opozoriti.

Tudi Kathleen Millar je pisala (2017: 3), da je v tem kontekstu nevarno govoriti o razredu, saj s tem ustvarjamo iluzijo stabilnega, jasno zamejenega političnega subjekta. Bolj smiselno bi bilo po njenem k prekarnosti pristopati skozi premislek razmerij med prekarne oblikami dela in krhkimi, negotovimi življenjskimi pogoji ter preučevati, kako se prekarno delo in prekarno življenje artikulirata v specifičnem času in prostoru. Tisto, kar pri nekaterih pomeni predvsem izgubo in pomanjkanje, je lahko pri drugih pot k alternativnemu načinu življenja ali pa nameren odmik od liberalnih idealov. Ob prekarnosti se moramo torej vprašati, kako lahko kriza

---

⁹¹ V enem izmed svojih poznih del je Bourdieu uvajal izraz »fleksploatacija« (1998: 85–86).

⁹² Delovno prekarnost (*precarity*) je torej ločevala od splošne življenjske ranljivosti (*precariousness*). V slovenščini je izraz prekarnost/prekernost pri preučevanju dela že dodobra uveljavljen, dodatno pa bi lahko morda uvajali še izraz »prekariziranost« ali pa »prekarnostnost«.

plačnega dela in pomanjkanje poklicne identitete ter osnovne socialne varnosti odpira nove politične možnosti (po Millar 2017: 8).

Kljub nekaterim pomanjkljivostim koncept »prekarnosti« ostaja močno orodje analitičnega in aktivističnega spopadanja s splošnim kršenjem delovnih pravic in krhanjem zaposlitvenih standardov, pozorni pa moramo biti na raznolikost prekarnih izkušenj in pogojev. Nenazadnje so prekarnosti precej bolj izpostavljene določene demografske skupine in določeni sektorji dela (po ILO 2016: 18–20), kar napeljuje k intersekcijskim analizam. Mednarodna organizacija dela je denimo leta 2013 ugotavljala, da so mladi ljudje trikrat pogosteje brezposelni od starejših in so tudi nadreprezentirani v nizko plačanih, negotovih delih neformalnega sektorja (po Goddard 2017: 6), kar lahko vsaj delno pripišemo njihovem slabšem poznavanju lastnih socialnih pravic in njihovi manjši moči znotraj delovne ureditve. Destandardizacija zaposlovanja je torej problematična, prekarna predvsem v primerih, ko polne ekonomske, socialne in politične pravice – polni dohodek, socialna pomoč, kolektivno zastopstvo – ostajajo rigidno vezane na tiste službe, ki jih opravljamo za polni delovni čas in redno.

Moji sogovorniki so se načeloma ves čas zavedali pasti in nevarnosti tovrstnega načina dela, a je njihov odnos pogosto precej nihal med željo po redni zaposlitvi in zadovoljstvom s fleksibilno delovno ureditvijo. Tomaž je sicer rad poudarjal svojo nagnjenost do svobodnjaštva in s tem svojo averzijo do redne zaposlitve, a je v nekaterih obdobjih kljub temu prihajalo do izraza nezadovoljstvo z delovno ureditvijo. Slabo izkušnjo, ki je gotovo vplivala na njegovo dožemanje delovnih odnosov, je imel pred tem že z rednim, praktično vsakdanjim delom za enega izmed ljubljanskih muzejev, ko je šlo za tipično navidezno samozaposlitev oziroma za prikrito zaposlitev, ki ni bila pravilno ali zadostno pogodbeno urejena, zaradi česar je »*kot neki podjetnik*« občasno razmišljal celo o kazenski prijavi svojega delodajalca. Že v tem se sicer kaže tudi nekoliko nestanovitven odnos, saj Tomaž z nepravilno urejeno delovno ureditvijo načeloma ni imel težav, dokler so izplačila prihajala redno. Tudi pri večini drugih sogovornikov situacija običajno nikoli ni postala tako nevzdržna oziroma se nikoli niso počutili tako zelo izkoriščano, da bi naredili prelomen korak in stopili v spor s svojim delodajalcem. Do neke mere je to najbrž tudi značilnost prekarnega položaja na trgu dela, še bolj pa kulturniške scene, kjer je treba v želji po poklicnem napredku ob majhnem številu služb ves čas gojiti dobre odnose z različnimi deležniki in se tudi ob neprimerni obravnavi izogibati konfliktom.

Podobno je Tomaževo razpoloženje nihalo tudi pri njegovem novem osrednjem delovnem angažmaju, pri katerem je v prijetnih delovnih nalogah in v visokih izplačilih pogosto odkrito užival, občasno pa so ga še vedno s tira vrgli količina in oblika dela, ki so mu ga nalagali v

muzeju, »odpadniški« občutek, ki ga je pri svojem sodelovanju občasno občutil, pa tudi sam prihodek oziroma izpad prihodka:

Če jim rečem, da mam bolniško za en teden, mi odpadejo vsaj tri naročila za cca 400 €, pa si ne morem tega privoščiti ob tok nizkih prihodkih ... Da si na koncu izplačam 500 € plače. Ja kje pa živimo no, mater?

Skozi takšne pripovedi se je večkrat kazalo, da je prihodkovna nestabilnost zelo pogosto prisotna v mislih samozaposlenega in da je moral Tomaž v uspešnejših obdobjih pričakovati tudi potencialno slabša: »Ja, včasih je pa to pet ur na mesec, če je korona. Kaj boš pa pol?«

Tovrstne izkušnje so moje sogovornike večkrat pripravile k razmišljanju o drugačnih, manj fleksibilnih in s tem manj stresnih oblikah zaposlitve. Tomaž je v kriznih trenutkih večkrat razmišljal, da bi bilo bolje biti redno zaposlen s pripadajočimi socialnimi pravicami: »Dober eksperiment je ta espe, ampak enkrat bom mogu nehat,« mi je nenazadnje dejal ob neki priložnosti, a so takšna obdobja običajno trajala le krajši čas.

Prihodki so bili sicer pri večini mojih sogovornikov večino časa sorazmerno nizki in jim niso zares omogočali lagodnega življenja. Pri tem je bila pomembna olajševalna okoliščina tudi pri nekaterih samozaposlenih, podobno kot prej pri brezposelnih, lastniško, podedovano stanovanje ali pa celo bivanje v hiši s starši, kar se je vsaj v začetni fazi podjetniške poti tudi Tomažu zdelo najbolj smiselno. Oskar je v podobni smeri priznaval, da je bilo predvsem na začetku finančno precej težko in ga je reševalo predvsem bivanje pri starših. V nasprotnem primeru »bi bilo malo bolj kritično, ful ful ful več bi mogu delat«. Uroš pa je pri svojem novinarskem delu v nekem obdobju služil ravno toliko, da se je s tem lahko preživljal, predvsem ker je znal živeti poceni in je bival v hiši s šestimi sostanovalci, kar mu je omogočalo, da se je ukvarjal le s stvarmi, ki so ga zanimale. Tudi Jana se je morala soočiti s stroškom najemnine, a je z rednim prihodkom načeloma shajala, pa čeprav je bila v obdobju po izteku študentskega staža v dokaj nezavidljivi situaciji in je morala v lovu na svoje fotografske sanje kombinirati vrsto različnih, vedno bolj ali manj prekarnih in pogodbeno neurejenih »služb«, ki so vključevale vse od dela na tujo študentsko napotnico do dela po avtorski pogodbi, pa tudi do prijavljanja na druge razpise in nenazadnje pisanja magistrske naloge, kar lahko gotovo deluje kot neke vrste služba.

Tudi pozneje, ko se je vendarle nekoliko ustalila, odprla samostojno podjetje in se »redno zaposlila«, je bila praktično ves čas v precepu, ali je samozaposlitev zanjo pravi tip zaposlitve. Ker ji je delodajalec nalagal veliko dela, ji je namreč zmanjkovalo časa za druge projekte, s tem

pa je njena odločitev za honorarno sodelovanje delovala manj smiselno. Poleg tega je imela že od prej v sebi določen stran pred tovrstno zaposlitvijo:

A nej grem v to, kar sem rekla, da ne bom [...] Skrbelo me je bit to, prekarni samozaposleni človek, vsi me svarijo pred tem. Po drugi strani imam pa kr v redu naštiman tole, ker dobivam redno plačo in me ne rabi skrbet. Mati pravi, da ne dobivam ful bonitet, ki bi jih lahko.

V tovrstnih izjavah sogovornikov se spet kaže že prej omenjeno zavedanje o prekarnosti njihove zaposlitvene situacije, ki se jim morda v tem trenutku niti ne zdi nujno problematična, a se zaradi pritiskov okolice⁹³ in torej implicitno prisotnega kulturnega konsenza o »standardu« z njo težko zares zadovoljijo.

Nekoliko drugačen primer je Gorazd, ki je bil ves čas raziskave neformalno, neuradno zaposlen, a je bil pri tem zaradi količine dela občasno soočen s podobnim stresom kot pravi samozaposleni, hkrati pa je bil pri delu v kulturnem sektorju ves čas v stiku s prekarnostjo. Kot nekdo, ki ostaja nekje vmes in si načeloma želi redne zaposlitve, hkrati pa mu je ugodno ostajati neopredeljen, se je izkazal za sogovornika, ki redno preskakuje od ene skrajnosti k drugi:

Vsi ki so tkole sami svoji šefi, ponavad bistveno več delajo kot redno zaposleni. Reklama za svobodnjaško delo je vedno tko, fleksibilnost na trgu, sam svoj šef, blablabla, ne pove ti pa te druge plati, ful več dela, konstanten stres, ker si odvisen od projektov. Sploh če si v takem sektorju, kjer veš, da ni povpraševanja konstantno, ni par velikih strank [...] Pr temu, da delaš svobodno, se ti pa mogoče odpirajo neke priložnosti, ki se ti pr redni službi ne. Pri teh projektnih zadevah si ves čas mal živčen, kdaj bo nasledn projekt.

Poleg nižjega in predvsem bolj nestalnega prihodka ter odsotnosti prave socialne varnosti je v njegovem primeru prihajala do izraza tudi nedoročenost danega delovnega razmerja. To je sicer večino časa delovalo kot prijateljsko sodelovanje, a je občasno – denimo v primerih, ko je Gorazd kakšno sorodno aktivnost opravljal ločeno od »delodajalca« – lahko prihajalo tudi do nesoglasij, predvsem ker njun odnos formalnopravno ni urejen in je marsikaj prepuščeno sprotnim dogovorom.

---

⁹³ O spopadanju mladih z nerazumevanjem okolice in prejšnjih generacij bom več pisal še v osmem poglavju.

Gorazd je torej na neki način živel življenje samozaposlenega, a se je s prejetjem plačila na drugi račun namerno izogibal plačilu socialnih prispevkov, ki po prvem letu znašajo več kot polovico minimalne slovenske plače. Soočenja s tem prispevkom so se tudi nekateri drugi sprva nekoliko bali, kar je lepo izrazil Damjan, ki je bil glede tega kar nekoliko »paničen«, saj se je zavedal, da »morš 500 evrov pridelat, da sploh lahko začneš razmišlat o življenju«. Kljub temu je večina hitro zaslužila dovolj, da jih plačevanje prispevkov ni zares spravljalo v obup, morda presenetljivo pa je bila finančna situacija pogosto slabša pri tistih, ki so bili prispevkov oproščeni, torej samozaposlenih v kulturi. Ti so opazali, da opravljajo precej neplačanega in podplačanega dela, zaradi česar njihov mesečni prihodek še zdaleč ne odseva njihovega dejanskega dela. Lara je pri opisu svojega dela na področju umetnosti naštel cel kup zadolžitev in del, ob tem pa priznala, da še vedno zasluži sorazmerno malo. Poleg tega se ji je redno preklapljanje med različnimi opravili in deli za različne delodajalce zdelo precej stresno in dolgoročno težko izvedljivo: »Ne znam si predstavljat kako ... Ti moraš biti mentalno tudi blazno stabilen, ker gre za nastopanje tudi in ti gre ful energije za to.« Tudi leto pozneje se njena situacija ni bistveno izboljšala in je bil prihodek še vedno sorazmerno negotov in variabilen ter še vedno sestavljen iz vrste manjših različnih delčkov. Ko sva se nekega dne dobila ob koncu njenih delovnih obveznosti za tisti dan, je imela za sabo le dve uri dela:

Tole je vse, kar sem dons mela; zaslužila sem 2 x 18,55, kar je nič. Zdele sem dala mal na stran varovanje, od septembra. Ker sem v enem kosu, se pravi štiri ure oddelala, plačan si v galeriji 9 € za to, da čuvaš, ampak potem neki dobiš, konc mesca, če si priden, lahko tud 500 € ven dobiš. Ampak sem misla, da mi ne bo znesl. Ampak zdej sem se spet prijavla.

Ker gre pri samozaposlenih v kulturi večinoma za delo, ki jih veseli in kakršnega so si želeli opravljati, te pogoje dela vendarle sprejemajo. Kot je dejala Lara: »V primerjavi z večino ljudi, ki so redno zaposleni, sem pa vseeno jaz ena tistih srečnežev, ki uživajo v svoji službi.«

Negativni vidiki nestandardnega dela prihajajo na področju kulture, ki je izrazito prekarizirano, hkrati pa mnogim privlačno, torej še dodatno do izraza. V vseh sferah kulture so praktično ves čas prisotne finančne težave, ob katerih težko prihaja do sistemizacije novih delovnih mest, mlajši sodelavci pa so kot po pravilu prisiljeni v odpiranje lastnih samostojnih podjetij. Delež samostojno samozaposlenih je v kulturnem sektorju od nekdanj izrazito visok. Na ravni Evropske unije se denimo ta delež v zadnjem desetletju giblje okrog 31 %, a se postopoma viša. V Sloveniji pa ta delež narašča še precej bolj izrazito, saj je še leta 2013 znašal kakšnih 23 %, v zadnjem desetletju pa je zrasel do 31,9 %. Ob tem pa je delež samozaposlenih v kulturnem

sektorju ves čas predvsem precej višji od deleža samozaposlenih na trgu dela nasploh. Na ravni Evropske unije namreč ta delež meri 13,8 %, v Sloveniji pa le 12 %.⁹⁴

Samozaposlitev sama po sebi sicer še nič ne pove o posameznikovih zasluškah, a podatki Fursa tudi kažejo (po Berger 2022), da jih je med samozaposlenimi v kulturi s plačanimi prispevki v letu 2021 kar 29 % zaslužilo neto prihodek pod pragom tveganja revščine, povprečna plača samozaposlenih v vzorcu pa je bila 113 € nižja od povprečne slovenske plače. Ob tem so v raziskavah pri nas tudi že ugotavljali, da mora skoraj tretjina zaposlenih v kulturno-kreativnem sektorju svoje prihodke dopolnjevati z drugimi dejavnostmi (Kosi in Matjaž 2021: 15), hkrati pa neurejene delovne, ekonomske in življenjske razmere samozaposlenih v kulturi izrazito negativno vplivajo na njihovo ustvarjalnost (Ograjenšek 2019: 55), kar pomeni, da se bodo iz tovrstnih razmer vse težje izkopal. Kot je razvidno iz Larinih zgornjih izjav, ljudje pri tem pogosto nekoliko prilagajajo svoja pričakovanja in se privadijo shajati z nizko plačo.

Situacija na področju kulture je sicer težavna in zakoreninjena do te mere, da si mladi kulturniki že težko predstavljajo spremembe. Gorazd je bil bolj kot ne sprijaznjen s situacijo in je prepoznaval predvsem količino prostovoljnega dela, vloženega v kulturni sektor, ki ga po njegovem mnenju »vodi predvsem entuziazem«. Še bolj poglobljeno je o tem razmišljal Uroš, ki je opozarjal, da gre pri prekarnosti v kulturnem sektorju za globlje, strukturne razloge:

Po moje je to tko, kot je Avstro-Ogrska kriva, da mam tako železniško, kot jo mam, je pač tud sistem kulture kriv, da mam tako revščino na področju delavcev v kulturi. Zaenkrat res nimam druge opcije, kot bit samozaposlen v kulturi. NGO-ji nimajo dnarja, da bi dal keš, da bi najel enga kul piarovca, da bi delu stvari, s katerimi se ne da nobenmu ukvarjat [...] Se mi zdi, da so ene strukture podedovane za nazaj, zaradi katerih smo v kulturi obtičal v teh razmerjih. [...] Korenitih sprememb in občutka, da se da kej spremenit, js še nisem doživu.

Pozneje je Uroš opazal tudi spremenjene razmere na trgu kulturnega dela, predvsem kot krhanje ločnice med javnim in zasebnim, saj se mu zdaj zaradi koprodukcijskih sodelovanj ločnica zdi precej megljena, kar pomeni tudi prelivanje delovnih pogojev enega sektorja v drugega. Prav brisanje omenjene meje je denimo po Graeberju pomemben dejavnik razcveta birokracije in t. i. brezveznih služb. Hkrati Graeber opozarja tudi na naše razumevanje umetniških dejavnosti kot zadovoljujočih samih po sebi, zaradi česar smo za njih sprejeli nižje finančno vrednotenje.

---

⁹⁴ Vir: Eurostat (https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/CULT_EMP_WSTA/default/table?lang=en), september 2023. V to statistiko so sicer vključeni tudi s kulturno dejavnostjo nepovezani, podporni poklici v kulturnih institucijah, a to slike ne spremeni bistveno.

V kontekstu ustvarjanja vrednosti zdaj govorimo predvsem o podjetniških aktivnostih, o proizvodnji in tudi prodaji, bolj prijetnim in težjem ovrednotenim dejavnostim, torej npr. umetnosti, pa smo prepustili sfero vrednot (npr. Graeber 2018b: 203–204). Ker naša družba umetnost torej razume predvsem kot hobi oziroma prostočasno samouresničevanje, kolektivno sprejemamo njeno izrinjanje iz sfere »pravega dela«.

Kulturni sektor v tem smislu kaže slabo plat fleksibilizacije in destandardizacije zaposlovanja, saj praktično temelji na prekarnem, honorarnem delu, redne službe pa večinoma obstajajo kot težko dosežen privilegij izbranih oziroma izkušenejših. Kot je denimo razmišljal filozof Thijs Lijster (Rasterhoff, Schrijen in Lijster 2020), pa lahko v položaju kulture iščemo tudi potenciale preseganja škodljivih premikov v ureditvi dela, predvsem v smislu solidarnosti in povezovanja z drugimi sektorji. Prav kulturna sfera lahko služi kot model za razvoj alternativnih oblik organiziranja, kakršne so kolektivne zveze in samoorganizacije. Poleg tega lahko umetniki po Lijsterjevem mnenju uporabijo svojo kreativnost, da pripomorejo k preoblikovanju osebnih izkušenj v kolektivne, s tem pa povežejo samozaposlene in zaposlene v različnih sferah in državah. Morda se takšne besede berejo kot nekoliko iluzorne in ob težki situaciji pretirano optimistične, a se mi kot nastavek razmislekov o potencialnem preoblikovanju škodljive zaposlitvene ureditve kljub temu zdijo smiselne in morda celo nujne.

Izkušnje kulturnih delavcev nam lahko pomagajo razumeti tudi sodoben preplet delavca in človeka oziroma življenja in dela, s tem pa vpliv prekarne zaposlitve na širšo življenjsko situacijo. Prav ob intersekcijskem dožemanju in preučevanju prekarnosti kot splošne ranljivosti, ki se razteza daleč onkraj delovnega mesta in delovnega dne, se trenutno odpirajo nekatera ključna raziskovalna vprašanja. Kot je denimo zapisal Fernández Álvarez (2022: 144), ponuja širši pristop k prekarnosti antropologom analizo življenja in dela znotraj istega analitičnega okvirja.⁹⁵ Na ta način so funkcionirale tudi pogoste nedavne raziskave, usmerjene v države globalnega juga in v prekarnost migrantskih delavcev (npr. Chauvin 2016; Rothstein 2016; Pine 2017; Kesküla 2018), ki so kulturo v veliki meri preučevale skozi identitetno prizmo oziroma skozi vprašanja spola, starosti, etnične pripadnosti in razreda. Širok pogled, ki je manj usmerjen v samo delo, se lepo kaže v misli antropologinje Anne Tsing, ki je prekarnost definirala kot »življenje brez obljube stabilnosti« (2015: 2).

Sodobne feministične teoretičarke, denimo Silvia Federici in Paddy Quick, že nekaj časa poudarjajo, da kapitalizma ne moremo razumeti v celoti, če ga obravnavamo kot zgolj ekonomski sistem in skozi vidik delovnih odnosov, spregledamo pa načine, na katere njegov

---

⁹⁵ S čimer se nenazadnje vračamo k nekaterim raziskavam iz zgodnje faze razvoja antropologije, ki so se pri splošnem opisovanju načinov življenja določenega ljudstva zanimale tudi za delo (glej npr. Malinowski 2014 [1922]; Evans-Pritchard 1940).

akumulacijski nagon pravzaprav ohranja širša družbena reprodukcija sistema (po Collins 2023: 3). Preseči moramo torej povzemanje vse aktivnosti skozi interpretacijo tržne orientiranosti, kar reproducira »kapitalocentričen ekonomski diskurz« (po Gibson-Graham 2020: 16) in spregleda vrsto drugih družbenih praks.

Odločevalci na ravni EU in nacionalnih držav sicer pogosto promovirajo nestandardne oblike zaposlitev kot mehanizme za zmanjševanje brezposelnosti, predvsem pri določenih skupinah, ki so na trgu dela podprezentirane. Analize in raziskave pa večinoma kljub temu nakazujejo, da negativni učinki nestandardnih zaposlitev prevladajo nad pozitivnimi (glej O'Connor 2013: 58). Očiten izkaz tega je prelivanje nestabilne zaposlitvene situacije na raven posameznikovega telesa oziroma zdravja.

Samostojni podjetniki in drugi nestandardno zaposleni so običajno ob (kratkotrajnih) bolniških staležih ob del svojega prihodka, zaradi česar pogosteje delajo bolni. Raziskave so v preteklosti med drugim že kazale (Lipovec Čebren in Pistotnik 2015: 98–99), da je ena izmed posledic tovrstnih zaposlitev »razklenitev deljene odgovornosti delodajalca in delojemalca tudi na področju zdravstvenega zavarovanja« in »razkorak med predvidenimi prispevki za socialno varnost in dejanskimi prilivi«, kar je povezano z že omenjeno preveč razširjeno rabo in zlorabo nekaterih oblik samozaposlitvenih statusov oziroma pogodb. Tovrstne raziskave so bile sicer najpogosteje usmerjene v primere izrazite materialne ogroženosti in ranljivosti, v skrajno marginalizirane ali celo »hipermarginalizirane« (Comfort idr. 2015) skupine, v kakršne bi moje sogovornike težko strpali. Materialni položaj nekaterih pogosto res ni bil zavidanja vreden, a ni bil niti kritičen in je bil v marsičem podoben splošni populaciji.⁹⁶ A kot pomembna socialna determinanta zdravja se pogosto kaže že vsakršna zaposlitvena negotovost oziroma nestabilnost (glej npr. Galič 2025), kakršni smo v neoliberalizmu vsaj do neke mere izpostavljeni mnogi.

Ker so samozaposleni prisiljeni pogosteje delati bolni, so v takšnih obdobjih dodatno ranljivi in izpostavljeni dodatnim zdravstvenim zapletom, z vsako boleznijo ali poškodbo pa postaja ta način dela manj ugoden. V teh okoliščinah vsako delovno okolje nestandardno zaposlenega prinaša določeno tveganje oziroma deluje kot »okolje tveganja« (glej npr. Žikić 2006), saj je izpraznjeno institucionalne podpore oziroma zaščite. Izraziteje se ta ranljivost kaže pri tistih, ki so pri svojem delu izrazito mobilni in se hkrati nahajajo v izrazito prekarni zaposlitveni situaciji.⁹⁷ V tovrstnih okoliščinah se torej zdravstveno stanje pri mnogih slabša ali pa njihove siceršnje težave prihajajo bolj do izraza, kar je opazal tudi Damjan, ki je kronični pljučni bolnik.

---

⁹⁶ Hkrati se je večina k sreči izkazala za manj primerno populacijo za preučevanje poklicnih bolezni in drugih zdravstvenih vidikov zaposlitev in dela, kar je ob njihovi (sorazmerni) mladosti in neizkušeni pričakovano.

⁹⁷ Dodatno dimenzijo je ta tveganost dosegla v obdobju pandemije, ko so bili nekateri najbolj prekarno zaposleni najbolj izpostavljeni okužbi (glej npr. Collins 2023; za širšo sliko »ranljivosti in odpornosti v času pandemije« glej Lipovec Čebren 2023).

Ko se je njegovo razvažanje hrane zavleklo že v drugo leto in torej dlje, kot je načrtoval, je moral razmišljati tudi o zdravstvenih učinkih tovrstnega dela:

Delam že več, kot sem planiru, zaradi zdravstvenih težav pa ne bom mogu delat ful dolg. Bom mogu na neki točki preštet te svoje bolniške in zračunat, če se mi spleča [...] Ampak sezonski prehladi pa to, je vseen fajn, če nisi zraven še živčen, ker zgublaš dnar, za kazen, ker si prehlajen.

Tudi Tomaž, pri katerem sem že omenil občasne skrbi glede izpada prihodkov v primeru bolniške odsotnosti, je bil s svojo delovno ureditvijo najbolj nezadovoljen prav takrat, ko je zbolel, in je sprva kljub temu še vedno delal, kar pri njem vključuje tudi precej premikanja med muzeji in galerijami, pa nenazadnje tudi nekaj družabnosti, ki lahko zahteva del energije. Ko se mu je nato zdravstveno stanje poslabšalo in je obležal s pljučnico, je krivil tudi svoje delo: »*Js bi rad odležal, če sem bolan, ne pa da se morem opravičevati tem japi kustosom, da smrkam na odprtju razstave al pa da pozimi švicam kot nor, ker delam z vročino.*« Ni nepomembno, da se mu je pljučnica ponovila spet naslednjo zimo, kar je po mnenju njegove zdravnice lahko nakazovalo, da se pljuča v prejšnjem primeru niso v celoti zacelila. K tovrstnim ponovitvam zdravstvenih težav in potencialnemu preraščanju slednjih v kronične brez dvoma precej prispeva nizka socialna varnost samozaposlenih in njihova želja po čim hitrejši vrnitvi na delo. Kot je priznaval Tomaž, je imel občasno težavo odložiti in »izklopiti« delo, kar je sam videl kot odsev fotografskega ali umetniškega perfekcionizma, a lahko v tem razberemo tudi širšo, implicitno sistemsko prisilo k stalnemu dokazovanju in samoizboljševanju, saj na tekmovalnem sodobnem trgu dela (vsaj) samozaposlenim ves čas grozi nevarnost, da jih nadomesti kdo drug. S tem lahko povežemo še Janino ugotavljanje, da že ob odhodu na počitnice občuti »slabo vest« in da ji je odveč sploh skrbeti za lastno zdravje, saj bi lahko v tem času delala in pridobivala nove projekte.

Čez čas so postajali nekateri moji sogovorniki vse bolj zaskrbljeni zaradi zdravstvenih vidikov dela, pri čemer večina še ni prišla v stik z resnejšimi zdravstvenimi težavami, a so pogosteje razmišljali o njih. Večkrat so omenjali, da občutijo odsotnost varnostne mreže, ki bi jih varovala v času bolniških odsotnosti in pri tem ne bi bili na izgubi. Zaradi tega je Maša ves čas vedela, da na ta način dolgoročno ne bi rada delala:

Že zdej sem ful zmatrana. Pa ful me je strah, da bi se mi kej zgodil, tko, zdravstveno. Ker 30 dni, da dobiš bolniško, je kr velik. Sej mam nekaj prihrankov, ampak za ta nek princip

se mi gre. Med korono mi je šlo ful na živce, ko so stvari kar odpadale. Ampak, ja, ne vem, ne predstavlam si, da bi s tem tempom delala naprej. S tem lajfstajlom, velik večerov sem zuni. Ne vem, če bi si želela. Pa ta način dela, da skos neki gverilsko delamo na pol.

V takšnih pripovedih torej prihajata do izraza strah in tesnoba, ki lahko prevevata prekarno zaposlene ob razmišljanju o njihovi zaposlitveni situaciji in o delovnih razmerah. Četudi prekarno delo v določenem obdobju še ne kaže fizičnih oziroma fizioloških zdravstvenih posledic, so vsaj psihične zelo verjetno občutne že – ali pa predvsem – v zgodnji fazi delovne dobe in so težavne same po sebi (glej npr. Bentley, Baker in Aitken 2019), hkrati pa se slej ko prej prelijejo tudi na telesno raven.

Prekarne zaposlitve pravzaprav dodatno razgaljajo globoko prepletenost telesne in duševne dimenzije, ki ju nikoli ne moremo ločevati povsem ločeno, ob dodatnem krhanju meja med delovnim in prostočasnim ali pa med fizičnim in kognitivnim delom pa ta preplet postane še bolj očiten. To se je kazalo tudi pri Lari, ki je pri svojem kombiniranju del za različne delodajalce ves čas precej aktivna, kar ji je pogosto delovalo izrazito psihično naporno, hkrati pa je moralo pri tem tudi njeno telo marsikaj zdržati. Poleg izgube dohodka je omenila, da mora v času odsotnosti tudi sama poskrbeti, da delo nemoteno teče naprej in si torej najti menjavo. Ker je morala pri svojem vodenju po galerijah javno nastopati, je morala dodatno paziti še na svoj glas, kar ji je predstavljalo stalno skrb. Tudi sicer je Lara ves čas čutila stres tovrstnega načina dela, pri katerem je težko obdržati nadzor nad vsemi platmi življenja:

Jaz sem pa dejansko srečna, ampak je ta nesigurnost, ko morš zjutri vstat, pa za vodstva, pa »a boš ti zjutri doma, da pelješ Barta (psa, op. a.) ven«, pa luknja od stanovanja ... Pa če bi človek hotu družino met, otroke ... Kako boš karkol?

Kot dodaten dejavnik zdravja se v takšnih primerih torej kaže tudi stanovanjska situacija (glej npr. Bentley, Baker in Aitken 2019), hkrati pa je prisoten še pomislek o težavnosti potencialnega načrtovanja družine. Za tega lahko sklepam, da je bil vsaj v preteklosti pogostejši pri ženskah, ki so bile tradicionalno odrinjene v sfero reprodukcije, še danes pa jih trg dela pogosto obravnava skozi prizmo potencialnega materinstva. Pri svojih sogovornicah sem na tovrstne tematike sicer naletel zelo redko. V primerjavi z moškimi so nekoliko pogosteje omenjale vpliv prekarnosti na odnose z bližnjimi, a bi bilo tudi iz tega težko razbrati spolne razlike, saj so občasno govorile tudi o tem, da njihova zaposlitvena situacija in delovna ureditev celo bolj moti njihove partnerje. Pri Maši je denimo prelivanje zaposlitvene prekarnosti v druge

plati njenega življenja večkrat nakazalo ugotavljanje, da je njen fant nezadovoljen z njeno neorganiziranostjo, z njenim nepredvidljivim delovnikom ter z nedefiniranim dopustom, med katerim mora ona običajno še vedno delati.

Tudi spolna razmerja velja preučevati v kombinaciji materialnih okoliščin na eni ter miselnosti oziroma simbolnega na drugi strani (Vodopivec 2001b: 70). To velja tudi v kontekstu sodobnega nestandardnega dela. Še vedno ni izničena plačna vrzel med spoloma,⁹⁸ še vedno so ali pa so vsaj nedavno bile ženske tudi dvakrat pogosteje zaposlene prekarno (glej npr. Kretsos in Livanos 2016: 30), npr. v (neprostovoljnih) zaposlitvah za krajši delovni čas.⁹⁹ To je tradicionalno sledilo konservativnim pomislekom o družinski nestabilnosti (za oris britanskega kulturnega konteksta glej Kretsos in Martínez Lucio 2013: 110), hkrati pa ima zaradi »nižjega potencialnega zaslužka« žensk za družine neke vrste »ekonomski smisel« (po Blair-Loy 2003: 71). Tudi tovrstne neenakosti so dodatno prišle do izraza med pandemijo, ko sta se družinsko in delovno življenje dodatno prepletla ter so se zaposlitvene negotovosti dodatno križale z družinskimi obveznostmi (glej npr. Kosi in Matjaž 2021; Wolifson idr. 2024).

Sociologinja Mary Blair-Loy (2003) je položaj žensk na sodobnem trgu (podjetniškega) dela preučevala še na ravni miselnosti – kot nasprotje med vztrajnima in vplivnima kulturnima shemama družinske in delovne pripadnosti oziroma predanosti. S tovrstnimi kulturnimi shemami, ki v veliki meri zaznamujejo naše udejstvovanje v družbi, tudi delo še naprej ostaja uspoljeno (Blair-Loy 2003: 187), z reprodukcijo spolnih vlog pa se torej reproducira tudi neenakost (Blair-Loy 2003: 180). Ob tem je avtorica šele pri predstavnicah mlajših generacij zaznala več primerov uspešnega presejanja tega konflikta oziroma več skupne odgovornosti za družinsko sfero med očeti in materami. Gotovo lahko opazamo, da je v zadnjem obdobju tako pri standardih enakopravnosti na trgu dela kot tudi pri kulturnih predstavah o uspoljenih delovnih vlogah prišlo do določenih premikov, kar se morda tudi pri mojih sogovornicah kaže v opaznem ponotranjenju kulturne sheme delovne predanosti.

Širitev nestandardnega dela je torej do neke mere pripomogla tudi k večji enakopravnosti na trgu dela, a je ta enakopravnost pogosto precej krhka, pa hkrati vedno le delna in sproti rojeva nove spolno zaznamovane neenakosti. Že sama nestabilnost in nepredvidljivost, ki zaznamujeta nestandardne zaposlitve, sta lahko ob klasični delitvi družinskega dela za ženske izrazito moteči, saj bodo ob skrbi za otroke težje ostajale fleksibilne na trgu dela in bodo težje preklapljale med različnimi opravili.

---

⁹⁸ Po podatkih Statističnega urada Slovenije je leta 2022 znašala 8,2 %.

⁹⁹ Na območju Evropske unije je bilo na ta način zaposlenih 28 % žensk in le 8 % moških. Vir: Eurostat (<https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/edn-20230303-1>), december 2022.

Tudi v širšem smislu se je kot stresna za mojo sogovornike izkazala predvsem negotovost glede zaposlitvene in delovne prihodnosti ter tudi glede opravil, s katerimi bodo pri svojih različnih delih soočeni v prihodnje. Pri soočanju s stresnimi situacijami in sploh z njihovim prepoznavanjem so nasploh opisovali obdobje učenja skozi napake in torej preizkušanja takšnih ali drugačnih meja, a je bilo te pogosto težko najti in prepoznati vnaprej, ker za tovrstno delo in zaposlitve še ne obstaja dovolj implicitnih navodil in kulturnih tekstov. Za težavne in naporene so se v tem smislu večkrat izkazali že nejasni in vmesni zaposlitveni statusi oziroma že sama zameglitev meje med zaposlitvijo in brezposelnostjo.

Kot razloge za krhanje te, nekdanje ostrejšje ločnice je antropologinja Carrie Lane (2016: 20) v ZDA prepoznavala predvsem povečano pogostost menjavanja služb, spremenjene predstave o kariernem uspehu, povečanje kulturnih in socialnih prostorov za iskalce dela in nove diskurze o delu, ki se manj zanašajo na plačano zaposlitev. Ob tej normalizaciji prekarnosti, neformalnosti in rednega prehajanja med brezposelnostjo ter zaposlitvijo so se po mnenju avtorice (2016: 20) na neki točki v preteklih desetletjih delo, plača in identiteta vsaj delno ločili in torej eno ni več nujno v takšni meri vezano na drugo. Kot je ugotavljala predvsem za finančni in tehnološki sektor ZDA (2016: 31), pri sodobnih, neformalnih delavcih poklicna identiteta ni več odvisna od specifične zaposlitve, ampak se oblikuje skozi »protejsko« kariero, torej z rednim menjavanjem služb in delovnih aktivnosti, pa tudi z udeležbo na delavnicah mreženja ipd. Vse te smernice lahko opazamo tudi pri nas, a je pri nas zaradi močne socialne tradicije in prisotnosti ideje standarda kljub temu stigma še vedno zaznavna in »kameleonske« kariere še vedno nekoliko dojemamo kot anomalijo.

Tudi na tem področju je bila ločnica v preteklosti bolj očitna. Sociologinja Martina Trbanc (Trbanc 1989: 38) je ob koncu obdobja SFRJ denimo še poudarjala velik razmak med stanjema zaposlenosti in brezposelnosti, saj je takrat enkrat zaposleni posameznik načeloma tudi ostal zaposlen, dokler se ni med neaktivne umaknil sam. Po drugi strani pa so nestandardno zaposleni danes pogosto na robu brezposelnosti, poleg tega pa posamezniki med stanji brezposelnosti in zaposlenosti precej pogosteje prehajajo, kot se je pri mojih sogovornikih kazalo ves čas. Pri Maši so opravki in prihodki v obdobju, preden je postala redna honorarna sodelavka ljubljanske kulturne institucije, precej nihali, kar je že samo po sebi delovalo nekoliko naporno:

Januarja so me ful klical, pol me niso nič klical in sem že mislila, da sem se jim kaj zamerila. Pa tko ful random. Če nimajo časa, so tko, 'ej, a bi naredila press za tedva filma' [...] In me res kličejo za čisto bizarne stvari. Pa tud, kako se razporedijo stvari ... Predvidiš nek rok, ampak itak se pol neki zgodi [...] Me pa utruja, pa tega ne upoštevam

v svojem urniku za delo, npr. to: berem Nežino knjigo, pol naredim na Fb za revijo oglas, pol napišem tri mejle za koordinacijo nečesa, pol grem tečaj učiti in vsega tega ne znam vračunati, ker moja glava ni sposobna ves čas preklapljat.

Za moteče in utrujajoče se torej ne izkažeta le zaposlitvena vmesnost in nejasnost, ampak tudi preklapljanje med različnimi deli, pa četudi nas morda vsako izmed njih veseli. Nekateri veliko pozornosti namenjajo razvijanju stranskih dejavnosti in hobijev, s kakršnimi lahko morda tudi kaj zaslužijo, a je tovrstna delitev povsem drugačna od prisilne, pri kateri se moramo v želji po dopolnjevanju prihodkov posvečati bolj ali manj raznolikim delom, med katerimi občasno celo težko prepoznamo glavno. Tovrstno prisilo je čutil Tomaž, ki je svoje sodelovanje z enim od ljubljanskih muzejev ves čas dopolnjeval še z informatorskim delom za drugi muzej in na ta način dopolnjeval svoj osnovni prihodek, ker je čutil, da mora vedno imeti »nek bekap«. Podobno je ugotavljal tudi Uroš, ki mu je kombiniranje več vrst dela na neki točki postalo naporno, pa čeprav je šlo za dela, ki so si bila med sabo podobna in delno povezana:

Dve leti sem meu od dve do štiri službe, mene je ful začelo utrujati, to da moram misliti na vse. Poleg tega sem bil za vsako službo drugač plačan, praktično. Nekje je bil nek redon honorar, pa po kosih za kakšne oddaje, za drugo po kosih recenzije, pr tretjih na ure plačan, četrto na oddaje. Manevriranje med tem me je izčrpavalo. Po svoje se mi je kdaj hudo zdelo, da lahko delam od doma, pa iz domazga kavča, ampak v praksi pa ni bilo vredno. Na živce so mi šli različni načini plačila in dela. Rajš bi si pol tko razporedil, da bi bilo po dnevih, v ponedelk grem prvo, torek to, sredo to, četrtek spet prvo, petek spet neki. Tko k je bilo pa ponedelk prvo, torek morem pisati to recenzijo, sredo morm to pisati, pol morm končati to oddajo, pol morm za tm delati tok in tok ur v tistem dnevu, pa se mi je porušilo in šlo takoj v nasledn dan. V enem dnevu delati več stvari pa ne gre.

Zato je bil pozneje zelo zadovoljen, ko se je kot samozaposleni »redno zaposlil«, pri tem pa ga je že zanimala tudi opcija povsem prave redne zaposlitve. Lara, ki se kot samozaposlena v kulturi že več let preživlja prav s kombiniranjem različnih »služb«, si je prav tako želela čim prej preiti v redno zaposlitev, kjer bi še vedno počela podobne stvari kot zdaj, a bi zato »porabila manj energije«, saj ji ne bi bilo treba imeti vseh vidikov dela ves čas pod nadzorom in se ji ne bi bilo treba ves čas pripravljati na zelo različna vodenja. Precej je govorila o tem, koliko energije ji pobere kombiniranje različnih »služb«, med katerimi vsaka zahteva tudi svojo pripravo. Prav s tega vidika se ji njeno delo ni zdelo primerno ovrednoteno:

To je res žongliranje, dejansko. Ampak ne samo to, če imam jaz čas ... Mislim, jaz se moram pripraviti, jaz se moram dobro pripraviti, ne morem kar nekaj imet tam [...] Težko je žonglirati. Danes so me vprašali, 'Lara, ali imaš lahko vodstvo v petek, recimo?'. Ena institucija seveda ne ve za drugo institucijo, kaj imam jaz. Kako bom v petek imela najprej sestanek v eni galeriji, potem grem v drugo, imam vodstva v angleščini, potem imam spet v prvi vodstva eno za drugim. Bom vzela. Oni misljo, da imam samo tri vodstva, ampak jaz že od devetih tam v galeriji šopam svoje znanje. Na žalost vedno bolj ali manj gledam tudi na denar. A zmorem, da nimam kaj drugega takrat, še to in potem na denar. Večinoma bom vzela kakšno stvar, pa tudi če crknem.

Jana pa je različna dela omenjala že znotraj ene same »zaposlitve«. Ko je s sodelavko vodila modno znamko in prodajala lastne izdelke, je to naenkrat postalo tako razvejano, da sta morali ves čas opravljati veliko različnih opravil:

Problem je bil, ker je bilo ful preveč kompleksno in raznoliko delo, pa mi je zmanjkalo energije za to. Ker je bilo treba bit in na računalniku in pri šivalnem stroju in pri telefonu in na poti, na dobavi in je bilo pač preveč za normalnega človeka. Na ful malem skejlu je kul, če probaš pa malo več prodajat, je pa preveč. Sem ugotovila, da zdej to ni čisto zame tako delo. Rada bi imela v bistvu en normalen džob v kulturno-kreativnem sektorju. Drgač me zjebe to. Ta razkropljenost me ful zmede in pol nisem ful učinkovita [...]

Pri mojih sogovornikih se je kombiniranje različnih del in zaposlitvenih ureditev preprosto kazalo kot nujno in praktično neizbežno, a je slej ko prej izpadlo naporno, nenazadnje že zato, ker je bilo pred privzemanjem novih zadolžitev pogosto težko oceniti obsežnost dela, saj je šlo večinoma za precej nestandardizirana opravila. Do izraza je sicer občasno prihajalo tudi veselje do kombiniranja različnih opravil, a se je nabor del načeloma pri vseh sčasoma zožil na zgolj tiste, s katerimi so se v večji meri identificirali in se z njimi tudi preživljali.

Tudi nasploh so pri fleksibilnem delu negativni in pozitivni vidiki pogosto precej prepleteni in je med njimi le tanka meja, hkrati pa ne gre povsem spregledati vidika, da lahko rahljanje nekaterih zastarelih delovnih ureditev brez dvoma predstavlja tudi družbeni napredek. Zato se mi zdi nekoliko manj smiselno k tovrstnemu delu vztrajno pristopati izključno skozi vidik delavskega zatiranja, saj se v pogledih večine mojih sogovornikov, ki ves čas nihajo od zadovoljstva do nezadovoljstva, kaže precej kompleksnejša slika. Menim, da se lahko pretirano osredotočanje na koncept prekarnosti pri raziskavah pogosto izkaže za manj plodno, saj že sam

izraz »prekarno« mnoge ugotovitve glede vpliva zaposlitvenega tipa na kvaliteto življenja insinuira vnaprej. Poleg tega ga raziskave občasno aplicirajo na zelo različne tipe delovnih ureditev in s tem hitro izpadejo nenatančne. Strinjam se torej z avtorji, ki so do koncepta prekarnosti oziroma do njegove dosedanje rabe v družboslovju ter v vsakdanjem jeziku že zaradi njegove nedefiniranosti tudi sicer kritični. Podobno kot pri »neoliberalizmu« so tudi prekarnosti, njenim vzrokom in posledicam v zadnjih letih posvečali ogromno družboslovnih analiz, zaradi česar je na mestu bojazen (glej npr. Millar 2017: 2), da je morda koncept že izgubil svojo analitično ostrino. Izmuzljiva je že definicija prekarnosti, saj je variabilna definicija vsega tistega, čemur naj bi prekarnosti predstavljalo nasprotje – standardnim zaposlitvam.

Če je koncept sprva na Zahodu označeval pogodbe tovarniških delavcev in kmalu zatem tudi rudarjev, gradbincev ipd., se je moral nato raztegniti tudi na delo »belih ovratnikov« v javnem sektorju, pri tem pa se je treba še zavedati, da so bile standardne službe večinoma standardne le za specifične tipe delavcev: bele, heteroseksualne, fizično zdrave, sprva predvsem moške, ki so načeloma prejeli spodobno plačo in socialne dodatke ter s tem podpirali tudi svoje družine (po Herod in Lambert 2016: 5), kar še posebej velja za ZDA.¹⁰⁰ Prekarne, negotove oblike zaposlitev, imenovane z drugim imenom ali pa neimenovane, so pri večini delavcev globalnega juga torej praktično vedno predstavljale normo (Millar 2017: 6). Podobno bi lahko nenazadnje trdili tudi za naše območje, kjer se je še v obdobju izrazite industrializacije takoj po drugi svetovni vojni večina prebivalstva (48,9 %) preživljala s poljedelstvom (glej Čepič 2002: 59), socialno skrbstvo podeželskih občin pa je bilo skromno in nestalno (Kresal 1998b: 21). Značilnost in temelj kapitalistične organizacije dela niso stalne zaposlitve, ampak negotove zaposlitve (Strümpell 2017: 7), pri čemer pa je treba upoštevati tudi ukrepe socialnega varstva, ki so se na podlagi sindikalnih bojev skozi 20. stoletje razširili v večini evropskih držav in so pri nas s terminom »socialne države« nenazadnje vpisani v ustavo. S tem je bila tudi varnost zaposlitve skozi večji del 20. stoletja vsaj do neke mere zagotovljena.¹⁰¹

To nas lahko, mimogrede, spomni tudi na zapise angleškega marksista Raymonda Williamsa (1973), ki je na primeru pogostega strahu ruralnega pred vdorom urbanega in svetovljanskega

---

¹⁰⁰ Na tem območju in tudi v mnogih drugih evropskih državah je bilo že v zgodnjem 19. stoletju sicer precej razširjeno tudi zaposlovanje žensk, ki vsaj formalno niti niso bile slabše plačane od moških, a so bile nameščene na slabše plačanih delovnih mestih (glej npr. Kresal 1998b: 51–52). Po prvi svetovni vojni so delavke predstavljale približno četrtino vseh zaposlenih, v času gospodarske krize v 30. letih 20. stoletja že 39 %, tudi po drugi svetovni vojni pa je na področju Jugoslavije stopnja ženske zaposlenosti rasla hitreje od moške (Kresal 1998b: 98; Sitar 2017: 20). V letu 2023 je delež žensk med delovno aktivnim prebivalstvom le nekoliko višji kot v obdobju SFRJ – 44,9 % (Vir: SURS, <https://www.stat.si/StatWeb/news/Index/13489>).

¹⁰¹ Vsaj v Sloveniji socialna varnost tudi danes gotovo še ni v celoti izgubljena, saj med drugim v skladu z *Zakonom o delovnih razmerjih* (ZDR-1) delodajalec brez »utemeljenega razloga« ne more prekiniti pogodbe o zaposlitvi. Po drugi strani sta »razlog nesposobnosti« in predvsem »poslovni razlog« (ekonomski, organizacijski, tehnološki, strukturni ali podobni razlogi na strani delodajalca) – kot dva izmed tipov utemeljenih razlogov – opredeljena sorazmerno ohlapno in delodajalcu puščata nekaj manevrskega prostora. Utemeljenost poslovnega razloga je sicer dolžan izkazovati delodajalec, ki torej nosi dokazno breme.

opažal klasičen pojav višjega vrednotenja pojavov in struktur, ko ti izginjajo ali minevajo. Tudi če sodobno destandardizacijo zaposlovanja dojemamo kot dejstvo, pa jo lahko še vedno vrednotimo na različne načine. Nekateri pri tem izhajajo iz ocene, da so te spremembe za delavce neizogibno škodljive (npr. Sennett 1998), drugi pa spremembe pravzaprav pozdravljajo in so kritični do romantiziranih, nostalgичnih predstav o zaposlitveni ureditvi v preteklosti (Bauman 1998; Gorz 1999; Beck 2000). Slednji menijo, da so se romantični miti o pretekli ureditvi dela pravzaprav pripeli na tisto, kar je bilo v svojem bistvu prav tako ponižujoče, odtujeno delo (po Strangleman 2007: 99).

Kljub tem pomislekom je treba poudariti, da se je v zadnjih desetletjih z depolitizacijo dela in dezorganizacijo delavskih bojev delavstvo še precej bolj atomiziralo, kar je tudi omogočilo intenzifikacijo njegovega izkoriščanja (glej npr. Parry 2018: 3). V tem obdobju je namreč v večji meri prišlo do tistega, kar je politolog Jacob Hacker (2008) imenoval »veliki prenos tveganja«, ko so delavci postopoma izgubili velik del prej zagotovljenih pravic, poleg tega pa je v zahodnem svetu močno upadlo tudi članstvo v sindikatih. Danes torej gotovo velja, da je prekarnost nova norma sodobne tržne družbe. Nenazadnje je več kot polovica svetovnega delavstva danes že neformalno ali neredno zaposlenega (po Kwon in Lane 2016: 11).

Ker je kot standard in osnova vsaj v teoriji tako dolgo služila redna, stalna zaposlitev, so analitikom prekarnosti prevečkrat ostajali le reakcionarni nizi kategorij in razmišljanj o načinih, na katere ljudje delujejo v svetu. Diskusije o prekarnosti tako temeljijo na negacijskih kategorijah analize (brez-poselnost, ne-formalna ekonomija, ne-standardna zaposlitev, nestabilnost, ne-gotovost), kar pomeni, da svet prekarne, nestalne službe v veliki meri opredeljuje tisto, kar je odsotno (Ferguson in Li 2018: 1). Herod in Lambert (2016: 7) sta na podlagi tovrstnih ugotovitev predlagala, da bi morali preseči samo ločevanje na prekarne in neprekarne zaposlitve in se pomakniti k večdimenzionalnemu pristopu, v katerem obravnavamo zaposlitev kot kontinuum večje ali manjše prekarnosti. Po njuni opredelitvi lahko prepoznamo štiri ključne dimenzije: nizke prihodke, nizko socialno varnost (slab dostop do zdravstvene oskrbe, pokojnine ipd.), nizko pravno zaščito (s strani države ali sindikata) in malo izbire glede delovnih pogojev.

Tudi Mednarodna organizacija dela je pisala (ILO 2016: 18), da najdemo prekarne delo tako znotraj standardnih kot tudi nestandardnih tipov zaposlitev, po drugi strani pa tudi nestandardne zaposlitve niso nujno prekarne, saj oznaka standarda govori le o pogodbeni obliki, prekarnost pa se nanaša na lastnosti službe. Nekateri delavci v nestandardnih zaposlitvah imajo ugoden družbeno-ekonomski položaj, nekatere redne zaposlitve pa so po drugi strani zelo prekarne. Kot sta zapisali sociologinji Maja Breznik in Jožica Čehovin Zajc (2021: 31–32), bi bilo treba torej

opustiti normativen pogled na prekarno delo in s tem možnost, da bi ga lahko statistično zajeli samo s pravnimi kategorijami, kar sicer neizogibno pomeni, da bodo definicije prekarosti odprte in nezavezujoče. Raziskovalci in raziskovalke so pri preučevanju prekarosti to zagato rešili z opiranjem na spremenljivko »neprostovoljnosti«, kar pomeni, da so prekarne samo tiste nestandardne zaposlitve, pri katerih so anketirane osebe izjavile, da jim nestandardno delo ne ustreza. To se je tudi empirično izkazalo za ključno merilo prepoznavanja prekarne dela (glej ILO 2016; Kretsos in Livanos 2016).

Kot je mogoče sklepati iz pripovedovanja mojih sogovornic in sogovornikov, lahko skozi koncept prekarosti gledamo na relevanten del njihove zaposlitvene izkušnje, a večinoma ne gre za del, ki bi v celoti prevladal. Tudi če k prekarosti res pristopamo skozi vidik »neprostovoljnosti«, je prekarno zaposlenih le polovica mojih sogovornikov, saj so le Lara, Maša, Gorazd, Damjan in Uroš izrazili željo po drugačnem tipu zaposlitve, če bi bil ta mogoč, pa še pri teh gre za zelo različne tipe pogodb in dogovorov, ki jim gredo občasno precej na roko. Hkrati tudi ti posamezniki še niso bili zares soočeni z izbiro med redno zaposlitvijo in nadaljevanjem samostojne podjetniške poti, pri čemer lahko iz njihovih izjav sklepam, da izbira ne bi bila vedno povsem samoumevna oziroma bi bila odvisna od dejanskih pogojev redne zaposlitve.

Znaki prekarosti, kot jih je opredelila Mednarodna organizacija dela (ILO 2016: 18), po drugi strani bolje opišejo zaposlitve mojih sogovornikov: pri večini sta namreč prisotni tako nizka stopnja varnosti zaposlitve kot tudi sorazmerna negotovost prihodkov, prav tako tudi očitna nestanovitnost delovnikov in nižja socialna zaščita, neprimerno usposabljanje, odsotnost predstavnštva in pri nekaterih še izrazito nizka varnost pri delu. Kljub temu se zdi, da bi lahko večino teh kriterijev pripisali tudi mnogim rednim zaposlitvam, kar je dodaten pokazatelj zabrisanosti meje med rednimi in nerednimi zaposlitvami. V sodobni ureditvi zaposlovanja torej predvsem velja, da smo v širšem smislu praktično vsi prekarno zaposleni in da je razlika predvsem v stopnji te prekarosti ter v stopnji, do katere se ta prekarost preliva v druge plati življenja.

Pozornost, ki so jo družboslovni raziskovalci v zadnjem desetletju posvetili prekarim zaposlitvam, je gotovo vsaj do neke mere prispevala k boljšemu razumevanju nevarnosti, ki jih prinaša sodobna pravna ureditev zaposlovanja za delavce in so morda te nevarnosti pomagale nekoliko omiliti. Manj produktivne pa se mi zdijo te raziskave pri zamišljanju prihodnjih oblik dela in zaposlovanja, saj v stremenju k preteklim standardnim oblikam zaposlitev običajno ne posvečajo pozornosti tistim vidikom, ki delavcem ustrezajo in ki nam lahko pomagajo zaposlitve odnose usmerjati v prihodnje. Če delavce opredelimo kot prekarne in jih prikazujemo

zgolj kot pasivne »žrtve« družbenih sprememb, jim hitro v preveliki meri jemljemo tvornost oziroma zmožnost vplivanja na razmere okrog sebe in tudi upiranja tem razmeram. Na mestu je morda prav vprašanje, v kakšni meri lahko prekarnost predstavlja potencial novih oblik delavskega upiranja nepoštenim pogojem dela. Nenazadnje se lahko strinjam s pogledom ekonomista Bogomirja Kovača, ki je zapisal (2021: 29), da sta prekarnost in prekarizacija pomembna strukturna elementa kapitalizma in hkrati že proces njegove transformacije.

Platformni delavci so denimo vse pomembnejši za delovanje sodobnega kapitalizma, zaradi česar bi njihov upor oziroma stavka hitro povzročila slabše delovanje algoritmov, nevarne odločitve umetne inteligence in s tem hude kapitalske izgube (Jones 2021: 82). Aktivizem so do neke mere spodbudila tudi nepoštena zaposlitvena razmerja, ki so prišla do izraza v času nedavne pandemije, saj so vsaj v ZDA protestirali »ključni delavci«¹⁰² v mnogih različnih sektorjih, raziskave javnega mnenja pa so kazale najvišjo podporo sindikalnim aktivnostim v zadnjih petdesetih letih (o tem Collins 2023: 5–6; 9).

V širšem spektru prekarnega dela in platformnega dela kljub temu le redko prihaja do tovrstnih stavk, k čemur gotovo pripomore že to, da so delavci v teh nestandardnih oblikah zaposlitve pri svojem delu precej razpršeni, izolirani in ločeni od svojih »sodelavcev«. Veliko tovrstnega dela nenazadnje poteka po spletu in so delavci z drugimi ljudmi povezani le v digitalnem prostoru, hkrati pa to delo pogosto opravljajo v prepričanju, da gre le za kratkotrajno obdobje ali pa celo zgolj za stranski zaslužek, kar pomeni, da bodo manj motivirani za boj za sistemske spremembe na tem področju. Deprivilegirani delavci poleg tega pogosto živijo v stalnem strahu pred izgubo prihodka, zaradi česar ne želijo stopati v dodatek konflikt z nadrejenimi. Susana Narotzky (2014: 17) je pri svojem premišljevanju sodobnih transformacij na trgu dela opazala velik kontrast s kolektivnimi boji, kakršni so v preteklih desetletjih delavcem priborili dodatne pravice. Njeni sogovorniki se v želji po izboljšanju pogojev delu niso več opirali na sindikate ali levičarske politične stranke, ob odsotnosti prave podpore pa so se počutili bolj kot ne nemočne.

Pomembno vlogo lahko odigrajo v takšnih primerih zunanji akterji, torej razni aktivisti, ki prekarne delavce povezujejo in jih politično polnomočijo. Damjana so mi predlagali kot potencialnega sogovornika pri sindikatu Mladi plus in sem z njim stopil v stik, ko sem izvedel, da se precej posveča organiziranju sindikata delavcev platformnih dostavljavcev hrane. Povabili so me na sindikalni zbor v Miklošičevem parku sredi Ljubljane, kjer je bilo zbranih kakšnih dvajset dostavljavcev in nekaj predstavnikov organizacije Mladi plus. Skupaj so v

---

¹⁰² V angleščini »essential workers«.

iskrenih nagovorih ocenili dosedanje delo v smeri sindikalnega organiziranja in prepoznavali napake, ki so jih pri tem storili do tedaj, nato pa so se v iskanju novih dostavljalcev razkropili po mestu. Kot so mi pojasnili pri organizaciji, so se z Ministrstvom za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti dogovarjali v smeri spremembe Zakona o kolektivnih pogodbah, ki bi delavce v večji meri zaščitile in jih tudi medsebojno povezale.

Tudi Damjan, ki je bil med aktivnejšimi in glasnimi člani sindikata, je poudarjal, da se mu tovrstno povezovanje zdi pomembno, »ker te sindikat edini zastopa kot delavca, firma te pa tle obravnava kot podjetnika«. Čeprav dostavljalskega dela tudi on ni nameraval opravljati daljše časovno obdobje, je pri vzpostavljanju sindikata sodeloval že

iz principa [...], da vidmo, kaj je možno. V bistvu noben ne ve, kaj bi to pomenil, ker to ne obstaja. Sam zdej k mamu sindikat, bom js to naredu, predn bom nehu delat. Če bo odvetnica presodila, da je obetavno, jih bom probu stožt, pa dobit zaposlitev, pa da bojo še drugi vidl, kaj to pomen za zaposlitev.

Ko je z razvažanjem hrane res končal, je svoj primer predal pravni službi omenjenega sindikata in res še naprej kazal pripravljenost za tožbo. Damjan je s svojo visoko doseženo stopnjo izobrazbe in z aktivističnim duhom gotovo nekoliko odstopal od povprečnega dostavljalca, a je hkrati lep izkaz, kako različni tipi ljudi pristanejo v tovrstnem delu. Obenem je prav udejstvovanje v sindikatu Damjanu delo delalo nekoliko manj neprijetno: »[S]indikati ti da vsaj malo dostojanstva, da ti ni treba bit nerodn.«

Kot so ugotavljali pri sindikatu Mladi plus, je rekrutiranje novih dostavljalcev za vključitev v sindikat kljub temu težavno. Ker so ob neki prejšnji priložnosti do dostavljalcev pristopali preveč grobo, so se nekateri vključitvi ostro uprli, nekateri pa so iz sindikata zaradi tovrstnih sporov celo izstopili. Glavno težavo predstavlja že sama fluktuacija, saj spletne platforme praktično neprestano zaposlujejo veliko število novih delavcev, zaradi česar je sindikalistom težko sploh oceniti, kakšen delež jih je vključenih v sindikat, in težko trditi, da sindikat zastopa vse delavstvo. Tovrstno postopanje pa niti ni zgolj naključno, temveč je po Damjanovi oceni občasno usmerjeno prav v oteževanje sindikalne aktivnosti. Damjan je pri svojem rekrutiranju opazal tudi širšo nezaupljivost do sindikalnih aktivnosti in egoizem nekaterih delavcev:

V bistvu je zajebano, ker folk je nezaupljiv do sindikatov, pa težko izvedeš štrajk, če je jasno, da bojo eni ljudje vedno delal. Tko nemogoče je zorganizirat štrajk, na ta način pa nimaš nobene moči. Tko na ulici pr enih vidiš, da se ne bojo nikol prdružl. So prepričani,

da je sindikat za lenobe. Da parazitirajo na pridnih delavcih. Folk je ponosen na to, da je pridn delavc in da je samostojn. Sindikat jih bo sam izkoristu.

Grški antropolog Spyridakis (2022: 389) je podobno ugotavljal pri raziskavi sindikalnih aktivnosti grških ladjedelcev, ko se je kazalo, da delavci sindikatu večinoma ne zaupajo in ga razumejo kot »šibko organizacijo«, ki obstaja predvsem kot del družbenega omrežja in kot partner korporacij na trgu dela, ne pa kot »dinamične politične entitete«. Ko sem z Damjanom govoril nazadnje, je bil do dosežkov sindikata tudi sam kritičen oziroma je prepoznaval njegove omejitve, pa čeprav so si delavci uspeli vsaj začasno izboriti višje postavke:

S sindikatom itak nč ni blo. Zdej dela to, da vzpostavlja povezave s tujini sindikati iz istega dela. In da pač obstajajo, da obstajajo kot možnost, da se spet zbudi. Tko da js ga ne bi čist v nč dajal [...] Sej sindikat še obstaja, pa formalno sindikalisti se še s tem ukvarjajo, s platformnim delom [...] Ampak tko, s terena, enostavno ni zdej. Mislm, pač dosegu ni nč realno [...] Ampak obstoj sindikata je tle že nek dosežek.

Ko sem o sindikalnih aktivnostih in o kolektivnem boju za boljše pogoje dela spraševal druge sogovornike, so imeli večinoma o tem sicer precej manj izdelano mnenje. Spet je prihajala do izraza njihova ločenost od kolektivov, zaradi katere so v boju za izboljšanje delavski pogojev bolj kot ne prepuščeni sami sebi. To velja tudi za tiste, ki delujejo na področju kulture, kjer so bile sindikalne aktivnosti vsaj v preteklosti še bolj omejene in prihaja do premikov šele v zadnjem obdobju. Ob koncu leta 2022 so ustanovili sindikat za ustvarjalnost in kulturo Zasuk, ki je delavce v kulturnem in kreativnem sektorju vendarle povezal v skupno enoto. Lara je sicer priznala, da je o tem slišala le bežno in niti ne ve, »za kakšne pravice se borijo«. Predvsem se zdi, da so ljudje s situacijo do neke mere sprijaznjeni in da se jim zdi že preveč zakoreninjena, da bi jo bilo mogoče preprosto urediti.

Ob pomanjkanju možnosti za izboljšanje pogojev dela se lahko kot ena vrsta upora pravzaprav kaže v prejšnjem podpoglavju opisano zavračanje dela oziroma prostovoljna brezposelnost, ki na mikroravni ne spreminja ničesar, a vendarle pogosto obstaja z višjim ciljem opozarjanja na nepravilna družbena in zaposlitvena razmerja, kot takšno pa nosi določen uporniški potencial. Hkrati pa so tovrstni pogledi kot na sindikalne aktivnosti in upiranje kapitalizmu v kontekstu globalne ali nacionalne delovne sile vendarle še vedno precej marginalni in razpršeni. Pri mlajših generacijah verjetno v večji meri prihajata v ospredje podjetniška miselnost in identificiranje s podjetniškim načinom dela ter življenja, kar bom analiziral v osmem poglavju.

V tem pa se morda kaže predvsem raznolikost bivanjskih izkušenj in pogledov na svet med prekarno zaposlenimi, ki jih torej težko obravnavamo skozi razredno prizmo oziroma jih težko obravnavamo zgolj skozi prizmo zaposlitvene nevarnosti.

V tem kontekstu so nekateri avtorji in interdisciplinarni projekti¹⁰³ že nakazali, da nam lahko prav etnografske raziskave pomagajo prepoznati stopnjo, do katere posameznikom skozi prekarnost uspe graditi alternativne načine življenja in do katere jim je še omogočeno samouresničevanje ter identificiranje z delom. Na ta način lahko tudi prepoznamo dejansko razsežnost, slabosti in prednosti prepletenosti (prekarnih) načinov dela z ostalimi platmi življenja, s tem pa lahko začnemo neizogibne transformacije v organizaciji dela usmerjati bolj po meri delavca, kar bi moral biti osnovni cilj tovrstnih raziskav. Če je bila razredna struktura družbe v obdobju »standardnih zaposlitev« sicer vsaj sorazmerno očitna in jasna, je danes zamegljena, kar dodatno otežuje delavsko organiziranje. Poti k novemu organiziranju pa lahko morda iščemo v točkah preloma, kakršne predstavljajo tudi nekatere nedavne globalne krize.

7.1.4 Pot naprej: prevrednotenje dela skozi krizna obdobja

Sodobne analize vloge in organizacije dela ter zaposlitev v naši družbi morajo najprej težiti k preseganju dojemanja nestandardnih (prekarnih) zaposlitev kot naključne anomalije. Ker sta zaposlitvena prožnost in prekarnost uveljavljeni do te mere, da vrnitev k stalnim zaposlitvam in h klasični socialni varnosti niti ni zares mogoča – če verjamemo, da je sploh kdaj bila –, je treba pri iskanju alternativ gotovo iskati možnosti drugačne družbeno ureditev dela, zaposlovanja in načel socialne varnosti. V tem kontekstu moramo v osnovi stremeti k temu, da delavci ne bi bili več v takšni meri izpostavljeni tveganjem, torej spremembam v strukturnih okoliščinah zaposlovanja, v državni politiki ali pa v lastništvu proizvodnih sredstev.

Spremembe v ureditvi in vrednotenju dela je precej pospešila nedavna pandemija, ki je določene dejavnosti morda prvič po desetletjih povsem zaustavila in s tem razgalila njihovo (ne)pomembnost oziroma njihov prispevek k ustvarjanju ekonomske vrednosti. Tovrstni razmisleki so začeli močnejše brbotati že po ekonomski krizi leta 2008, zdaj pa so v novih oblikah ponovno prišli do izraza (po Collins 2023: 1).

Intervjuji z delavci, ki so med nedavno pandemijo morali delati tudi v obdobju t. i. »zaprtij«, so pri njih razkrili kognitivno disonanco med oznako nujnih delavcev in neprimernim vrednotenjem njihovega dela. Prestižna oznaka jim torej ni zagotavljala nobenih posebnih

---

¹⁰³ Pri nas npr. projekt in zbornik *Skozi oči prekariata* (Pogljajen 2018).

nagrad ali zaščit, ampak je normalizirala njihovo izpostavljenost tveganjem, s tem pa je skrhala njihovo dožemanje odnosa med zaposlenim in zaposlovalcem. Tudi v širšem smislu je pandemija dodatno spremenila nekatere temeljne premise našega dela, saj je precej pospešila uvajanje dela od doma in rabo informacijsko-komunikacijskih tehnologij pri delu, s tem pa torej dodatno zabrisala mejo med delovnim mestom in domom (Collins 2023: 9). V tem obdobju je prišel do izraza tudi pomen medosebnih stikov in vsakdanjih rutin na delovnem mestu (Gershon 2021: 62–63). To obdobje, ki je bilo za mnoge sicer le tranzicijsko in kratkotrajno, je torej vendarle nedvomno spodbudilo razmislek in diskurz o potencialno drugačni ureditvi dela.

Zamisli o nujnosti sprememb v organizaciji kapitalističnega delovnega procesa so sicer prisotne že stoletja in aktualne ves čas. V grobem jih lahko strpamo v kategoriji nove delitve in drugačnega vrednotenja dela. Najbolj so in še vedno odmevajo Marxove teorije, čigar mnenje o vlogi dela v življenju človeka in človeštva se je sicer skozi desetletja nekoliko spreminjalo in je od ideje o ukinitvi dela prešlo bolj v smer osvoboditve skozi delo, a je šlo v splošnem ves čas predvsem za »širitev polja svobode« in krčenje »polja nujnega« (po Spencer 2009: 57). Pri tem je morda najbolj nujna in izvedljiva sprememba krajšanje »nujnega delovnega časa«, kar bi dosegli že s preusmeritvijo proizvodnje stran od ustvarjanja dobička, k čemur bi pripomogla tudi tehnologija (Marx 1976: 708–709). S tem bi delavci v delu tudi lažje našli zadovoljstvo oziroma se samouresničevali, nad delom pa bi imeli tudi večjo stopnjo nadzora.

Precej vplivne so bile tudi teorije ekonomista Johna Maynarda Keynesa, ki je že pred stoletjem med drugim napovedal, da bomo danes delali precej manj (le 15 ur tedensko) (po Graeber 2018b: xiv), a danes po nekaterih pavšalnih ocenah velja obratno.¹⁰⁴ Keynes je bil eden tistih, ki je videl kot ključen vidik sprememb v organizaciji dela predvsem avtomatizacijo in robotizacijo, kar je pogled, ki je ob digitalizaciji poznega 20. stoletja v razmislekih o delu vse bolj prihajal do izraza, pri tem pa so analize nihale od strahov pred visoko brezposelnostjo do upov o človekovi osvoboditvi od težaškega dela.

V zadnjih desetletjih močno odmevajo teorije avtorjev, ki tudi skozi vidik tehnološkega napredka in skozi znake ošibitve delavskega razreda teoretizirajo t. i. »konec dela« (npr. Rifkin 1995; Aronowitz in DiFazio 2010; Livingston 2016) ali pa vsaj potrebo po njegovi temeljni redistribuciji ter reformi države blaginje (npr. Beck 2000; Benanav 2020; Standing 2011).

S področja antropologije lahko v ta kontekst uvrščamo nedavno teorijo o »brezveznih«¹⁰⁵ (*bullshit*) službah, ki jo je razvil kulturni antropolog David Graeber (2018b). Pri tem je opozoril

---

¹⁰⁴ Tudi teh ocen sicer statistike ne potrjujejo zares (o tem npr. Giattino, Ortiz-Ospina in Roser 2020).

¹⁰⁵ Da nakažem značaj teh služb in ohranim pogovorni, slengovski element Graeberjevega izraza, torej predlagam prevod »brezvezne službe« ali pa »brezvezna dela«. Občasno uporabljam tudi preprostejšo obliko »nesmiselne službe«, ki najbolj jasno in nevtravno povzame bistvo Graeberjeve poante. Velja še omeniti, da slovenski prevod knjige nosi naslov *Bulšihiti* (Založba /*cf, 2024, prev. Aleksandra Rekar), kar lahko

na pojav in širitev tiste oblike zaposlitev, ki so tako popolnoma neuporabne, odvečne ali pa celo škodljive, da niti tisti, ki to delo opravlja, ne zna opravičiti njihovega obstoja, pa čeprav se mora iz tega ali onega razloga pretvarjati, da ni tako. S primeri z vsega sveta – a v največji meri značilnimi za ZDA – je Graeber razgalil manj očitno anomalijo v poznokapitalistični delitvi dela in nakazal, da kot družba delamo veliko več časa, kot bi bilo treba. Tu velja dodati še Graeberjev poudarek (2018b: 14), da obstajajo tudi »*usrane*« (shit) službe, ki so dobesedno umazane in neugledne, a je njihov obstoj logičen in nujen. Od tu naprej so nekateri izpeljali tudi že nove tipe služb: profesor socialnega dela Srečo Dragoš (2023: 245–246) je pisal o »ničvrednih« (*junk*) službah, torej tistih, ki so hkrati nesmiselne – vsem ali zgolj tistim, ki jih opravljajo – in prekarne oziroma podplačane.

S službami in delovnimi nalogami, ki se vsaj do neke mere zdijo kot nepotrebno zapravljanje časa, je večina mojih sogovornikov že imela opravka oziroma se vsaj zavedajo njihovega obstoja in razširjenosti, kar je pri nekaterih tudi eden izmed razlogov za nagibanje k drugačnim oblikam dela ali pa celo za zavračanje dela. Maša je pri razlagi o svoji izbiri poklicne poti omenjala tudi »*nesmiselnost osemurnega delovnika*« in dolgočasnih pisarniških služb nasploh:

Moja prva eksistencialna kriza je bla na gimnaziji, ko sem delala pri fotru na Ministrstvu za finance, v pisarni. Sem vse naredila v dveh, treh urah, pol pa nisem imela nič za delat. In une ženske tm isto. Ko pride nek obračun, enkrat na mesec, je ful dela, drugače si pa recepte izmenjujejo, slike otrok, vrtci. Petkrat na dan grejo na kavo. Js sem bla tko, 'a to je ta lajf?'

Tilen pa je bil v svojem poštudijskem raziskovalnem obdobju celo več let zaposlen v službi, na katero ni bil zares navezan in v kateri je delal »*dve, tri urce, nič več*« ter imel torej ogromno »prostega« časa:

Še vedno je ta mentaliteta, da moraš bit osem ur v službi in da je, kar je, čeprav je tvoj džob lahko opravljen v ful krajšem času od tega [...] Ampak to je nevarno že za tvojo

---

predstavlja posrečen prenos ameriškega izraza in koncepta v slovensko prakso, a ga sam zaradi njegove tesne vezanosti na ameriško izrazoslovje in tudi zaradi tega, ker sam po sebi ne pomeni ničesar in bo težko prešel v splošno rabo, na tem mestu ne privzemam. Pri prevodu Graeberjeve *Utopije pravil* (Beletrina, 2018, prev. Seta Knop) je bil v uporabi še izraz »nakladaške službe«. Ta povzame del tistih služb, o katerih je govoril Graeber, a drugi del gotovo izpusti, saj pri mnogih službah ni prisotnega nobenega nakladanja ali pretvarjanja, pa so kljub temu nesmiselne. Srečo Dragoš pa je v članku o Graeberju in univerzalnem temeljnem dohodku (2021) uporabil še izraz »drekaste službe«, kar po mojem mnenju ne nosi enake konotacije kot ameriški izraz »bullshit«, ki je od »drek« načeloma pomensko precej oddaljen. Izraza, ki bi v celoti povzel »brezveznost«, odvečnost, pretvarjanje in nastopanje, značilno za »bullshit jobs«, v slovenščini najbrž res (še) nimamo.

moralo. Štiri leta takega dela v kosu mi je zbilo samopodobo do te mere, da sem se moral odločit za psihoterapijo.

V takšnih pripovedih se torej potrjuje Graeberjeva poanta, da ljudje v službah, ki jih ne veselijo zares in v katerih imajo ogromno prostega časa, niso zares zadovoljni, pa čeprav pri tem morda prejemajo solidno plačo. Med mojimi sogovorniki mi ni nihče predstavil obratne slike, torej da bi mu takšna služba izrazito ustrezala.

Tudi tovrstne anomalije torej kažejo, da je nujno obravnavati nekatere očitne spremembe v organizaciji in dojemanju dela oziroma da moramo razvijati tudi teorije, ki bodo odpirale možnosti bolj poštene razdelitve dela. Tudi teorije o »koncu dela« sicer večinoma orisujejo le temeljno preoblikovanje, redistribucijo zaposlitev, saj delovne aktivnosti – predvsem takšne, pri katerih človek premaguje določene ovire – še vedno razumejo kot pot do samouresničevanja in samoizboljševanja. Slednje se v tem obdobju še precej bolj kot kdaj koli prej kaže kot ključen vidik posameznikovega dojemanja dela in systemskega diskurza o delu, pa čeprav mnogim delavcem niti ni zares omogočeno. V raziskavah, ki so jih na začetku 20. stoletja opravljali na dojenčkih, se je izkazalo, da smo ljudje najbolj zadovoljni, ko odkrijemo, da imamo moč vplivanja na določene stvari, kar pomeni, da bi v podobni meri kot delovna preobremenjenost ljudi psihično bremeni tudi prej omenjeno (prisilno) brezdolje (po Graeber 2018b: 83).

Ob tem v sebi še vedno nosimo tudi zavedanje o visokem družbenem vrednotenju dela. Gorazd mi je svoje vsakodnevno delo, ki ga je opravljal kljub temu, da je bil vsaj v nekaterih obdobjih finančno preskrbljen že iz drugih virov, razlagal prav v kontekstu vrednot:

Ponotranjš to, ta neka, delo kot neka vrednota, pa na koncu tud ne vem, kako bi to loču, ampak je tud nek notranji občutek neke vrednosti, da neki delaš. Sem mel tud kak šiti džob, pa nisem mel tega občutka.

Hkrati pa mu torej ni bilo vseeno, kaj dela, in je bil pri tem lahko nekoliko izbirčen: *»Še vedno mi je pomembno, da je to neka služba, ki ti da nek občutek vrednosti, v smislu, da pač to, kar delaš, je neki pomembno, ma nek učink.«*

Skozi družbene prelomnice se nam ves čas odpira tudi vprašanje, katere zaposlitve so za funkcioniranje naše družbe sploh nujne in potrebne, pa tudi, kako poskrbeti za vse tiste, ki iz tega ali onega razloga v nekem obdobju niso zaposleni. Kot sta zapisala sociologinja in sociolog Kanjuo-Mrčela in Ignjatović (2015: 360), nekatere teorije o preoblikovanju dela in zaposlitev po eni strani zagovarjajo postprekarno ureditev, ki bi temeljila na varnosti izven delovnega

mesta (z univerzalnim temeljnim dohodkom in kozmopolitskimi vrednotami), zagovorniki koncepta varne prožnosti pa po drugi strani govorijo o varnosti, utemeljeni na zaposljivosti namesto zaposlenosti, kar bi dosegli skozi odpravo diskriminacije med oblikami delovnih pogodb in razmerij ter skozi večanje dostopnosti izobraževanja. Avtorja sta ob tem še poudarila (2015: 352), da zaposlitvena prožnost sama po sebi ni nujno škodljiva, saj lahko posameznikom omogoča večjo možnost izbire delovnega časa in prostora, s tem pa vsaj v teoriji tudi lažje usklajevanje različnih delov življenja (delovnega, družinskega, zasebnega, političnega itn.) in vrst dela (plačanega, gospodinjskega, skrbstvenega, prostovoljnega, učenja). Ključno pa je, da fleksibilnih oblik zaposlitev ne moremo obravnavati na pozitiven način, dokler v družbi niso normalizirane oziroma ne dobijo podobnega statusa kot standardne oblike zaposlovanja in dela. A če bi to nestandardno zaposlenim po eni strani prineslo pomembne nove pravice, bi neizogibno sledile tudi nove, drugačne obveznosti, nenazadnje že davčne.

Francoski filozof André Gorz (1999: 95) je v smeri bolj poštene ureditve dela razvijal zamisel o delitvi iste delovne funkcije na več ljudi, ki bi imeli vsi še vedno tudi druge interese in aktivnosti. K redistribuciji bi pripomogla že pravica do prostega leta vsakih nekaj let, pravica do odmora za izobraževanje, daljših starševskih dopustov, dopustov za nego otroka ipd. Prožnejše oblike zaposlovanja in dela bi ob tem predstavljale osnovo ter pogoj vzpostavitve tistega, kar je Gorz (1999: 72–73) imenoval »multiaktivna družba«, torej družbe, v kateri posamezniki kombinirajo različne načine dela in vpetosti v različne sfere življenja. Kot sta ob Gorzevih teorijah sklepala Kanjuo-Mrčela in Ignjatović (2015: 358), bi ureditve uravnovešenosti različnih načinov dela in življenjskih sfer nujno pomenile tudi kombiniranje plačanega dela (s krajšim delovnim časom), civilnega dela (ki so mu ekvivalentne in enako cenjene obveznosti starševstva) in spolne redistribucije družinskih obveznosti.

Tovrstne zamisli lahko spet spomnijo tudi na uvodoma omenjeno misel filozofinje Hannah Arendt (1996) in na njeno razločevanje med različnimi tipi človeške dejavnosti. Arendt je želela predvsem rehabilitirati in povzdigniti aktivnost onkraj mezdnega dela: po eni strani ustvarjanje trajnih umetnin ali drugih izdelkov, ki jih ne ustvarimo zaradi zadovoljevanja bioloških potreb, še v večji meri pa je poudarjala samo »dejavnost«, »delovanje« oziroma »dejavno življenje«. Prav namerna, svobodna dejanja, ki niti niso usmerjena v jasen cilj, so po Arendt (1996: 181–183) tisto, kar vsakega posameznika povezuje z družbo, hkrati pa je prav zaradi tega edinstven, nespremenljiv in neponovljiv.

Takšne dejavnosti in njihov pomen za življenje so omenjali tudi moji sogovorniki. Tilen je vedel, da se mora tudi v obdobjih brezposelnosti z nečim ukvarjati, da se počuti kot aktiven član družbe, ta del pa mu je sploh pomenil več kot služba. Jana je želela pri svoji »službi«

sčasoma preiti na krajši delovnik, ki bi ji omogočil, da bi se pozneje ukvarjala še s svojimi hobiji in stranskimi projekti na področju umetnosti. Zala pa si je v svojem »brezposelnem obdobju« puščala odprta različna vrata in se niti ni želela natančno poklicno opredeliti. Ko sem jo vprašal, kje vidi svoje poslanstvo, je odgovorila preprosto: »Na vseh področjih, kjer sem udeležena.« Pozneje, ko je morala nekaj mesecev počakati, da se odpre zanjo primerno delovno mesto, pa je ostajala podobno sproščena in radovedna, bolj kot v delo usmerjena k potovanjem in razvijanju hobijev.

To poudarjanje splošne aktivnosti bo lahko sicer še bolj in dolgoročno smiselno le v primeru, da v dani družbi svoje dohodke oziroma preživetje samo v večji meri ločujemo od plačane zaposlitve. To nenazadnje že kažejo nekateri novodobni delavski boji. V družbi je zdaj prisotnega več upiranja sami kategoriji dela oziroma nesmiselnemu vrednotenju dela, brezposelnih pa pogosto ne skrbi več toliko plačilo ali socialne pravice. Ne gre torej več za delavske boje, kakršni so bili značilni za pretekla obdobja in so privedli k oblikovanju socialne države, ampak se kopja zdaj lomijo na sami kategoriji dela¹⁰⁶ oziroma na vlogi, ki jo delo še vedno ohranja pri oblikovanju »legitimnih političnih subjektov« (McGill 2022: 225–226). Aktivisti pri tem kot alternativo v razmislek denimo ponujajo univerzalni temeljni dohodek.¹⁰⁷ Čeprav gre pri tem po eni strani torej za umik od klasičnih delavskih bojev, lahko korenine tovrstnih zamisli in akcij vidimo že v nekaterih zgodnjih primerih utopistične literature, ki je skozi stoletja pod vplivom tehnološkega napredka pogosto razmišljala o družbi brez (mezdnega) dela ali pa vsaj o novi delitvi dela in o njegovem temeljnem preoblikovanju.

Sociološke raziskave načeloma ne kažejo, da bi delo pri Slovencih v zadnjih letih bistveno izgubilo pomen, so pa Slovencem pri delu zdaj pomembnejši nekateri drugi vidiki kot pred časom, hkrati pa zdaj večji pomen pripisujejo nekaterim drugim platem življenja. Javnomnenjske raziskave sicer še niso zares zajele zaposlitvene destandardizacije in prekarizacije (Toš 2021c 253; 263), že dalj časa pa zajemajo premik v hierarhiji vrednot. Pri pripisovanju pomembnosti določenih vrednot se je pri nas delo ves čas uvrščalo nekoliko višje od prostega časa, po letu 2011 pa je sledil obrat, ko so ljudje poleg družine in prijateljev začeli postavljati pred delo tudi prosti čas (za primerjavo med leti 2004, 2011 in 2018 gl. Toš idr. 2021: 188; Toš 2021a: 85; Toš 2021c: 57).

---

¹⁰⁶ V zadnjem obdobju so v tej smeri med drugim precej odmevala dela sociologov Kathi Weeks (2011) in Jamesa Livingstona (2016) ter antropologa Graeberja (2018b), na našem geografskem območju pa bil že pred desetletji prelomen manifest *Boj proti delu* (Gaber in Kuzmanič 1985).

¹⁰⁷ Univerzalni temeljni dohodek je v osnovi finančno plačilo, ki bi ga vsak član družbe prejemal ne glede na zaposlitveni status ali na potrebe (npr. McGill 2022: 225). Pri nas je mnenja zagovornikov in nasprotnikov te ideje na enem mestu združil zbornik *UTD v Sloveniji* (Pribac in Korošec 2011).

Kot so avtorji raziskav pisali že v devetdesetih, je bilo mogoče v tistem obdobju poleg tega jasno spremljati tudi pojav tematik zasebnega in povečevanje vrednotenja te iste kategorije. Prej so zasebno omenjali predvsem v zvezi z obrtjo ali zasebno kmečko posestjo, pa še to pogosto v slabšalnem smislu, »kot tuj element znotraj polja družbene lastnine« (Toš idr. 2021: 35). Prelomna točka je bil v tem smislu pojav gospodarske krize s konca sedemdesetih. Z nastopom prave »krize« je bolj prihajalo tudi do percepcije zasebnega kot nečesa pozitivnega. V obdobju od leta 1968 do 1990 se je pojem preoblikoval iz »marginalne in pretežno negativne vrednote v osrednjo in pretežno pozitivno vrednoto«, pri čemer niti ni šlo za postopen prehod, »pač pa za vrednotni obrat, ki se je zgodil v drugi polovici osemdesetih let« (Toš idr. 2021: 35–36).

Še en vidik, ki kaže vsaj rahel vrednotni obrat, lahko prepoznam pri vprašanju o motivih za delo. V primerjavi z letoma 1997 in 2005 se je že leta 2015 občutno manjši delež anketirancev strinjal, da v službo hodijo le zaradi denarja, občutno večji delež pa izjavljal, da bi v službo hodili tudi v primeru, da denarja ne bi potrebovali (Toš 2021b: 424). Poleg tega sta ljudem zdaj manj pomembna varnost zaposlitve in sam zaslužek, večji pomen pa pripisujejo družbeni koristnosti dela in možnosti, da pri delu pomagaš drugim (Toš 2021b: 425). Nenazadnje si precej večji delež brezposelnih sploh ne želi imeti plačane zaposlitve: v primerjavi z letom 1997 (47,3 %) kar 21 % več (68,5 %) (Toš 2021b: 437).

Kot je ob takšnih raziskavah ugotavljal že Srečo Dragoš (2021: 144–145), je ob tem zelo opazen predvsem trend višjega vrednotenja smiselnega, kreativnega dela, s katerim se lahko poistovetimo. Če zdaj skoraj vsi (94,7 %) kot ključen element dela izpostavljamo prav njegovo »smiselnost« oziroma »občutek, da lahko z njim nekaj dosežemo«, je bila še v devetdesetih letih prejšnjega stoletja takšnih manj kot tretjina. Prav v kombinaciji visokega vrednotenja »smiselnosti dela« in hkratni ujetosti v slabe delovne pogoje vidi Dragoš (2021: 146) tudi pomemben vidik delovne odtujitve v tem okolju. Tudi podobne raziskave v tujini (npr. Pyöriä idr. 2017) kažejo, da vrednotenje dela med mladimi sicer ni zares nižje kot v preteklih desetletjih, da pa mlajši višje kot prej vrednotijo prosti čas, hkrati pa so v primerjavi s starejšimi bolj pripravljeni menjavati poklicno usmeritev. Ob tem se tudi kaže, da na vrednotenje dela vplivajo pretekle izkušnje z iskanjem dela in zavedanje o situaciji na trgu dela, pozorni pa moramo biti tudi na strukturne in nenazadnje v tem obdobju še na okoljske dejavnike.

Raziskava Svetovnega ekonomskega foruma je npr. nakazala, da mladi podnebne spremembe dojemajo kot najresnejšo globalno težavo, pri čemer so zelo kritični do ekonomske rasti in pogosto načrtno omejujejo svojo potrošnjo (Hirvilammi idr. 2019). V navzkrižju z voljo in željami ljudi torej pri mladih pogosto ni toliko samo delo, ampak je predvsem podrejanje

ekonomski logiki, torej prej orisani neoliberalni racionalnosti, za katero je André Gorz ugotavljal (1989: 18–19), da se je morala sicer dolgo podrežati tradiciji in drugim ciljem, interesom, ki so ji določali nekatere omejitve. Sodobni kapitalizem se je lahko zares razvil šele takrat, ko se je ekonomska racionalnost razrasla nad druge principe, ko so se okoliščine dela racionalizirale in je delo postalo družbena središčna točka.

Vse to nenazadnje kaže, da moramo sodobno vlogo dela, zaposlitev in brezposelnosti v naši družbi razumeti v kontekstu pisanih zgodovinskih okoliščin, ki visokemu vrednotenju dela že stoletja sploh predstavljajo moralno in kulturno podlago. Vse občutnejša deformalizacija in destandardizacija dela bosta imeli za neizogibno posledico specifične preživetvene strategije, ki jih velja nehati obravnavati kot anomalije in jih začeti preučevati kot relevantne družbene pojave v vsej njihovi raznolikosti, kar bo tudi omogočilo politično mobilizacijo. Šele s tem bomo lahko kot družba prepoznavali tudi tiste vidike sodobne ureditve dela in zaposlitev, ki so po meri delavca in omogočajo lažje združevanje poklicnega z zasebnim življenjem, to pa bo omogočilo pot k takšni ali drugačni »restandardizaciji«.

7.2 O destandardizaciji in dematerializaciji samih delovnih aktivnosti ter o njihovih časovno-prostorskih posledicah

Po premisleku dejavnosti na sodobnem trgu dela bom zdaj pozoren še na vsakdanje manifestacije sprememb v ureditvi delovnega procesa. Pri tem moram opozoriti, da so tudi te pogosto v veliki meri vezane na nekatere temeljne procese, ki se odvijajo na širši, družbeni ravni, v tem obdobju morda najočitneje z digitalizacijo dela in družbe nasploh. Tako kot pri zaposlitveni se tudi pri delovni dimenziji v osnovi nanašam na stanje, značilno za obdobje neoliberalizma, a skušam neoliberalni pogled in besednjak vsaj v izhodišču zaobiti ter se sklicevati na antropološka ter zgodovinska dognanja o kulturni raznolikosti ali podobnosti delovnih ureditev različnih družb in obdobj, hkrati pa biti pozoren na subjektivna delavska doživljanja dela in življenja v neoliberalizmu nasploh. V prvi vrsti moramo biti pri preučevanju delovne dimenzije sprememb pozorni na proces dematerializacije dela in deindustrializacije, ki destandardizaciji nista le vzporedna niti nista njena neposredna posledica ali vzrok, temveč gre za prepletene procese, ki drug drugega poganjajo in sploh omogočajo.

K boljšemu razumevanju danih procesov in njihove širitve nam lahko tudi na tem mestu koristi kratek pogled zgodovinskega ozadja in premislek o dejanski razsežnosti danih pojavov.

Deindustrializacijo – in z njo povezano terciarizacijo¹⁰⁸ – lahko razumemo kot glavno znanilko in tudi posledico postfordizma.¹⁰⁹ V osnovi označuje proces, ki je bil v ZDA, Evropi in drugje v najbolj razvitih ekonomijah značilen predvsem za konec 20. stoletja, ko je delež zaposlitev v industriji in proizvodnji drastično padel.¹¹⁰ Ta proces zmanjševanja števila delovnih mest v industriji je pogosto predvsem posledica selitve industrije, hkrati pa gre v širšem smislu tudi za zmanjševanje pomena industrije na račun storitvenega sektorja (glej npr. Rowthorn in Samaswamy 1997: 1–2; Vrišer 2001: 50).

V postsocialističnih državah je prišlo do resnejšega prestrukturiranja gospodarstva s privatizacijo in s prehodom v tržno gospodarstvo po padcu socialističnega družbenega reda. Pri nas se je sicer ekonomska preobrazba odvijala že vsaj v osemdesetih letih 20. stoletja, v večji meri pa se je izrazila z množičnim odpuščanjem delavcev med letoma 1992 in 1996. V naslednjem obdobju so podjetja proizvodnjo racionalizirala z intenzifikacijo delovnega procesa in s tehnološkimi inovacijami. Ob tem deindustrializacija pri nas ni prinesla le spremenjene sektorske usmeritve zaposlovanja, ampak tudi spremembe znotraj industrijske dejavnosti in poslovnih subjektov, saj je hkrati potekala tudi privatizacija državnih podjetij (Bole 2013: 107). Pri tem je pomembno razumeti deindustrializacijo tudi kot kulturni fenomen, ki pušča specifične posledice in sledi v krajini mesta, spominih ljudi, njihovih težnjah, idejah in vrednotah, vse to pa ni vezano le na zelo omejeno časovno obdobje (glej npr. Vodopivec 2021a).

Kot ključno gonilo deindustrializacije po svetu lahko sicer prepoznavamo tehnološki razvoj (Berger in Frey 2016: 8). V zadnjih desetletjih 20. stoletja je šlo predvsem za proces digitalizacije, torej za večje vključevanje rabe digitalnih tehnologij, kar je prinašalo določene družbene, organizacijske in individualne posledice (Frenzel idr. 2021: 3). Digitalne tehnologije ne vplivajo le na zaposlenost, ampak spreminjajo tudi načine koncipiranja in ureditve dela, razvijajo nove oblike dela, spreminjajo delavske veščine, kvalitete služb ipd. (ILO 2021: 15). Prav kot posledica digitalizacije se pogosto kaže brisanje meja med delom in »nedelom« (npr. brezposelnostjo), med delovnim časom in prostim časom, med delovnim mestom in ostalimi lokacijami, hkrati pa tudi ločitev delavca od kolektivov. Podobno bi lahko ugotavljali tudi v širšem časovnem okviru, saj se koherentna poklicna ali pa karierna linija danes pogosteje skrha.

---

¹⁰⁸ S tem izrazom običajno označujemo razvoj in vzpon storitvenega sektorja.

¹⁰⁹ Če je izraz »fordizem« označeval način organizirana masovne proizvodnje, ki ga je v začetku 20. stoletja razvil Henry Ford in se je izkazal za pomembno gonilo kapitalističnega razvoja, se je za umik od tovrstnega tipa proizvodnje uveljavil izraz »postfordizem«. S svetovno krizo fordizma je namreč prišlo do obsežnih sprememb in je namesto toge množične proizvodnje prevladala bolj spremenljiva in prilagodljiva, ki je lahko hitro sledila novim ali spremenjenim tržnim zahtevam. Veliko strokovnjakov sicer meni, da izraz »postfordizem« ni ustrezen, saj nakazuje, da gre za način, ki je fordističnemu povsem nasproten, a gre pravzaprav le za spremenjeno obliko oziroma nadaljevanje – za neke vrste »neofordizem« (glej npr. Bole 2013: 35).

¹¹⁰ Na območju OECD se je delež zaposlitev v industriji in proizvodnji od leta 1980 znižal za več kot 30 % (Berger in Frey 2016: 15).

Delavci so namreč predvsem na začetku svoje poklicne poti pogosteje prisiljeni v menjavanje poklicev in v kombiniranje različnih tipov zaposlitve, kar jim oteži načrtovanje prihodnosti in orientiranje v splošnem življenjskem kontekstu.

Ker se mi zdi časovno-prostorski vidik destandardizacije ključen, se mu bom v nadaljevanju posvetil nekoliko natančneje. Moje raziskovanje namreč izhaja tudi iz predvidevanja, da bo prostorsko-časovna dislokacija dela vodila tudi do določene delavske dezorientacije oziroma da sistemske okoliščine slednjo narekujejo, hkrati pa se bodo kot posledica z vsako novo generacijo kazale ljudske, vsakdanje prilagoditve in »obrambni mehanizmi«. Podlago vsem tem spremembam pa neizogibno predstavlja krhanje samega koncepta dela, zato se mi zdi v uvodnem delu tega poglavja smiselno razgrniti potencialno raznolikost konceptualizacij dela.

7.2.1 Delo in »nedelo« v neoliberalizmu: k novi »kulturni shemi« dela

V uvodnem delu disertacije sem kot podlago svoji raziskavi predstavil nekatere definicije in temeljne sociološke ter antropološke teorije dela in delu sorodnih konceptov. Ker gre za povsem temeljni pojav, ki je v takšni ali drugačni obliki prisoten v vsaki družbi in je z vzponom kapitalizma prevzel še bolj osrednjo vlogo v zahodni družbeni konstelaciji, se je skozi stoletja že oblikovala cela vrsta njegovih razumevanj in razlag. V tem poglavju želim razpravo odpreti še v smeri nekaterih potencialnih rekonceptualizacij dela,¹¹¹ ki po eni strani opozarjajo na večno arbitrarnost, spremenljivost in kulturno relativnost samega koncepta, nadalje pa se kažejo v sveži obliki v kontekstu prej orisanih neoliberalnih silnic destandardizacije. Predvsem se mi zdi pomembno ugotavljati, da bi lahko pod domeno dela vključevali tudi razne druge dejavnosti, ki jih danes ne oziroma ki jih pogosto razumemo celo kot delu nasprotne.

K relativiziranju pojma in vloge dela so v preteklosti bistveno prispevale nekatere klasične antropološke raziskave. Substantivistični antropologi so namreč o prepletenosti dela s preostalimi platmi življenja – z gospodinjstvom, s prostim časom, z družabnimi dejavnostmi – oziroma o sami prosojnosti meja med delom in »nedelom« pisali že pred desetletji (npr. Malinowski 1935; Richards 1939; Sahlins 1972; Escobar 2008).

Etnografske raziskave pogosto pokažejo, da razni domačinski jeziki niti ne poznajo posplošenega pojma dela in da delovne aktivnosti ves čas koncipirajo v tesni povezavi z družbenimi odnosi, menjavo, recipročnostjo itd. (po Komlosy 2021: 29–30). Marshall Sahlins (1968: 80) je nakazal, da delo pri nekaterih staroselskih ljudstvih ni odtujeno od človeka, ločeno

---

¹¹¹ V podpoglavju 7.1.4 sem razmišljal o potencialih drugačne ureditve in delitve kapitalističnega dela, na tem mestu pa me bolj zanima potencialno preoblikovanje same definicije dela kot univerzalne človeške dejavnosti, ki jo vsaka kultura koncipira vsaj malo drugače.

od njegove družbene vloge in števno kot enot delovne sile. »Delo« v tem kontekstu ni nobena ekonomska kategorija, ampak je le izraz predobstoječih sorodstvenih in skupnostnih vezi oziroma izvedba teh odnosov. Pri avstralskem ljudstvu Jir-Joront so antropologi tudi ugotavljali, da enako besedo uporabljajo za »delo« in »igro« (po Sahlins 2017: 58), medtem ko Dogoni iz Malija uporabljajo enako besedo za »kmetijstvo« in »religiozni ples«, pri čemer ne kažejo potrebe po splošnem konceptu dela (po Kocka 2010: 2).

Kot sem skušal nakazati že z zgodovinskim pregledom dojemanja dela v petem poglavju, lahko za mnoge predkapitalistične družbe in civilizacije nasploh trdimo, da enoten koncept dela, ki bi povezoval delovne aktivnosti vseh slojev, načeloma ni obstajal niti ne bi imel zares smisla oziroma po njem ni bilo nobene potrebe. Splošen koncept dela v smislu namenske aplikacije fizičnih ali mentalnih sil s ciljem zadovoljevanja ekonomskih potreb se je razširil zelo postopoma in sporadično. »Semantična konsolidacija« je bila mogoča in smiselna šele takrat, ko so si bile različne dejavnosti med seboj na neki način podobne ali v različnih vidikih povezane, hkrati pa dovolj drugačne od drugih (po Kocka 2010: 2).

V kontekstu razvoja koncepta dela v evropskem prostoru je k temu pripomogla krščanska teologija, ki je ponujala prostor razmislekom o delu v odnosu do pridnosti ali lenobe in je vse vrste dela združevala pod oznako božje prepoznave. S ciljem siljenja v delo in odpravljanja revščine se je v zgodnjem novem veku oblikoval cel niz institucij in miselnih smeri, ki je širil delovno etiko in disciplino ter se pri tem že nanašal na splošno idejo dela – duhovnih opravil ni več strogo ločeval od fizičnih. Ključen premik h konsolidaciji koncepta dela je nastopil z vzponom kapitalizma, ko je bilo prvič mogoče primerjati različne dejavnosti zaradi prodajanja različnih izdelkov na istem trgu in je partikularna oblika dela postala manj pomembna. Človeško delo vseh vrst je torej še samo postalo blago, ki se je na trgu prodajalo za dobiček (Kocka 2010: 2–3). Zaradi finančnega in družbenega vrednotenja dela ima ločevanje delovnih aktivnosti od drugih torej pogosto ideološki prizvok in nosi jasne družbene posledice, iz česar pravzaprav izhaja večina škodljivih učinkov dela. V devetnajstem stoletju je vse bolj prihajal do izraza jasen kontrast med razsvetljenskim visokim vrednotenjem dela in vsakdanjo resničnostjo dela, kot se je ta kazala v tovarnah po Evropi. Iz tega nasprotja je svojo kritiko kapitalističnega izkoriščanja delavcev črpal Marx, hkrati pa je to spodbudilo tudi vzpon delavskega gibanja (po Kocka 2010: 9).

Kot »delo« danes torej razumemo široko paleto dejavnosti, ki jih ne izvajamo za lastno zabavo, ampak smo vanje običajno tako ali drugače prisiljeni ter zanje tako ali drugače nagrajeni. K poenotenju razumevanja dela brez dvoma spada tudi dojemanje določenih pojmov kot delu povsem drugačnih in celo nasprotnih. K »nedelu« avstrijska zgodovinarica Komlosy (2021: 97–

98) prišteva mirovanje, brezdelje, prosti čas, častne funkcije, oprostitev od dela, nezmožnost za delo ipd. Avtorica (2021: 98) ob tem opozarja tudi na tisto, kar je filozof in teolog Ivan Illich imenoval »skrito delo«, torej dejavnosti, ki so za osebo z denarnim dohodkom nujne za preživetje v moderni tržni družbi, a niso preživetvene dejavnosti, ki ustvarjajo uporabno vrednost, temveč vsakdanje dejavnosti, ki niso plačane niti niso poblagovljene.

Pri različnih dejavnostih moramo biti torej pozorni predvsem na njihovo vrednotenje v odnosu do kapitalističnega trga, ki pravzaprav v največji meri narekuje, kaj bomo dojemali kot delo in česa ne. Komlosy (2021: 97) opozarja še na primere protizakonitega dela, hkrati pa tudi na ljudi, ki od nekdanj dopolnjujejo svoj dohodek od dela. Znatno delež ljudi se skozi mesece »prebija«, torej se poslužuje oblike preživljanja, »pri kateri se različne pridobitne dejavnosti povezujejo s preživetvenim delom, pa tudi s črpanjem iz drugih virov, kakor so razne podpore, darila, pomoč v naturalijah, preživnine, ki jih plačujejo bodisi zasebniki bodisi javne ustanove« (po Komlosy 2021: 97). Ob tem velja opozoriti, da so bile že v preteklih stoletjih močno prisotne tudi dnina, štera in še razne druge oblike občasnega, priložnostnega, celo prekarnega dela. Dninarstvo je denimo predstavljalo prodajanje lastne delovne sile različnim gospodarjem za kratkoročna, priložnostna dela, pri čemer je dninar običajno še vedno imel tudi lastno kmetijo (glej npr. Vilfan 1996: 298–299). Podobno je bilo pogosto tudi pri rokodelcih (glej npr. Bogataj 1989) ali pa npr. pri slivarjih (Počkar 1982), pri katerih je glavni poklic skozi dvajseto stoletje še vedno predstavljalo kmetijsko delo, a so v želji po izboljšanju življenjskega standarda redno opravljali tudi postransko dejavnost.

Neke vrste »prebijanje« kot kombiniranje raznih bolj ali manj nestalnih in nezanesljivih del se mi zdi izrazito tudi v tem obdobju, ko privzema nekatere nove pojavne oblike, s tem pa nakazuje določene kulturne smernice. Načini dopolnjevanja virov prihodka, delež enega vira v primerjavi z drugimi, pa tudi osebne interpretacije tega kombiniranja še zdaleč ne ostajajo ves čas isti niti pri določenem posamezniku, v vseh teh delitvah pa se lahko kaže tudi odnos do same kategorije dela. Tako na ravni družbenih konvencij kot na ravni posameznikov mora sicer obstajati sorazmerno jasna ločnica med dejavnostmi, ki jih opravljamo pod takšno ali drugačno »prisilo«, in tistimi, ki jih opravljamo po lastni volji. Nekatere oblike dela nenazadnje opravljamo zase (in za njih nismo plačani), spet druge za druge (proti plačilu), nekatere pa prostovoljno opravljamo v korist skupnosti in zanje ne pričakujemo plačila. Čeprav smo tudi v gospodinjsko delo na neki način prisiljeni in ga ne opravljamo iz užitka, ga vendarle dojemamo drugače od plačane zaposlitve, saj ga lahko v večji meri opravljamo pod svojimi časovnimi ter drugimi pogoji in ga načeloma lažje odložimo na poznejši čas. Angelos Baš (1967: 77) je pri preučevanju življenja in dela gozdnih delavcev za podobne primere uvajal uporabno ločnico

med prostim časom v širšem pomenu, torej časom, ki ostaja mimo dela v službi, in v ožjem pomenu, torej tistim, ki ostane tudi mimo siceršnjega, npr. gospodinjskega dela.

V tem obdobju se mi zdi pomembno opozoriti še na nekatere drugačne primere, ki se lahko predvsem na področju kulture kažejo kot tipična udejanjanja mešanja sfer dela in »nedela«, hkrati pa lahko delujejo tudi kot posledica digitalizacije in dematerializacije dela. Širina koncepta dela in nezadostnost enačenja dela s proizvodnjo sta bili pogosto prisotni v pripovedih mojih sogovornikov. Lara je v zadnjih letih na razstavah pogosto delala kot informatorka, kar pomeni, da je večino časa zgolj sedela na galerijskih razstavah in opazovala, kaj se dogaja okrog nje. Čeprav se zdi to delo precej blizu »nedelu« in delavec pri njem ničesar bistvenega ne »proizvaja«, je Lara poudarjala, da lahko tudi tovrstno delo utruji, saj je treba ob prihodu obiskovalcev vsaj občasno vstati, vedenje pa je treba vsaj nekoliko prilagoditi tudi ob obisku drugih zaposlenih ali pa nadrejenih.

To lahko že kaže na kompleksnost določenega dela ali dejavnosti, ki se navzven morda zdi povsem osnovna in nekreativna, a vendarle zahteva določeno čustveno in kognitivno zavzetost, s tem pa postane tudi fizično naporna.¹¹² Poleg tega tudi pri Larinem delu kustosa pogosto prihaja precej do izraza sam družbeni vidik dela, ki delo izrazito prepleta z »nedelom«. Pri svojem vsakdanjem izobraževanju o razstavah in nabiranju poznanstev za potencialne nadaljnje delovne zadolžitve mora namreč biti Lara dodatno dejavna, kar je v kulturi sferi nasploh uveljavljena praksa: *»Včeraj sem šla tud na otvoritev zvečer v Mestni muzej, pa Jakopičevo, ker me zanima, nekatere umetnice, pa kako so jih predstavil. Verjetno bom moje upokojence peljala na to.«* Ko sem jo vprašal, ali je tudi to dojemala kot delo, je odgovorila pritrdilno in nadaljevala: *»Tudi kakšne članke, ko bereš, tok da veš, da razumeš malo širše.«*

Čeprav se umetniško druženje in mreženje na otvoritvah ter pogostitvah z distance morda zdi kvalitativno povsem ločeno od umetnikovega delovnega časa, je s slednjim pravzaprav tesno prepleteno in umetniku pogosto sploh omogoča, da ustvarja ter se s tem po možnosti preživlja. Vsak, ki deluje na polju kulture, mora obiskati kup prireditev, ki predstavljajo vsaj bežno priložnost za pridobivanje socialnega kapitala, pa četudi se tam prikaže le z namenom, da bi njegovo prisotnost vsaj malce zaznali. Umetnikovo »presežno delo« se torej skriva že v povsem vsakdanjih, socialnih plateh njegovega življenja, kar se dandanes nenazadnje pogosto razširja še v digitalno sfero in v urejanje lastne spletne prezence, kot se kaže že z všečkanjem in razširjanjem specifičnih objav na družbenih omrežjih, s spoprijateljevanjem s specifičnimi ljudmi, s potrjevanjem udeležbe na specifičnih dogodkih itd. Umetnikov delovni čas je tako

---

¹¹² Kot je lahko fizično naporna tudi kakšna dejavnost, ki jo dojemamo predvsem kot ustvarjalno ali pa razvedrilno, npr. ustvarjanje in izvajanje glasbe, ki pogosto zahteva tudi precej vaje, repetitije in predanosti. Podobno dvojnost bi lahko nenazadnje prepoznavali pri športu.

močno prepleten z njegovo splošno družbeno aktivnostjo, da je pogosto že samo njegova prisotnost v določeni sferi dejavnik ustvarjanja vrednosti, kar zahteva čas in energijo. V vsem tem lahko prepoznamo velike količine neplačanega dela, ki načeloma sicer prinaša vsaj simbolni in socialni kapital, a nobenih resnih zagotovil, da se bo ta nekoč pretvoril v ekonomskega. Podobno kot se torej v različnih družbah manifestirajo različne oblike vrednosti, do tega prihaja tudi znotraj različnih sfer iste družbe, kjer abstraktni vidik dela niti ni nujno opredmeten v denarju (glej Elson 1979: 150). V tem smislu umetniško delo z vključevanjem velikih količin nematerialnega in skrajno abstraktnega dela ponuja tudi precej priložnosti za izkoriščanje. Na ta način pa ne deluje le ta tip dela, saj se morajo vsaj do neke mere podobno vesti tudi razni podjetniki, prisila posrednega trženja lastne delovne sile pa vse bolj vdira tudi na druga področja. Pri vsem tistem, kar v klasičnem smislu dojemamo kot delo, pa tudi tistem, kar se tej oznaki izmika, ker je neplačano ali pa celo »nedelo«, nas mora torej zanimati prepletenost z drugimi platmi življenja in vpetost v družbo oziroma tudi v družbeno-ekonomski sistem.

Širitev koncepta dela onkraj strogo delovnih aktivnosti lahko v antropologiji izhaja iz širitve koncepta vrednosti oziroma iz transformacij v ljudskem ali družbenem dojemanju vrednosti (in vrednot), kar je običajno spet prepleteno z javnim diskurzom določene politično-ekonomske ureditve. V tej smeri je že v sedemdesetih razmišljal Pierre Bourdieu (1977: 177–178), ko je zagovarjal preseganje »etnocentričnih naivnosti ekonomizma brez zapadanja v povzdigovanje velikodušne naivnosti zgodnjih oblik družbe«, kar je želel doseči skozi širitev ekonomskega kalkuliranja na vse cenjene dobrine, tako materialne kot simbolne (tako na ekonomski kot simbolni kapital). Antropolog Graeber je v temeljnem sodobnem antropološkem delu na temo vrednosti primerjal Marxovo izpeljavo delovne teorije vrednosti s teorijami in etnografijami recipročnosti, ki jih je v antropologijo najizraziteje vpeljal Marcel Mauss. Graeber je delovno teorijo vrednosti dodatno socializiral oziroma »antropologiziral« in je vrednost določenega proizvoda/blaga definiral kot »(proporcionalno) količino družbene kreativne energije, ki je šla v proizvodnjo in ohranjanje tega blaga« (Graeber 2001: 55). Pri tem sicer ostaja nejasno, kaj točno naj bi predstavljala »družbena kreativna energija«, zaradi česar tovrstne definicije ostajajo predvsem na ravni širjenja koncepta dela oziroma opozarjanja na njegovo kulturno arbitrarnost. Če nakažemo, da (tržno) vrednost zdaj ustvarja vrsta obsežnih dejavnosti, bomo morali te definirati ali pa natančneje zamejiti in med drugim določiti, kaj vrednosti potemtakem ne ustvarja.

Tudi antropologinja Narotzky in antropolog Besnier (2014: S6) sta ugotavljala, da sodobna antropologija ekonomijo pogosto dojema skozi prizmo vseh procesov, ki so tako ali drugače

vključeni v procese preživljanja, torej pogosto tudi vidike sodelovanja, kolektivnega sobivanja in »vsega tistega, kar osmišlja življenje«. Kljub temu menim, da velja v takšnih kontekstih še vedno upoštevati in prepoznavati specifične bistvene razlike med dejavnostmi, ki predstavljajo ekonomsko, materialno podlago družbe, in tistimi, ki so le spremljevalne in predstavljajo predvsem druženje in zabavo. Ob tem gre nenazadnje za razlike med dejavnostmi, ki jih opravljamo po lastni volji – in najbrž res osmišljajo življenje –, in tistimi, v katere smo tako ali drugače prisiljeni oziroma jih opravljamo zato, da zaslužimo sredstva, ki nam bodo dovoljevala preživljanje ter nenazadnje opravljanje prostočasnih dejavnosti. Hkrati pa ni nepomembna niti razlika med dejavnostmi in procesi, za katere se moramo izučiti in moramo posedovati specifične veščine oziroma jih moramo načrtovati nekoliko vnaprej, ter tistimi, ki jih lahko opravljamo bolj ali manj nepripravljeni in improvizirano.

Nekoliko bolj specifičen je bil pri raztegotovanju koncepta dela antropolog Wadel (1979: 367), ki je po eni strani izpostavil družbene vidike delovnih dejavnosti, ki jih ne opazimo zares, po drugi pa tudi povsem vsakdanje dejavnosti, ki jih ne dojemamo kot delo, ker jih ne razumemo kot vir kulturne in družbene vrednosti. Med drugim je ugotavljal, da na delovnem mestu ljudje ves čas proizvajajo tudi tisto, česar ni mogoče razumeti kot proizvod – npr. družbene odnose, tehnične in družbene veščine, pristope, vrednote –, vse to pa je morda ključno za delovanje organizacije in družbe.

Etnografsko in zgodovinsko gradivo lahko za naš prostor hitro potrdi, da je bila družbena in skupinska komponenta pri različnih oblikah dela v preteklosti precej izrazita in samoumevna. Skupno kmetijsko delo je bilo pogosto temelj vaških skupnosti, saj je utrjevalo sosedske odnose in nudilo podlago raznim šegam ter navadam (Kremenšek 1973: 162). Tipičen primer skupinskega dela, medsebojne pomoči in delovne družabnosti je še pred nekaj desetletji predstavljalo ličkanje koruze (glej npr. Makarovič 1979: 68–69). Na Notranjskem pa se je denimo kot posebna oblika sezonskega dela v tujini v preteklih stoletjih razvilo tudi »kasatorstvo«, pri katerem je šlo za skupinsko delo, na katero so odhajali moški, pogosto za zaposlitev pri sečnji gozdov (Vilfan 1996: 494).

Wadel (1979: 381) je želel ob poudarjanju in raziskovanju družbene komponente delovnih dejavnosti sam koncept dela raztegniti še v dve smeri: da vključuje obojestranske dejavnosti, ki so usmerjene v ohranjanje osebnih in zasebnih odnosov, torej npr. tudi delo strank oziroma klientov (ki za opravljanje storitve prav tako porabijo čas), in da vključuje kolektivne dejavnosti, ki pripomorejo k ohranjanju skupnosti, demokracije in drugih vrednih družbenih institucij. Tovrstne redefinicije pa še ne pomenijo, da bomo prav vsako aktivnost dojemali kot

delo, ampak da moramo začeti znotraj antropologije dela v kontekstu delavskih odnosov obravnavati nekatere oblike družbenih odnosov (glej Perelman 2008: 11).

Pri nas je na ta vidik nedavno opozorila tudi Barbara Turk Niskač (2021), ki je iskala meje med delom in »nedelom« pri igri otrok ter s tem pri opravljenih, ki so vključena v vsakdanje življenje. David Graeber (2018b: 221) pa je antropološki odmik od ozkogledih, patriarhalnih obravnav dela, in tudi od klasičnih marksističnih dojemanj dela, nedavno nakazal s preseganjem samega izraza »produkcija« oziroma »proizvodnja«. Če je pomemben del razumevanja dela predstavljala predstava, da gre pri tem za dejavnost, ki je ne počnemo zaradi nje same in da gre torej za ustvarjanje nečesa drugega, za proizvodnjo, je Graeber opozoril, da večina dela pravzaprav ne ustvari ničesar, ampak stvari le ohranja v primernem stanju.¹¹³ Tudi pri delu, ki nekaj dejansko ustvari, bi lahko nenazadnje govorili o tem, da gre bolj za spreminjanje, prirejanje, preoblikovanje materialov in elementov, ki že obstajajo.

Večina dela delavskega razreda je pravzaprav bolj podobna tistemu, kar je vsaj nekoč pogovorno nakazovala oznaka »žensko delo«,¹¹⁴ torej skrbi za ljudi, strežbi, razlaganju, razumevanju (Graeber 2018b: 235). Še enkrat več je na mestu poudarek feministične teorije, da je bilo v tradicionalnih zahodnih – predvsem ameriških – dojemanjih dela delo žensk v veliki meri spregledano, pa čeprav je za funkcioniranje družbe nujno. Če so se feministke sprva borile za večjo udeležbo na trgu dela, so pozneje privzele strategijo za prevrednotenje neplačanih oblik gospodinjanskega dela in skrbstvenega dela, kar še danes predstavlja pomemben del feministične misli. Sociologinja Kathi Weeks (2011: 13) je sicer stopila še korak dlje in je poudarila, da tovrstni boji še vedno ne izzovejo in spodbijejo dominantnega diskurza o delu in o nujnosti dela, kar bi bilo za pravičnejšo porazdelitev dela pravzaprav nujno.

Pri krhanju koncepta dela, ki je v preteklosti predstavljal podlago družbenim neenakostim, moramo biti pozorni na nekatere izseke iz zgodovine zahodne civilizacije, na razna dognanja etnologije in kulturne antropologije o vpetosti delovnih praks v vsakdanje življenje različnih

---

¹¹³ Kot je nakazal že v zgornji redefiniciji vrednosti.

¹¹⁴ Pojem je sicer problematičen, saj naj bi označeval dejavnosti, ki jih opravljajo ženske in so manj primerne za moške. A ženske so običajno delale tudi dela, ki so jih dojemali kot moška, nameni in različni načini delovnih postopkov pa niti niso spolno določljivi. Pojem »žensko delo« se torej nikoli ni prekrival z deli, ki so jih ženske dejansko opravljale in je »v zgodovinsko univerzalnem pogledu nesmiseln« (Makarovič 2002: 65). Spolne razlike pri opravljanju ali proizvodnih dela »so vedno rezultat lastnosti in vrednot, ki jih družbe privzgamajo osebam obeh spolov v različnih družbenih plasteh«. Kljub temu pa so se skozi stoletja razvila pojmovanja ženskega dela kot »mišljenjski vrednotni konstrukti«, ki zajemajo vrste del, za katere naj bi bile ženske sposobne ali primerne ter katera naj v skladu s tradicijo tudi opravljajo. Družbeno omejevanje ali pospeševanje razvoja različnih sposobnosti in znanj pri moških in ženskah je pomenilo, da so različne družbe in kulture nekatera dela dojemale kot bolj ženska in da so se lahko ženske sposobnosti na določenih področjih dejansko razvile bolj ali manj od moških (Makarovič 2002: 65–67). Ženska podrejenost je v tem smislu bolj izrazita predvsem v »državno naravnanih kulturah« in se je na ta način uveljavila tudi na Slovenskem, kjer še vedno živijo predstave in prepričanja o primernih delih za ženske in moške ter so na podlagi tradicije nekateri poklici izrazito feminizirani – predvsem tisti, povezani z otroki, s skrbjo za zdravje in s tekstilom (Makarovič 2002: 70).

ljudstev,¹¹⁵ pa tudi na nekatere povsem bistvene poudarke feminističnih avtoric, ki so opozorile na pomen in vrednost gospodinjskega, skrbstvenega oziroma reproduktivnega dela.

Situacija se je sicer dodatno zapletla v zadnjih desetletjih, ko sta procesa deindustrializacije in fleksibilizacije zaposlovanja dodatno pospešila spreminjanje delovne ureditve. S krizo industrijske množične proizvodnje v 80. letih 20. stoletja so postajali prej običajni delovni pogoji tudi v razvitih deželah vse redkejši (glej npr. Komlosy 2021: 8), pri tem pa lahko opazamo, da družbena razmerja še vedno predstavljajo ključen del dela in da so se na njih pripele tudi sodobne spremembe. To nekatere načine delavskega izkoriščanja po eni strani še intenzivira, po drugi pa nam lahko kaže pot k točkam nadaljnjih, potencialno pozitivnih transformacij, ki bodo morda dejansko prelomile s tradicijo nepravilnih delovnih odnosov.

Če bi želeli ob vsem tem iskati jasno in koncizno rekonceptualizacijo dela, bi morda veljalo izhajati iz misli antropologa Sancheza (2022: 365), ki je različne vidike dela združil pod pojmom »preoblikovanja« oziroma »transformacije« vrednosti. V tej smeri je kreativnost eden izmed možnih izrazov širše vrste transformativnih procesov, med katerimi nekateri niso kreativni. »Preoblikovanje« zajema vse različne oblike materialne spremembe, hkrati pa se izogne »kulturni in etični prtljagi, inherentni pojmom, kakršen je 'kreativnost'« (Sanchez 2022: 365).

Za spopadanje s kompleksno ontološko in ekonomsko resničnostjo dela torej že imamo na voljo nekatera uporabna konceptualna orodja, ki nam dovoljujejo, da delo in ekonomijo preučujemo v nekoliko širšem smislu in da raziskujemo tudi manj očitne ali neplačane vidike dela. Ob tem pa še vedno velja, da nas morajo pri delu zanimati njegove specifike. Čeprav so določene ločnice nenatančne, neprimerne in krivične, lahko mistifikacija in relativiziranje delovnih konceptov spet pripomore k dodatnemu delavskemu izkoriščanju.

Potencialno uporaben in morda celo nujen element osvežitve definicij in konceptualizacij dela se mi zdi prepoznavanje ljudskih kategorizacij, zaradi česar sem bil pri pogovorih s svojimi sogovorniki pozoren tudi na njihove predstave o kategoriji dela in torej na obrise neke vrste »kulturne sheme« dela, zaposlitve in drugih povezanih konceptov. Ker se v disertaciji posvečam nekaterim psihološkim in kognitivnim vidikom dela in me delo zanima tudi v precej abstraktnem smislu besede, se mi zdi smiselno opreti na zemljevid kulturnega zaznavanja del

---

¹¹⁵ V zadnjem obdobju pogosto celo različnih živih bitij. K boljšemu razumevanju (kapitalističnega) dela namreč pripomore tudi upoštevanje prepletenosti delovanja človeka z delovanjem drugih živih bitij in s tem krhanje nekaterih tradicionalnih ločnic med človeškim in nečloveškim oziroma med subjekti in objekti dela. Tipičen primer so denimo čebele, ki so s čebelarji povezane v jasnem delovnem razmerju, z natančno predvidenim (družbeno nujnim) delovnim časom in delovnim ritmom, hkrati pa pri delu čebel (delavk) prihaja tudi do (ekonomskih) migracij in do specializacije, saj je proizvodnja medu vse bolj ločena od opravevanja. Poleg tega ljudje (kapitalisti) pri delu s čebelami, kravami ipd. v lovu za presežno vrednostjo načrtno spreminjajo živalska (delavska) telesa ter na ta način intenzivirajo njihov delovni čas. Živalsko delo pa morda malce paradoksalno postane še toliko bolj očitno, ko kakšna izmed živali noče (več) delati. Preučevanje živalskega dela lahko torej razgali nove, ekološke parametre izkoriščanja delavstva in reprodukcije kapitala, s tem pa zamaje tudi parametre definicij dela samega (glej npr. Barua 2017; Besky in Blanchette 2019).

in ga podrobneje orisati še s tega zornega kota. Ker so »sheme« subjektivne in bolj ali manj ponotranjene, nenazadnje vplivajo tudi na naše procese samoidentifikacije oziroma na naše dožemanje lastne vloge v določenem kulturnem kontekstu.¹¹⁶ S tem bom v zadnjem delu tega podpoglavja od historično-materialističnega spet v večji meri prešel h kulturalističnemu in k interpretivističnemu preučevanju dela, torej k pogledu na kulturo – in na delo – kot niza oziroma prepleta idej in pomenov. Pri tem je moj pristop izrazito »konstruktivističen« in torej znanje obravnavam kot sproti konstruirano, ustvarjeno, ne le kot pasivno privzeto.

Delo ima še vedno tako močno vlogo v ureditvi naše družbe in je kot institucija tako močno ideološko podprto, da se lahko njegovo dožemanje spreminja le postopoma, vsaj dokler ne pride do večjih zgodovinskih prelomnic. Ena takšnih je gotovo prehod v nov družbeno-ekonomski sistem ali pa v njegovo novo fazo, kot dodaten dejavnik pa lahko deluje vsaka ekonomska ali druga kriza, kakršne so v zadnjih letih večkrat preizkušale robustnost kulturne sheme kapitalističnega dela. Kulturno shemo dela lahko razumemo kot omrežje povezav med nekaterimi pomenskimi enotami (ki so lahko hkrati že manjše sheme): npr. enoto delovnega časa, delovnega prostora, pogodbe, plače, delovodje, sodelavstva, veščin, vrednot. Skozi desetletja ali pa celo stoletja specifičnega družbenega izvajanja dela so se na tem območju med naštetimi in sorodnimi enotami ustvarile in utrdile (utežile) specifične povezave, ob katerih smo delo tradicionalno razumeli kot mezдно delo v njegovi »standardni« obliki, torej kot redno zaposlitev za polni delovni čas oziroma kot dejavnost, ki jo opravljamo na delovnem mestu (ločenem od doma) v delovnem času (običajno dopoldanskem) za zgolj enega zaposlovalca in v družbi sodelavcev, pri tem pa čutimo tudi določeno prisilo. Ta način dela v nobenem trenutku ni povsem izrinil vseh drugih, a je dolgo predstavljal najbolj (po)gosto omrežje povezav med naštetimi enotami oziroma smo te povezave v vsakdanji delovni praksi in tudi v medijskih reprezentacijah dolgo doživljali tako pogosto, da so postale izjemo obtežene. Kot »prototipsko« delo je poleg tega najbrž dolgo veljalo fizično, »proizvodno« delo in morda predvsem delo v tovarni,¹¹⁷ z deindustrializacijo pa je to v večji meri postalo pisarniško delo. V zadnjem obdobju sicer tudi slednje že težje predstavlja »tipično« delo, sploh ker je delovno mesto v manjši meri zares zamejeno, četudi orodja in dejavnosti ostajajo podobni. Na podlagi tega sklepam, da je kulturna shema dela v fazi hitrejšega preoblikovanja in fragmentacije oziroma da nekatere močno utrjene povezave med enotami v tem obdobju izraziteje izgubljajo moč, nadomeščajo pa jih druge.

---

¹¹⁶ Za definicijo in razlago koncepta kulturnih shem glej poglavje 5.3.

¹¹⁷ K temu je poleg družbene ureditve pripomogla tudi marksistična teorija.

Načine razmišljanja o delu oziroma dojemanja dela sem želel dodatno preveriti pri svojih sogovornikih. S tem namenom sem se oprl na raziskovalne metode kognitivne antropologije ter zbiral proste asociacije – besede ali besedne zveze –, ki se posameznikom porodijo ob besedi »delo«. ¹¹⁸ Cilj pri tem ni bil zajeti vseh parametrov kulturne sheme dela ali pa vse razsežnosti raznolikosti prepoznave dela, ampak zgolj smiselno dopolniti poglede o delu, ki sem jih zajel že z intervjuji. Že pri slednjih so se namreč izrisovale in potrjevale določene značilnosti sheme, asociacije pa so jih še nekoliko potrdile.

napor	denar	stanje na nogah
delavske pravice	delavski boj	dosadno (dolgočasno)
nujnost	preživetje	negativno
sivina	trud	preživetje
užitek	relaksacija	odgovornost
prekarno	nestabilno	strah
zaslužek	smiselnost početja	učinkovitost
izgorelost	naveličanost	ujetost
pošteno	slabo plačano	minimalc (minimalna plača)
poslanstvo	plača	družbeno razmerje

Tabela 1: Hitre asociacije mojih sogovornikov na besedo »delo« (po vrstnem redu priklica)

Zbrane asociacije kažejo na sorazmerno abstraktno podobo dela in na dojetanje »dela« skozi prizmo zaposlitve, službe. Elementi delovnega časa, delovnega mesta, delovnih orodij in tudi sodelavstva so v teh asociacijah v celoti odsotni, kar nakazuje, da moji sogovorniki delo dojemajo predvsem z zornega kota lastnega preživljanja in kot obvezno aktivnost, ki sama po sebi niti ni bistvena. Odsotnost omemb sodelavstva kaže tudi na dojetanje dela kot samostojne dejavnosti, pa čeprav so vsaj nekateri izmed mojih sogovornikov vključeni v razne kolektive, od katerih pa so zaradi različne narave delovnih ureditev, pogodb in honorarjev res nekoliko ločeni. Ob tem prihaja do izraza predvsem doživljanje dela kot prisile, omejitve oziroma »napora«, »nujnosti«, »sivine«, »izgorelosti«, »naveličanosti«, »truda«, »stanja na nogah«, (spraševanja o ali pa morda o odsotnosti) »smiselnosti početja«, »dolgčasa« (*dosada*), »negativnega«, »odgovornosti«, »strahu«, celo »ujetosti«.

Kaže, da si ob omembi dela hitro prikličemo predvsem vidik napora in prisilne dejavnosti, ki nas utruja in omejuje. V tem se lahko že kažeta tudi posebni kulturni shemi »delovnega napora« in »delavskega izkoriščanja«, ki očitno predstavljata relevantna gradnika širše sheme dela. Hkrati lahko na podlagi zapisov mislecev in raziskovalcev iz preteklih stoletij sklepamo, da je bil vidik »napora« vsaj pri določenem delu populacije pravzaprav od nekdaj integralen del

¹¹⁸ Asociacije sem večinoma zbiral ob začetku določenega intervjuja, da na sogovornike ne bi nehote vplival s prejšnjimi vprašanji.

kapitalističnega dela in da gre za enega tistih delov, ki se jih bo delo tudi ob spremembah delovnih pogojev najtežje otreslo. Čeprav so med mojimi sogovorniki predvsem takšni, ki opravljajo »kognitivno« delo in celo delo, kakršnega so si želeli opravljati, tudi pri njih prednjači dojemanje dela kot napora in podplačane, prisilne dejavnosti. Kot mi je razlagala Zala, je delo zanjo nosilo negativen prizvok že dolgo, preden je sama začela delati:

Sivina, od otroštva že; k delo je taka dolgočasna stvar, trud, preživetje. Nočem, da je tko, ampak očitno imam še vedno, tko, primarno, ukoreninjene te asociacije.

Ker med asociacijami ni sklicevanja na delovne aktivnosti, lahko omembe napora in ujetosti povezujemo predvsem z delovnim odnosom, ki se mnogim že v osnovi zdi nepošten, »prekaren«, »slabo plačan« (tudi »minimalc«) in vezan na idejo »učinkovitosti«. ¹¹⁹ Tudi omembe družbenih vidikov, npr. »delavskih pravic«, »delavskega boja« ali pa dela kot »družbenega razmerja«, so torej po eni strani redke, po drugi pa še vedno ne priključijo sodelavskih stikov in dela kot socializacije, ampak so bolj usmerjene v načine premagovanja nepoštenih delavske situacije. Prisoten je tudi bolj pozitiven pogled na delo kot »užitek« in »relaksacijo«, a predstavlja zgolj izjemo.

Dodatne značilnosti kulturne sheme dela bi lahko prepoznali v metaforah, torej manjših shemah, skozi katere govorimo o delu in na ta način izražamo nepisane ideje. Večina našega konceptualnega sistema je strukturirana skozi metafore, kar pomeni, da »večino konceptov delno razumemo skozi druge koncepte« (Lakoff in Johnson 1980: 56).

V pogovorih s sogovorniki sem opazil, da delo razumemo kot pot, premikanje oziroma napredek: »Sem zato šla v študij, ki naj bi mu sledila precej jasna in načrtana pot«; »To je bil res tranzit, to je bil res prehod v neki družga«; »Kar se tiče moje karijerne poti, se mi je zdel važn sam to, da mam več poti odprtih in da pr vsaki neki delam«; »Mislim, da nisem imela ideje, kaj bom delala, nisem vedela, kako bom sploh prišla kamorkol«; »Odlična nasledna stopnička«. Nekateri so delo predstavljali predvsem kot prisotnost in dostopnost: »Ampak na mejlih sem bil skos dostopen«; »K si ti zaposlen, to pomen, da si ful bolj dostopen«. Še pogosteje pa so o delu spet govorili kot o bremenu, trpljenju, izčrpanju in pritisku oziroma o nečem, kar nosimo/prenašamo: »Nikoli nisem šihla nosil domov«; »V eni instituciji, ker mogoče vseeno manj energije porabiš za to«; »Js sm vedno prijazna, zato vedno trpim«; »Se prou bojim, kako

---

¹¹⁹ To bi lahko povezali s prej omenjeno kulturno shemo »delovne pripadnosti«, ki se ji je v svoji etnografiji posvetila Mary Blair-Loy (2003), ko je opazala splošno sprejeto pričakovanje, da bomo delu posvečali poglobljeno, neprekinjeno pozornost, kar hkrati vodi tudi do samoizkoriščanja, saj delavci v tem vidijo tudi potencial za krepitev samopodobe.

bom tole hendlala, ker to je res žongliranje dejansko»; »Je bilo ful preveč kompleksno in raznoliko delo, pa mi je zmanjkalo energije za to»; »So me do konca pripeljali te man-made pritiski«.

Delo torej v takšnih pripovedih izpade kot težko breme, ki ga moramo nositi po dolgi poti, na kateri sicer (karierno) napredujemo, a nas ves čas bremenita prisilna prisotnost in dostopnost, sploh ker nas očitno preveva tudi občutek, da se po tej poti podajamo sami. Ob tem se morda že kaže, da pomenske enote zamejenega delovnega časa, delovnega prostora, sodelavstva, delovodje, dolgoročnih pogodb, pripadnosti podjetju ipd. izgubljajo pomen in bodo morda sčasoma vse bolj izrinjeni iz prototipne pojavne oblike kulturne sheme dela.

Da bi očrtane značilnosti slovenske kulturne sheme (nestandardnega) dela lažje umestili v kontekst, bi bilo smiselno dodatno pozornost nameniti tudi odgovorom drugih generacij ali pa drugih kultur. V moji raziskavi lahko ta delček predstavlja oris trenutne miselnosti nestandardno zaposlenih, neke vrste »zajem zaslona« ali pa »zgodovino brskanja« službenega računalnika sodobnega delavca, ki nam lahko morda razkrije nekatera implicitna delavska nagnjenja in potrebe. Če delo manj razumemo kot cilj in kot sredstvo za zadovoljevanje potreb, bolj pa kot naporno pot do drugih, pomembnejših ciljev, bi ga veljalo tudi družbeno in pravno obravnavati na ta način. K temu lahko pripomore vsakršna modernizacija in socializacija delovnega procesa, a lahko glede na zgornje ugotovitve sklepam, da se bo kapitalistično delo težko kdaj povsem otreslo negativnega prizvoka.

7.2.2 Avtomatizacija, dematerializacija in digitalizacija: teorije o kvalitativno drugačnem načinu delu v sodobnosti

V tem podglavju bom nekoliko podrobneje predstavil tiste pojave in procese, ki so v največji meri vplivali na spremembe v postavitvi vsakdanjih delovnih aktivnosti oziroma bom pozoren na koncepte, na katere se analitiki dela najpogosteje naslanjajo pri preučevanju teh sprememb. Že v osnovi lahko poudarim, da se mi zdijo v nadaljevanju obravnavani koncepti primerno orodje za opisovanje specifičnih procesov, je pa treba biti pozoren pri njihovih interpretacijah, širini implementacije in pri razumevanju v smislu označevanja ostrih prelomov.

Enega ključnih dejavnikov kapitalizma in njegove sle po intenzifikaciji dela že stoletja predstavlja proces avtomatizacije,¹²⁰ pozneje tudi digitalizacije. Že Marx (npr. 1976: 565–566) je nakazal, da je avtomatizacija izraz notranje logike kapitala, ki je nagnjen k temu, da skuša v

---

¹²⁰ Za premislek razsežnosti in posledic sodobne avtomatizacije glej npr. Benanav 2020.

iskanju presežne vrednosti človeško delovno silo zamenjavati s strojno. Tudi v splošnem, javnem diskurzu devetnajstega in dvajsetega stoletja je bilo praktično ves čas prisotno razmišljanje o vdiranju strojnega elementa v človeško delo, pri čemer so ti razmisleki ves čas nihali med utopistično in fatalistično mislijo.

Že v prejšnjem poglavju sem omenil teorijo britanskega ekonomista Johna Maynarda Keynesa, ki je pred stoletjem napovedal (2008 [1930]), da bo generacija njegovih vnukov zaradi vse intenzivnejše avtomatizacije dela in torej vse naprednejše tehnologije v zahodnih državah delala le še kakšnih 15 ur tedensko. Ta ocena se lahko z današnje perspektive zdi smešno optimistična, a kot je nedavno pisal antropolog Graeber (2018b: xv–xv), je tehnologija v tem času najbrž res napredovala dovolj, da bi se lahko Keynesove teorije o epidemiji »tehnološke brezposelnosti« napovedi uresničile. Razlog, da se niso, je po Graeberju (2018b: 179) dejstvo, da smo produktivne službe – npr. kmetijske in industrijske –, ki so vpričo avtomatizacije dejansko v veliki meri izginile, (po nepotrebnem) nadomestili z menedžerskimi, uradniškimi, prodajnimi, storitvenimi službami ipd., pa nenazadnje tudi s službami, ki tem predstavljajo le administrativno, tehnično ali varnostno podporo. Debate o avtomatizaciji niti niso značilne zgolj za kapitalistične sisteme, temveč so bile pereče tudi v času zgodnje SFRJ, pri tem pa je šel razmislek poleg višanja produktivnosti tudi v smeri »zmanjševanja človeškega truda in nevarnosti pred poškodbami pri delu« (glej npr. V.N. 1956: 13; Tomović 1956: 14).

Avtomatizacija je integralen element kapitalistične ureditve dela in je v večji ali manjši meri vplivala na vse tipe služb, kljub temu pa ostajajo žive razprave o njenem razponu in vrednotenju. Dokaj pogost je še vedno vidik, po katerem avtomatizacija predvsem ogroža naše službe. Nekateri izračuni kažejo, da bo v bližnji prihodnosti v ZDA kar 47 % zaposlitev resno ogroženih, pri tem pa izpostavljajo delavce v prevozništvu in logistiki pa tudi pisarniške, administrativne in proizvodne delavce (glej Frey in Osbourne 2013: 44). Nekateri avtorji (glej Pfeiffer 2018) so te ocene označili za pretirane, saj se med drugim preveč nanašajo na idejo »rutinskega dela«, s čimer spregledajo, da »nerutinsko delo« še vedno igra osrednjo vlogo tudi v visoko avtomatiziranih okoljih. Organizacija za ekonomsko sodelovanje in razvoj (OECD 2021) je po drugi strani ocenila, da je ogroženih 14 % delovnih mest, ta delež pa je visok predvsem v proizvodnem sektorju držav vzhodne Evrope.

Danes se lahko sicer že zdi, da so razprave o avtomatizaciji in strojnem nadomeščanju delavcev vendarle manj aktualne. Do neke mere je namreč postalo jasno, da vključevanje strojev v delovni proces ljudi iz tega vendarle nikoli ne izrine povsem, saj še vedno obstaja cel kup del, ki jih stroji ne znajo dobro opravljati. Poleg tega se zdi, da bi strojno nadomeščanje preprosto pomenilo, da bi ogromno ljudi ostalo brez dela, kar bi pomenilo, da se moramo kot družba

nekoliko oddaljiti od tradicionalno visokega vrednotenja dela. Kot razlog, da v prej produktivnih sektorjih vseeno prihaja do nizke potrebe po delovni sili, je sociolog Aaron Benanav (2020) izpostavil pojav ekonomske stagnacije, ki je posledica desetletij proizvodne nasičenosti in nizkih investicij. Kot omenjeno v prejšnjem poglavju, tudi nedavne svetovne krize niso prinesle pričakovano visoke stopnje brezposelnosti, ampak so dodatna evropska sredstva pravzaprav omogočila veliko (fleksibilnega) zaposlovanja. Poleg tega eno izmed rešitev v boju proti brezposelnosti morda paradoksalno prinaša prav digitalizacija. Delavci se namreč zdaj v iskanju zaslužka lažje znajdejo na lastno pest in takšna ali drugačna dela najdejo na medmrežju, pri čemer gre po eni strani za digitalizacijo tistega, kar smo prej počeli v živo, po drugi pa tudi za nekatere povsem nove, inherentno spletne oblike dela.

V podobnem smislu kot prej o avtomatizaciji se v zadnjih desetletjih govori o digitalizaciji, pri čemer gre tu za splošnejši proces, ki se nanaša tako na delo kot na preostale sfere življenja oziroma opisuje sodobno prepletenost vseh plati življenja. Koncept digitalizacije poleg tega v večji meri nakazuje le preoblikovanje naših delovnih pogojev in se torej manj nanaša na strojno, robotsko nadomeščanje delavcev, kar je nakazoval izraz avtomatizacija, ki je bil vsaj izvorno dokaj tesno vezan na proizvodna dela in s tem na specifičen spekter služb.

Neomarksistična misleca Michael Hardt in Michael Negri (2017: 111–112) sta pri svojem nizanju teorij ureditve dela in družbe v novem kapitalizmu uvajala tezo o treh ločenih, različnih fazah sodobnega družbenega in tehnološkega razvoja: avtomatizaciji, digitalizaciji in digitalnih algoritmihi. Po Hardtu in Negriju je razvoj informacijsko-komunikacijskih tehnologij po avtomatizaciji prinesel novo fazo ureditve dela oziroma novo manifestacijo kvalitativne spremembe dela, izražene tudi v konceptu »dematerializacije«. Medtem ko gre pri digitalizaciji v osnovi za opisni pojem, ki se nanaša na vse vidike našega življenja, predstavlja dematerializacija oziroma »nematerialno delo« miselni koncept, usmerjen prav v preišljevanje sodobne ureditve dela. Kot bom nakazal v nadaljevanju, je lahko pri tem v nekaterih svojih poudarkih sicer zavajajoč in spominja na nekatere pretekle, morda škodljive delitve delavstva in dela, a nas lahko kljub temu približa prepoznavi skupnih točk različnih oblik dela v neoliberalizmu.

Koncept »nematerialnega dela«, ki ga lahko povežemo še s koncepti kognitivnega, digitalnega in afektivnega dela, je prvi resneje razvil italijanski sociolog in filozof Maurício Lazzarato (1996: 132), ko je pisal o delu, »ki proizvaja informacijsko in kulturno vsebino blaga«. Koncept dela je torej razširil onkraj strogo »delovnih«, fizičnih aktivnosti in pri tem ugotavljal, da je vrednost v sodobni družbi zgrajena skozi velike količine vsakdanjega dela. Po eni strani gre vse bolj za kibernetika in informacijska znanja, po drugi strani pa je še bolj ključno to, da se

sodobne oblike dela pri ustvarjanju storitev, kulturnih proizvodov, znanj ali komunikacij razširjajo v zasebno sfero in v »nedelovna« okolja. Pri tem ni imel v mislih pogosto spregledanega gospodinjskega dela, ampak družabne in digitalne vidike sodobnega dela, ki ga časovno in prostorsko širijo (glej npr. tudi Hardt in Negri 2000: 292–293). Koncept sta privzela in razvijala Hardt in Negri, ki sta pisala (2004: 108), da sodobno delo ustvarja »nematerialne proizvode, kot so znanje, informacije, komunikacije, odnos ali čustven odziv« oziroma da ne ustvarja (zgolj) predmetov, ampak »subjektivitete« (Hardt in Negri 2000: 32). Hardt in Negri sta ob tem pri sodobnih delovnih procesih prepoznavala (2000: 292) neke vrste »homogenizacijo«, kar bi predstavljalo radikalen odmik od preteklih stoletij, ko so si bile delovne aktivnosti med seboj že na prvi pogled zelo različne.

Različna dela danes pogosto res vključujejo povsem enaka delovna orodja, predvsem računalnik, pa tudi enake konkretne prakse, predvsem manipulacijo simbolov in informacij. S »komputerizacijo« proizvodnje je heterogenost konkretnega dela precej manjša, delavec pa je bolj oddaljen od objekta svojega dela. Ker so torej mesto delovne sile pri proizvodnji presežne vrednosti vse bolj zasedle intelektualna, nematerialna in komunikativna delovna sila, sta Hardt in Negri (npr. 2000: 29; 2004: 150) tudi menila, da bi morali razviti novo politično teorijo vrednosti. Pisala sta (2004: 145), da »časovna enota dela kot temeljno merilo vrednosti danes nima več smisla«, saj je delitev na delovni čas in prosti čas oziroma na proizvodnjo, ustvarjanje in življenje zdaj precej težje določljiva. Ker je »biopolitična proizvodnja« nemerljiva in je ni mogoče kvantificirati s fiksnimi enotami časa, se jima zdi Marxova delovna teorija vrednosti neprimerna za analizo sodobnega dela.

Po Hardtu in Negriju so torej spremembe v ureditvi in izvedbi dela z neoliberalizmom tako velike, da dela praktično ne moremo več meriti po istih merilih kot prej. Na takšno misel so me lahko napeljali tudi nekateri sogovorniki, pri katerih je delo izrazito prepleteno s prostim časom in hkrati izrazito digitalizirano. Kljub temu pa se zdi, da pri sodobnih oblikah delovnih ureditev bolj kot potreba po drugačnem merjenju oziroma vrednotenju očitna postaja zgolj nepreglednost časovnih ureditev, s tem pa vsaj posredno nova mistifikacija presežne vrednosti. Pritegnilo me je denimo Tomaževo pripovedovanje o sistemu dodeljevanja nalog znotraj njegovega muzeja, s katerim je razložil potek dela od prejema naloge do izvedbe in plačila:

Oni imajo sistem, dokumentacijski, do katerega imajo vsi kustosi dostop [...] Potem odkljuka, koliko približno posnetkov bo to, da se odkljuka približno, koliko bo to denarja, js dobim potem kodo za naročilo, ga sprejemem, dobim predmete, pofotkam, naložim fotke

na server, označim, da je projekt zaključen. Na podlagi tiste kode, ki sem jo dobil na začetku, lahko izstavim račun.

Z digitalizacijo fotografije, komunikacije, finančništva in nasploh vseh vidikov družbe je nematerialni vidik tovrstnega dela postal še toliko bolj očiten, kar po eni strani res zamaje osnovne časovno-prostorske vidike dela. Hkrati pa s standardizacijo tovrstnih del znotraj večje organizacije vendarle prihaja do izraza tudi proizvodni, skoraj tovarniški vidik takšnega dela, ki lahko morda spomni na faze dela za tekočim trakom, le da te faze zdaj podaljša, preplete ali razdeli na manjše, neenakomerne dele.

Teze Hardta in Negrija so v smislu razodevanja sprememb v ureditvi dela in posvečanja pozornosti prej spregledanim vidikom plodne in uporabne, a so pri iskanju ostrega preloma s preteklo prakso torej pretirane. Kot sta pisala družboslovna raziskovalca Gill in Pratt (2008: 9), so kritiki orisanih tez v preteklosti denimo že opozarjali na dejstvo, da materialno delo v večini kontekstov še vedno trmasto vztraja, nenazadnje že v ničlah in enicah, ki jih mora še vedno nekdo nekje vpisati v računalniški program oziroma v strojno kodo. Hkrati so poudarjali (po Gill in Pratt 2008: 9), da koncept »nematerialnega dela« spregleda razlike, ki obstajajo med različnimi vrstami delavcev – po izobrazbi, odgovornosti dela, plači ipd. –, pri katerih interaktivnost ali afektivnost njihovega dela ni zares dovolj velik kriterij, da bi jih lahko obravnavali kot enak oziroma enoten delavski subjekt (Gill in Pratt 2008: 9). Poleg tega je že Marx (po Dyer-Whiteford 1999: 5) napovedal, da bo z razvojem strojev ustvarjanje pravega bogastva vse manj odvisno od delovnega časa in človeške delovne sile, vse bolj pa od »splošnega stanja znanosti in napredka tehnologije«. Ključni dejavnik proizvodnje je tako po Marxu postal »obči razum« oziroma »moč znanja«, ¹²¹ kar pa ne ovrže osnovnih načel delovne teorije vrednosti, ampak nakaže nove možnosti akumulacije in razlaščenja, pa hkrati tudi nove možnosti emancipacije.

Pri enačenju fizičnega dela z vsakdanjim vedenjem moramo biti vendarle pozorni na ontološko razlikovanje med delom in dejanjem, pa tudi med učinkovito in neučinkovito izvedenim delom. Delo so nekoč razumeli skozi časovno strukturo začetka, sredine in konca, kot načrtovano, ponovljeno, reproducirano in prisiljeno od zunaj, medtem ko je dejanje spontano, edinstveno in ne more biti prisilno (Caffentzis 2005: 97). V podobnem smislu kot »nematerialno delo« se zdi nenatančen tudi koncept »kognitivnega kapitalizma«, saj z umeščenostjo v dihotomijo med

---

¹²¹ Marxov (1985: 506–507) obči razum označuje skupek vsega družbenega (skupnega) znanja, napredka, tehnologije ipd., ki predstavlja podlago delu in življenju nasploh. Že mladega Marxa je torej zanimalo splošno družbeno znanje oziroma kolektivna inteligenca skupnosti danega obdobja. S tem ko je informacijska tehnologija postala ključen dejavnik proizvodnje, prihaja obči razum kot sila razvoja še bolj do izraza.

starim in novim zamaskira prakse in razmerja, ki prečijo te drugačne oblike. Na mestu je torej vprašanje, kaj je tisto, kar pod eno oznako združuje banke, pornografsko industrijo, podjetja razvoja programske opreme ipd., ne vključuje pa avtomobilske industrije, nepremičninskih podjetij, restavracij, rudnikov, kmetij ipd. (Caffentzis 2013: 100).

Tudi filozof Sean Sayers je ob konceptu nematerialnega dela Hardtu in Negriju – pa tudi Habermasu in drugim – očital nerazumevanje oziroma nepoznavanje nekaterih vidikov Marxovega in predvsem Heglovega dela. Menil je namreč, da je Marx delo ves čas predstavljal kot inherentno sodelovalen in družben proces, pri katerem je proizvod rezultat kolektivne dejavnosti. Ob tem je tudi poudaril (2007: 434), da pri Heglu in Marxu rezultat dela ni nujno materialni produkt, ampak je lahko tudi nekaj, kar ohranja energijo, spreminja značaj, družbene odnose ipd. Prav skozi delo se razvijemo v reflektivna, samozavestna bitja, odnosi z drugimi pa so za ta razvoj pravzaprav nujni. Delo torej ni le instrumentalna aktivnost in sredstvo za zadovoljevanje potreb, ampak je vedno nujno tudi družbena aktivnost oziroma praksa. Poleg tega je Marx kot tovrstno »formativno« dejavnost predstavljal vse vrste dela, ne glede na tip produkta, zaradi česar njegovega modela dela torej ne bi smeli razumeti kot produktivističnega in tesno vezanega na fizično, ročno delo.

Sayers (2007: 449) je tudi zapisal, da heglavska teorija dela kot formativne aktivnosti vsebuje boljši konceptualen okvir za razumevanje postindustrijskih oblik dela kot delitev na »materialno« in »nematerialno« delo. Hegel je različne vrste dela razumel kot različne oblike odnosov med subjektom in objektom (naravo) oziroma različne stopnje mediacije odnosa do narave. Gre torej za kategoriziranje različnih oblik dela kot odnosa, ki ga vzpostavijo med subjektom in objektom, od najmanj mediiranega razmerja neposredne apropiacije do najbolj abstraktnih oblik dela. Ko torej Hardt in Negri pišeta o nematerialnem delu, ki ne ustvarja proizvoda in ne zadovoljuje neposrednih materialnih potreb, s tem še ne ovržeta »formativnega« vidika teh dejavnosti, pa najsi gre za simbolno (intelektualno) ali afektivno (ki se ukvarja s čustvi in pristopi) delo, kot sta nematerialno delo razdelila avtorja. Tudi simbolno delo namreč vključuje pisanje na papir, govorjenje, ustvarjanje elektronskih impulzov, s čimer je objektivirano in realizirano kot delo, v procesu pa ustvarja ali spreminja osebnosti. Četudi pri simbolnem delu ne gre za proizvodnjo, gre za realizacijo vrednosti skozi distribucijo, menjavo, trženje, kar je vse nujno za proces proizvodnje, da se vzdržujejo, ohranjajo, jačajo ekonomski in socialni odnosi. Podobno je tudi afektivno delo nujno za vzdrževanje in ohranjanje ekonomskih in družbenih odnosov. Produkt afektivnega dela je objektiviran v svetu, in kot vse ostalo delo, namensko oblikuje material ter materialno okolje (npr. s komunikacijo), da ustvarja uporabne vrednosti. Tovrstna dela so oblike samoustvarjanja, njihov končni

produkt pa je družba, kar spet velja za vse delo (Sayers 2007: 446–448). Ključen je torej Sayersov (2007: 448) poudarek, da vse nematerialno delo nujno vključuje tudi materialno dejavnost in da je po drugi strani tudi vse materialno delo nematerialno, v smislu da spreminja ne le material, temveč tudi subjekte in družbene odnose.

Antropolog Jakob Rigi (2015: 191–192) je v podobni smeri ugotavljal, da prelivanje delovnega časa v prosti čas ali pa delovnega mesta na druge lokacije v ničemer ne spreminja delovne teorije vrednosti, saj delavec pri proizvodnji vsakega blaga še vedno opravlja abstraktno, družbeno nujno delo. Dejstvo, da je vrednost, ki jo delavec proizvede v svojem delovnem času, utelešeno v več različnih oblikah in vrstah blaga namesto v enem, ne spremeni dejstva, da delavec še vedno ustvarja vrednost. Rigi torej meni, da je teorija vrednosti zaradi kapitalistične ekspanzije družbene proizvodnje kvečjemu še širše uporabna in jo lahko uporabimo tudi pri afektivnem delu. Za razliko od intelektualnega, simbolnega dela, ki ga lahko pogosto res z minimalnim trudom v minimalnem času (digitalno) reproduciramo, afektivno delo pri proizvodnji vrednosti – afektov, družbenih odnosov ali pa komunikacije – vsakič zahteva novo, približno enako količino porabljene energije.

Orisanim tezam Hardta in Negrija so bili nenaklonjeni tudi razni drugi kulturni antropologi, pri čemer velja izpostaviti predvsem kritične feministične antropologinje Aihwo Ong, Anno Tsing in Sylvio Yanagisako. V osnovi se avtorice sicer strinjajo s Hardtovo in Negrijevo tezo, da je omrežje (informacije, programi, znanje, podobe, afekti) kot organizacijski model proizvodnje zdaj nadomestilo tovarniško delo za tekočim trakom ter pozdravljajo njuno preusmeritev pozornosti od materialnega dela, saj s tem presežemo tudi tradicionalno politično ekonomijo, ki se je ukvarjala predvsem z moško perspektivo tovarniškega delovišča. Avtorice pa so ob konceptu nematerialnega dela skeptične do zamisli, da obstaja nova hegemonija nematerialnega dela – ali sploh katere koli vrste dela – in nasprotujejo že samemu poudarjanju binarnosti načinov dela, saj ta v misli hitro prikliče distinkcijo med miselnim in manualnim,¹²² s tem pa tudi hierarhično vrednotenje dela in delavcev. Etnografske raziskave kažejo, da sta materialni in nematerialni del delovnih aktivnosti podobno kot plačano in neplačano delo pogosto neločljivo prepletena in da delavci ločnice pri delu niti ne zaznavajo (po Wilson 2012: 7–8). Kot alternativo delitvi na materialno in nematerialno delo (in podobi vertikalno integriranih

---

¹²² V angleško govorečem svetu in predvsem v ZDA to ločnico že od začetka 20. stoletja odseva delitev na »bele« in »modre ovratnike«, pri čemer naj bi beli ovratniki označevali predvsem pisarniške, administrativne delavce, modri pa fizične, npr. proizvodne delavce. Če se je izraz beli ovratniki verjetno nanašal na mirnost, varnost in čistočo pisarniških služb, pri katerih si redkeje umažemo srajco, se je izraz modri ovratniki razvil predvsem kot odziv na bele, povezan pa je tudi z modrimi delavskimi oblačili in uniformami. V zadnjih desetletjih se je v publicistiki razvila še vrsta podobnih izrazov, ki so sicer še manj dobesedno vezani na karkoli materialnega – »roza ovratniki« denimo označujejo delo medicinskih sester, učiteljic, tajnic ipd. (glej Wickman 2012).

korporacij) je pri preučevanju globalnih sprememb Anna Tsing (2012) predlagala koncept oziroma teorijo dobavnih verig, ki po njenem mnenju bolje zajame dinamiko, v skladu s katero deluje sodobni kapitalizem in s katero se prepleta z nekapitalističnimi načini proizvodnje ter družabnosti.

Ključno se mi zdi torej poudariti, da spremembe v načinih dela in v obliki proizvodov dela, pa tudi v našem koncipiranju dela torej še ne pomenijo ali dokazujejo temeljnih sprememb v sistemskih nastavkih delovnih razmerij in ustvarjanja vrednosti. Podobno kot pri »identitetah« bi lahko tudi tu razmišljali o zmotnem dojetanju spremembe v znanstvenem preučevanju in koncipiranju določenega pojava kot spremenjenega pojava samega. Epistemološki premik torej morda preveč nekritično prikazujemo kot ontološkega. Sicer velja, da je transformacija v ureditvi dela res vidna že na ravni vsakdanjega življenja, torej v sami obliki delovnih aktivnosti in v drugačnih rezultatih dela. Nematerialno delo poleg tega tudi res vključuje niz aktivnosti, ki jih običajno ne prepoznavamo kot delo in jih lahko označimo za »intelektualne«, kot je ugotavljal že Lazzarato (1996: 132–133).

Spremembe so sicer očitne in znatne ter delavca nadalje oddaljujejo od predmeta dela, njegovo delo pa je zato bolj abstraktno. Kljub temu pa to ne ovrže temeljnih postulatov marksistične delovne teorije vrednosti in ne doda nobenih povsem novih elementov dela. Način ustvarjanja vrednosti je mistificiran, a so razlike v primerjavi s preteklimi obdobji kvečjemu kvantitativne. Do podobnih sprememb je s stalnim razvojem tehnologije nenazadnje redno prihajalo že v preteklih stoletjih, pa to ni bistveno spremenilo ustroja kapitalističnega izkoriščanja delavcev. V osnovi bo Marxova delovna teorija vrednosti veljavna, vse dokler bo prevladoval kapitalistični sistem proizvodnje, hkrati pa bo ta ves čas iskal nove načine mistifikacije svojih načinov izkoriščanja in načine vključevanja družbenih ter osebnih vidikov v ustvarjanje presežne vrednosti.

Nekateri moji sogovorniki opravljajo dela, ki se lahko zdijo izrazito nematerialna in s tem kvalitativno precej drugačna od tipičnih proizvodnih del, a se v njihovih pripovedih kaže močna prepletenost nematerialnega z materialnim. Z Lara sva se pogovarjala tudi o materialnih vidikih njenega dela, saj si lahko vodenje po galeriji brez večjih težav predstavljamo tudi preseljeno v digitalni, virtualni prostor, kar je že nakazala pandemija. Kljub temu se Lara ni strinjala:

Ampak vedno zdej povem, da jih mal zdramim, če so glasni. Rečem: 'Glejte, vi ste v živo prišli semle, potem je čist vseeno, če bi gledali v šoli po YouTubu, Instagramu al pa Wikipedii tiste mejhne sličice. Poglejte te umetnine, kako so velike, kako lahko drugače

doživiš, če maš npr. Kofetarco pred sabo. Vsaka je drugačna.' [...] V galeriji so že QR kode. QR koda ti pa ne more odgovorit na vprašanje. To lahko jaz vem.

Tudi kognitivno, intelektualno in do neke mere »nematerialno« delo, kakršna je slika, je lahko unikatno že v svoji velikosti, v teksturi, v položaju na steni ipd., hkrati pa pride do izraza predvsem ob (človeškem) vodenju. Še tako nematerialni proizvodi za dejanski učinek po eni strani še vedno potrebujejo materialno podporo, po drugi pa tudi človeški element in interakcijo. Rabo tehnologije v vsakem primeru še vedno določa človeško delovanje, kar pomeni, da (lahko) delujemo »s tehnologijo, ne le znotraj nje« (Warhurst, Mathieu in Wright 2021: 187). Upor proti uvajanju napredne tehnologije na delovna mesta pa že zdavnaj ne more biti več produktiven. Pri preučevanju vpliva tehnologije na spremembe v ureditvi delovnih in zaposlitvenih odnosov se mi zdi torej ključno izogniti se tehnološkemu determinizmu in v večji meri izhajati iz pogleda, da digitalizacija dela v mnogih pogledih predstavlja le površinsko oziroma kvantitativno spremembo. Tudi samo delovno teorijo vrednosti sam še vedno vidim kot veljavno tudi za to obdobje kapitalizma; obregnem se lahko morda le ob nekatere njene poudarke in implikacije, npr. ob prej omenjeno poudarjanje »proizvodnje«, ki je lahko imelo oprijemljive posledice višjega vrednotenja očitneje »produktivnih« del.

Vsem kritikam Lazzarata, Negrija in Hardta navkljub pa se mi zdi smiselno tudi poudariti, da je koncept »dematerializacije« vsaj v primeru, ko se osredotočimo na proizvod dela, kljub temu uporaben in da s svojo preusmeritvijo pozornosti v specifične nove tipe ter vidike dela predstavlja določen korak k boljšemu razumevanju novega kapitalizma. S Hardtom in Negrijem (2004: 108) se lahko tudi strinjam, da izrazi, kot so »storitveno delo, intelektualno delo ali kognitivno delo« pokrijejo le del tistega, kar pokrije nematerialno delo in ne zadostijo njegovi splošnosti, podobno kot velja tudi za druge sorodne koncepte. Nenazadnje je smiselno Hardtu in Negriju slediti tudi pri opažanju družbenih implikacij nekaterih očitnih sprememb v časovnih in prostorskih režimih dela, kar je tema, ki se ji bom natančneje posvetil v nadaljevanju.

7.2.3 Prostorsko-časovne dimenzije kapitalističnega dela

Ena izmed temeljnih značilnosti kapitalizma je bila od nekdanj njegova specifična ureditev časa in prostora, predvsem kot ločevanje med delovnim časom in prostim časom ter med delovnim mestom in ostalimi lokacijami. Te ločnice so po eni strani sploh institucionalizirale delo oziroma zaposlitve, kot jih razumemo danes, hkrati pa so lahko delovale tudi kot lažji nadzor nad delavci (o nadzoru glej npr. Zureik 2005). Teoretsko podlago razmislekom o časovni

dimenziji dela lahko spet predstavlja predvsem marksistična misel, ki je pravzaprav tudi sama utemeljena na razkrivanju načinov, na katere je spretna (iz)raba (delavčevega) časa vpisana v ustroj kapitalizma, hkrati pa jo zaznamuje historičen, dialektičen pogled. Poglobljeni premisleki o prostorskih vidikih dela so pri marksistih redkejši, zaradi česar je smiselno njihovim teorijam dela mestoma dodati dognanja drugih teoretskih in tudi bolj praktičnih, empiričnih usmeritev. Kulturna antropologija je delo že v svoji zgodnji fazi pogosto preučevala skozi prizmo prostora in časa oziroma je kazala, da pri raznih ljudstvih prav delovne aktivnosti določajo kulturno specifično dožemanje časa in označujejo specifični prostor. V zadnjih desetletjih je v kulturni antropologiji in v njej sorodnih disciplinah opaziti še večji poudarek na poglobljenem preučevanju časovne in prostorske dimenzije kultur in družb, kar je vsaj do neke mere spet vezano na vzpon neoliberalizma, ki je nekatera časovna in prostorska razmerja močno spremenil. V pričujočem podpoglavju se mi torej zdi smiselno očrtati miselni okvir razmislekov o konceptih delovnega časa in prostora.

Kar zadeva čas, je vpliv specifične kapitalistične ureditve očiten tako na ravni dneva kot na ravni življenja oziroma tako v smislu trajanja delovnega dne kot v smislu trajanja zaposlitvenih pogodb in delovnih dob. Na ravni vsakdanjega se ta ureditev kaže v že večkrat omenjeni delitvi na delovni in prosti čas, torej v delovniku, v izmenah, v času za odmor, v nadurah, v delovnem tempu oziroma delovni normi ipd. Čeprav so nekatera osnovna časovna razmerja v veljavi že dolgo in je tudi osemurni delovnik v zahodnem svetu zdaj v veljavi že desetletja, pa je časovna ureditev dela pravzaprav že od zgodnjih delavskih bojev stvar stalnih pogajanj in nikoli ni bila samoumevna. Kot je pisal zgodovinar France Kresal (1998b: 283), se je vprašanje delovnega časa v sodobnem smislu pojavilo šele z razvojem industrije v razmerah gospodarskega liberalizma. Prej so delovni čas namreč narekovali naravni pogoji, letni časi, moralne norme in krajevne navade. Začetek dela je bil ob tem pogosto določen sorazmerno ohlapno, saj delavci lastnih ur niso imeli in so se morali ravnati po zvonovih (Makarovič 1996: 81–83). S kapitalistično določitvijo delovnega časa pa so hitro sledili tudi boji za njegovo skrajšanje, kar je leta 1885 privedlo do zakonske omejitve delovnika na 11 ur (Makarovič 1996: 85).

Mednarodna organizacija dela je svojim državam članicam osemurni delovnik predlagala že v svoji prvi konvenciji, leta 1919. Na slovenskem ozemlju Kraljevine SHS je bil osemurni delovnik vsaj za nekatere segmente delavstva sprejet že nekaj mesecev pred tem, pri tem pa je vladni odlok tudi določal, da se ob krajšanju delovnega časa ne sme manjšati zaslužek. Takrat se je sicer delalo šest dni na teden, počitku so bili namenjeni le nedelje in prazniki (Kresal 1968: 147). 40-urni tedenski delovnik je bil v nekaterih evropskih državah uveljavljen leta 1935, v Jugoslaviji pa je to priporočilo sledilo šele leta 1962, a je delovnik načeloma še do devetdesetih

let 20. stoletja ostajal vsaj 42-urni. Skoraj sto let je bilo pri nas torej potrebnih, da je od uzakonjenega enodnevnega počitka v tednu prišlo do dvodnevnega (Kresal 1998b: 285). 40-urni tedenski delovnik je vsaj v Evropi zdaj načeloma uveljavljena norma,¹²³ dejansko povprečje držav Evropske unije pa je za leto 2023 kazalo na polni delovni teden, ki je dolg 36,1 ure, pri čemer število, sodeč po uradnih podatkih, počasi pada. Kljub temu je v nekaterih sektorjih vidno podaljševanje delovnega časa oziroma njegovo prelivanje v prostega, pogosto na načine, ki jih je težko beležiti in nadzorovati. Pri tem velja biti pozoren še na podatek, da samozaposleni povprečno opravijo več delovnih ur kot tisti v rednem delovnem razmerju.¹²⁴

Težnje za ureditev in zmanjšanje števila delovnih ur je od nekdaj vodil vidik zdravja in varnosti zaposlenih, a je treba tudi tu omeniti, da je šlo pogosto za interese države ali kapitala. Na hude posledice dolgih delovnikov v težkih delovnih okoljih so državne oblasti v 19. stoletju večkrat opozarjali zdravniki in rekrutne komisije, ki med mladimi delavci niso uspele več najti dovolj zdravih vojakov (Kresal 1998b: 284). Že Marx je v tistem času nenazadnje opazal (1976: 376), da se s podaljševanjem delovnega dne šibi človeška delovna moč, saj so ji odvzete normalne moralne in fizične okoliščine razvoja in aktivnosti, kar privede tudi do prezgodnje izčrpanosti in propada te delovne sile. Pozneje je do krajšanja delovnega časa večkrat privedla tudi razširjena in dolgotrajna brezposelnost (glej npr. Kresal 2008: 114–115), v drugi polovici 20. stoletja pa je dejavnik vsaj v zahodnem svetu gotovo predstavljal še vzpon potrošniške družbe, ko so kapitalske elite ugotovile, da lahko potrošniška dejavnost delavca pravzaprav pomeni večje dobičke kot njegovo izčrpavanje na delovnem mestu.

Hkrati je časovnih vidikov dela in zaposlitev še precej več. V daljšem časovnem obdobju nam zaposlitvene pogodbe tudi dneve v tednu delijo na delovne in proste, v primeru od nekdaj prisotnega sezonskega dela pa na delovne in proste delimo celo letne čase. Zaposlitvene pogodbe nam lahko z letnim dopustom občasno dodelijo še dodaten odmor, naši delovni dnevi oziroma delovna leta pa se nam seštevajo v zbirko, ki jo imenujemo delovna doba, za katero občasno prejemo tudi finančni dodatek ali pa celo dodatne dneve dopusta. Ko naša delovna doba količinsko zadosti sistemskim zahtevam, lahko preidemo v novo, »brezdelno« fazo življenja, imenovano pokoj. Nenazadnje bi lahko naprej teoretizirali, da čas mnogih močno strukturira že koncept plačnega dne, ki pri večini zaposlitev pride enkrat mesečno.¹²⁵ Hkrati je

---

¹²³ Slovenska zakonodaja v to vsoto šteje tudi 30 minut, dnevno namenjenih malici, kar za večino drugih evropskih držav ne velja. Pri nas je uveljavljena praksa torej neto 37,5 ure dolg delovni teden.

¹²⁴ Vir: Eurostat (https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Hours_of_work_-_annual_statistics&oldid=636656), maj 2024.

¹²⁵ Ni nepomembno, da platformi delodajalci (so)delavce privlačijo tudi z izplačili večkrat mesečno.

v zahodnem svetu zdaj precej pogosto z delom vsaj posredno povezano osebno zadolževanje, ki spet močno strukturira naš odnos do časa oziroma do prihodnosti.

Pri razmišljanju o kulturnih vidikih dela velja biti pozoren tudi na staranje oziroma dozorevanje, saj skozi prizmo kapitalistične kariere postajajo nekatera dela z izkušnjami lažja, druga pa s starostjo težja, kar vse vpliva tudi na splošno, vsakdanjo percepcijo časa (Wallman 1979: 11). Ta se lahko spreminja tudi v skladu z našimi obdobji zaposlenosti ali brezposelnosti, saj je za obdobja brezposelnosti pogost občutek brezčasa, pa tudi prazna obdobja z veliko spanja in ločevanja od zunanjih dogodkov. Medtem ko nam v aktivnosti čas leti mimo, se v prisilni neaktivnosti vleče, nenazadnje že zaradi družbenega pritiska svoj čas zapolniti in porabiti produktivno. Raziskave kažejo, da nekateri v obdobjih brezposelnosti pozabijo cela časovna obdobja in si torej časa brez službe po ničemer ne zapomnijo (Fagin 1979: 34–5; Jahoda 1981). Pri ločevanju med delom in prostim časom je sicer ključen element nadzora: pri prostem času imamo nadzor nad svojimi aktivnostmi, pri delu pa nadzor nad aktivnostmi predamo drugim, pri čemer ne gre za popolno izgubo nadzora, ampak za preišljeno menjavo. V zameno za nadzor nad delovnim časom vsaj v teoriji dobimo nadzor nad svojim prostim časom in zaradi plače tudi nad svojo prihodnostjo (Fagin 1979: 35).

Pravkar orisana in dodobra uveljavljena časovna (in prostorska) razmerja so bila sicer tudi v zahodnem svetu dolgo le izjema in so se uveljavila šele v času industrijske revolucije na prehodu iz 18. v 19. stoletje s centralizacijo pridobitnega dela in z novo strojno opremo v tovarnah ter pozneje v pisarnah. To niti ni veljalo za vse ljudi v industrijski družbi, saj so bili še naprej značilni kmečko poljedelstvo, rokodelstvo in delo na domu, gospodinjska in preživetvena dela, pa tudi širok spekter drugih občasnih pridobitvenih dejavnosti (Komlosy 2021: 5). Prav s tem procesom uveljavitve konceptov »delovnega mesta« in »delovnega časa« je delo (moških) na delovnem mestu postalo plačano in ovrednoteno, delo (žensk in otrok) doma pa spregledano. Produkcijo so ob tem ločili od reprodukcije, delo pa od življenja (Strümpell 2017: 6). Pri gospodinjskem delu je sicer strukturiranje časa in ločevanje od prostega časa poleg tega izrazito oteženo, saj se aktivnosti med sabo stapljajo, hkrati pa so ta opravila pravzaprav časovno neomejena in zahtevajo nepričakovano visoke količine dela. Jugoslovanska raziskava iz leta 1956 je že ugotavljala, da gospodinje delajo vsaj deset ur dnevno, zaposlene ženske pa gospodinjskemu delu namenijo približno štiri ure dnevno (po Sitar 2017: 92).

Glavna razlika med predkapitalističnimi in kapitalističnimi, sodobnimi ekonomijami, je torej prav upravljanje časa. Pri kapitalističnem delu namreč ne gre le za ureditev proizvodnega procesa, ampak sistem od posameznika zahteva tudi sposobnost organiziranja svojega časa, kar človek pridobi s kapitalističnim nadzorom in z ritmom kapitalistične mašinerije (po Spittler

2010: 41). Slednjo v zadnjem času brez dvoma predstavlja predvsem računalnik, kar se je večkrat kazalo v delu in pripovedovanju mojih sogovornikov.

Na tem mestu se moramo spet vrniti k Marxu (1976; 1985), ki je v svoji delovni teoriji vrednosti količino časa, porabljenega za proizvodnjo določenega izdelka, prepoznaval kot merilo (menjalne) vrednosti tega izdelka. »Trenutki so elementi dobička,« je nenazadnje pisal v *Kapitalu* (1976: 352) in pri tem razlagal, kako delodajalci delavcem načrtno kradejo minuto za minuto ter s tem kujejo dobiček. Ugotavljal je, da med zaposlenimi za polni delovni čas in zaposlenimi za krajši delovni čas kapitalist vidi razliko le v količini dobička, ti delavci so torej le »poosebljen delovni čas«, osebne razlike pa so izničene (Marx 1976: 352–353). Poleg tega je v *Kapitalu* že nakazal, da je kapitalistično hitenje in prihranjevanje časa v praksi proizvedlo veliko nasprotujočih si družbenih ritmov, ki jih morajo družbeni agensi – kapitalisti, delavci, finančniki ipd. – mediirati skozi konkretno aktivnost v času.¹²⁶ Takšen je že »čas cirkulacije«, ki nakazuje nasprotje med ritmom produkcije in porabe ter tistim finančnih trgov (po Krohn-Hansen 2018: 180).

S časovno dimenzijo so se pogosto ukvarjali tudi razni Marxovi nasledniki, med katerimi je bil zelo prepričljiv Moisha Postone (1993: 211–216), morda ključni postmarksistični mislec »časa«. Ta je ob vprašanju družbene uveljavitve časovne ureditve ugotavljal, da je bil pojav nove, kapitalistične oblike časa, ki ga je Postone imenoval »abstraktni čas«, povezan tudi z razvojem blagovne oblike družbenih odnosov in s procesi cirkulacije blaga. S tem ko kapitalistični čas tudi poimenujemo drugače, po Postoneju nakažemo, da je šlo za drugačno vrsto časa, ne le za drugačen način merjenja časa. Družbeno nujen delovni čas ni le sestavljen kot objektivna časovna oblika, ki izvaja zunanjo prisilo na delavce, ampak so morale družbe in tudi sami delavci čas sam sprejeti kot absoluten in abstrakten.

Postonejevo poudarjanje, da je prehod v kapitalizem pomenil tudi prehod v drugačno vrsto časa, se mi zdi relevantno že z vidika prepoznavanja kulturne raznolikosti mišljenja in dojemanja, ki lahko pride močno do izraza pri neoprijemljivi kategoriji, kot je čas. Pomemben vidik družbenega razvoja in razvoja človeškega mišljenja je še pred industrijsko revolucijo sicer gotovo predstavljala uveljavitev ure kot novega, »objektivnega« merila časa (glej Makarovič 1996). Kot sta pisala psihologa Jeff Sugarman in Erin Thrift (2017: 3–4) je bila s tem, ko se je ura uveljavila kot osnovno merilo delovnega časa v industrijskem kapitalizmu, ustvarjena povezava med časom in denarjem oziroma izrabo časa in dobičkom. Ko je »čas postal denar«,

---

¹²⁶ O odnosu med časovnimi ritmi različnih stopenj in dimenzij je morda najbolj lucidno pisal Henri Lefebvre, ki je v ta namen uvajal celo »novo znanost« – ritmanalizo. Pri tem je prepoznaval opozicijo med krožnimi ritmi (ki so naravni) in linearnimi (ki so umetni, kapitalistični ter korelirajo s procesi ekonomske in tehnološke rasti), kot ključno točko merjenja ritmov pa je razumel človeško telo kot neke vrste zmes cikličnih ritmov. Razlike v tipih ritmov vodijo do različnih stikov oziroma odnosov med ritmi – ritmij.

je pravilna izraba časa postala povezana z moralo. Čas ure je namreč eksternaliziran, obstaja neodvisno od dogodkov ali od naše subjektivne izkušnje, poleg tega pa je ojačal družbeno vrednotenje točnosti in učinkovitosti (Eriksen 2001: 151–152). Pri prehodu v industrijsko in pred tem v kapitalistično družbo je bil torej pomemben predvsem prehod od organskega časa k mehanskemu, pri čemer pa nobena skrajnost ni absolutna, saj je bil za ljudi (in druga živa bitja) vedno ključen astronomski čas, ki se z organskim in mehanskim vsaj delno prekriva.

Marksistični zgodovinar E. P. Thompson, ki se je tej tematiki posvetil v eseju *Čas, delovna disciplina in industrijski kapitalizem* (1967), je kot prelomno v razvoju časovne discipline zahodne družbe prepoznaval obdobje med 14. in 18. stoletjem. Ob koncu tega obdobja je namreč industrijska revolucija zahtevala večjo sinhronizacijo dela in je v rabo postopoma prihajala ura (naprava), kar je vsaj v zahodni Evropi prinesla bistvene spremembe pri dojetju časa. Ljudje se pri merjenju in organiziranju časa odtlej niso več ravnali po naravnih ciklih ali po obsežnosti danih opravil, ampak so v svoja življenja sprejeli »objektivno« merilo. Če je prej delo merilo oziroma določalo čas, je torej zdaj čas začel določati delo (Thompson 1967: 63). Thompson je ob tem menil, da je bila kmečka »orientacija po opravilih« bolj »naravna« oziroma »človeška« kot »orientacija po uri«, saj je delavec lažje razumel, zakaj je neko delo treba opraviti v določenem času. Skupnosti, ki se orientirajo po opravilih, poleg tega kažejo manj strogo ločevanje »dela« od »življenja« in pri njih torej ne prihaja do strogega konflikta med delom in preostankom dneva. V manjši meri je pri njih tudi potreben nadzor ali priganjanje, da časa ne zapravljamo (1967: 60–1).

Da je »orientacija po opravilih« bolj naravna, je Thompson (1967: 73) sklepal tudi na podlagi dejstva, da je tovrstno redno preklapljanje med intenzivnimi obdobji dela in počitka še vedno prisotno pri samozaposlenih umetnikih, pisateljih, malih kmetih in pri študentih. Thompson (1967: 76) je še poudaril, da je neregularnost delovnega dne in tedna v prejšnjih stoletjih uokvirajala širša neregularnost delovnega leta, ki so ga pogosteje kot danes prebadali počitnice in prazniki. V kontekstu celega niza procesov in ukrepov, kot je delitev dela, nadzor dela, kazni za »nedelo«, uvajanja zvoncev in ur, denarnih spodbud, pridig in šolanja, pa tudi zatiranja praznovanj in športa, je bila uvedena nova časovna disciplina, ki je imela posledice onkraj samega delovnega mesta (1967: 90).

Orisane Thompsonove teze o radikalnosti prehoda iz predkapitalističnega v kapitalistični čas in o vplivu ure predstavljajo nepogrešljivo referenco pri praktično vsakem razmisleku o vlogi časa pri delu in življenju v kapitalizmu. Njegova delitev med »orientacijo po opravilih« in »orientacijo po uri« je po eni strani precej preprosta in so nanjo vsaj implicitno opozarjali že nekateri zgodnji kulturni antropologi, a je pri Thompsonu morda daljnosežna predvsem zaradi

usmeritve v sam prelom oziroma tranzicijo iz ene miselnosti (časovnosti) v drugo, pa tudi zaradi opozarjanja na mehansko podlago pogojev in okoliščin kapitalističnega izkoriščanja delavcev. Čeprav so Thompsonove ugotovitve do neke mere gotovo pravilne, velja opozoriti, da je njegova upodobitev dveh skrajno različnih pogledov na svet kar preveč preprosta in do neke mere spregleda kulturno raznolikost oziroma heterogenost.

Do njegovega prikaza dihotomije med predkapitalističnim in kapitalističnim dojemanjem je bil denimo kritičen zgodovinar Richard Whipp, ki je s primeri iz britanske lončarske industrije s konca 19. stoletja in iz poznejše britanske avtomobilske industrije nakazal, da je obstajala znatna raznolikost pri časovni ureditvi organizacije dela. Ugotavljal je, da so delavci in delodajalci časovno ureditev dela stalno preoblikovali in postavljali pod vprašaj, pri tem pa so bile pomembne tudi specifične posameznega poklica. Pri lončarstvu je denimo delovna ureditev odvisna tudi od vrste glin, saj različne vrste narekujejo različne procedure in specifičen tempo (Whipp 1987: 211).

Thompsonove teze je do neke mere med drugimi nedavno izpodbijal tudi antropolog John Parry (2009), ki je na primeru indijske ruralne jeklarne ugotavljal, da je tovarniško delo nekaterim pravzaprav prijetnejše in ljubše od težkega kmetijskega dela. »Časovna disciplina« v omenjeni jeklarni namreč ni preveč stroga, saj so delovniki fleksibilni, naloge nestalne, obstaja pa tudi veliko priložnosti za druženje. V teh okoliščinah industrijskega časa niti ne dojemajo kot kvalitativno drugačnega od kmečkega oziroma je za nekatere celo manj stresen, saj so morali biti pri kmečkem delu gospodarjem včasih neprestano na razpolago.

O tem, da orientacija po opravilih tudi v sodobni družbi ni izginila, je razmišljal tudi antropolog Tim Ingold (1995: 17), ki je opozarjal predvsem na domače delo gospodinj, pri katerih je meja med prostim časom in delom močno zamegljena. Za klasične gospodinje je delo preprosto predstavljalo življenje, sestavljeno iz množice opravil. V tem smislu je delitev na orientacijo po uri in po opravilih pogosto tekla po spolni liniji, kar je po Ingoldu morda nakazovalo že dejstvo, da so v preteklosti možje na rokah pogosteje nosili ure. Tudi tovarniški delavci pa se nenazadnje času ure zgolj prilagajajo, ne pa povsem podredijo. Tudi če skušajo pridobiti intuitiven občutek za ure, minute in sekunde, se njihove roke za tekočim trakom še ne »spremenijo v urne kazalce«. Orientacija po opravilih živi tudi v srcu samega industrijskega dela, shajanje s stroji pa je del procesa proizvodnje »delavca kot veččega družbenega agensa« (Ingold 1995: 20-21). Ne gre torej za to, da se Nueri orientirajo po opravilih, mi pa ne. Razlika je v tem, da moramo mi opravilno orientacijo inkorporirati v okove zahodnega institucionalnega in ideološkega okvirja, ki skuša »na vsakem koraku zanikati resničnost situirane družbene izkušnje ure«. Kar so

antropologi prikazovali kot razliko med »nami« in preostankom sveta, je po Ingoldovem mnenju predvsem razlika med bivanjem in poblagovljenostjo (1995: 27).

Podobno je sklepal tudi antropolog Thomas C. Smith (2009), ki je na podlagi svoje raziskave nekdanje japonske kmečke skupnosti ugotavljal, da konflikt o časovni disciplini med predkapitalistično in kapitalistično miselnostjo ni bil univerzalen. Japonski kmetje so že pred kapitalizmom kazali skrb za upravljanje časa in so visoko cenili produktivnost. Veliko pozornosti so posvečali spretnemu koordiniranju dela, s posebnim načinom sajenja, s hitrimi gnojili in s kolobarjenjem pa so skušali redno zaobiti naravne ovire. Pri tem je pomembno, da niso gledali le na lastno korist in da časa niso razumeli le kot svoje lastnine, temveč je pripadal družinam, skupnostim, vsem (Smith 2009: 42). Predindustrijska, skupnostna predstava, da v določenih družbenih razmerjih čas ne pripada le posamezniku, ostaja na Japonskem aktualna še danes in je postala temelj časovne discipline v japonskem poslovnem svetu ter industriji. Sprejetje tovarniškega časa je bil v teh okoliščinah lahko rezultat prilagoditve starejšega smisla za čas za potrebe tovarne, časovna revolucija neke vrste pa se je morda zgodila že prej (Smith 2009: 53–54). Smith je ugotavljal, da pri konfliktu med angleškimi delodajalci in delavci v 18. stoletju ni šlo za razpravo o vrednotenju časa, ampak za to, kdo si ga lasti in pod kakimi pogoji. Divergenca je s tem manj vezana na občutek za čas in bolj na različna dojetanja vloge posameznika v skupnosti (Smith 2009: 57).

Smithovo poudarjanje predhodnih nastavkov dojetanja kapitalističnega časa lahko povežemo še z mislijo omenjenega filozofa Moisheja Postona (1993: 212–213), ki je za zahodni svet poudarjal, da izumu ure niti ne gre pripisovati glavnih zaslug za pojav koncepta abstraktnega (mehaničnega) časa. Ugotavljal je namreč, da moramo tehnični izum ure, pa tudi razvoj koncepta abstraktnega časa, razumeti kot praktično konstitucijo takšnega časa, torej se moramo sklicevati na takrat razvijajoča se družbena razmerja, s katerimi so se že razvile konstantne enote časa in je abstrakten čas že postajal družbeno resničen ter pomenski. Ko so se po mestih začele pojavljati prve ure, je bil čas praktičnega življenja že na poti, da privzame obliko abstraktnega matematičnega časa enot na lestvici, ki bo znanstvena, kar je že v 14. stoletju kazal razvoj aritmetike in mehanike.

Ob tem velja poudariti, da našteje kritike ne skušajo povsem ovreči Thompsonovih tez, ampak jih predvsem antropologizirati in vanje vpisati višjo stopnjo občutljivosti za kulturno raznolikost. Pri tem so lahko koristne že nekatere klasične antropološke raziskave, ki so pri predkapitalističnih družbah že dolgo pred Thompsonom odkrивale drugačno dojetanje oziroma merjenje časa prav skozi kontekst delovnih aktivnosti, večinoma v smislu kvalitativnega in subjektivnega časa. O tem so vsaj posredno denimo pisali Bronisław Malinowski (2014 [1922]),

Benjamin Lee Whorf (1956 [1935]), Audrey Richards (1939), Evans-Pritchard (1940), Pierre Bourdieu (1964), Marshall Sahlins (1968) idr. Zelo vplivne so bile denimo raziskave Evans-Pritcharda, ki je pri svojem preučevanju ljudstva Nuerov ugotavljal (1940: 100–103), da niso poznali izraza, ekvivalentnega našemu »času«, da pri njih čas predstavlja predvsem »odnos med aktivnostmi« oziroma da je bilo merjenje časa tesno povezano s procesi v ciklu dela ali gospodinjskih opravil. Opažal je, da pri Nuerih ni videti, da bi morali kdaj koordinirati aktivnosti z abstraktnim minevanjem časa, saj so njihove referenčne točke predvsem (družbene) aktivnosti same, te pa so prostočasnega značaja. Dogodki si sledijo v logičnem sosledju, a jih ne nadzoruje abstrakten sistem; ni avtonomnih referenčnih točk, s katerimi bi morale aktivnosti točno sovpadati.

S sodobnega gledišča se lahko sicer ugotovitve zgodnjih funkcionalistov in strukturalistov podobno kot nekatere Thompsonove ugotovitve zdijo preveč statične in premalo usmerjene v preučevanje vpliva časa na družbene odnose, hkrati pa do neke mere usmerjene tudi v »eksotiziranje« Drugega (po Fabian 1983: 25). Na podlagi nenatančnih branj tovrstnih pričevanj so bile v antropologiji še dolgo prisotne nekoliko romantizirane predstave o ljudstvih, ki naj časa, v našem pomenu besede, niti ne bi poznali. Časovna dimenzija je v antropologiji (in sorodnih disciplinah) prišla bolj v ospredje s t. i. »historičnim obratom« v 70. letih 20. stoletja, ko so začeli antropologi zgodovino v večji meri dojemati kot temelj družbene strukture in so začeli h kulturam pristopati na bolj holističen način oziroma so manj izhajali iz zahodnega etnocentričnega gledišča (o tem npr. Klein 2018). K temu je pripomogla tudi postmarksistična teoretska šola »prakse«, ki je nakazala umik od strukturalističnega pristopa v antropologiji in začela poudarjati časovne dimenzije družbenega življenja (po Dalsgaard in Nielsen 2013: 7). S popreproščenimi pogledi na raznolikost časovnih praks je antropološka teorija sicer izraziteje opravila v zadnjih desetletjih s temeljnimi besedili tistega, kar lahko imenujem »antropologija časa« (Fabian 1983; Gell 1992; Munn 1992; Greenhouse 1996; pri nas Makarovič 1996; Šmitek in Brumen 2001).

Kljub temu da antropologija in njej sorodne vede časovno dimenzijo življenja danes preučujejo nekoliko pogosteje, so pri tem pogosto še vedno usmerjene predvsem v raven sistemskih transformacij. V sodobnih antropoloških raziskavah »časovnost« pogosto konceptualizirajo kot nekaj podobnega kulturi ali pa kot del kulture. Ta pristop skuša ustvariti podobo določene skupine ljudi, ki se ravna po določenem omejenem, homogenem razumevanju časa in odnosu do časa (Ringel 2016: 394). K časovnosti je pogosto precej bolj smiselno pristopati v skrajno fenomenološkem smislu, je ne preučevati kot metafizične kvalitete, ampak biti pozoren na delo, ki ga vlagamo za vzdrževanje določenih časovnih redov, struktur in ritmov, torej na čas kot

družbeno prakso (Ringel 2016: 392–393). Nekateri analitiki so v podobni smeri ločeno preučevali sam čas, torej obdobje dela, časovnico (*timing*), torej razpored in zaporedje delovnih aktivnosti, in tempo, torej hitrost in intenzivnost delovnih aktivnosti. Vse te dimenzije pa so nenazadnje prepletene in šele povezane vplivajo na segmentiranje in ureditev časa v delovnem procesu (glej Tietze in Musson 2022: 316).

V rahlo širšem smislu je Tim Ingold (1993) uvajal koncept »opravilnih krajin« (*taskscape*)¹²⁷ kot skupne zbirke opravil, ki v medsebojni povezavi ustvarjajo družben vzorec dejavnosti, torej manjših delov širšega družbeno-ekonomskega sistema. Opravila v tem kontekstu predstavljajo družbeno vpeto obliko delovnih dejavnosti, ki ne obstajajo v izolaciji, ampak le prepletene v krajino in v vzorec vse družbene aktivnosti. Podobno kot v odnosu menjalne in uporabne vrednosti pri Marxu Ingold kot edino skupno merilo opravilne krajine in dela vidi čas. Če eno (opravilno krajino) reduciramo na drugo (delo), delo izgubi družbeno plat (1995: 12).

V podobnem kontekstu je antropologinja Nancy Munn (1996) skozi misel Lefebvra izpeljala koncept »mobilnih prostorskih polj« kot kulturno opredeljenih, telesno-čutnih polj, ki se raztezajo iz telesa na dani lokaciji ali pa se premikajo skozi lokacije, pri tem pa je prostor-čas definirala (1996: 449) kot »simbolno vozlišče odnosov, ki jih proizvajajo interakcije med telesnimi akterji in zemeljskimi prostori«. Ta koncept se mi zdi uporaben tudi pri preučevanju sodobnih, nepreglednih časovnih in prostorskih režimov oziroma njihovega udejanjanja v praksi.

Še dodaten premik v vsakdanjo doživetveno prakso pa lahko ponujajo teorije Carol Greenhouse, ki so jo zanimali načini, na katere ljudje govorijo in reprezentirajo čas v družbenem življenju, torej zamisli, ki so se razvile »neodvisno od tistega, kar bi lahko bil resnični čas« (1996: 1). Po Carol Greenhouse je čas smiselno preučevati v kontekstu vsakokratnih odzivov na prelomnice, v širšem smislu pa ti odzivi tvorijo tudi »časovne politike«. Tudi nekateri drugi antropologi že predstavljajo časovno dimenzijo prav v tem smislu omejitvev in dispozicij znotraj določene družbene ureditve, a velja dodatno poudariti nujnost preseganja preučevanja hegemonškega diskurza prav z vpogledi v »vsakokratne odzive«.

Gotovo je lahko produktivno k času in časovnim vidikom dela pristopati v ožjem smislu, na primeru različnih manjših segmentov družbe ali pa posameznikov, pri čemer se lahko opremo na nekaj uporabnih konceptov. Eno od možnosti nam ponuja že kognitivna antropologija, ki je pri svojem ukvarjanju z vsakdanjimi metaforami večkrat naletela tudi na čas. Naomi Quinn (1997: 152–153) je recimo pisala o znani metafori »ČAS JE DENAR«, ki naj po njenem mnenju

---

¹²⁷ Sicer brez navezave na koncept »krajina«, kot ga je predtem za oris različnih dimenzij globalnih kulturnih tokov uvajal Arjun Appadurai.

vendarle ne bi določala ameriške konceptualizacije časa, saj Američani o času govorijo tudi skozi vrsto drugih metafor, med katerimi lahko hitro prehajajo (npr. o tem, da čas »stoji pri miru«, »uhaja«, »leti«, »teče«). Metaforo »čas je denar« so razvili v obdobju industrijske revolucije, da so opravičili kapitalistično zatiranje delavcev oziroma vsiljevanje novih delovnih ritmov, kar pomeni, da je še vedno precej vezana na ekonomske okoliščine. Metafora se je hkrati tudi širila onkraj okoliščin industrijskega dela, a vendarle ostala bolj kot ne vezana na kontekste, ki so delu podobni. Ob tem pa nenazadnje obstaja tudi vrsta delovnih primerov, v katerih se želimo tej miselnosti izogniti, npr. delo zdravnikov in umetnikov.

Podobno kot torej velja, da je bil čas kot relevantna tematika prisoten v vrsti zgodnjih antropoloških raziskav, a se okrog njega šele v zadnjem obdobju večkrat vrtijo osrednja raziskovalna vprašanja, bi lahko trdili tudi za prostor. Zanj se vsaj na prvi pogled zdi, da je v družboslovju in humanistiki šele nedavno postal predmet kontinuirane sistematične obravnave. Pogosto so sicer pri preučevanju dela razne teorije prostor vključevale v svoje analize, a ga niso zares kritično vrednotile in postavljale pod vprašaj oziroma so ostajale pri temeljni ločnici med domom, delovnim mestom in trgom, ob tem pa so težile k iskanju univerzalno veljavnih zakonov, kar je otežilo rabo prostorskih miselnih konceptov. Nenazadnje je bilo delovno mesto v primerjavi z delovnim časom bolj samoumevno tudi v pravnem smislu in po drugi strani vsaj do nedavnega niti ni moglo biti predmet pogajanj oziroma so se lahko ta nanašala zgolj na specifične podrobnosti varnosti in zasebnosti. Delodajalci so sicer z omejevanjem, vodenjem, urejanjem delovnega mesta že v osnovi vzpostavili določeni red in hierarhije, a je pri izterjevanju presežne vrednosti igral ključno vlogo vendarle presežni čas.

Vsaj v osnovi se je lahko prostorska dimenzija kapitalizma zdela teoretsko manj plodna in bolj samoumevna, zaradi česar so bili raziskovalci pri preučevanju dimenzij kapitalističnega izkoriščanja delavcev dolgo bolj usmerjeni v čas in v abstrakcije sistema. Kljub temu pa velja poudariti, da je zanimanje za prostor prisotno že v določenih Marxovih delih, predvsem v smislu ograjevanja kot gonila prvotne akumulacije kapitala, pa tudi v kontekstu poznejše logistike cirkulacije kapitala ter nenazadnje ločnice med mestom in podeželjem oziroma središčem in periferijo (glej Claval 1993). Podobno se je tudi Engels zanimal za kapitalistično spreminjanje mest, podeželja, tovarn in bivališč (1968), pa tudi za širše razmisleke o evoluciji človeških skupnosti in razvoju razrednih delitev (1972). Še bolj natančno sta se prostorski dimenziji pozneje posvečala Henri Lefebvre in David Harvey, ki sta poudarjala, da zgodovinskega razvoja kapitalizma ne moremo razumeti brez preučevanja njegovih geografskih razsežnosti. Lefebvre (1974) je bil prelomen s svojimi teorijami o »družbeni proizvodnji prostora«, torej o nujnosti preučevanja procesov proizvodnje prostora in njihovih kontradiktornih, ideoloških

implikacij. V tem smislu je prav družbena proizvodnja prostora ključna za reprodukcijo družbe in kapitalizma samega. V tem obdobju so sicer družboslovni avtorji tudi za kapitalizem pogosteje poudarjali, da je od nekdanj konstruiran časovno in prostorsko ter da je torej tudi prostorska dimenzija integralni element delovnih razmerij, ki je niti ne moremo preučevati ločeno od časa, kulture ali družbe.¹²⁸ Čas bi bil nenazadnje neznamen, če ne bi ustvarjal prostora, tega prostora pa si ni mogoče zamišljati ločeno od produktivne sile specifične, družbeno konstruirane dimenzije časa. Kapitalizem v tem smislu ni sistem, ki se pojavi v prostoru in gre skozi čas, temveč sta prostor in čas njegovi jedrni komponenti, ki ju poleg tega ne moremo nikoli zares razumeti povsem ločeno (Castree 2009: 27).

Časovno-prostorska dimenzija kapitalizma je »konkretna abstrakcija«, torej sila, navidez zunanja družbi, in hkrati rezultat nenehnih poskusov ustvariti in narediti dobičkonosne vse vrste prostorsko-časovnih razlik. V sodobni družbi so prav te razlike – razlike v delovnih kulturah, zaposlitvenih in delovnih zakonodajah, proizvodnih procesih ipd. – tisto, kar kapitalisti iščejo pri načrtovanju novih dobičkov (Castree 2009: 53). Hkrati pa velja danes stopiti še korak dlje in kot ključno polje kovanja dobičkov in prostorske manipulacije pravzaprav prepoznati svetovni splet. Ključni sodobni kapitalisti so torej tisti, ki uspejo nadzorovati spletno dostopne informacije, »ograjevati« spletni prostor in izkoriščati tamkajšnje neplačano delo, ki ga opravljamo vsak dan. Prav časovno-prostorska dezorientacija, kot jo reproducira splet, v tem primeru s svojo abstraktnostjo in neoprijemljivostjo omogoča izterjevanje izjemne presežne vrednosti.

Vpliv dela Lefebvra in Harveyja pri preučevanju prostorske plati kapitalizma je sicer v devetdesetih pronicah v vede širom družboslovja in humanistike, v katerih je takrat nasploh prihajalo do bolj eksplicitnega zanimanja za prostorsko dimenzijo družb in kultur, kar so pogosto označevali tudi za »prostorski obrat«. Mnogi so takrat ugotavljali (glej npr. Geertz 1996: 259; Low in Zúñiga 2003; Massey 2005: 36–38), da je bilo v naši vedi dotlej preučevanje prostora vendarle večinoma le posredno in deklarativno, a lahko danes te ocene vsaj v nekaterih primerih označimo za pretirane. Elementi raziskav prostora so se nenazadnje odpirali tudi v klasičnih raziskavah Bronisława Malinowskega, Maxa Gluckmana, E. E. Evans-Pritcharda, Alfreda Irvinga Hallowella, Raymonda Firtha in še vrste drugih, ki so med drugim preučevali prostore čaščenja, astronomije, pa tudi dela in s tem povezane tokove (ekonomskih) migracij, trgovskih povezav ipd. Vsaj z raziskavami v čikaški tovarni Hawthorne (glej Baba 2009) v 30.

---

¹²⁸ Ruski filozof Mihail Bahtin je za preplet časovne in prostorske topografije uvajal izraz »kronotop« (po Šmitek in Brumen 2001: 7).

letih 20. stoletja je antropologija že zgodaj prepoznala pomen dinamike na delovnem mestu za delovno produktivnost in je torej tovarno obravnavala kot specifičen družben kontekst.

Baskar je za področje kulturne antropologije nakazal (2013: 31), da je v devetdesetih doživelo kvečjemu vzpon podpolja, ki se imenuje »antropologija prostora in kraja«, medtem ko so bile krajinske, regionalne, teritorialne ipd. raziskave integralen del etnologije že dolga leta in desetletja pred tem. Kljub temu je z diferenciacijo med prostorom in krajem (glej npr. Casey 1996), pa tudi z bolj dinamičnim razumevanjem prostora antropološko posvečanje tej tematiki v zadnjem obdobju verjetno res bolj produktivno in tudi lažje povezano s časovno dimenzijo.

Za zgodnjo antropologijo je bilo namreč značilno neke vrste »prostorjenje časa« (po Fabian 1983: 25–26), kar je pomenilo, da so antropologi čas prikazovali kot uprostorjen, iz česar je prostor izšel kot močnejša, a statična, samoumevna dimenzija. Vse to je pomenilo, da so devetdeseta leta z globalizacijo in neoliberalizmom v antropološke raziskave res vnesla vsaj bolj intenzivno ukvarjanje s prostorom, s krajem in tudi z »nekraji« (Auge 1995), pa četudi ni šlo za pravcati obrat. Zdi se, da je osredotočanje na prostorske zadeve antropologe osvobodilo in jim naložilo izziv preučevanja kulturnih pojavov, ki niso izolirani na oddaljeni lokaciji, ampak jih najdemo okrog nas v mestih in državah (po Low in Zúñiga 2003: 1–2).¹²⁹ Nenazadnje je več hkratnega, simultanege preučevanja časovne in prostorske dimenzije v antropologijo vneslo preučevanje neoliberalizma in globalizacije, saj sta se pri tem dimenziji očitneje kazali kot prepleteni. Kot sorodno antropološkemu preučevanju prostorov dela pa lahko tu omenim še geografijo dela, poddisciplino, usmerjeno v preučevanje vpetosti delovnih praks in delavcev v dinamike prostora (glej Herod 2001; Hastings 2016).

Tudi v moji raziskavi je prostor v primerjavi s časom vsaj sprva deloval kot nekoliko manj plodno izhodišče razmisleka, a se je hkrati kazal kot pomemben dejavnik raznolikosti časovnih izkušenj sodobnega kapitalizma. V osnovi je jasno, da moram ob preučevanju časa posvečati pozornost tudi prostorom dela oziroma čas in prostor dojemati kot dva prepletena dela skupne dimenzije. Ločnica med kategorijama delovnega mesta in doma za večino delavcev po svetu še vedno ostaja ostra in jasna. O pomenu prostora za delo priča že sam izraz »delovno mesto«, ki implicira, da ima dana delovna dejavnost tudi jasno določeno lokacijo. Ko torej razmišljamo o delu, običajno pomislimo prav na specifičen prostor, na specifično zgradbo, pisarno, gradbišče, cestišče, kmetijo, gozd itd. Delovno mesto je torej smiselno preučevati že zaradi specifičnih

---

¹²⁹ Na podlagi tega in tudi na podlagi uveljavljene ločnice med prostorom in krajem (oziroma mestom) vsaj v ameriškem zaposlitvenem diskurzu že uvajajo ločnico med delovnim mestom in delovnim prostorom. Pri tem naj bi se delovno mesto nanašalo na dejansko lokacijo, kamor hodimo delat, delovni prostor pa v primeru fleksibilnega dela pomeni našo delovno postajo, kjerkoli pač uporabljamo svoj prenosni računalnik.

orodij in instrumentov, ki so pogosto vezani na specifičen prostor in tega prostora zato ni več mogoče ločevati od delovnih aktivnosti.

Kot je pri razmisleku o antropologiji dela zapisala Sandra Wallman (1979b), lahko ista dela vrednotimo različno, če jih opravljamo na različnih krajih (npr. doma in na delovnem mestu) oziroma nekaterih sploh ne vrednotimo, kar vse nakazuje, da moramo pri preučevanju (kulturnih vidikov) dela preučevati tudi specifike delovnih prostorov. Tudi v delovni zakonodaji so bila na tem območju že v zgodnji fazi njenega razvoja jasno določena nekatera pravila glede prostorske ureditve dela. Pravila so se v glavnem nanašala na zaščito in varstvo na delovnem mestu, saj je bil lastnik obrti ali podjetja »dolžan vzdrževati delovne prostore, stroje, orodje in naprave tako, da niso bile nevarne življenju in zdravju delavcev«, ter skrbeti, »da so bili delovni prostori čisti, svetli, nezapašeni, prezračeni in dovolj veliki glede na število tam zaposlenih delavcev« (po Kresal 1998b: 25). Podobno tudi *Zakon o delovnih razmerjih* iz leta 2013¹³⁰ slovenskim delodajalcem predpisuje skrb za pogoje za varnost in zdravje delavcev v skladu s posebnimi predpisi o varnosti in zdravju pri delu. Delavcem morajo tudi zagotoviti vsa potrebna sredstva ter delovni material, da lahko nemoteno izpolnjujejo svoje obveznosti, in jim omogočiti prost dostop do poslovnih prostorov.

Situacija je sicer že od nekdanj nekoliko drugačna pri tistih, ki delajo samostojno in so torej obrtniki, umetniki ipd., ki lahko večji del svojih opravil opravijo bodisi doma bodisi vedno na drugi lokaciji. A tudi po domovih in domačih delavnicah je delu običajno namenjen specifičen prostor, v primeru obrtniškega obiskovanja domov drugih ljudi pa lahko delo povežemo s prevoznim sredstvom ali pa s specifičnimi deli mest ali regij. V 20. stoletju so predvsem socialistični delodajalci pogosto skrbeli tudi za sindikalne izlete, za delavska bivališča in še za njihove počitniške nastanitve, kar delavcem najbrž sicer ni zameglilo ločnice med delom in domom, je pa njihovo delo v prostorskem smislu pomensko razširilo in jih še v prostem času tesneje povežalo s sodelavci ter tvorilo specifično skupnost (glej npr. Sitar 2017: 203–206).

Delovna okolja ustvarjajo tudi specifične družbene odnose, razmerja moči, specifične osebnosti in oblike upora. Michael Burawoy (1979) je ob svoji prelomni raziskavi industrijskega dela v Čikagu vzpostavil razločevanje med »proizvodnimi odnosi«, torej obsežnejšimi strukturnimi odnosi med kapitalom in delom, ter »odnosi v proizvodnji«, torej družbenimi odnosi, ki se razvijajo med delavci in njihovimi nadrejenimi na delovnem mestu samem. Prav neformalne aktivnosti na delovnem mestu so pogosto nujne za kvalitetno izvedbo dela (Wadel 1979: 367). Antropolog Andrew Herod (2022) se je v podobnem kontekstu naslonil še na Foucaultove

---

¹³⁰ Vir: Uradni list (<https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2013-01-0784?sop=2013-01-0784>), maj 2024. Oktobra 2023 je bila sprejeta še novela ZDR-1.

teorije o »zapiranju« in »ločevanju« prostora kot osrednjega elementa pri nadzorovanju družbenega vedenja. V tem smislu je namreč zapiranje tovarn z ograjami in omejevanje dostopa sredstvo nadzora in simbolne ločnice, znotraj katere veljajo določena pravila primerne vedenja.

Prav etnografija lahko nudi najboljši vpogled v dejanska razmerja delovnega mesta, pa nenazadnje hkrati tudi v delavčev dom, pri čemer lahko upošteva dejavnike starosti, spola, etnične pripadnosti, kaste, razreda ipd. (glej Hann in Parry (2018: x). Tovrstne raziskave so bile načeloma bolj značilne za delovna mesta industrijskega dela (Burawoy 1979; Parry 2009), v zadnjih letih pa so se že v večji meri usmerile tudi v sodobne, »dolgočasne« pisarne, konferenčne sobe (Zaloom 2006; Ho 2008), v širšem, kontekstu pa nenazadnje tudi v lokalno in globalno socio-politiko transnacionalnih (Røyrvik 2011) ali pa celo t. i. »offshore« podjetij¹³¹ (Hen 2018). Sodobne antropološke raziskave k delu pogosto pristopajo tudi skozi preučevanje ekonomskih migracij ali pa zaposlitve in brezposelnost povezujejo z mestnim okoljem ter z urbano antropologijo. Tu lahko gre za vprašanje delavskih bivališč, industrijskih predelov mest ali za odiranje delavskega razreda na periferijo (glej npr. Rubić 2017).

Na urbanih območjih lahko najbolj zaznavamo sile neoliberalizma, njegovih časovnosti in kontradikcij (Shukla 2010: 177). V tem kontekstu nekatere raziskave razpirajo načine, na katere lahko delovno mesto delavcem in ostalim lokalnim prebivalcem nudi razumevanje lokalne in globalne ekonomije ter je torej del »duševne arhitekture mesta«. Pogosto se denimo izkaže, da lokalno prebivalstvo doživlja zaprtje tovarne kot pretrganje ne le delovnega mesta, temveč tudi samega kraja ali pa regije (glej Gillan in Lambert 2016: 227; Goddard in Narotzky 2017: 207). Delovno mesto v tem smislu deluje kot izhodišče za širšo mobilizacijo, sploh če določena industrija že velja za mestni simbol. Omeniti velja torej še niz specifičnih raziskav, v katerih so k preučevanju prostorskih vidikov dela med drugim pristopali skozi koncept kolektivnega upora, protesta ali stavke proti slabim delavskim razmeram ali pa tudi proti širšim sistemskim okoliščinam. Avtorji prispevkov ene izmed številnih revij *Transforming Anthropology* (št. 22/1) so k delovnemu mestu denimo pristopali skozi koncept »okupacije«, torej izraza, ki v angleščini hkrati označuje zasedbo (npr. tovarne) in poklic.

---

¹³¹ Torej podjetij, ki so uradno locirana drugje, kot opravljajo večino svojega posla, pri čemer so razlogi pogosto povezani s plačevanjem davkov. Izraz »*offshore*« označuje specifična brezdavčna območja, ki delujejo kot svobodna gospodarska ozemlja in so namenjena privabljanju omenjenih podjetij, pa hkrati tudi višanju zaposlenosti na določenem območju (glej npr. OECD 2007).

7.2.4 Neoliberalno preoblikovanje delovnega časa in prostora

V neoliberalizmu se z nekaterimi temeljnimi spremembami v ureditvi in tudi zaznavanju delovnega časa ter delovnega prostora lepo kaže tudi smiselnost hkratnega preučevanja obeh dimenzij. Razlog, da zdaj nekateri delajo dlje in da je delovnik mnogih delavcev težje ločiti od njihovega prostega časa, se v veliki meri »skriva« v tem, da zdaj pri delu pogosto nismo več tesno vezani na specifično lokacijo.¹³² S tem ko je delovni prostor zdaj manj jasen in manj samoumeven, je lahko v osnovi hvaležen predmet raziskav, a je po drugi strani vendarle zdaj tudi izrazito razprostorjen, saj naše delovno mesto pogosto ni več specifično določeno in pogosto niti ni važno, kje delamo, saj lahko pač delamo povsod – in vedno. Pri iskanju ostrih prelomov in občutnih razlik med različnimi časovnimi obdobji se pogosto sicer izkaže, da vendarle obstaja tudi veliko stičnih točk in da gre bolj za kontinuirano, postopno spreminjanje. Eno izmed izstopajočih značilnosti neoliberalne ureditve dela denimo predstavlja pogostejše menjavanje delovnih mest, a velja ob tem opozoriti, da je bilo za nekatere poklice od nekdanj značilno redno menjavanje kraja opravljanja dela ali pa tudi delo od doma. Nekateri so morali od nekdanj ves svoj delovnik obiskovati različne kliente, stranke, oskrbovance ipd., kar pomeni, da je tudi pot predstavljala pomemben konceptualni in praktični element njihove zaposlitve.

V tem podpoglavju se bom torej natančneje posvetil raznim vidikom časovne in prostorske ureditve dela v neoliberalizmu, omejitvam in prisilam, ki so s tem delom povezane, pa tudi odzivom in strategijam oziroma ritmom in prostorskim praksam, ki jih za prilagajanje fleksibilnim režimom zdaj razvijajo delavci. Ker je z neoliberalno liberalizacijo osnovnih pogojev dela dodatno opazna prepletenost časa in prostora, izhajam iz pogleda, da mora biti sodobna antropologija dela še izraziteje kot kdaj prej tudi antropologija časa in antropologija prostora (antropologija časoprostora). Poleg tega se mi zdi pri preučevanju sodobne heterogene ureditve dela smiseln v posameznika usmerjen, individualističen in morda tudi fenomenološki pristop, s katerim na izbranih primerih ugotavljamo, v kakšni meri sta zdaj čas in prostor res urejena drugače oziroma predvsem v kakšni meri ju res dojemamo drugače.

Specifičen tempo delovanja velja za eno izmed najbolj izstopajočih značilnosti neoliberalizma. Kot se je izrazil politolog Paul Treanor (po Sugarman in Thrift 2017: 6), predstavlja »ultimativni (nedosegljivi) cilj neoliberalizma okolje, v katerem je vsako dejanje tržna transakcija, izvedena v tekmovanju z vsakim drugim bitjem in z vplivom na vsako drugo

---

¹³² S tem prelivanjem delovnega časa in prostora v »nedelovne« se vsaj na prvi pogled vračamo v čas pred zgodnjimi manufakturami in tovarnami.

transakcijo, pri tem pa se transakcije odvijajo v neskončno kratkem času in se ponavljajo v neskončno hitrem ritmu«.

V tem kontekstu so sicer še odmevnejše teorije geografa Davida Harveyja (1989), ki se je navdihoval pri Lefebvru in Marxu ter se še bolj poglobil v geografsko analizo kapitalizma in za neoliberalizem ugotavljal, da poseduje tehnične, družbene in ekonomske sposobnosti skrčiti čas in prostor. Harveyjeve in sorodne zamisli o časovno-prostorskih transformacijah neoliberalizma so se v zadnjih desetletjih do neke mere že uveljavile skorajda kot dogma, a velja tudi ob njih oziroma ob njihovem nekritičnem povzemanju ostajati previden. Čeprav neoliberalizem že pregovorno velja za obdobje pospeševanja oziroma hitrejšega pretoka ljudi, blaga, zamisli in denarja, globalizacijo pa občasno označujemo za konec lokalnega, se lahko tudi ta hitrost in razprostorjenost kažeta na zelo različne načine. Kot je v kritiki širšega konteksta teorij o t.i. prostorskem obratu v družboslovju ugotavljal Baskar (2013), gre pri diskurzu o neoliberalni globalizaciji, torej o »osvobojenih transnacionalnih tokovih« in o »postmoderni irelevantnosti teritorijev«, pogosto manj za analitično opisovanje neoliberalizma bolj pa že za privzemanje neoliberalne retorike. Tovrstne zamisli moramo še vedno preverjati v lokalnih kontekstih, saj so načini, na katere so ljudje v to krčenje umeščeni, zelo zapleteni in raznoliki ter vsaj delno vezani na lokalne družbene povezave in tradicije. Nenazadnje lahko prostorsko-časovno krčenje pri nekaterih skupinah zamaje moč drugih in njihovo delovanje celo upočasni (glej npr. Massey 1994: 150–151).

Pri moji raziskavi se mi zdi smiselno sprva razgrniti tiste vidike, v katerih je časovna in prostorska ureditev dela v neoliberalizmu vendarle očitno drugačna od nekdanjih. V časovnem smislu denimo prihaja do izraza večja pogostost gibljivega delovnega časa, dela za določen čas, dela s skrajšanim delovnim časom in pogodb brez vnaprej predpisanega delovnika. V širšem kontekstu zdaj pri delavcih poleg tega pogosteje prihaja do večkratnega menjavanja služb, do hkratnega opravljanja več služb, do obdobj brezposelnosti in nasploh do obdobj manj jasnih zaposlitvenih statusov, kar bo imelo specifične posledice v vsakdanjem dožemanju časa in prostora. V podobnem smislu kot čas pa je torej danes prožnejši tudi delovni prostor, saj pogosteje prihaja do dela na domu ali na drugem mestu izven delovnega mesta (dela na daljavo, teledela) in do sodela (*coworking*) v sodelavnih prostorih, hkrati pa postajajo skoraj vsi tipi služb bolj vezani na mednarodne stike. To lahko po eni strani pomeni več poslovanja in komuniciranja s partnerji iz povsem drugih okolij, po drugi pa tudi več službenih poti. S tem lahko povežemo tudi prepletenost in povezanost globalnih dobavnih verig in tokov migrantskih delavcev, o čemer je nedavno npr. pisal antropolog Herod (2022: 81–82).

Kar zadeva dolžino delovnega časa, se je sicer stoletni trend krajšanja tudi v zadnje pol stoletja načeloma nadaljeval, a se je izražal v bolj posredni obliki, npr. s podaljševanjem letnega dopusta in drugih odsotnosti z dela ter z uvajanjem večje prožnosti delovnega časa. Ob višanju produktivnosti v različnih sektorjih v zadnjih obdobjih pa lahko vendarle spet opažamo tudi pogostejše zahteve po bolj neposrednem krajšanju delovnega časa (glej npr. Kresal 2008: 114–115). Sodobne tehnologije in načine dela ter njihov vpliv na časovno-prostorsko dimenzijo dela vsaj do neke mere že upošteva slovenska delovna zakonodaja,¹³³ ki delavcem pri delu na domu ali v prostorih po svoji izbiri v dogovoru z delodajalcem zagotavlja enake pravice kot tistim, ki delajo v delovnih prostorih delodajalca, vključno s pravico do sodelovanja pri upravljanju in do sindikalnega organiziranja. Poleg tega ima pri takšnih delavcih delodajalec enako odgovornost za zagotavljanje varnosti in zdravja pri delu, predvsem v smislu ureditve delovnega okolja. Hkrati je jasno, da se bo ob pogostih tehnoloških in ideoloških premikih na področju zaposlovanja morala še naprej prilagajati tudi zakonodaja, ki bo morala spremembam postaviti določene omejitve, ob tem pa vendarle dopustiti tudi določeno stopnjo fleksibilnosti.

Pri tem neizogibno prihaja do izraza tranzicija iz časovne miselnosti enega sistema oziroma ene dobe v časovno miselnost druge. V takšni smeri je denimo že raziskoval romunski antropolog Liviu Chelcea (2014), ki so ga zanimale spremembe v sami organizaciji delovnega procesa in posledično v dojemanju časa, ob tem pa je njegov raziskovalni okvir predstavljala tranzicija iz socialistične v postsocialistično družbo oziroma od socialističnih k »multinacionalnim korporativnim delovnim praksam«. Chelcea je na primeru bančnih delavcev prepoznal opuščanje nekdanjih rutin, navad in nekdanjega občutka za čas ter vzpostavljanje novih. Privzemanje nove časovne miselnosti skozi nov delovni tempo in nove delovne zadolžitve je predstavil kot ključen element širše systemske transformacije in kot znak postopnega privzemanja splošne ideologije transnacionalnega korporativnega razreda, kar je povezal s Harveyjevo teorijo o neoliberalnem »pospešenem uničevanju in rekonstrukciji delovnih veččin« (Chelcea 2014: 39). Avtor je poudarjal, da je bilo delo v socializmu zaradi strukturnega pomanjkanja, drugačnih dobavnih rokov in praks kopičenja izdelkov časovno strukturirano na specifičen način, ki je od delavcev zahteval kombinirano orientiranje po opravilih in po uri. Takratni delovni ritmi so bili torej zelo nestalni in nepredvidljivi, medtem ko se je z novo, »postprivatizacijsko« delovno ureditvijo uveljavil višji tempo, ki ves čas ostaja na visoki ravni. Čas za opravljanje določene naloge je zdaj za mnoge precej skrčen, do izraza pa je po opažanju avtorja (2014: 45–47) prišla tudi večja ločitev življenja od dela, nenazadnje že zaradi izločitve

---

¹³³ Vir: Uradni list, 68. člen (<https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2013-01-0784?sop=2013-01-0784>), maj 2024.

lenarjenja in nenujnih osebnih interakcij iz delovnega procesa. Na podlagi tega je avtor pri bančnih uslužbencih prepoznal tudi ojačano zavedanje za čas, višje vrednotenje (prostega) časa in bolj skrbno načrtovanje prihodnosti. Organizacijski čas je torej po opažanju avtorja vdrl v prosti, osebni čas delavcev, saj je prišlo do podaljšanja delovnikov pa tudi do dodatnih obdelovnih aktivnosti.

Orisana raziskava se mi zdi v svoji zasnovi zelo uporabna preslikava Thompsonove (1967) teorije o prehodu iz predkapitalističnega v kapitalistični čas na primer tranzicije v postsocializem, sploh ker izhaja iz pogleda, da je smiselno razlike sistemskih ureditev časa preučevati med delavci samimi. Kljub temu so nekateri poudarki morda pretirani, saj je denimo kombinirano orientiranje po opravilih in po uri še kako značilno tudi za večino sodobnih, neoliberalnih služb, dodatne delovne in obdelovne dejavnosti so bile pri mnogih pogoste že v socializmu, bežne medosebne interakcije pa so zdaj pri raznih delih še pogostejše oziroma na njih delo pogosteje celo temelji. Raziskava lahko torej ponudi vpogled v spremembe enega izmed zaposlitvenih sektorjev, pri njenem apliciranju na sistemsko raven pa moramo ostati previdni. Tudi tu velja torej več pozornosti nameniti zmožnosti delovanja posameznikov samih, saj so lahko tudi neoliberalne časovne prakse izrazito individualizirane in predmet stalnih pogajanj med sistemom ter posameznikom.

Sodobne časovno-prostorske okoliščine dela je etnografsko raziskoval tudi Jens Kjaerulff, ki je npr. delo na daljavo prepoznal kot potencialno orodje za odzivanje na sodobno družbeno negotovost in za mentalno usklajevanje različnih plati življenja (Kjaerulff 2015: 255).

Tudi moji sogovorniki so večinoma res poudarjali, da jim fleksibilni delovniki in delo na daljavo ustrezajo, saj na ta način svoje poklicno življenje lažje usklajujejo z zasebnim in delo lažje opravljajo pod svojimi pogoji. Jana je v nekem obdobju ugotavljala, da njeno delovno mesto pravzaprav pogosto deluje kot motnja, ki ji preprečuje zbrano, osredotočeno delo. Ker je bil v »službi« okrog nje nemir, je priznala, da pogosto odhaja tja zgolj »*sedet*«, delo pa nato opravi doma, v svojem »*varnem prostoru*«. Čeprav se na strani delodajalcev večkrat pojavljajo dvomi, ali bodo delavci pri delu na domu še tako produktivni, kot bi bili na klasičnem delovnem mestu, se pri nekaterih torej kaže obratno in jim prav fleksibilnost omogoča njim ustrezajoč način dela, na domače delovnem mestu pa se počutijo bolj varno. Težava tu vsaj delno izhaja že iz dejstva, da smo delavci do neke mere že ponotranjili možnost nadaljevanja dela v popoldanskem času, kar naše delovnike po nepotrebnem podaljšuje v popoldan.

Kot sem pisal že v prejšnjem poglavju v kontekstu nesmiselnih služb, je bilo pri sogovornikih nasploh čutiti določen odpor do nekdanj standardnega načina dela, pri katerem delavec osem ur opravi na svojem delovnem mestu v družbi sodelavcev. Jana je ob začetku svoje poklicne poti

ugotavljala, da je osem ur dela na istem delovnem mestu dnevno zanjo preveč: *»To se mi zdi konceptualno popolnoma narobe. Ker imam tudi druge interese, za katere potem nimam časa [...] Nočem se sprijaznit s tem konceptom, da bi morala dat stvari na stran kdaj [...]«* Hkrati ji je vsaj v tem obdobju precej pomenilo, da njen dopust ni vnaprej omejen in si lahko kot samozaposlena vsaj v teoriji vzame več prostih tednov. Ko sem o delovniku spraševal Zalo, ki je v tistem obdobju delala na Tenerifu kot pomočnica v kuhinji, je prav tako razmišljala o neke vrste združevanju kratkotrajnih del in lokacij, kar bi ji potencialno omogočalo nadaljnje seljenje, hkrati pa izogibanje njej *»napornemu«* osemurnemu delovniku.

Svobodnjaški način dela se je idealen zdel tudi Maši, predvsem v vmesnem obdobju, ko ni bila *»redno honorarno zaposlena«*: *»Se mi zdi, da zdaj, ko nisem več zaposlena, ful več naredim v enem dnevu. Pa super mi je delat od doma, sploh ker imam muca zdej, mi je kr grozno, da ga bom mogla zapustit.«* Ko je torej svoje samostojno delo primerjala z obdobjem redne zaposlitve, je ugotavljala, da je šlo prej precej več časa v nič:

Vesela sem, da ni zdej un osemurni delovnik, pa štemplat se, to bi me kr mal ubil. Ker iskreno povedano: al nimaš dela za osem ur al pa maš ful preveč dela. Tm v pisarni itak nisem mogla zares pisat nekih člankov, ker je tm skos nekdo, nimaš miru. Ko prideš domov, pa js tud nisem imela ful neki energije za to. Sem se počutla, kot da čas plava stran od mene, pa nimam nč zares od tega.

Pozneje, ko je v drugi instituciji lahko delala malo bolj fleksibilno, ji je uspelo v nekoliko večji meri ohranjati nadzor nad časom in si dan prilagajati po lastnih željah, kljub temu pa je morala svoje obslužbene dejavnosti postaviti na stran: *»Nimam časa oziroma si pol pustim mal časa tudi za frej čas.«* Ko je morala torej na delu redno ostajati osem ur dnevno, se je Maši zdelo, da izgublja čas oziroma da ta *»plava od nje«*, pozneje pa je sebe že doživljala in predstavljala v bolj aktivni vlogi ter govorila, da si nekaj časa *»pusti«*. Kot pomemben vidik nestandardnega dela lahko prepoznam prav stopnjo, do katere lahko delavec sebe dojema kot aktivnega, svobodnega akterja, ki ohranja večjo mero delovalnosti pri upravljanju časa in prostora. To se torej lahko kaže že v uporabi *»aktivnih«* glagolov pri opisovanju delavcem ustrezajočih delovnih ureditev.

Čeprav fleksibilna ureditev časa pogosto funkcionira kot prisila in delavcem ne dopušča prave svobode, se je pri mojih sogovornikih večkrat kazalo obratno, kar se najbolj kaže prav v teh opisih upravljanja časa. Nenazadnje lahko tudi čas dojemamo kot *»prakso«*, ki nas povezuje s prostorom in nas s tem omejuje, sami pa se mu lahko le bolj ali manj intenzivno upiramo. Bolj

kot v kakršne koli objektivne sistemske okoliščine časa se mi zdi nasploh smiselno usmeriti prav v simbolizacijo teh objektivnih okoliščin življenja, torej v subjektivne, pogosto tudi zmotne predstave in reprezentacije, ki lahko nenazadnje v določenih obdobjih vodijo do »napačnega prepoznavanja« samega sebe, pri čemer pa slednje predstavlja prav tako pomemben gradnik subjektivacije oziroma individualizacije kot »pravo« (glej Muršič 1997: 227). Pri preučevanju časa me torej zanimajo prav različne ravni prepoznave in opisovanja, torej predvsem načini, na katere časovno ureditev svojih dni opisujejo moji sogovorniki v primerjavi z uradnim javnim diskurzom kapitalistične ekonomije.

Fleksibilnost je precej pomenila Tilnu, ki je v nekem obdobju ves čas delal od doma in niti ne bi želel delati drugače. Svojo delovno ureditev je opisoval predvsem kot »svobodno«, kar mu je v danem obdobju življenja predstavljalo zelo pomembno vrednoto. Podobno mi je razlagal Oskar, ki je z željo bo bolj fleksibilnem delovnem času in delovnem mestu sploh vstopil v samozaposlitev:

[R]jecimo že dopust al pa fleksibilnost dela. Js lahk ful bolj združujem. Ko sem šu na morje, en teden sem bil na morju v Izoli v kempu, pa sm delu, pa sm se tud slišu z njo, pa ji je blo okej. Pol sm šu na Islandijo na trens festival, pa sm včasih kr poklicu. Važn je, da je narjen. Zato sem js, ko sm pogodbo podpisvou, reku, če lahko dobim pavšal. Pa je una pravnica rekla, dejmo raj na štiri ure, pol pa deli ti, kar češ. Če boš dons deset ur, pa pol dva dni ne boš delu, to nas sploh ne zanima.

Stopnja samostojnosti pri načrtovanju delovnih obveznosti se mu je torej zdela povsem drugačna in je lahko zdaj delo večkrat združeval z dopustom in potovanji, česar pri redni zaposlitvi ni mogel početi: »Če pa bi bil js zaposlen, pa tud če bi od doma, bi ona pričakvala, da sm js na voljo, ful večkrat oziroma bi rekla, povej mi od pondelka do petka kdaj si ti fiksno na voljo, da te js lahko dobim in te izkoristm.« Glede redne službe z rednim delovnikom je imel torej predvsem vtis, da ga lahko delodajalec »izkoristi« in da mu mora biti precej pogosteje »na voljo«, zaradi česar je lahko svoje aktivnosti in plati življenja precej manj »združeval«.

Moji sogovorniki so predvsem cenili svobodo, ki jim jo nudi fleksibilen način dela, hkrati pa so izražali nasprotovanje nekdanjim standardom prisilne prisotnosti na delovnem mestu. Kot so mi pripovedovali, so bili nekateri njihovi delodajalci manj razumevajoči in so manj zaupali tovrstnim oblikam dela, saj niso verjeli, da bodo delavci na ta način produktivni. V tem se je že kazal generacijski prelom med delodajalci in mlajšimi delavci, ki niso odraščali s »standardnimi« zaposlitvami. Oskar mi je opisoval svoje izkušnje še z vrsto drugačnih časovnih

ureditev, predvsem pri delih, ki so od njega zahtevala prisotnost v določenih urah. Eno takšnih je bilo maserstvo, ki ga je opravljal za neki slovenski hotel:

Tuki je bil mal problem, ja. Ti si reku, danes imam čas med osmo in dvanajsto. Pa so te prejšn dan zvečer klical, če so rezervacije. Če ni blo, si ti v bistvu zgubu te štir ure, ker nisi mogu potem kr najt drugje. Pr Termah so mi tudi na nek tak način ponujal, ampak tam sem reku, 'ne, js ne bi na ure'. Mislim, 'js bom delu ne glede na to, ali imate stranke ali ne'. In so rekli 'ok'. In sem tam bil tri dni enkrat, pa nisem naredu niti ene masaže, pa naredu sem petnajst ur, uro sem imel petnajst evrov, sem ful zaslužu za praktično nč dela. Tam sem sedu. Najprej so mi ponujali, 'če bo del, potem te plačamo'. Pa sem reku, 'ne bom'. 'Js bom pač pršu, že to pot, ki jo naredim do Kamnika, je pol ure ali pa eno uro. Če ne bo dela, sem ful na izgubi.'

Tudi v skrajno fleksibilnih oblikah dela, pri katerih denimo šele zvečer izveš, ali boš naslednji dan delal, je tako prihajala do izraza določena »izguba časa«, zaradi česar se je Oskar v podobnem primeru raje odločil za »prodajanje svojega časa«, torej tisto, čemur se je želel sicer izogniti. Pri razumevanju časa lahko torej hitro pride do izraza sorazmerno ambivalenten, skorajda zmeden odnos, ki se razvije kot posledica različnih časovnih in plačnih režimov delovnih ureditev, v katere se vključuje posameznik v danem obdobju. Oskarju se je v orisanem obdobju zdelo pomembno, da upravlja in razpolaga s svojim časom, pri čemer se lahko redno sprti odloča, kaj bo z njim storil. Zgovorna je tudi njegova opazka, da ga pri sedanjem delovnem razmerju njegova »nadrejena« pri načrtovanju aktivnosti vedno vpraša, ali »ima čas«, in da lahko kdaj preprosto reče, da ga nima ali pa niti ne dvigne telefona. Želel je torej svoj čas posedovati in z njim razpolagati sam.

Moji sogovorniki so večkrat nasploh opozarjali, da so vse bolj pozorni na minevanje časa in da jim je ta vidik postajal vse pomembnejši, kar lahko izhaja iz prehajanja v odraslost, a lahko gre tudi na drugačno generacijsko dožemanje pomena dela in časa v življenju. Če je Oskar trdil, da noče več »prodajati časa«, ga Uroš ni več želel »izgubljati« oziroma ni več prenesel občutka, da ga. Minevanje časa gotovo prihaja še toliko bolj do izraza, če ga ne upravljamo zares sami. V pripovedih se je tako nezadovoljstvo kazalo predvsem v obdobjih, ko so sogovorniki izgubljali nadzor nad svojim izogibanjem »standardne« rigidnosti in iskanjem pravšnje mere fleksibilnosti. Uroš je imel pri svojem piarovskem delu načeloma precej fleksibilen urnik, a je to pogosto pomenilo več dela, kot bi si želel sam:

Na koncu sem me uletelo, da sem preveč delu, ker so se mi urniki rušili. Ful lažje sem delu tist, kar sem si lahko organizirala. Tam kjer je pa kaj uletaval ... Ko je bilo treba kaj hitro narediti al pa se je začel muditi. Čas razpisov je en tak primer: vsaj za dva, če ne več razpisov sem pomagala oddati. To pač pride, da rabimo zelo hitro. Tist mi je porušil urnik, [...] pa se mi je pol začel vleči.

Uroš si je očitno torej želel določene časovne strukture, ki bo dogovorjena vnaprej, zato ga je najbolj motilo »rušenje urnikov«. Fleksibilnost in tudi navidez prijateljsko vzdušje, kot ju promovira sodobno delovno mesto, lahko v luči obilice delovnih obveznosti hitro izpade kot iluzija, kot se je zgodilo Urošu s »službeno telovadbo«, ki jo je moral zaradi obilice dela večinoma izpuščati. Ko je Uroš zamenjal poklic in začel delati kot novinar, je bila ureditev še vedno sorazmerno fleksibilna, saj se je šele ob koncu meseca vsakič dogovoril za deset terminov, v katerih bo gotovo delal oziroma »dežural«, a mu je to vsaj v tej uvodni fazi precej ustrezalo. Še vedno je ob svojih obstranskih aktivnostih ostajal precej zaposlen in je težko prevzemal popoln nadzor nad svoji dnevi, kljub temu pa je to postalo manj moteče. »[D]nevi kr letijo«, ali pa »men se kr polne urnik sprot«, mi je razlagal nazadnje, kar morda še vedno odseva določeno pasivnost, a je vendarle moč zaznati razliko med urniki, ki se »rušijo«, in tistimi, ki se zgolj »polnijo«, ob čemer se mu zdaj torej pri delu običajno niti ni pretirano »mudilo« ali prenašalo v prosti čas. Če dnevi »letijo«, pa prav tako zveni vsaj nekoliko bolj prijetno oziroma to morda implicira vsaj nekoliko bolj aktivno vlogo, kot če »plavajo od nas«, kar se je dogajalo Maši, ko ji je osemurni delovnik pobiral preveč energije za pristočasne dejavnosti.

Kot je zapisal Makarovič (1996: 230), s sintagmo »prosti čas« označujemo »časovne segmente, v katerih posameznik nima določenih delovnih obveznosti, ko po svoji volji počne ali dela, kar si želi«, pri tem je pomembno, da so različne družbene skupine prosti čas vedno dojemale različno oziroma so ga bile deležne v različnih merah in oblikah, pri čemer so bili seveda privilegirani višji sloji. V zadnjih desetletjih se je v javnem diskurzu bolj uveljavilo nasprotje med pasivno obliko bivanja in bolj aktivnim ter ustvarjalnim udejstvovanjem oziroma »koristno« preživetem časom. Pri tem je »prosti čas dobesedno postal potrošnja« in skoraj ne obstajajo oblike prostega časa, ki ne bi bile tako ali drugače komercializirane (Turk Niskač 2020: 19–24). Ta komercializacija časa je v večji meri značilna za obdobje »potrošniške družbe«, delitev na delovni in prosti čas pa je v osnovi problematična od nekdaj.

Že Adorno se je spraševal o stopnji, do katere so delavci pri svojem prostem času res avtonomni, saj lahko kot (skriti) namen »nedelovnega« časa razumemo zgolj pripravo in počitek na

ponovno delo. V tem smislu je prosti čas zgolj nadaljevanje oblik dobičkonosnega družabnega življenja: po eni strani smo po napornem delovniku utrujeni in pasivni, po drugi pa tudi prosti čas dandanes nenazadnje vključuje podobne aktivnosti kot delo – gledanje v zaslone, afektivno delo, opravljanje vsakdanjih opravil. Prosti čas v tem smislu ni zares prost, saj ga še vedno vodijo sile, ki jim skušajo ljudje pobegniti (po Frayne 2015: 69–70). Kljub temu pa prosti čas običajno še vedno razumemo kot antitezo dela, saj nenazadnje obstaja zgolj v odnosu do tržnega časa in do zaposlitve (Sitar 2017: 174).¹³⁴ Kot je še ugotavljala Polona Sitar (2017: 174), so bile na prosti čas pogosto vezane tudi moralne dimenzije, saj ga občutimo kot umik od delavnosti in pridnosti, h kateri naj bi stremeli. Antropologinja je tovrstne sklepe sicer oblikovala za obdobje socializma, a lahko ob trdovratnosti delovne etike sklepam, da del »krivde« v prostem času nosimo še danes, kar se kaže v pripovedih nekaterih mojih sogovornikov, ki so svoje samozaposlene delovnike »prostovoljno« podaljševali.

Fleksibilni delavniki lahko vsaj v teoriji delujejo v smeri izboljšanja razmerja med življenjem in delom. Podobno lahko eliminiranje prevoza na delo na družbeni ravni deluje tudi v smeri okoljevarstvenih teženj, a je jasno, da jih v svoj prid zlahka obrnejo tudi delodajalci, ki zdaj delavce lažje angažirajo tudi izven delovnega časa in mesta. Beckers idr. (2012: 291) so v organizacijski literaturi prepoznali razlikovanje med fleksibilnim delom, ki temelji na željah podjetja, in tistim, ki je v večji meri usmerjeno v zaposlenega. Pri prvem vidiku gre za neke vrste prisilo delavcev v prilagajanje delovnega časa in mesta glede na potrebe proizvodnje, npr. v obliki izmenskega dela in obveznih nadur. V delavca usmerjena fleksibilnost pa se nanaša na prilagajanje delavčevim potrebam po večji avtonomiji, torej po usklajevanju delovnega življenja z družinskim. Poudariti je sicer še treba, da med obema vrstama fleksibilnosti pogosto ne obstaja jasna ločnica, saj gre lahko tudi pri zadovoljevanju potreb delavca po delu na domu in po fleksibilnem delovniku za delodajalske načine nižanja stopenj odsotnosti in višanja motivacije ter produktivnosti (Beckers idr. 2012: 291; Beckmann idr. 2017: 285–6).

V kontekstu fleksibilnega delovnega časa po želji delavca velja za referenčno točko nemško podjetje *Messerschmitt-Bölkow-Blohm*, ki je svojim delavcem »nadzor« nad delovnim časom prepustilo že leta 1967. Pri tem nadzoru je šlo sicer le za t. i. drsni delovni čas, pri katerem zaposleni iz ozkega nabora ur sam izbere začetek (in konec) svojega delovnega dne, a je eksperiment prinesel pozitivne rezultate, zaradi česar se je tovrstna praksa razširila po Evropi. Do višje stopnje delavskega nadzora nad delovnim časom je sicer prišlo šele v zadnjih

---

¹³⁴ Relevantno klasificiranje prostega časa je vzpostavljala tudi že Angelos Baš (1967: 77).

desetletjih, predvsem od devetdesetih let 20. stoletja naprej, ko je fleksibilen delovni čas privzema vrsto novih oblik (po Beckers idr. 2012: 291).

Fleksibilni delavniki so torej gotovo eden tistih vidikov sodobnega dela, do katerega se je najtežje opredeliti vnaprej. Nekateri so pri samostojnem delu in podjetništvu dovolj uspešni, da si lahko urnik oblikujejo po lastnih željah in da torej res delajo, »kadar želijo«. Hkrati lahko na ta način res delajo manj ali pa si delo razdelijo na manjše dele. Tudi v tem se morda kaže bolj »naraven« predkapitalistični način dela, kot je denimo sklepal prej omenjeni zgodovinar Thompson (1967).

Oskar mi je pripovedoval, da v svojem »samozaposlenem« obdobju praktično nikoli ni delal več kot nekaj ur v kosu: »*Tko, uro pa pou, dve. Pol pa pade.*« Po drugi strani je delovnik samostojnega podjetnika v veliki meri podrejen plačilu (in obratno), zaradi česar nekateri iz nje, drugi pa iz želje po dodatnem zaslužku delajo veliko, morda celo več kot bi sicer. Damjan mi je razlagal, da skuša pri razvažanju hrane zaradi nizke tarife za posamezne dostave delati delovne dni čim bolj izkoristiti: »*[N]ajbol je cel dan fuknt za to, pa mam pol frej dneve, vikend pa še kej. Pač mal si vnaprej morm organizirat cajt, to mi je v bistvu čist ok.*« Ko sem ga naprej spraševal, koliko delovnih ur opravi na dan, je nakazal, da so njegovi delavniki fleksibilni, a običajno res kar dolgi, in da se en od drugega pogosto razlikuje, saj se raztezajo od sedmih do desetih ur (kar je bil pri dotičnem platformnem podjetju tudi maksimum).

Poleg tega je cena platformne dostave sorazmerno variabilna in dostavljalcem pogosto nekoliko nepredvidljiva, saj je sestavljena iz spremenljivk prevožene razdalje, čakanja na prevzem, pa tudi t. i. bonusa, ki variira glede na povpraševanje in tudi na vremenske razmere, s čimer je nepredvidljivo tudi plačilo. Ko platformni delodajalec čuti potrebo po večjem številu delavcev, jih bo pritegnil z (rahlo) višjim plačilom, kar bo delavce implicitno pritegnilo k dodatnemu delu in privzemanju tržne logike. S tem je dojetje časa na nov način podvrženo imperativu preračunljivosti in maksimiziranja, ob kateri moramo čas zares dojemati predvsem kot denar. Dodatno spremenljivko v tem primeru predstavlja vreme, ki lahko ob delavčevi sorazmerni svobodi določanja lastnega delovnega časa že samo po sebi deluje (de)motivacijsko, a k temu dodatno pripomorejo tudi algoritmi, ki delo v slabem vremenu vrednotijo z višjo valuto. Damjanu se je to v osnovi zdelo smiselno, a v praksi ni prineslo nobenega »bonusa«:

Js sm to mal svojo interpretacijo mel, da je glih v tem fora. Bonus za vreme je na eni strani lohk dodatek za pač težje delo, lohk je pa vaba za več delavcev v slabih razmerah [...] Je pa tud rezultat bil ta, da višji bonusi za slabo vreme niso prnesl višjega zaslužka, ampak sam not prneseš to, da si pač mal počasnejš in morš bolj pazit.

Plačilo pa lahko nenazadnje čas oblikuje in narekuje tudi v širšem smislu načrtovanja brezdelnih obdobj. Ker dostavljavci hitro ugotovijo, katera obdobja v letu so bolj dobičkonosna, se v želji po zaslužku in po nadomeščanju izpadov prihodka orientirajo tudi po tem, a se načrti občasno izjalovijo in dopust še naprej odrivajo v prihodnost: »*Polet je blo šiti plačan, manj dostav. Pol sm kr čaku, da bo taprav cajt za spizdit, pa dost več bluzit, pa na konc nistem.*«

Če v redni službi naša plača ne glede na izkoriščanje dopusta načeloma ostaja ista, nas samozaposlitve in še dodatno nepredvidljive ter spremenljive platforme silijo v stalno tehtanje med prostim časom in denarjem.¹³⁵ Pogosta so pri tem obdobja načrtovanja in prestavljanja prostočasnih načrtov v prihodnost, ko čakamo pravi trenutek za uživanje in porabo prisluženega, a je zaradi same nestalnosti in prekarnosti dane delovne ureditve ves čas prisotna tudi ideja, da mogoče kdaj v prihodnje ne bomo imeli več takšne priložnosti zaslužka. Pogosto je v pripovedih prihajal do izraza prav ta občutek nujnosti stalnega dela in nabiranja denarja v za to primernih obdobjih, ker nad delavci ves čas visi strah pred slabšimi. Damjan je ugotavljal, da se mu je prav na ta način delo zažiralo v prosti čas, poleg tega pa je v prostem času čutil pritisk zaslužka. Slednjega mu sicer ni zares manjkalo, a je bil tudi ta prosti čas varljiv, saj je ves čas čutil notranji pritisk, da bi zaslužil za krizna obdobja.

Podobno je bila Lara pri svojem sodelovanju z različnimi galerijami večino časa precej zaposlena, ker je ocenjevala, da si niti ne more privoščiti, da bi preveč izpuščala priložnosti za delo. Hkrati je tudi ugotavljala, da težko sploh oceni dolžino svojih delovnikov, ker so ti precej spremenljivi in si je morala pri načrtovanju svojih dejavnosti v različnih galerijah, muzejih in drugih institucijah ves čas pomagati z rokovnikom, ki se je kot sredstvo lažjega upravljanja časa ali pa vsaj iluzije boljšega nadzora pojavljal tudi v pripovedih nekaterih drugih. Pri Lari se je ob tem sicer že kazala težavnost načrtovanja in sploh koherentnega dojetanja delovnega časa, saj slednjega pri Lari redno prebadajo »luknje« različnih dolžin, obenem pa mi je pri naštevanju svojih ur redno govorila o »študijskih«, ki so krajše od »dejanskih« in so v tem primeru predvsem specifična oblika »abstraktnega časa«.

Kot sem nakazal že v podpoglavju o konceptu dela, se tu ves čas jasno kaže težavnost ločevanja delovnega časa od prostega. Pri Lari je tako delovala že priprava na delo, ki je sicer v osnovi plačana, a premalo, da bi pokrila vse ure, ki jih kustosi dejansko vložijo v delo, preden si dejansko nadenejo delovno »masko«.

---

¹³⁵ O nepredvidljivosti tovrstnih priložnosti za delo lahko priča tudi podatek, da je tik pred koncem moje raziskave ena od dveh velikih mednarodnih dostavljalskih platform na podlagi »ponovne ocene prednostnih naložb« že prenehala delovati v Sloveniji.

Da so fleksibilne oblike dela pogosto precej stresne in jih je včasih težko primerno ovrednotiti, je omenil tudi Gorazd, ki si je pri svojem delu pisal ure in je bil ob koncu meseca plačan glede na število ur:

Tukaj so projekti, ko so, pa ga pušaš. So pa tud neki mejhni opravki, ko sploh ne veš, kako si zdej ure pisat. Pa ful enga tazga neformalnega dela. Ko sediš tm na kavi z nekom uro pa pou, a si boš zdej pisu ure al ne, nerodn je s tem sistemom včasih. Tuki je pol mal tko, po dogovoru, včasih sem si kej pisu, včasih ne. Mal je razvrednoten to.

Časovne režime in dojemanje časa torej brez dvoma spreminja tudi delo, pri katerem si morajo delavci »ure pisati« sami, kar bi ob želji po beleženju le dela – in ne vmesnega lenarjenja ali klepetanja – pri vsakem delu izpadlo težavno, še toliko težje pa bo pri fleksibilnih kreativnih angažmajih, ki jih ves čas prekinjajo »majhni opravki« in se ves čas prepletajo z neformalnim druženjem. Težave z nestalnim delovnikom mi je opisovala tudi Jana, ki je po študiju sprva delovala povsem neodvisno in ni bila v nobenem rednem delovnem razmerju. Delovne aktivnosti so namreč od nje zahtevale precej organiziranja, na katero ni bila najbolj pripravljena, zaradi česar si je večkrat »zastavila preveč«. Delovniki nestandardno zaposlenih so torej v veliki meri nestanovitni tudi zato, ker so bolj prepuščeni odločitvam posameznikov, ki se morajo praktično vsak dan znova odločati med prostim časom in višjim zaslužkom oziroma vsaj socialnim kapitalom in morda potencialnim poklicnim napredovanjem.

Kljub temu se pogosto izkaže, da nekdanje temeljne značilnosti dela in našega odnosa do dela ostajajo bolj ali manj nespremenjene. Delovni čas, ki ustvarja kapitalistični dobiček in bi ga lahko z marksističnim besednjakom imenovali za »presežnega«, se zdaj pogosto preprosto zajeda še globlje v delavčev prosti čas oziroma se to zgodi na nekatere manj očitne načine. Strinjam se lahko s poudarki filozofa Jakoba Rigija (2015: 190–191), ki je navedel, da je neoliberalizem nekoliko razdelil, a v seštevku morda še podaljšal delovni čas mezdnih delavcev, kar se kaže v podaljševanju delovnega dne, prisilnih nadurah in višanju upokojitvene starosti. Tudi Rigi (2015: 203) je ugotavljal, da je kapitalizem v zadnjem obdobju še izraziteje zasedel prosti čas delavcev in jih priklenil na zahteve reprodukcije sistema. Razlika med delovnim in prostim časom pa še vedno ostaja v tem, da se lahko v prostem času delavec odloča med različnimi aktivnostmi, medtem ko mora biti v delovnem času, četudi si tega razporeja sam, posvečen opravljanju delovnih nalog, sicer morda ne bo plačan.

Na tem mestu velja sicer še enkrat opozoriti, da delavci na delovnem mestu pogosto ne počnejo ničesar – vsaj ničesar, kar bi bilo v kapitalističnem smislu produktivno –, pa tudi, da v svojem

delovnem času občasno opravljajo tudi vrsto drugih aktivnosti, ki lahko predstavljajo njihov stranski zaslužek, ali pa si z njimi preprosto krajšajo čas. Na tovrsten pojav, ki ga v Franciji imenujejo »lasulja« (*la perruque*), je v kontekstu opisovanja »taktik« upora denimo opozarjal že francoski antropolog in teolog Michel de Certeau (1984: 25–26), ko je raziskoval »prakso vsakdanjega življenja«. Predvsem gre tu za delavske prakse namernega, a neškodljivega zapravljanja časa na delovnem mestu oziroma za opravljanje lastnih opravil na delovnem mestu, v delovnem času ali pa z delovnim materialom. Tovrstno delo je po Certeauju (1984: 26), za razliko od tistega, kar naj bi počeli v delovnem času, svobodno in kreativno, z njim pa delavec izraža svojo zmožnost delovanja in se ob pomoči sodelavcev delodajalcu maščuje za izkoriščanje. Pri tem gre torej za lep izkaz delavčeve tvornosti v kontekstu, ki mu tvornost, kreativnost in družabnost pogosto jemlje.

Tilen mi je pripovedoval, da je pri svojem rednem raziskovalnem delo pogosto predvsem brezciljno brskal po internetu in »prebral kilometre une Quore«,¹³⁶ pri delu na daljavo pa je v delovnem času počel še vrsto drugih stvari. Tomaž je po drugi strani svojo »stransko« zaposlitev, torej delo informatorja v muzeju, redno izkoriščal za urejanje in retuširanje fotografij za svojo »glavno službo«. Tomaž je torej s tem v enem delovnem času opravljal dvojno delo, Tilen pa je po drugi strani s svojo »lasuljo« vsaj delno tudi izražal svoj prezir do širše sistemske ureditve dela in se na ta način tiho upiral sistemskim prisilam. »Lasulja« oziroma osebno delo torej mnogim danes predstavlja preprost način, da prodani čas vsaj simbolno vzamejo nazaj oziroma da ga aktivno upravljajo tudi v trenutkih, ko načeloma ne bi smeli. Tovrstne »anomalije« so vsaj do neke mere še lažje pri delu na daljavo, ki ga zakonodaja in kolektivne pogodbe danes pogosto obravnavajo enako kot delo na delovnem mestu, a v praksi kljub temu prihaja do velikih razlik tako v delavčevem občutku svobode kot v delodajalčevem občutku nadzora. Primeri tovrstnega osebnega dela pa so pogosti tudi pri poklicih, ki že v osnovi vsebujejo obdobja čakanja in torej »nedela«: Karmen Hrovat (2019: 101–102) je denimo pri opisovanju dela kinooperaterjev pisala tudi o tem, kako so se zamotili med predvajanjem filmov, pri čemer so nekateri celo obžalovali, da se v kabini niso znali dodatno zaposliti.

Pri tistih, ki konvencionalnega delovnega mesta nimajo, je delo še manj vezano na specifično lokacijo ter gre bolj za »mobilno prostorsko polje«, kjer mora kot glavna podlaga orientacije delovati predvsem njihovo telo. Pri Lari sem že pisal o zaposlitveni nestanovitnosti, ki se kaže v njenem delu za vrsto različnih institucij in obiskovanju dogodkov še v »prostem« času, a je pri tem pomembna tudi njena razkropljenost med različne lokacije njenih delodajalcev, med

---

¹³⁶ Spletno družbeno omrežje, kjer ljudje postavljajo vprašanja o vseh mogočih tematikah, drugi uporabniki pa jim odgovarjajo, kar ustvari bogato zbirko ljudskega znanja.

galerije na različnih koncih mesta, ki jih obiskuje še v prostem času, in nenazadnje torej tudi med dom kot podaljšek delovišča oziroma kot njeno »*drugo delovno mesto*«.

Delitev delovnega mesta in njegova selitev v naše domove je v zadnjih letih za mnoge postala precej bolj običajna. Kljub temu je v pripovedih nekaterih mojih sogovornikov še vedno prihajal do izraza tudi vidik navezanosti na predstavo specifičnega delovnega mesta, ki je ločeno od doma in deluje v klasičnem smislu vezi med prostorom ter delovnim kolektivom. Pri Jani je bila ta želja ves čas do neke mere prisotna in si je v teoriji želela biti »*nekje v nekem kolektivu in v nekem prostoru*«. Pozneje je, kot sem že zapisal, sicer opažala, da je doma pravzaprav bolj produktivna, a se je zavedala tudi prednosti delovne lokacije, saj se stvari tam »*lažje zmenijo*«. Uroš je po drugi strani pri delu od doma opozarjal tudi na pomanjkanje pozornosti, zaradi česar je na delovnem mestu »*z glavo precej bolj pri stvari*« in si je takšne službe pravzaprav želel. Ker je v prehodnem obdobju sprva še vedno žongliral z različnimi obveznostmi znotraj iste »službe« in tudi z različnimi »službami«, je lahko tudi primerjal, pri katerih je delo od doma bolj in pri katerih manj produktivno. Pozneje, ko je Uroš zamenjal delo in celo poklic, je še vedno z veseljem hodil v pisarno in tam opravljal tudi delo, ki bi ga lahko opravil doma.

V tem pripovedovanju se torej pogosto kaže določena navezanost na bolj jasne ter stabilne prostorske in časovne okoliščine dela. Fleksibilni delovni čas in prostor delavce večkrat motita predvsem takrat, ko ob njih ne izpadejo kot samostojni akterji, po drugi strani pa tudi takrat, ko v njih ne vidijo pravega smisla. Izraziti primeri novega »prostorjenja«¹³⁷ dela so sodobna dostavljalska dela, pri katerih algoritem izriše dostavne poti in oblikuje specifičen odnos do (delovnega) mesta. Ko sem Damjana spraševal o daljših dostavljalskih poteh v predmestje Ljubljane, je sicer povedal, da ga je pot veselila, a je bil pri tem zaradi nizkega plačila še vedno prisiljen razmišljati predvsem o tem, kaj in kje se najbolj izplača:

Mislím, pač, z biciklom se krajše dostave bolj splača, zato je bolj bit v centru. Včasih mi je celo pasal it mal ven, sam če je preveč tega, manj zaslužiš. Ni to point.

Fleksibilno zaposleni morajo torej ves čas loviti ravnotežje med časovno-prostorsko svobodo in časovno-prostorskimi prisilami, hkrati pa skušati ritem neoliberalnega dela usklajevati z ritmom vsakdanjega življenja. Do izraza prihaja dvojna, ambivalentna narava fleksibilnega dela – svoboda, odprtost, vznemirljivost na eni in neprijazni, nestabilni delovniki ter plače in negotova prihodnost na drugi strani. Položaj posameznika na fleksibilnem trgu dela in v

---

¹³⁷ O konceptu prostorjenja je pisal Muršič (2006).

fleksibilni verigi delavcev pa pri tem nakazuje njegova stopnja nadzora nad trajanjem pogodbe, hitrostjo dela in splošno časovno ter prostorsko ureditvijo dela (glej Garsten 2008: 12–13).

Kot se je večkrat pokazalo v pripovedovanju mojih sogovornikov, so dana časovno-prostorska razmerja naporna predvsem takrat, ko je iz njih težko razbrati jasn smisel. To lahko spomni na teorije filozofa Andréja Gorza (1989: 5), ki je kot absurdno prepoznaval že sodobno zamisel o »shranjevanju časa«, saj dandanes nenehno kupujemo storitve in naprave, ki nam pomagajo prihraniti čas, pa čeprav izdelava teh storitev in naprav na družbeni ravni zahteva več časa, kot ga običajni človek prihrani z njihovo uporabo. Pospešuje se torej razvoj aktivnosti, ki nimajo ne ekonomske ne časovne racionalnosti. Tudi pri delu gospodinj se je kazalo, da z avtomatizacijo in drugimi tehnološkimi napredki za svoje delo ne porabijo nič manj časa, saj so vsakdanja opravila danes dodatno izpopolnjena; in če smo nekoč neko opravilo opravljali le enkrat tedensko, ga danes morda večkrat (glej Sitar 2017: 100). Prav tako je ves čas jasno, da več fleksibilnosti na enem področju pomeni manj fleksibilnosti na drugem, v primeru fleksibilnega dela torej manj fleksibilnosti na področju družine, prostega časa, hkrati pa se v časovne režime hitro prikradejo nekonsistentnosti (Eriksen 2001: vii).

Pri hitrem tempu sodobnega fleksibilnega dela so moji sogovorniki večkrat naleteli na nepričakovane motnje ali vsaj na trenutke čakanja, kar sem opazil tudi pri spremljanju domačega in pisarniškega dela. Ko sem s katerim od sogovornikov preživel del delovnega dne pri delu od doma, sta se kot eden pogostejših in bolj izstopajočih motivov kazali prav počasnost in neodzivnost računalnika, ob katerih so morali celo nekoliko prilagoditi svoj delovni tempo. Janin računalnik je svoj tempo uveljavljal že ob prižigu, saj je sprva potreboval dobro minuto, da je bil sploh pripravljen na uporabo. Nato si je vzel čas, da je odprl zahtevane programe za urejanje in oblikovanje grafik, dodatno pa se je upočasnil v trenutkih, ko je od Jane prejel večje število ukazov, ko se je torej v kratkem časovnem obdobju zvrstila vrsta klikov in bi moral izvrševati kompleksnejše operacije. V nasprotju s pregovorno monotonimi, nespremenljivimi ritmi industrijske mašinerije so torej ritmi postindustrijskega dela vendarle precej manj predvidljivi in pogosto tudi manj učinkoviti, temu pa sledijo tudi nenaučeni, občasno nelogični gibi rok, kliki miške in premiki v stolu. Naloge, ki bi jih bilo v idealnih razmerah mogoče opraviti sorazmerno hitro, se lahko zaradi izrabljenosti tehnologije hitro časovno podaljšajo, sploh ker se je običajno ob vsaki takšni »oviri« delovna koncentracija mojih sogovornikov vsakič za nekaj trenutkov izgubila in so začeli hitro brskati po drugih zavihkih ali uporabljati mobilni telefon. Če so nekateri pri delu na daljavo že tako težje zbrali in ohranjali pozornost, je lahko k temu dodatno pripomogla še tehnologija, kar je, paradoksalno, negativno vplivalo na produktivnost. Hkrati pa so ti tehnološki zatiki vendarle večino časa še ravno dovolj majhni in

občasno skoraj nezaznavni, da se nam dolgo ne zdi zares nujno ukvarjati z njimi oziroma jih razrešiti – bodisi s popravilom bodisi z menjavo delovnega orodja. Slednjima se želijo še toliko bolj izogniti tisti, ki so zaposleni izrazito prekarno in si torej težko privoščijo sprotne nepričakovane stroške.

Ko sem svoje sogovornike ob različnih priložnostih opazoval pri njihovem računalniškem delu, so po moji oceni zares delali le kakšno polovico svojega delovnega časa. Sprva je običajno dlje trajala začetna faza, ko so si pogosto vzeli čas za kuhanje kave, branje novic ali pisanje sporočil. Pozneje so jim misli še naprej pogosto uhajale od delovnih opravil, zaradi česar so bila daljša produktivna obdobja v času mojega spremljanja dokaj redka. Spet pa velja dodati, da se različni časovni imperativi in različne oblike čakanja že od nekdaj pojavljajo pri vsakem specifičnem poklicu.

Ko sem Tomaža ob neki priložnosti spremljal po središču Ljubljane, kjer je moral fotografirati enega izmed razstavnih plakatov, sva prav tako večino časa pravzaprav čakala. Tomaž je namreč, potem ko je izbral pravo lokacijo, želel ujeti motiv ob različnih odtenkih naravne svetlobe. Mobilna aplikacija, namenjena fotografiranju, mu je pri tem povedala, kdaj bo tisti večer nad Ljubljano padla prava svetloba. Poleg tega so pred objektiv nehote ves čas stopali mimoidoči turisti, zato sva morala čakati tudi njihov umik. Dejanskega »delovnega« časa je bilo v dobri uri le za nekaj minut, kar lahko spet deluje kot zgolj anomalija, a nas lahko torej usmeri tudi k razmisleku, koliko produktivnih minut v eni uri opravijo delavci v drugih oblikah dela. Popolna delovna vpetost skozi celoten delovni čas lahko pravzaprav obstaja zgolj v teoriji, saj pri večini služb obdobja intenzivnega dela redno prekinjajo obdobja čakanja, počivanja oziroma »nedela«.

Če torej tehnologija po eni strani vsako delovno operacijo pospeši in olajša, vnaša v delovni proces pri mnogih tudi določene nove, nenaravne, pogosto prisilne ritme oziroma nekdanje ustaljene ritme prekinja ter spreminja, s tem pa po Lefebvru ustvarja »aritmijske«. Čas ni vedno le skrajšan ali pospešen in nikakor ni ukinjen, ampak delovnike sodobnih (nestandardnih) delavcev zdaj po nepotrebnem podaljšujejo umetne motnje. Do njih poleg tega prihaja že pri ureditvi zaposlitev in ureditvi pogojev dela. Damjan je moral pri dostavljalski spletni platformi več mesecev čakati, da so mu sploh omogočili začetek dela, pa čeprav naj bi se ta proces odvil hitro. Zala pa je morala v Španiji pred začetkom dela premagati nekatere državne birokratske ovire, saj je mesece čakala na identifikacijsko številko, ki jo je potrebovala za delo, kar od priseljencev zahteva precej prilagajanja in načrtovanja.

Pozneje mi je Zala opisovala tudi nejasnosti, na katere je naletela pri povpraševanju o plačilu davka, saj so ji drugi slovenski priseljenci na Tenerifu podajali nasprotujoče si informacije, v

vsakem primeru pa so njen odnos do dela in njen tempo iskanja dela narekovale navidez nepotrebne zunanje okoliščine, ki v kontekstu sistemskih smernic zaposlovanja in ideala polne zaposlenosti delujejo kot anomalija oziroma aritmija. Strukture, ki od prebivalstva zahtevajo aktivnost, slednjo pogosto tako ali drugače ovirajo oziroma otežujejo. Nekateri drugi so morali pri svojem delu pogosto čakati takšne ali drugačne sodelavce ali nadrejene, ki so delali z drugačnim tempom kot oni. Tomaža so v muzeju pogosto prosili, da fotografije z razstave ali otvoritve pošlje do določenega datuma, nato pa jih niso objavili še teden ali dva. Jana pa je celo čakala, da se njen »službeni« delovni čas konča in se lahko vrne domov, kjer bo v miru delala. To lahko spomni na ugotovitve latvijske etnologinje Liene Ozolina-Fitzgerald (2016), ki je v svoji etnografiji zaposlitvenih programov v Rigi nakazala, da se kot pomemben mehanizem neoliberalne biopolitike kaže soobstoj politike aktivacije in čakanja.

Moč se skozi fleksibilnost morda še izraziteje kaže v nadzoru nad prihodnostjo in nad pravico do načrtovanja prihodnosti. Prihodnost lahko razumemo kot »najbolj neznano časovno dimenzijo«, za katero pa obilje odnosov do nje kaže, da mora biti označena v sedanjosti (po Schieffelin 2002: 12). Sam sem k svoji raziskavi pristopal iz predpostavke, da je ob nestalni zaposlitveni situaciji posameznikom težko načrtovati prihodnost in da je odnos z njo dokaj bežen, naključen, kar otežuje tudi razvoj koherentnih samoidentifikacij.

Že z vzponom kapitalizma je sicer postajalo jasno, da bodo morali vsaj nekateri prihodnost in torej predvsem porazdelitev virov bolj skrbno načrtovati in se v skladu z načrti vesti že v sedanjosti. Max Weber je tu videl še vpliv »protestantske etike« (2010), ki je poudarjala zavračanje in abstinenco od užitkov v sedanjosti v imenu prihodnosti. Tudi E. P. Thompson (1967) je v že omenjenem eseju o časovni disciplini kapitalizma ugotavljal, da so (angleški) delavci z vzponom nove miselnosti sčasoma začeli k delu in k sprostitvi pristopati bolj premišljeno in torej bolj z mislijo na prihodnost. Podobno je pri svoji etnografski raziskavi v Alžiriji (1964) ugotavljal Bourdieu, saj so alžirski delavci v tradicionalnih skupnostih načeloma ves čas opravljali ista opravila, zaradi česar so prihodnost dočakali in nato pasivno prenašali, preživeli. Omejeni so bili na življenje iz dneva v dan, brez možnosti »projiciranja sebe v prihodnost« z razvojem poklicnega in življenjskega načrta (po Pinna 2021: 231). V kapitalistični družbi morajo isti delavci do prihodnosti skušati oblikovati precej aktivnejši odnos, jo zasesti in nadzorovati. Tako delavec kot delodajalec morata razviti specifičen čut za nadzor nad prihodnostjo in slednjo na ta način povezati s sedanjostjo (po Swedberg 2011: 70). Ker tradicionalna kultura Alžircev ni opremljala z nujnimi orodji in reflektivnimi kapacitetami za prilagajanje na tržno ekonomijo, so jih morali delavci oblikovati sami. Kljub temu pa večini alžirskega delavstva strukturne okoliščine še vedno niso dovoljevale načrtovanja onkraj

spopadanja z vsakdanjimi preprekami. »Ekonomski etos«, povezan tudi z načrtovanjem prihodnosti, je bil torej prisoten predvsem med bolj situiranimi in izobraženimi delavci, ki so se lahko projicirali neposredno v prihodnost, kar se kaže že v njihovem poudarjanju izobraževanja otrok (po Pinna 2021: 232–33).

Spremenjen odnos do prihodnosti je v prej orisani etnografski raziskavi romunske postsocialistične tranzicije opazal etnolog Chelcea (2014), ki je v kontekstu ločevanja življenja od dela in ob splošnem pomanjkanju časa pri delavcih prepoznal pojav časovnega režima stalnega načrtovanja in večnega pomikanja načrtov v prihodnost, kar je poimenoval »virtualni čas«. Tovrstno intenzivno »elaboracijo prihodnosti in relokacijo uživanja« je postavil nasproti tistemu, kar so nekateri imenovali instantno življenje, torej ignoriranju prihodnosti in osredotočanju na sedanjost (Chelcea 2014: 46–49).¹³⁸ Neke vrste kombinacijo obeh omenjenih časovnosti pa je zaznavala antropologinja Jane Guyer (2007), ki je opazala kulturni prehod od osredotočenosti v bližnjo, morda nekajletno prihodnost (*near future*) h kombinaciji takojšnjih odzivov na trenutne situacije in razmišljanju o zelo daljni prihodnosti. Če so torej analize postmoderne družbe večinoma poudarjale zelo kratek časovni okvir in je npr. Harvey pisal o postmodernem poudarjanju prihodnosti kratkega roka, Jameson pa o redukciji miselnosti na sedanjost (po Guyer 2007: 410), je avtorica poudarjala tudi pomen dolgoročnosti (*long run*) v javnem diskurzu 21. stoletja, osredotočenem predvsem na ekonomsko rast. Zaradi tega bližnje prihodnosti zdaj ne občutimo več na predvidljive, stabilne, racionalne načine, temveč pogosteje skozi afekt, zmedo in krizo (Guyer 2019: 388).

Poleg tega je Guyer opazala (2007: 415–416), da je v življenjih mnogih ljudi in skupnosti bližnjo prihodnost nadomestil neke vrste točkovni čas (*punctuated time*), torej čas usodnih trenutkov in prelomnih točk, »datuma kot dogodka bolj kot položaja v zaporedju ali ciklu, datumov kot kvalitativno različnih ne pa kvantitativno kumulativnih«. Koncept točkovnega časa je nenazadnje avtorica povezovala še z nekaterimi sorodnimi teorijami, ki so v tistem času zaznamovale antropologijo – npr. o dolgu, upanju, travmi, korupciji, finančnih trgih, veljavnosti dokumentov – in so prav tako delovale v smislu datumskih dogodkov, spominov na njih, njihovega pričakovanja, pa tudi v smislu discipliniranja.

Kot sta ugotavljala antropologa Elisabeth Kirtsoglou in Bob Simpson (2020: 11), gre pri »točkovnem času« za izpraznjenje prihodnosti, ki s seboj prinaša tudi občutke nostalgije ter izčrpanosti. V takšnih trenutkih upanje ni manifestacija potenciala, ampak obrambni

---

¹³⁸ S tem lahko povežemo tudi ugotavljanje antropologinje Laure Bear (2020: x), da je v zadnje pol stoletja izdatno postalo pomembnejše špekuliranje, torej v prihodnost usmerjeno intelektualno in afektivno delo, pri katerem je cilj akumulacija različnih vrst kapitala, hkrati pa že v sedanjosti nadzoruje vrednost časa.

mehanizem, odkik sedanjosti v prihodnost, ki družbene akterje »dislocira in razprostri«. Ne zanika jim le obstoja v enakem, skupnem času, ampak že sam čut za obstoj v nekem realnem in pomenskem časovnem okviru. V osnovi torej podobno tistemu, kar je Chelcea imenoval »virtualni čas«, a s hkratnim odzivanjem na sprotne med seboj nepovezane prelomnice. Pretirano, prisilno osredotočenost na zdajšnji trenutek in le na zelo bližnjo prihodnost je imel v mislih tudi antropolog Eriksen (2001), ko je pisal o »tiraniji trenutka«. Eriksen je ugotavljal, da je ta prehod k zgolj kratkoročnemu načrtovanju opazen tudi v poslovnem svetu, saj je težko napovedovati, kako bodo trgi, ciljne skupine, klienti, študenti ipd. videti in kako bodo razmišljali čez nekaj let. Na ravni vsakdanjega zasebnega življenja je pri tem težko najti ritem, ob katerem bi cvetele značilnosti družinskega življenja, torej umirjenost, organska rast in zaupanje (Eriksen 2001: 128–133).

V vsakem primeru se imperativ stalne aktivnosti prepleta z nestabilno zaposlitveno situacijo in s prisilno fleksibilnostjo ter narekuje drugačne časovne režime. Pri mojih sogovornikih se je najpogosteje kazala osredotočenost na trenutno situacijo in ob tem nezmožnost dolgoročnega načrtovanja. Lara je pri opisovanju svojega spopadanja z nestabilno in prekarno situacijo kot pomemben obrambni mehanizem opisovala prav osredotočenost na kratkoročno prihodnost: »Sem se pa naučila vzeti *one day at a time* [...] Ne se sekirat vnaprej, vsak dan oddelaj, pa bo že nekako.« Pri tem torej dneve težko povezuje v koherentno linijo, ampak jih pogosto niza kot zgolj točke na premici, pri čemer jih ne more zares načrtovati dolgo vnaprej in se mora prilagajati sproti. Hkrati pa je po drugi strani določena obremenjenost z dolgoročno prihodnostjo (*long run*) vendarle nujna, kot nam nenazadnje nenehno insinuira že javni diskurz in kot je pri drsenju v ekološko katastrofo za mnoge neizbežno. V teh okoliščinah spopadanja z vsakim prihajajočim dnevom in skrbi za dolgoročno globalno prihodnost je možnost zares aktivnega sodelovanja v sedanjosti otežena oziroma so otežene predvsem uporniške prakse. Ob misli na prihodnost je bilo pri večini zaznati predvsem nelagodje, kar je lepo ponazorila Lara:

To je stvar nočne more. Včasih se zbudim ponoč, pa razmišlam, kako bom živela, kako bom preživela. Kje bom živela. Že zde živimo v luknji, kako šele bo. Probam živeti iz dneva v dan.

Podobne skrbi je izražal tudi Gorazd, ki je bil sicer navidez v lagodnem, privilegiranem položaju, a je bil tudi ta precej nestabilen in predvsem ni nudil jasnih perspektiv za prihodnost:

Na vsake tok te mal stisne smiselnost tega početja. Nisem več en mulc, star sem 34 let, s takimi stvarmi se tuki zabavam, k 10 let nazaj nism mislu, da bom pr teh letih tuki, k sm. 'Kaj bo pa čez 10 let?' 'Jah, neki bo.' 'Kaj pa bo?' 'Ja ne vem.' Sej zato sem začeu gledat za neke džobe in je za vsa taka neka delovna mesta [...] povsod eden od pogojev druga stopnja bolonjska, tko da sem se zdej aktiviru [...] In fora redne zaposlitve je to, da lahko dolgoročno malo načrtuješ svoje prihodke. Lahko načrtuješ kredit ... In če tega nimaš, se počutiš mal adolescentno.

Kot eno izmed temeljnih značilnosti prekarne situacije je Gorazd prepoznaval prav odsotnost oziroma nezmožnost dolgoročnega načrtovanja, kar mu je morda do neke točke še ustrezalo, s prehajanjem v novo fazo življenja pa je postalo vse bolj utesnjujoče. Če je bilo dolgoročno načrtovanje in tudi predvidevanje običajno odsotno pri otrocih in mladostnikih, se z neoliberalnim podaljševanjem vmesne, liminalne faze življenja prenaša še v odraslost. Kot je ugotavljal kulturni teoretik Paul Willis (1977), v zahodni družbi običajno prav zaposlitev simbolizira življenjsko tranzicijo v odraslost, zaradi česar izguba službe ali pa daljše obdobje brezposelnosti ne pomeni zgolj revščine, ampak izgubo stika s to simbolno tranzicijo. Podobno pesimističen je bil Damjan, ki je priznaval, da je prihodnost vedno »ignoriral«, a ga zdaj že nekoliko dohiteva. Ugotavljal je, da bi moral za službo razmišljati v svojih dvajsetih. Dolgo se je torej vedel, kot da ga prihodnost nekje čaka, pozneje pa je začel ugotavljati, da jo bo vendarle moral aktivno iskati in loviti.

Pri svojem poklicnem in siceršnjem raziskovanju ter samoiskanju so sicer moji sogovorniki pogosto izhajali tudi iz neke vrste mladostniškega uporništv, ki dolgoročno ekonomsko načrtovanje pravzaprav zavrača, zaradi česar so slednje težje sprejeli, ko je to vendarle postajalo nujno. Povedno se mi je zdelo že to, kako ohlapno moji sogovorniki razumejo pokojninski sistem, ki pravzaprav predstavlja enega temeljev sodobnega zaposlitvenega in družbenega »standarda«, značilnega za 20. stoletje, pa tudi pomemben vidik regulacije in »kronologizacije« življenjske poti (glej Hockey in James 2003: 180). Tilen je pri petintridesetih še vedno živel sorazmerno svobodnjaško, zato se prihodnosti še vedno ni želel zares »posvetiti«:

Se ne sprašujem zares, pa bi se mogoče morau. Pokojninskega sistema iskreno ne razumem. Jaz dejansko ne zaupam, da ko bom star, da me bo nek keš tam čaku. Nimam ozaveščenega tega, da je to nek thing, ki se bo zgodil. Jaz nimam ful enega zaupanja v institucijo države. [...] Pa me ne skrbi preveč. Sej mogoče je butasto, da me ne.

Pri večini se je kazalo prav osredotočanje na dani trenutek, torej »prezentistično«¹³⁹ razmišljanje in neke vrste »instantno življenje«. Odsotnost dolgoročnega razmišljanja se je pričakovano še dodatno izražala predvsem pri mlajših, npr. pri Jani, ki v obdobju iskanja dela po koncu študija ni imela jasne vizije o poklicnem napredku ali pa nabiranju pokojninske dobe:

Ne, ne razmišljam kej velik o tem, ampak mi velikrat to omenjajo. Meni se zdi pa to ful taka abstraktna stvar, k v prihodnosti se mi ne zdi, da bo to ful isto pomenl, kt je včasih.

Tudi Tomaž je pri sebi načeloma prepoznaval »nevarno« brezbržnost in sanjaštvo, pri katerem se sam sebi niti ni zdel primeren kandidat za samostojno podjetništvo, saj mu je (bilo) »vseeno za prihodnost ali pa za pokojnino«. Kljub temu pa se je v najinih pogovorih pozneje večkrat izkazalo, da teh stvari vendarle ne more kar tako odmisli in je bil pri svoji delovni ureditvi vsaj malo preračunljiv in pozoren tudi na dolgoročne možnosti. Načeloma se je torej pri svojih sogovornikih predvsem kazalo, da so na (daljno) prihodnost pomislili, a je niso uspeli zares obvladati in se jim to v nekaterih primerih preprosto niti ni zdelo nujno. Ko sem o tem še v poznejši fazi raziskave povprašal Gorazda, je za trenutek sicer res postal in se zresnil, a se ta trenutek tudi zaradi njegovega subjektivnega občutka poklicnega napredovanja običajno ni več razvlekel v kaj globljega:

To sm že ene parkrat res pomislu. 'Fak, ampak da ne bom js kr naenkrat res v pizdi.' Ampak pol si pa rečem, 'se bom že takrat s tem ukvarja.' [...] Ni tko..., se bo dal. Mogoče se bo dal mal šljakat ... Js itak mislm, da bom delu, da bom delovno aktiven, dokler mi bo zdravje dopuščalo. Itak računam, da še petnajst let tega, da bom pa verjetno nekam prlezu, me bo folk kr rabu.

Tudi ko sem nekatere sogovornike nadalje spraševal o njihovem odnosu do vlaganja denarja v pokojninske in druge sklade, se je pri vseh slej ko prej izkazalo, da so o tem vsaj malo že razmišljali, a se večini tudi še ni zdel pravi trenutek za resnejšo dejavnost v tej smeri ali pa se s to idejo še niso zares poistovetili. Oskar je denimo ugotavljal, da »še ni ta človek«, zaradi česar je tovrstne razmisleke v glavnem prelagal v prihodnost.

---

¹³⁹ Do neke mere se torej pri svojih sogovornikih in najbrž tudi širše pri mlajših generacijah zaposlenih kaže prezentizem, torej specifično dožemanje časa, po katerem obstaja le sedanjost, medtem ko sta prihodnost in preteklost v nekem smislu lažni oziroma obstajata le v sedanjih reprezentacijah (glej npr. Ringel 2016: 403).

V vsem tem se torej kaže sorazmerno kompleksna časovno-prostorska slika, ki ne odseva nujno zgolj pospeševanja in karierne oziroma življenjske »kratkovidnosti«, ampak vključuje še vrsto drugih spremenljivk. V jeziku kognitivne antropologije bi lahko rekli, da je v neoliberalizmu zaradi fragmentacije in individualizacije družbe in dela že sama kulturna shema poklicnega napredka manj jasno definirana, kar ne otežuje le načrtovanja prihodnosti, ampak deluje tudi manj motivacijsko. To prihaja do izraza vsaj na ravni orisane milenijske generacije in množice nestandardno zaposlenih. Nekateri moji sogovorniki so namerno privzemali manj obremenjen pogled na prihodnost prav kot odziv na nekatere systemske prisile ali pa morda implicitno celo na zahodno krščansko tradicijo. Te osredotočenosti na kratkoročnejšo prihodnost in torej manjše obremenjenosti z naslednjimi življenjskimi obdobji morda niti ne gre vedno razumeti kot škodljive. Nedvomno pa prihaja do izraza neke vrste časovna asinhronost, torej nepredvidljivost in omenjena aritmičnost časovnih in delno tudi prostorskih režimov, kar vsaj do neke mere otežuje naše delovanje v družbi in nas pušča z manj avtonomije nad lastnim življenjem.

Odnos do časa in prostora je sicer še za odtenek bolj kompleksen pri tistih, ki so pri svojem delu izrazito mednarodni, ki opravljajo veliko službenih potovanj ali pa na neki točki celo postanejo ekonomski migranti. Stalna možnost in celo zaželenost menjavanja življenjskih in delovnih okolij v mnogih panogah dela nasploh predstavlja še en relevanten vidik sodobne prostorsko-časovne dezorientacije. Antropologinja Christina Garsten (2008: 12) je preučevala »vagabunde«¹⁴⁰ sodobnih delovnih mest, torej posameznike, ki so s svojim skupkom nabranih veččin pripravljeni in primerni za pogosto menjavanje delovišč in del oziroma posameznike, katerih večine lahko preselimo v različne organizacijske kontekste in na različne lokacije brez večje izgube vrednosti.¹⁴¹ Vagabundi delovnih mest so neke vrste pionirji novih načinov dojemanja dela, poklica in skupnosti, podlago tej miselnosti pa predstavlja sodobni »imperativ mobilnosti« (Garsten 2008: 4–5). Ideologija prostih, samostojnih agensov fleksibilnega začasnega dela je pravzaprav ključna pri prikazovanju dela kot individualiziranega, fragmentiranega in nepovezanega, fleksibilnost pa na ta način pravzaprav deluje kot regulatorni, nadzorni mehanizem (Garsten 2008: 146).

Tudi pri tistih, ki svojega delovnega mesta ali bivališča niso pogosto menjavali, je bila vedno prisotna implicitna predstava selitve in menjave. Če so bile v obdobju standardnih zaposlitev ekonomske migracije izjema, se zdaj koncept »vagabunda« pravzaprav kaže kot ontološki

---

¹⁴⁰ O kakršnih je pisal že Zygmunt Bauman (1996).

¹⁴¹ Kot je na istem mestu opozorila Garsten, so podobne koncepte uvajali že Ulf Hannerz (kozmpoliti), Robert B. Reich (simbolni analitiki) in Laurie Cohen ter Mary Mallon (portfolijski delavci).

model sodobnega delavca. Tudi moji sogovorniki so se srečevali z delom, pri katerem so bili precej oddaljeni od fizične lokacije svojega delodajalca, kar se je vsaj do neke mere kazalo kot dodaten dejavnik njihovega distanciranja od danega dela. Tilen je v svoji službi, ki jo je opravljal redno in za polni delovni čas, a mu ni veliko pomenila in se z njo ni prav nič identificiral, že v Sloveniji delal precej površinsko. Po selitvi v tujino, ko je na daljavo še vedno opravljal isto delo, pa je začel delati še manj in je v delovnem času našel prostor za vse vrste drugih aktivnosti, nenazadnje tudi za najine intervjuje. Priznaval je, da je še bolj distanciran od svojega dela in si včasih za odgovor na e-pošto vzame cel teden.

Motiv selitve se je pojavljal tudi pri drugih, pri tem pa je vlogo tu večkrat kot kakršne koli delovne obveznosti igrala splošna življenjska situacija. Tomaž, ki se je z idejo o selitvi poigraval zaradi svojega razmerja na daljavo, je menil, da si lahko podobne stranke najde tudi v tujini, hkrati pa se lahko občasno še vrne v Ljubljano in opravi dela za zdajšnje. Damjan je menil podobno, saj je platformno delo v tujini razvito še bolj kot pri nas in torej omogoča višje zaslužke, ob tem pa je tudi kvaliteta življenja v nekaterih tujih prestolnicah verjetno višja: *»Če sm na šihitu tega tipa, pol grem raj na šihit tega tipa nekam drgam, kjer je vsaj bolj žvet.«*

Na ravni poklicne poti in širšega življenjskega napredka je bilo pri mojih sogovornikih precej nejasnosti oziroma se je kazala kompleksna mešanica prisilne in zaželene fleksibilnosti. Čeprav nekateri davno uveljavljeni vzorci in rutine še vedno obstajajo, ni mogoče spregledati, da se delovni dnevi mnogih delavcev med sabo danes precej razlikujejo v dolžini in razporeditvi ter da fleksibilno delo nekatere sili k podaljševanju delovnikov in delovnih mest, drugim pa uspe s prehodom v samozaposlitve dejansko shajati s krajšim delovnim časom in si čas razporejati po svoje. Kot težava se lahko pri spopadanju s fleksibilnimi razmerami kaže predvsem zažiranje delovnega časa v prostega, v širšem smislu pa tudi prisilno osredotočanje na sedanost in posledična odsotnost dolgoročnega načrtovanja. Ker je zavedanje o negotovosti lastne zaposlitvene situacije pa tudi o negotovosti ekološke in varnostne situacije na globalni ravni kljub temu pogosto prisotno, mnogi težje ostajajo dejavni in odločni pri odzivanju na vsakdanje situacije, s čimer jim prihodnost ves čas nekoliko uhaja. Zdi se, da strah v teh okoliščinah za mlade večinoma ne deluje aktivacijsko, temveč jih pogosteje pasivizira. Ohranjanje časovno-prostorske orientacije in nadzora nad prihodnostjo v vsakem primeru zdaj zahteva več dela in stalnega osmišljanja, kar tudi pomeni, da je za ohranjanje delovnih in poklicnih identitet potrebnega več t. i. identitetnega dela.

8. Identitete v vrtincu zaposlitvenih sprememb

S sedmim poglavjem sem skušal orisati najrazličnejše bistvene značilnosti sodobnega, neoliberalnega trga dela in delovnih aktivnosti samih, vse to pa naj služi predvsem kot podlaga ključni nalogi, ki sem si jo zadal s pričujočo disertacijo. Spremenljive, negotove okoliščine dela sem doslej opisoval in analiziral predvsem s ciljem razumeti silnice, s katerimi se soočajo predstavniki nove generacije delavstva. V nadaljevanju pa bom iskal odgovore na vprašanje, kako te silnice vplivajo na delavske samoidentifikacije. Ker je v kapitalističnih družbah prav zaposlitev glavni temelj »družbene diferenciacije« in tudi pomembna spremljevalka izkušnje staranja (po Hockey in James 2003: 178), ki nas močno orientira v času in prostoru ter določa naše mesto v družbi, se mi zdi v spremenjenih pogodbenih, časovnih in prostorskih vidikih dela smiselno iskati znanilce določene osebne dezorientacije. Ko se ljudje ob raznih življenjskih prelomnicah sprašujemo, kdo smo, kaj nas povezuje z ljudmi v naši okolici in kaj nas ločuje od raznih »drugih drugih«, se pri tem pogosto opremo prav na svoje delovne aktivnosti in zaposlitve. Po eni strani se v načinu, na katerega nekaj delamo, kažejo kulturne specifikke, po drugi pa delovne aktivnosti zavzamejo večji del našega odraslega življenja, nas vključujejo v kolektive in nam zagotavljajo preživetje ter že na ta način osmišljajo naš obstoj.

Delovna usmeritev nas pogosto usmerja že v naši predodrasli fazi. Pri Eriku Eriksonu, ključnem teoretiku identitet, je izbira poklicne usmeritve in ustalitev pri njej ključen element adolescenčne izgradnje in utrditve identitete. Takrat se v večji meri razvije želja po ustvarjanju in uspehu, zaradi česar je izbira poklica pomembna tudi onkraj samega zaslužka in družbenega statusa (Erikson 1968: 31). Takšen primer so že delavci, ki so delo nadaljevali tudi po milijonskem dobičku na loteriji (glej npr. Arvey, Harpaz in Liao 2004), kar spet kaže na pomen t. i. latentnih funkcij zaposlitve¹⁴² in na nujnost antropološkega preučevanja teh manj očitnih vidikov. Erikson je tudi ugotavljal (1968: 31), da v vsaki zgodovinski dobi in ob vsakokratnih tehnoloških okoliščinah obstajajo določeni tipi posameznikov, ki lahko gladko kombinirajo dominantne poklicne tehnike s svojim identitetnim razvojem in do neke mere postanejo tisto, kar delajo. Po drugi strani pa se je Erikson večkrat posvečal tudi »identitetni zmedenosti« (1968: 87),¹⁴³ torej stanju, pri katerem se v mladem človeku (spolne, etnične, poklicne ipd.) identifikacije med seboj križajo, ne pa dopolnjujejo. Pri tem je že nakazal nujnost preučevanja

---

¹⁴² Te sem omenjal že v poglavju 7.1.1.

¹⁴³ Ta pojav danes načeloma označujemo s terminom identitetni konflikt. Psiholog Marcia (1980) je pisal še o adolescenčni »identitetni difuziji«, ki načeloma prav tako označuje podoben pojav, a s to podrobnostjo, da osebe v tej fazi niti ne delajo v smeri razrešitve.

človeka na presečišču njegovih različnih identifikacij, a je kljub temu ostajal pri sorazmerno pozitivističnem pogledu k identitetam, značilnim za čas pred razcvetom t. i. identitetnih politik. Zgodnjo fazo diskurza o krizi identitete lahko umestimo v 70. leta 20. stoletja, ko so empirične raziskave avtonomno iskanje identitete že povezovala tudi z »adolescenčno krizo«, o kakršni je pisal Erik Erikson (po Honneth 2002: 148). V socioloških analizah identitet je sprva sicer prevladoval razredni vidik, to razmerje pa so v zadnjih desetletjih resneje prevrednotili boji za pravice žensk, temnopoltih, istospolno usmerjenih ipd. (po Du Gay 1996: 1). Če so posamezne vidike identitete sprva preučevali ločeno, je v zadnjem obdobju torej prevladoval interseksijski pristop. Z mislijo na širši preplet posameznikovih identitetnih vidikov in na posameznikovo splošno življenjsko situacijo velja pristopati tudi k preučevanju delovnih oziroma poklicnih identitet, a se mi zdi smiselno še vedno prepoznavati tudi različne vplive in izražanje determinant v danem času in prostoru.

Pri identifikacijah z delom do neke mere niti ni pomembno, kakšno službo imamo, ampak le da jo imamo, hkrati pa gotovo stremimo k službam, za katere verjamemo, da v družbi uživajo določeni ugled (Budd 2011: 145). Nekateri bodo v želji po lažjem identificiranju s službo zahtevali višjo plačo, v neuglednih službah pa delavcem pogosto preostane le to, da se pri oblikovanju identitete in zaželenega položaja v družbeni strukturi distancirajo od dela ter se namesto tega zanašajo na alternativne družbene vloge, npr. starševstvo (Budd 2011: 150).

Vsaka sprememba v družbeni ureditvi zaposlitev in dela bo imela neizogibno posledice tudi za človekovo možnost istovetenja z delom ter osebnega razvoja nasploh. Že Erikson je pisal tudi o tem (1968: 127–128), da bo avtomatizacija raznih opravil spremenila trg dela, hkrati pa tudi podaljšala obdobje med šolskim in poklicnim življenjem, kar pomeni, da naj bi adolescenca predstavljala še prelomnejšo fazo. Prav zato se mi zdi do neke mere smiselno uporabiti teorije adolescenčnih kriz identitete tudi pri obravnavanju nekoliko poznejših življenjskih obdobj, pri čemer se lahko že oprem tudi na nekatere nedavne raziskave (npr. Carlsson, Wängqvist in Frisén 2016: 47).

Znanstvene teorije in raziskave delovne identitete so v osnovi pogosto nihale med skrajnostma prikazovanja prakse in strukture, posameznika in družbe (Du Gay 1996: 35). Že simbolni interakcionisti so sicer pisali, da nobene delovne situacije, ne glede na to, kako avtonomna ali restriktivna je videti, ne moremo razumeti brez sklicevanja na dejanja in verovanja vključenih in da lahko tudi najnapornejše, umazane službe postanejo vir identitete. G. H. Mead je tudi nakazal, da je delitev dela pomemben element sodobnih socialnih formacij in objektivni temelj diferenciacije družbenih vlog ter s tem individualnih identitet, ni pa ponudil razlage družbenih procesov, ki vodijo v večjo kompleksnost te ločitve (po Du Gay 1996: 34). Ameriški

interakcionistični sociolog dela Everett Hughes je v tem kontekstu zagovarjal stališče, da moramo preseči kategorizacijo poklicev in se namesto tega osredotočiti na procesno kariero ljudi skozi delovno življenje: na trenutno perspektivo, v kateri človek dojema svoje življenje in interpretira pomen stvari, ki se mu dogajajo (po Du Gay 1996: 31).

Med interakcionisti se je delu nekoliko več posvečal tudi Donald Roy, ki je sicer med drugim že vzporejal sferi dela in prostega časa ter pri tem ugotavljal, da se v obeh izvajajo podobni procesi ustvarjanja pomenov in da individualne identitete nastajajo kot rezultat vseh oblik simbolnega dela (po Du Gay 1996: 32–33). Nenazadnje bi lahko za delo aktivirali tudi teorije interakcionista Goffmana o družbenih vlogah vsakdanjega življenja. Pri našem vsakdanjem delu s sodelavci ali strankami se moramo namreč ves čas vesti na ustrezne načine in torej nositi takšne ali drugačne maske, ki jih ob odhodu z delovnega mesta načeloma odvržemo, a se ob krhanju prostorskih parametrov dela tudi ta nastop podaljša na druge odre in v zaodrje.

Pri preučevanju poklicnih in delovnih identitet so se mnenja sicer pogosto kresala prav okrog stopnje, do katere je treba pozornost posvečati sami proizvodnji in do katere je smiselno to preučevati le v kontekstu posameznikove širše bivanjske izkušnje. Sodobni antropologi se načeloma nagibajo k slednjemu, kar je začrtal že zbornik *Socialna antropologija dela* (Wallman 1979), ki je v splošnem opozarjal prav na omenjeno nujnost razširitve koncepta dela na razne procese, skozi katere proizvajamo in ohranjamo kulturne ter ideološke vrednote, s tem pa tudi na vsakdanje življenje. Du Gay (1996: 18–19) je sicer že za povojno industrijsko sociologijo ugotavljal, da se je v veliki meri osredotočala na »zunanje« orientacije k delu, manj pa na proizvodne odnose in dinamiko kapitalističnega delovnega procesa. Kot bom nakazal v nadaljevanju, so se tudi nekateri drugi etnografi v zadnjih letih pri raziskovanju vpliva dela in poklica na samoidentifikacije usmerili v sam delovni proces specifičnih poklicev, pri čemer različni poklici narekujejo tudi različne raziskovalne oziroma metodološke pristope. Medtem ko v nekaterih primerih izstopa skupinska dinamika, ki jo pogosto tesno povezujejo z medgeneracijskimi odnosi in procesi »vajeništva«, prihaja pri nekaterih drugih poklicih precej bolj do izraza posameznikovo samostojno delo ali pa tudi posameznikov odnos s širšo javnostjo. Ena pionirskih v tem kontekstu je bila gotovo zgodnja etnografska raziskava, ki jo je na primeru mladih zdravnikov že v šestdesetih letih izvedel sociolog Howard Becker s sodelavci (1961), pri tem pa so bili pozorni tako na zdravniške študijske in delovne obveznosti ter navade kot tudi na njihovo »latentno kulturo« in privzemanje specifičnih vrednot. V tej raziskavi so se sicer še kazale pozitivistične tendence razumevanja dela v takratni znanosti, ob katerih so mlade zdravnike v preveliki meri jemali kot homogeno celoto, dokaj neodvisno od zunanjih vplivov in osebnih nagnjenj. Današnje raziskave kažejo kompleksnejšo sliko poklicnih identitet.

Van Maanen (2010) je na primeru prometnih policistov nedavno preučeval oblikovanje poklicne skupnosti in s tem poklicne identitete, pri čemer je bil pozoren predvsem na motive zvestobe do kolegov, rekrutiranja novincev, zasmehovanja nadrejenih ipd. Ugotavljal je, da se policijska kultura najizraziteje oblikuje prav pri dnu organizacije, kjer dela največji delež članov skupnosti, ki je pogosto tudi največ v stiku s tipičnim terenskim delom (Van Maanen 2010: 33). Policijske organizacije policistom tudi same pomagajo oblikovati in izraziti identitete, saj v tej smeri za svoje rekrute izvajajo različne aktivnosti. Organizacijska ekonomija nasploh ugotavlja, da je za uspešno delovanje organizacij ključno, da delavcem dodeljujejo tista dela, s katerimi se lahko identificirajo (Van Maanen 2010: 34–36).

Delo policistov je raziskoval tudi antropolog Didier Fassin (2013b), ki se je osredotočal predvsem na dejavnost njihovega terenskega dela, a je med drugim opazal tudi njihovo medsebojno dinamiko, ki je redno vključevala (neprimerne) šale in opazke, pogosto kot obrede prehoda v policijsko enoto ali na višje delovno mesto. Ob tem je avtor opozarjal na pomen družbenega ozadja policistov za razumevanje njihovega dela, saj jih velika večina izhaja iz neuglednih okolij, hierarhična narava njihove poklicne organizacije pa manj privilegiranim policistom na začetku kariere prinaša vrsto stikov z manj privilegiranimi sloji družbe.

V podobnem smislu pomen dela pri oblikovanju poklicnih identitet v sodobnosti poudarja nedavna britanska raziskava specifične skupine elitnih kuharjev (Cooper, Giousmpasoglou in Marinakou 2017). Avtorji so se pri raziskavi sklicevali na koncept »poklicne kulture« in so torej preučevali načine dela in druženja, ki se razvijajo v fizično ločenih delovnih okoljih, v katerih lahko imajo ljudje čut za skupno identiteto in perspektivo, ki presega njihovo delovno mesto. Raziskava je razkrila agresiven, tudi nasilen postopek rekrutiranja v kuharsko skupnost, pri katerem se šaljenje pogosto spreobrača v žaljenje in nasilje. Kuharji lahko čut za identiteto pogosto izpeljejo prav iz sprejemanja in poustvarjanja mita o kreativnem in nasilnem kuharju, kar spominja na vojaške in paravojaške organizacije, pa tudi na prej omenjeno policijo.

Kot sta v vplivnem preglednem članku že pred leti nakazala Trice in Beyer (1984), je poklicna kultura sestavljena iz dveh prepletenih komponent: substance oziroma omrežja pomenov, skritih v ideologijah, verovanjih, vrednotah in normah vedenja; in kulturnih oblik, sredstev, s katerimi poklic svoje ideologije prenaša svojim članom, torej ritualov, ceremonij, simbolov, fizičnih artefaktov, zgodb in mitov. Njune klasifikacije bi v skladu s sodobno ureditvijo dela, ki še v večji meri vključuje dejavnosti teambuildinga, medsebojnega spoznavanja, nenehnega pridobivanja veščin ipd., morda veljalo posodobiti, a kljub temu še vedno predstavljajo pomemben prispevek k boljšemu razumevanju skupinske dinamike dela.

Vloga poklicne socializacije je poudarjena predvsem v tistih poklicnih skupinah, ki temeljijo na vojaški hierarhični strukturi in zahtevajo visoko raven skupinskega dela (Cooper, Giousmpasoglou in Marinakou 2017: 1374). Etnografske raziskave delovnih in poklicnih identitet se torej pogosto usmerjajo v zajemanje specifične poklicne kulture, kot se ta kaže v odnosih med različnimi sloji zaposlenih. Pri tem se osredotočajo predvsem na dela oziroma poklice, ki imajo še vedno izrazito skupinsko komponento in so še vedno bolj ali manj vezani na specifično delovno okolje, kar implicira tudi »kolektivne identitete«. Od nekdaj pa so sicer prisotni tudi bolj ali manj individualizirani poklici, kar pomeni tudi drugačne oblike delovne kulture in delovnih kolektivov. Karmen Hrovat (2019) je denimo ugotavljala, da je kinooperaterje delo že zaradi specifičnega delovnega časa – in prostora – ločevalo od drugih in jih bolj povezalo z drugimi kinodelavci ter je torej na specifičen način vplivalo na njihovo socialno življenje.

V sodobnih delovnih okoliščinah je delo pogosto še v večji meri individualizirano. Tudi če v delu še najdemo možnosti za identifikacijo, je torej ta zdaj pogosto v večji meri individualna, vezana na koherenco osebnostnega razvoja, manj pa na pripadnost jasno zamejeni poklicni kulturi, kar nam pri preučevanju delovnih identitet narekuje drugačne pristope. Nedavna britanska raziskava (Fawkes 2015) je gradnjo poklicnih identitet preučevala na primeru poklica osebe, zadolžene za stike z javnostjo, torej na področju, pri katerem igrajo še neposrednejšo ključno vlogo delavčev nastop, njegovo igranje specifičnih vlog oziroma predstavljanje sebe javnosti (v Goffmanovem smislu). Pri tem gre po eni strani za oblikovanje in komuniciranje identitete specifične organizacije oziroma podjetja, po drugi pa prihajajo do izraza specifik poklicne identitete samega komunikatorja. Pri vodenju odnosov z javnostjo namreč gre za izrazito in preišljeno ločevanje »odra« od »zaodrja«, ki se ne smeta prepletati, kar torej vključuje specifične identifikacijske in samoidentifikacijske procese. Tudi nasploh pri sodobnih zaposlitvah še očitneje prihaja do izraza »subjektivizacija dela« in so torej v delo vse intenzivneje vključene osebne lastnosti. S tem ko se brišejo meje med delom in življenjem, pa so zabrisane tudi meje med posameznikovo osebnostjo in njegovo vlogo delavca (glej npr. Kölzer 2011).

Pri nekaterih ljudeh zaradi njihovega pogostejšega menjavanja služb in položajev vedno težje razumemo v klasičnem smislu tudi koncept »poklica«¹⁴⁴ (glej npr. Budd 2011: 25). Težko

---

¹⁴⁴ Velja sicer opozoriti, da je pri nekaterih poklicnih skupinah (kronološka) meja med delom in »nedelom« (npr. pokojem) od nekdaj manj jasna oziroma je poklicna identiteta skoraj neločljiva od sebstva. Takšni so denimo župniki, pri katerih je ideja ločevanja sebstva na »jaz« in »mene« (po G. H. Meadu) pri poklicni identifikaciji manj smiselna, saj bi dimenzija sebstva, ki obstaja ločeno od poklica (poslanstva), nakazovala verski dvom in nestabilnost, s tem pa bi šlo za širšo življenjsko krizo. Do neke mere podobno velja za razne druge poklice, npr. za zdravniškega, za umetniškega in za politične funkcije (po Hockey in James 2003: 190).

tvorimo identitete na podlagi prej omenjenih norm in vrednot delovnega mesta, zaradi izoliranosti, negotovosti in razpršenosti sodobnega dela pa jih še toliko težje udejanjamo skozi spremljajoče rituale, simbole in mite. V tej kompleksni dinamiki se mi zdi smiselno preverjati stopnjo, do katere se posamezniki še vedno identificirajo s svojo službo ali pa z njenimi elementi, četudi redno menjavajo poklice, delajo neformalno ali pa svoj prihodek kombinirajo na različne kreativne načine. Nenazadnje je že v drugi polovici 20. stoletja vir družbene identitete na Zahodu vse manj predstavljalo delo, vse bolj pa potrošnja in pristočasne aktivnosti, torej način porabe zasluženega (glej npr. Chaney 1996: 112).

Po pregledu nekaterih bolj ali manj oprijemljivih prisil, posledic in slučajnih okoliščin neoliberalne ureditve dela v prejšnjih poglavjih pričujoče predstavlja še izrazitejši pomik k foucaultovski struji preučevanja, ki obravnava sistem bolj kot fleksibilen niz strategij spreminjanja populacije skozi vzpostavljanje specifične (ekonomske in družbene) racionalnosti. Ker se usmerjam v procese (samo)identifikacije in se pri tem opiram na dognanja kognitivne antropologije, se mi zdi produktivno obravnavati tudi neoliberalno ideologijo¹⁴⁵ samo kot kulturno zaznamovani preplet idej, verovanj in moralnih predsodkov – torej kot kulturni model –, ki močno vpliva na naše bivanje v svetu in ga tudi omejuje, težko pa ga v celoti določi.

Še vedno bom pozoren na natančno odmerjene pritiske, ki uresničujejo jasne ideološke cilje, a želim s prepoznavanjem specifične lokalne tradicije družbene solidarnosti opozoriti tudi na tiste vidike poklicne nestabilnosti, ki se v osebnih zgodbah po eni strani raztezajo onkraj strogega smisla neoliberalne ideologije, po drugi pa ji bolj ali manj eksplicitno nasprotujejo.

Prepoznavanje ljudskih strategij prakse in upora v danih okoliščinah lahko služi ponazoritvi fleksibilnosti in krhkosti kulturnega modela neoliberalizma, pri katerem so pomenske enote določenih sorazmerno nespecifičnih vrednot in dejavnosti med sabo povezane v kompleksno omrežje idej, v katerem ohlapnost brez dvoma deluje kot način mistifikacije izkoriščanja, a je ob tem sistem tudi bolj izpostavljen raznim anomalijam. Ker se moramo v procesu

---

¹⁴⁵ Pri rabi koncepta »ideologije« se mi zdi sicer vredno opozoriti na Foucaultov (1980: 118) pomislek, da »vedno stoji v navideznem nasprotju do nečesa drugega, kar naj bi štelo za resnico«. V tem smislu koncept pogosto res nosi slabšalen prizvok in ga razumemo kot laž oziroma sistem laži, s tem pa vzpostavljamo dihotomijo, ki je v iskanju znanstvene resnice najbrž težko produktivna. Kot alternativa je uporaben Foucaultov koncept »diskurza«, ki pozornost preusmerja v način proizvodnje znanja oziroma vedenja. Kljub temu pa lahko raba koncepta ideologije kot bolj ali manj prefinjenega sistema idej – in ne *zgolj* lažne zavesti ali iluzije – še vedno omogoča izmikanje vnaprejšnji vrednostni sodbi in pušča maneverski prostor za izvirne interpretacije. Tovrstna raba je prisotna tudi v tej disertaciji, delno usmerjeni prav v razgaljanje ideje moči dominantne ideologije. Odprtost skušam poudariti že s koncipiranjem ideologije kot (*zgolj* ali pa predvsem) še enega kulturnega modela, kar sicer hkrati vnaprej razgali prav njeno »lažnost« oziroma vsaj arbitrarnost. Lažnost (vsake) ideologije lahko ob tem vidimo že v njeni težnji po vseobseganju, ki se ne more nikoli uresničiti v celoti. Foucault je z »lažnostjo« seveda nakazal tudi »škodljivost«, a je po eni strani iskanje škodljivih nastavkov prevladujoče družbeno-ekonomske paradigme produktivno vsaj politično – »ideologija« kot kategorija (politične) prakse –, po drugi pa neoliberalne ideologije ne obravnavam kot nič bolj lažne kot obravnavam druge, njej konkurenčne ideologije. Protiideološki pristop mi ne nakazuje nuje po umiku od rabe samega koncepta ideologije. Če se moja obravnava (neoliberalne) ideologije v tej disertaciji občasno torej bere kot opis laži, naj se kot njeno nasprotje – torej resnica – berejo ljudske interpretacije sveta.

samoidentifikacije ljudje močno opreti na kulturno gradivo iz okolice, se mi zdi vredno skušati prepoznavati nekatere ključne kulturne elemente in sheme neoliberalnega trga dela.

Ljudi sem v času svoje raziskave ujel na različnih točkah njihovega poklicnega razvoja, so pa na neki točki v tem obdobju vsi doživljali neko obliko zaposlitvene tranzicije. V grobem so po koncu študija in v nekaterih primerih po fazi brezposelnosti največkrat prešli v obdobje samostojnega podjetniškega eksperimentiranja ter si na podlagi tega izoblikovali jasnejšo poklicno usmeritev oziroma izборili želeno delovno mesto ali pa vsaj želeno izhodišče za nadaljnje manevriranje po trgu dela. Na ta način so se vsaj pomikali tudi v smeri »konsolidacije« identifikacije. Poleg tega so lahko z vsako spremembo svojega statusa nekateri v določenem obdobju spremenili tudi miselnost ali pa so začeli ob redni zaposlitvi temu preprosto namenjati manj pozornosti. Prav s tega vidika se mi je zdelo smiselno k temu vprašanju pristopati skozi vidik tranzicije in empirično zajeti daljše časovno obdobje, v katerem lahko spremembe pridejo do izraza.¹⁴⁶

V osnovi je tudi pri mojih sogovornikih sodobna destandardizacija zaposlitev na osebni, psihološki ravni hitro izpadla nekoliko problematično. Do izraza hitro pride nestanovitnost, ki se s področja zaposlitve širi še na druge plati življenja, onemogoča predvidevanje in načrtovanje prihodnosti, zaradi odstopanja od družbeno ustaljenih standardov pa se v ljudeh porodijo tudi občutki sramu. Kljub temu je bilo praktično v vsakem obdobju moč opaziti tudi različne obrambne mehanizme, na katere so se ljudje opirali pri svojem manevriranju po trgu dela in v družbeni sferi. Kot ključna kategorija se mi je kazalo vse tisto, kar imenujemo identitetno delo, torej vrsta aktivnosti, ki jih opravljamo v procesu oblikovanja, ohranjanja ali razvijanja svoje (samo)identifikacije. Po eni strani so v tem procesu opazne nekatere očitne »ovire«, ki preprečujejo naše poklicno in delovno postajanje. Po drugi strani pa prihajajo do izraza tudi specifični tipi vedenja in veščin – imenoval jih bom »orodja« – v obdobju zaposlitvene nestabilnosti. Tem vidikom zaposlitvenih samoidentifikacij v neoliberalizmu se bom posvetil v nadaljevanju, najprej pa bom na kratko orisal še generacijski prelom, ki predstavlja dodaten izstopajoči košček v mozaiku delavske dezorientacije.

8.1 Generacijske spremembe v dojetanju trga dela in posameznikove vloge na njem

Spremembe v ureditvi in kulturnem vrednotenju lahko opazujemo skozi prizmo prehoda v nov družbenopolitični sistem, na slovenskem primeru iz socializma v kapitalizem oziroma v

---

¹⁴⁶ Pri tem so mi nekatera obdobja sogovorniki sicer opisovali za nazaj, a so bili njihovi spomini po moji oceni še dovolj sveži, da so mi lahko podali precej natančno sliko in smo na ta način zajeli še nekoliko širše časovno obdobje.

njegovo pozno, neoliberalno obliko. Hkrati pa velja vendarle poudariti, da so tovrstne spremembe stalnica in da do njih prihaja z vsako novo generacijo. Ko govorimo o tem, da danes delamo drugače, imamo večinoma v mislih predvsem primerjavo z delovno dobo naših staršev ali pa starih staršev. Sogovorniki so mi pogosto res pripovedovali, da so njihovi starši delo in zaposlitve dojemali drugače in so večkrat ocenjevali, da njihove zaposlitvene situacije niti ne razumejo zares ter jih pri tem tudi težko podpirajo. Občasno se je dalo iz pripovedi predvsem razbrati, da se je z novo generacijo uveljavila drugačna kulturna shema »prave službe«, »uspešnega dela« ali pa »poklicnega uspeha«. Vse to vidim kot dodatno oviro na poti do izgradnje samoidentifikacij, obenem pa tudi kot gonilo novih prilagoditev.

Tilen, ki je začel na neki točki iskati drugačne načine preživljanja in zavračati vsakršen karierizem, je svoje sorazmerno izdelano in premišljeno stališče težko pojasnjeval staršem: *»Sem probal doma povedat, kako majo moji frendi džobe, da je to vse tko nekaj, vsi neke espeje, vse je zelo prekerno, pa starši kar težko razumejo.«* Podobno nerazumevanje je doživljal Oskar, ki je kot samozaposleni opravljal vrsto različnih del, kar navzven verjetno ni vedno delovalo kot karierni napredek:

Moji starši so ravno obratno. Foter dela že 30 let v firmi, mt tud. In uni so mi ful govoril o riziku, kok je to tvegano, kok je to nenormalna situacija, kako boš kredit ustvaru. Ful sta bla na začetku ... Takoj ko sm dobu, furam hrano in oni kr, 'aha, a zdej boš to delou?' 'Ja ne! To bo čez dva mesca konc.' 'In kaj boš pol?.' 'Pol bom masirou.' 'A zdej si pa kr maser.' Veš takoj je identiteta, 'to si ti, to ti delaš in tle boš zdej.' Zdej sta vidla, ko sem pregurou dve leti, da gre. Prej pa tko 'zakaj si študirou, pa zdej furaš hrano.' Js pa: 'u izi, to je tranzit, to ne pomen, da bom js 30 let furou hrano.'

Pri Oskarju se je torej jasno pokazalo drugačno dojetje vloge zaposlitve in kariere v posameznikovem življenju, pa tudi pri gradnji identitet, saj ni želel biti vezan le na eno zaposlitev in ni želel, da ga le eno delo definira, kot so bili delavci vajeni v preteklih obdobjih. Svojo karierno pot je vsaj v zgodnji fazi sam bolj dojemal kot tranzicijsko in se je identificiral prav s to tranzicijo. Kontrast je opazal tudi Uroš, ki je bil uradno sicer nekaj časa zaposlen v družinskem podjetju, a je imel ves čas precej drugačne interese. Pri tem ni nepomembno, da je v družini že imel primer samozaposlitve, a je njegova zaposlitvena situacija v kombinaciji z njegovo kulturniško usmeritvijo vseeno izstopajoča, saj je *»edini, ki se vsaj mal ukvarja s kulturo«*:

Fotr je mogu vsak dan v službo, pa kravata, srajca. Mi smo se moral ful trudit, da smo se razumel. Nočem niti razmišlat o tem, kaj so oni mislli o mojem delu. [...] Imamo družinsko firmo, ki bi jo lahko js podedvou, ampak me ni to nikol zanimal. [...] Na neki točki, so me sam začel spoštovat in zaupat, da vem kaj delam, da se bo obrestoval.

Moji sogovorniki so v pripovedih o odnosih s starši torej večkrat izražali prav nelagodje, ki je v veliki meri izhajalo iz generacijskih razlik v dojetanju pomena redne zaposlitve in vseh privilegijev, ki jih ta prinaša, hkrati pa tudi iz nestandardne oblike njihovih zaposlitev. Tudi Maša je vsaj v najbolj zgodnjem obdobju svoje poklicne poti čutila predvsem nerazumevanje:

Nimam pojma, kaj bi oni rekl, da sem po poklicu. Ful jim ni prijetno. Skos me sprašujejo, kdaj se bom zresnla. Raje bi vidli, da bi mela normalno, resno službo. Fotr mi skos neke te za pokojnino vplačevat kaže.

Lara je po drugi strani omenjala predvsem družinsko podporo, a so pri tem prihajali do izraza nekateri drugačni pogledi na uspešno življenje in delo, saj npr. njen oče kot znak uspeha razume tudi (stanovanjski) kredit, Lara pa je po drugi strani cenila odsotnost tovrstnih »obveznosti« oziroma tega, »da se nekdo prisesa nate«. V tem se nenazadnje spet kažejo različni generacijski odnosi do prihodnosti, saj so moji sogovorniki v primerjavi s svojimi starši precej težje sprejemali kakršne koli zaveze, to pa neizogibno vpliva tudi na preoblikovanje vrednot. Slednje lahko ponazori tudi Jana, ki je s svojem poštudentskem obdobju prav tako čutila nerazumevanje, saj so ji starši ob njenem poštudijskem »eksperimentiranju« večkrat želeli dopovedati, da je čas, da se zaposli in ustali:

[M]oji starši so obupani nad mano, da ne vem, kaj hočem delat. In razočarani. [...] In zato je zdej ta problem, ker pač mislta, da so stvari, ki jih js delam, neki hobiji, s katerimi zavlačujem prehod v odraslost. Ampak delam neke zanimive stvari, ki mi ne prinašajo ful denarja. Tko da je neko nerazumevanje tle [...] Kar je ful smešno, ker gledam njun način dela in nezadovoljstva, pa se potem čudita, da nočem po njunih korakih.

V tem se morda ne kaže zgolj starševsko nezadovoljstvo s hčerkino zaposlitveno usmeritvijo oziroma z njeno odsotnostjo, ampak že tudi hčerino zavračanje pričakovanega vedenja in namerno umikanje od načina delovanja staršev. Po eni strani gre tu za »način dela«, po drugi pa gotovo tudi za pogled na širši vidik sklepanja odnosov in iskanja drugačnih načinov življenja

nasploh. Generacijski prelom se delno kaže že v tem, da je do trenj prihajalo tudi v obdobjih, ko so moji sogovorniki že imeli vsaj nekoliko rednejše »službe« oziroma vsaj prihodke, poklicno napredovali ali pa so se bili vsaj sposobni sami preživljati. Tudi pozneje, ko je bila Jana »redno zaposlena« v svojem samostojnem podjetju, je svoj položaj na trgu dela in tudi v delovnem kolektivu težko pojasnila staršem, ki niso razumeli, kako lahko za službo počne tako zelo raznolike stvari in privzema toliko različnih vlog. Podobno kot nerazumevanje zaposlitvenih ureditev je torej redno prihajalo do izraza tudi nerazumevanje samih delovnih aktivnosti, rednega opravljanja zelo različnih opravil, odnosov med sodelavci ipd.

Situacijo na trgu dela in v primeru nekaterih odprtosti za menjavanje dela so mi ob tem opisovali tudi skozi širšo prizmo mlajše odrasle generacije, ki se je razmeram na trgu dela že prilagodila. O tem je največ razmišljal Tilen, ki meni, da smo bili mi kot generacija vrženi v prekamnost in da smo vsi videli, »da je lahko tudi malo drugače« ter da »se moraš znotraj tega znajdet«. Tilen je pri tem opozarjal prav na neke vrste generacijski antagonizem in prelom: »Starci nam mogoče zamerjo, ker so moral toliko delat. Mislím, da zamerjo, ker sami niso imeli druge izbire, pa tudi drugim ne dovolijo.« Tudi Zala, ki je podobno kot Tilen nekaj časa zavestno eksperimentirala z brezposelnostjo, je opazala, da njena generacija pripisuje večji pomen samouresničevanju, hkrati pa pri utiranju lastnih poklicnih poti preprosto še ni bila dovolj spretna ali izučena. Kontrast je že prepoznavala tudi v primerjavi z naslednjo generacijo, pri kateri si po njenem mnenju »marsikdo že zna bolj sledit«. Jasno je, da bi bili odgovori že pri naslednji generaciji, torej t. i. generaciji Z, res še nekoliko drugačni in da ta že privzema drugačne odnose do dela. Moji sogovorniki so opazali predvsem različne stopnje aktivnosti in samoiniciativnosti. Uroš je imel pri tem v mislih kulturni sektor, a se njegova ocena generacijske razlike ujema s tistimi, ki so jih drugi nudili za druge sfere:

Se mi zdi, da je blo neko obdobje, ko smo odraščal, v tem, da obstaja neko idealno mesto, pa da se bomo lahko nekaj zaposlil pa že nekaj pršli skoz. Se mi zdi, da mlajše generacije začnejo prej delat svoje stvari, sami, svoje službe.

Po eni strani torej do izraza pri različnih generacijah preprosto prihajajo različnih pogledi, različne vrednote in različni pristopi k aktivnosti, po drugi pa je smiselno biti tudi pri posamezni generaciji pozoren na specifično »strukturo občutenja«, ki jo zaznamuje določeno nezadovoljstvo s širšimi sistemskimi okoliščinami. Angleški marksist Raymond Williams (1965: 64–65) je s konceptom »strukture občutenja« označeval »posebno lastnost družbene izkušnje in družbenega razmerja, ki je zgodovinsko različna od drugih posebnih lastnosti in

tvori smisel generacije ali obdobja«. Williamsa je zanimala družbena (generacijska) sprejetost določenih konvencij, pri čemer je ob Gramscijevem konceptu hegemonije poudarjal, da dominanten način razmišljanja (občutenja) v določenem času in prostoru nikoli ne more biti povsem celovit. Na tem mestu velja sicer poudariti, da je bila vsaj v Sloveniji tranzicija v kapitalizem in torej v drugačno ekonomsko miselnost sorazmerno hitra. Kot posledica se vsaj pri milenijski generaciji jasno kažejo določeni anahronizmi in ves čas prihajajo do izraza ostanki nekdanje uveljavljene usmeritve oziroma nekdanje uveljavljenih predstav o delu in zaposlitvah, ki trmasto vztrajajo ter na ta način še vedno oblikujejo naše izkušnje. Iz tega brez dvoma izhaja vsaj začasna dezorientacija, ki vpliva na procese samoidentifikacije, sploh ker javni diskurz z ideološkimi poudarki neoliberalizma v tem obdobju ves čas poudarja in vsiljuje prav specifične tipe osebnosti.

8.2 Gradnja samoidentifikacije skozi sprejemanje in zavračanje neoliberalne podjetniške miselnosti

Neoliberalizem je bil v osnovi zasnovan kot kombinacija spodbujanja načel prostega trga in poudarjanja posameznikovih osebnih svoboščin v skladu z načeli tradicionalnega evropskega liberalizma (Harvey 2005: 20). Na osnovi tega promovira idejo, »da je blaginjo ljudi mogoče najbolje povečati s sprostitvijo podjetniških svoboščin in spretnosti posameznikov« (Harvey 2005: 2), kar pa hkrati pomeni, da je vsak posameznik dolžan sam poskrbeti zase oziroma da posameznikov (ne)uspeh razlagamo v smeri njegovih podjetniških spretnosti ali osebnostih pomanjkljivosti, ne več sistemskih okoliščin (Harvey 2005: 65–66). Ta prenos odgovornosti je mogoč prav s privzemanjem principov neoklasične ekonomije, ki je v drugi polovici 20. stoletja postala osrednja struja ekonomske misli (o tem npr. Keen 2011), v veliki meri pa je utemeljena na predstavi – kulturni shemi – racionalnega ekonomskega akterja, ki naj bi bil sam po sebi usmerjen k povečevanju oziroma maksimiziranju dobičkov in iskanju užitka (glej npr. Papageorgiou, Koskoletos in Papangelopoulos 2021: 360). Neoklasično ekonomsko misel je sicer v zadnjih desetletjih ob gospodarskih krizah doletela vrsta tehtnih kritik (npr. Weeks 1989, Callon 2007, Keen 2011), a neoliberalizem na tej osnovi kljub vsemu vztrajno poudarja vlogo posameznika kot samostojnega delovnega subjekta, ki naj skozi delo sam poskrbi zase in se samouresničuje.

Na tem mestu so za nas relevantne predvsem antropološke in sociološke analize, usmerjene v razbijanje mita o racionalnosti in utilitarnosti ekonomskih akterjev. Sociolog Pierre Bourdieu (2005: 7–8) je denimo ob mitu o »ekonomskem človeku« in o »racionalni izbiri« ugotavljal, da

tudi ugledni ekonomisti sami prepoznavajo sistematično diskrepanco med teoretičnimi modeli in dejanskimi praksami ter da eksperimentalna ekonomija pogosto pokaže, da se agensi sistematično odločajo drugače od napovedi v modelih. Kljub temu ti večinoma še vedno temeljijo na diskurzu tržne racionalnosti in koristoljubne aktivnosti posameznikov, ki so se sposobni prilagajati »trgu dela« in si sami oblikovati poslovne priložnosti. Tovrsten diskurz torej predstavlja pomembno podlago vzponu neoliberalizma, ki se je po padcu socialistične alternative v veliki večini zahodnega sveta uveljavil kot vseobsegajoča, neizbežna resničnost. David Harvey (2005: 3), eden ključnih teoretikov neoliberalizma, je za slednjega opazal, da je »postal hegemonski kot način diskurza«, kar pomeni, da je »vgrajen v zdravorazumske načine, na katere ta svet interpretiramo, razumemo in v njem živimo«. Ekonomska antropologija Susana Narotzky (2017: 212–213) je podobno zapisala, da spreminjanje množic vedno temelji na proizvodnji hegemonskega modela ekonomije, utemeljenega na moralnih imperativih oziroma na nizu osnovnih distinkcij o tem, kaj predstavlja skupno dobro.

Pri raziskovanju v tej smeri moramo torej sistem preučevati kot racionalnost, utemeljeno na določenih splošno prepoznavnih načelih pa hkrati ves čas spremenljivo in prilagodljivo lokalnim kontekstom. Ameriški antropolog Stephen Collier je pri svoji raziskavi sovjetskega prehoda v neoliberalizem že nakazal (po Morningstar 2020: 6), kako je sistem fleksibilen in zna sobivati z ostanki socializma.

V tem kontekstu se mi zdi smiselno slediti tudi delu antropologinje Aihwe Ong (po Morningstar 2020: 9), ki k neoliberalizmu prav tako ne pristopa kot h koherentni ideologiji ali strukturi, ampak bolj kot k načinu vladanja, ki se precej zanaša na tehnično ekspertizo, učinkovitost in individualno odgovornost. Neoliberalizem je pri tem zelo mobilna tehnologija oziroma orodje vladanja in lahko sobiva z drugimi. K temu pripomoreta že prej omenjeni ohlapnost in raztegljivost kulturnega modela neoliberalizma, ki vključuje vrsto različnih, manj specifičnih osebnostnih značilnosti in splošno orientacijo v odnosu med javnim in zasebnim. Kljub temu lahko verjamemo, da moramo za vsaj približno uspešno delovanje na neoliberalnem trgu (dela) in v neoliberalni družbi ter nenazadnje za gladko izpeljan proces neoliberalne samoidentifikacije vsaj nekatere njegove temeljne premise ponotranjiti ali pa jih znati vsaj kognitivno in vedenjsko aktivirati v primernem kontekstu.

Kot ključne gradnike, torej enote oziroma že manjše sheme kulturnega modela neoliberalizma, lahko prepoznamo nekatere vrednote (svobode, samoodgovornosti, zasebnosti ipd.), nekatere tipe osebnosti (samoiniciativne, tekmovalne, prilagodljive) in nekatere dejavnosti (predvsem tržne, podjetniške, dejavnosti samoizboljševanja), ob tem pa tudi širše izpeljave in povezave

omenjenih elementov. V nadaljevanju bom skušal prikazati, v kakšni meri so moji sogovorniki različne našete elemente res že ponotranjili.

Preplet ekonomije in kognicije v dobi neoliberalizma morda najlažje opazujemo skozi načine, na katere sistem skozi politiko, medije, šolstvo ipd. »individualizira našo etiko ter nas postavlja kot odgovorne za spopadanje z njegovimi moralnimi pomanjkljivostmi« (Bloom 2017: 17). Foucault je v tej smeri razvijal teorijo o »vladovanju« (*gouvernementalité*) kot vladanju skozi poudarjanje posameznikove avtonomije in skozi njegovo »opolnomočenje«. Gre torej za sodobni, neoliberalni način vladanja, pri katerem imperativ o vodenju države »kot podjetja« zdaj prenesemo še na posameznika. Če so oblasti nadzor in nadvlado nad svojimi državljani nekoč izkazovale z zatiranjem oziroma zanikanjem njihove aktivnosti in osebnosti, se torej (državna) moč v neoliberalizmu kaže kot oblikovanje in uporaba ljudi kot subjektov, ki oblast do neke mere ponotranjijo, s tem pa postanejo »podjetniški jazi«. Neoliberalna ideja »podjetniških jazov« nakazuje sodobne delavske subjekte, ki se pravzaprav raztezajo daleč onkraj delovnega mesta. Razvoj tovrstne miselnosti temelji na povezovanju občutkov delavcev s cilji organizacije ter se kaže v ustvarjanju specifičnega jezika in tehnik, ki delavca povezujejo s produktivnim življenjem v skupnosti. Meja med ekonomskim, psihološkim in družbenim v tem smislu ne obstaja več (po Rose in Miller 2008: 27).

Du Gay je v podobnem kontekstu zapisal (1996: 181), da specifična kategorija osebe – podjetnik – ob preureditvi zaposlitev v javnem in zasebnem sektorju ni več kot le ena iz množice potencialnih osebnosti in etičnih pozicij, ampak postane »ontološka prioriteta«. Menjavanja služb ne razumemo več kot znaka nestabilnosti, ampak kot znak prilagodljivosti, iznajdljivosti in želje po poklicnem napredku. Hkrati s »fleksibilnostjo« pri retoriki dela in trga dela vse bolj prihaja do izraza tudi koncept »zaposljivosti«, torej kapacitete in tvornosti posameznika, da si ustvari lastne poklicne in karijerne možnosti ter ne čaka pasivno na pomoč države blaginje (glej npr. Garsten 2008: 15–16; Vodopivec 2017: 129). Kot je npr. nakazal Liviu Chelcea (2014) ali pa pri nas Nina Vodopivec (2021a), je ta prehod k novi etiki aktivnosti, izbire, odgovornosti, avtonomije in obveze po svobodi na primeru držav nekdanjega socialističnega vzhodnega bloka morda še dodatno izrazit in opazen.

Poleg promoviranja podjetniškega vedenja se torej kaže privzemanje neoliberalne miselnosti v širitvi korporativnih vrednot in v poudarjanju pomena nenehnega pridobivanja veščin, s katerimi bomo bolj konkurenčni na trgu dela (glej npr. Urciuoli 2008; Vodopivec 2021a: 150). Posameznik naj bi se danes vedel kot oblika človeškega kapitala in tudi sebe dojemal z ekonomskega vidika. Ves čas se mora razvijati skozi kombinacijo življenjskih in potrošniških izbir, pri tem pa mora obvladovati tehnike osebnega razvoja (Makovicky 2014: 7). V ta kontekst

spada tudi naslanjanje podjetnikov srednjega razreda na tiste storitve, ki pravzaprav odganjajo stres in težave sodobnega neoliberalnega življenja. Storitve holističnega zdravljenja, joge, prehranskega, psihološkega ali duhovnega svetovanja, terapije za pare, fitnessov in knjig za samopomoč so vsi izkazi povečanega poudarka na samoupravljanju v luči negotovosti, ki jih prinaša globalna ekonomska fleksibilnost (glej Freeman 2007).

Skozi ta vidik neoliberalnega privzgajanja specifične miselnosti in osebnosti, pa tudi skozi vidik naključnih, stranskih učinkov sodobne ureditve dela na posameznike na tem mestu preučujem samoidentifikacijske procese. Četudi moji sogovorniki načeloma niso načrtno privzemali podjetniške usmeritve, so se v želji po boljšem razumevanju svoje prihodnje situacije in po jasnejši poklicni usmeritvi začeli z njo do neke mere istovetiti. Najizrazitejši primer je bil Oskar, ki je v osnovi sicer zavračal karierizem in delu v svojem življenju niti ni želel prepuščati prevelike vloge, a je ob Tomažu edini izmed mojih sogovornikov povsem premišljeno in po lastni izbiri prešel v samozaposlitev. Pri iskanju načinov življenja in dela, ki mu bosta najbolj ustrezala, je v samostojnem podjetništvu vendarle našel precej smisla in se hitro po odprtju samostojnega podjetja že začel identificirati s tem načinom dela in poslovanja:

Ker imam v glavi, 'vi ste firma, kokr sem js firma, nisem js del vaše firme.' Mislim, da men espe omogoča razmišljanje na biznis način, ker tega prej nisem imel. Nisem znau postavljat cene, se pogajat. Pač greš v službo, tam ti dajo plačni razred in pač delaš. Tuki je pa prou celo kreativno. 'Tuki so moje omejitve, tuki so vaše.'

Shema stalne fleksibilnosti na trgu dela je za Oskarja torej hitro začela delovati »motivacijsko« (glej D'Andrade 1992), začel se je prilagajati sprotnim situacijam in zagovarjati lasten interes. Tisto, kar bi se mu v kakšnem prejšnjem obdobju zdelo kot nevarnost, je začel zdaj dojemati kot priložnost, poleg tega pa se je vse manj čutil navezanega na specifičen poklic. Njegova samoidentifikacija je namreč vse bolj temeljila prav na prilagodljivosti in odprtosti:

[P]redn sem končou projekt. Ko sta bila še dva mesca, 'o fak, kaj bom pol delu'. Vedno, ko sem bil bližje temu, mi je bla pa jasna slika: nek luft bo, zdej pa ta luft, a ga bom šou filat, al ne. Ko smo prijavljali projekt, sm vidu, da ga bomo verjetno dobili aprila, maja. Sem vedu, da si lahko zdej vzamem dopust. 80, 90 % je ziher projekt. Če ne bo, mam spet backup – od dostave, masaže, hotelov. [...] Tle sm js dost strateško šou noter. Vedno razmišlam vnaprej, čist vedno. Ko sem neki meu, npr. dostavo, sm vedno isku stvari.

Pri tem pa ni šlo le za drugačno časovno orientacijo in odnos do prihodnosti, ampak tudi za privzemanje drugačne poklicne vloge. Čeprav je na svoji samostojni poti sprva opravljal tudi nekaj sorazmerno neuglednih del, se je znal od njih kljub pritisku staršev hitro distancirati, saj jih je sam dojemal kot tranzicijo. Za razliko denimo od Tomaža, ki se je ob statusu samostojnega podjetnika želel opredeljevati predvsem kot fotograf, se je Oskar torej kljub rednemu sodelovanju z določenimi organizacijami vsaj sprva opredeljeval predvsem kot samostojni podjetnik, ki preprosto počne več različnih stvari, kar mu tudi ustreza. A če je sprva kot sociolog in ustanovitelj Zavoda še imel tudi specifične raziskovalne ambicije, ga je podjetniška pot vse bolj vodila k delu projektnega vodenja, ki sama po sebi spet združuje široko paleto dejavnosti:

Ker je moja funkcija šla počas iz raziskovalca v projektni menedžment [...] Mene zdej življenje in cela scena pele v koordinatorstvo. Da maš cel cajt širšo sliko. Kr zamenal se je. Način dela raziskovalca je to, da si mojster v eni stvari, js bi pa mogu zdej postat mojster v tej širini. Js če projekt prijavim, rabm skrbet ne sam za vsebino, ampak tud za promocijo. Sm ful o tem razmišlu. Včasih se tud sam ne znajdem, pa razmišlam, kaj delam, konkretno. Ko si raziskovalc, ti je jasno, postopek, metodologija in kaj je tvoj cilj. Zdej je pa moja metodologija ful drugačna. Morm kr iskat folk, ki zna to delat. Al pa morm projekte skp nekaj povezat, al pa partnerje skp [...] Mal psihologije, da prebereš človeka na razgovoru. Js bi moral hodit na kurze projekt menedžmenta [...]

Oskarja je torej tudi v njegovi novi, kameleonski karieri našla dokaj jasna usmeritev, saj se je v poznejšem obdobju svoje raziskave dodatno usmeril predvsem v vodenje in prijavljanje evropskih projektov. Njegove stranske dejavnosti so se dokaj hitro umaknile na stran, saj se je začel dodatno izobraževati na področju projektov in prav v tej smeri sodelovati z različnimi organizacijami. Čeprav ta prehod ni bil gladek in je tudi tovrstno delo samo po sebi izjemno fleksibilno ter razvejano, Oskarju vendarle predstavlja določeno jasnejšo pot.

Ta primer lahko spomni na raziskavo družboslovne raziskovalke Kate Lewis (2015), ki je svojo sogovornico – podjetnico spremljala skoraj desetletje, pri tem pa je opazala prehajanje od ukvarjanja s specifikami določenih opravil k dolgoročnejši, bolj strateški podjetniški miselnosti. Omenjena podjetnica je še dodatno podobna Oskarju zaradi neodzivnosti ali celo odpora do širšega podjetniškega diskurza. Oskarjev primer se mi zdi zgovoren prav zato, ker po eni strani sicer kaže privzemanje podjetniške miselnosti, a je on v manjši meri vezan na podjetništvo kot politično kategorijo in zgolj išče človeku prijazne načine preživljanja. Kljub temu je Oskar vendarle res dajal občutek, da je nekoliko spremenil pogled na svet in se je vsaj

nekoliko tudi oddaljil od hipijskega načina življenja, s katerim se je bolj istovetil v svoji mladosti. Ko sem ga povprašal še o tem, je po eni strani izrazil zametke podjetniške miselnosti, a dodal, da gre po drugi strani tudi za klasično soočenje z resničnostjo kapitalistične ureditve:

Ja, ker je malo utopija. Če samo ena komuna to dela, pa sistem tega ne dela, je zajeban. Ker na koncu bo ta, ki dela ogrlco, mogla plačati robo. Še vedno si del sistema. Js sem bil en mesec v eni skupinci, ko je bilo to. Izolirana skupnost ne preživi dolgo sama.

Oskar je torej v veliki meri sprejel logiko vpetosti v neoliberalni sistem, ki narekuje nenehno aktivnost na trgu dela in stalno zbiranje veččin, s tem pa je nehote vsaj malce tudi reproduciral podjetniško miselnost. Poleg tega bi lahko v njegovem umiku od specializacije in usmeritvi v cel niz znanj sicer že videli tudi sodobno obliko »razveščinjstva«. Če je Harry Braverman (1974) kritično pisal o razdeljevanju večjih del na preprosta opravila, za katera ni potrebnega specifičnega znanja, kar lahko olajša nadomeščanje delavcev s tehnologijo, gre zdaj pogosto za nujo privzemanja cele vrste nespecifičnih znanj, kar delavcem olajša iskanje dela, a jim preprečuje, da bi se čemur koli v celoti posvetili. Tudi na ta način so delavci sorazmerno zamenljivi, sploh v »idealnem« scenariju, ko bomo vsi ponotranjili podjetniško logiko ter bomo vsi sposobni hitro krožiti med različnimi projekti.

V Oskarjevem pripovedovanju je ob tem čutiti tudi privzemanje kulturne sheme »samoodgovornosti«, torej razvojne paradigme, v skladu s katero »naj ne bi posameznik ničesar pričakoval od nikogar, poskrbel in odgovarjal naj bi sam zase ter se zanašal sam nase« (po Vodopivec 2021a: 146). Za koncept samoodgovornosti je Nina Vodopivec (prav tam) v slovenskem kontekstu nedavno ugotavljala, da je s sodobno razgradnjo načela socialne države (in razgradnjo koncepta solidarnosti) spet postal pomembnejši. Pri tem gre v osnovi za vzpostavitev osebne odgovornosti, hkrati pa tudi za predrugačenje odnosov med deležniki, spremembe v socialnem varstvu, pri reguliranju trga dela ter nenazadnje pri gradnji posameznikove identifikacije. Vodopivec je opazala, da je paradigma samoodgovornosti za mlade generacije tudi pri nas v zadnjem desetletju ali dveh že postala samoumevna (Vodopivec 2021a: 16–17). Podobno je s svojo raziskavo (2018) denimo nakazal tudi antropolog Miha Kozorog, ki je mlade podjetnike prepoznaval za nove družbene akterje in je poudarjal vlogo medijev pri promoviranju podjetniškega načina življenja. Tudi on je opazil veliko razliko med generacijo staršev, ki od otrok pričakuje »običajne službe«, in mladino, ki si službe ustvarja sama, pri tem pa je hkrati opozarjal, da je mlado podjetništvo v Sloveniji še vedno precej

odvisno od podpore »nepodjetniških« družbenih vezi. To je nedavno v kontekstu mariborskih »zagonskih« podjetij ugotavljal tudi Peter Simonič (2021).

Kot je zapisala Nina Vodopivec (2021a: 151), je »ideal novodobnega samoodgovornega delovanja podjetnik, ki se ne ukvarja nujno s podjetništvom, se pa zna podjetno obnašati in si priskrbeti sredstva za svoj obstoj«. Tudi pri Oskarjevem privzemanju nekaterih vzorcev podjetniške miselnosti velja opozoriti, da je sam pri sebi to opažal že v prejšnjih obdobjih, le da se je zdaj dodatno poudarila in udejanjila. »*Sem bil kar odprt, vedno sem mal isku*«, mi je opisoval svoj odnos v času svoje redne zaposlitve v javnem sektorju, kar lahko spet ponazori, da se zametki podjetniške miselnosti pogosto razvijajo tudi pri tistih, ki so redno zaposleni, podobno kot se lahko upiranje tovrstni miselnosti kaže tudi podjetnikih. Poleg tega je med samostojnimi podjetniki opaziti bistveno različne pristope h kombiniranju del oziroma h karierni poti. Tomaž denimo ni bil naklonjen rednemu menjavanju služb, a se je začel vendarle dokaj hitro istovetiti s statusom samozaposlenega. Ko je izgubil svoj glavni delovni angažma in ostal skoraj brez vsakega vira prihodka, se je sicer v nekem obdobju počutil celo »*brezposelno*« in je bil glede svoje poklicne usmeritve sorazmerno zmeden, kljub temu pa je bil pri iskanju potencialnih rednih zaposlitev vendarle ves čas pozoren tudi na možnost »*popoldanskega espeja*«,¹⁴⁷ ki bi mu še naprej omogočal kombiniranje. Ko mu je podjetniški status pozneje zares začel zagotavljati reden zaslužek in napredek na poklicni poti, pa ga je dodatno ponotranjil in se v skladu z njim bolj dojemal tudi v kontekstu politične orientacije. Čeprav je bil njegov svetovni nazor v večini pogledov levičarski, se je v najinih pogovorih večkrat pritoževal nad politiko, ki je želela bolj obdavčiti samostojne podjetnike ali možnosti rednega sodelovanja samostojnega podjetnika z istim delodajalcem celo ukiniti ter podjetnika »prisiliti« v redno zaposlitev. V tem se je torej že lahko kazalo rahlo privzemanje in ponotranjanje miselnosti podjetniškega svobodnjaštva.¹⁴⁸

Če sta Oskar in Tomaž vsaj v preteklosti živela bolj v skladu z antikapitalistično logiko in je torej njuno podjetništvo treba dojemati v specifičnem kontekstu, pa to še v večji meri velja za tiste, ki kot »podjetniki« oziroma samozaposleni delujejo zgolj na področju kulture. Kljub navidezni razdalji ali celo antagonizmu med poljema kulture in podjetništva, je kulturni sektor tesno vezan na institut »samozaposlenega« v kulturi, kar torej kulturnike sili v privzemanje določenih podjetniških vzorcev delovanja. To je po eni strani res posledica že večkrat omenjene prekariziranosti kulturnega sektorja, ki težko nudi zadostno količino rednih služb, po drugi pa

---

¹⁴⁷ Ta pogovorni izraz označuje status samostojnega podjetnika, ki opravlja dopolnilno dejavnost in prispevkov za socialna zavarovanja ne plačuje sam, ampak je zavarovan z drugega naslova.

¹⁴⁸ Pri tem je treba sicer priznati, da je prepoznaval tudi nekatere nekoliko nepoštene omejitve, saj na njegovi banki niso želeli niti slišati za izdajo (manjšega) kredita, pa čeprav je redno služil več od povprečne slovenske plače.

vendarle zahteva svojevrstno »podjetniško« miselnost, če jo razumemo kot določeno afiniteto do fleksibilnosti, ki se kaže v menjavanju strank ali delovišč, v nerednih delovnikih in nenazadnje v samostojnosti ter neodvisnosti. Med sogovorniki so bili sicer predvsem takšni, ki so si v osnovi želeli redne zaposlitve, a so se bili vsaj v določenem obdobju prisiljeni nekoliko istovetiti z idejo kulturniškega svobodnjaka. Kot takšnega lahko izpostavim Gorazda, ki sicer ni imel urejenega nikakršnega statusa – razen statusa brezposelne osebe –, a je kljub temu precej intenzivno delal, pri tem pa že zaradi narave dela v manjši kulturni organizaciji deloval vsaj malce podjetniško. Na ta način je sicer deloval že v svojem – še bolj – brezposelnem obdobju, ko ni ostajal brezdelen, ampak tudi ni imel jasne usmeritve:

Skos sem neki si najdu, vsaj tko za šljakat, za sproti. Neke tekste promo, neki kopi, za reklame, me je nek kolega povleku, pa sm par takih stvari naredu, pol sem postavlu stripe, to mi je Nika zrihtala. Tko folk mi je zrihtu kej. Vedno je bil vsaj nek u izi priliv [...]

Tudi pozneje, ko je vsak dan hodil v svojo neformalno »službo«, je bilo njegovo delo po eni strani spet precej razpršeno, po drugi pa ga je ves čas spremljala še kakšna druga, s prvo nepovezana »zaposlitev«, ki jo je bolj ali manj gladko vključeval v svojo poklicno pot in jo hkrati ločeval od tistega, kar »dela s srcem«. Tudi v obdobju, ko Gorazdu njegov neformalni redni delodajalec ni mogel ponuditi nobene oblike redne zaposlitve in je bila njegova vloga neizogibno zelo prekarna, je prav iz kombiniranja kulturniških del lahko črpal zametke svoje samoidentifikacije in poklicnega napredka. Verjel je, da je pri tem načinu dela nujno ostajati »multipraktik«, zaradi česar je smisel našel tudi v svojih študentskih delih, ki z njegovim trenutnim sicer nimajo nobene zveze.

Na svoje povezovanje različnih opravil znotraj same »službe« in tudi različnih stranskih, honorarnih del se je pozneje večkrat skliceval z izrazom »hastlanje«.¹⁴⁹ Ko sem ga o tem izrazu podrobneje vprašal, je pojasnil, da ima v mislih neke vrste prekarnost, a bi lahko v tem opisu razbrali tudi podjetniško dejavnost:

To, da se znajdeš v temu totalno prekarnem svetu projektov in služb in tega. Pa da si sam ustvarš neki, pa maš tist, pa z unimi se tist zmenš, pa mal delaš. Everyday I'm hustling – to je prekarnost. Gledaš priložnosti, ki se ti ponudjo, pa vzameš. Pa poznaš unga, pa mu

---

¹⁴⁹ Izraz »to hustle« v angleškem slengu med drugim označuje trdo delo, ki večinoma vključuje tudi neformalne – občasno celo ilegalne – dejavnosti in nakazuje posameznikovo iznajdljivost, pogosto na račun nekoga drugega.

rečeš, 'a bi to, a bi uno, kaj pa če bi, dej dej, bi js tist' – pa se neki zmenš. Začnem in sam kličem: 'ej, kaj pa če bi to...' [...] Pa si ustvarš neki. Men to leži, js se v temu dobr počutm.

Kar bi lahko torej razumeli kot vsiljeno neoliberalno logiko podjetništva, je Gorazd po eni strani vendarle prepoznaval kot prekarnost, po drugi pa se je začel z njo identificirati in v njej nekoliko uživati. V tem se kaže, kako tanka je v nekaterih primerih meja med tistim, kar deluje kot prekarno, in tistim, kar deluje kot privlačen, podjetniški način življenja in dela. To mejo nenazadnje večkrat prehajajo in preizkušajo delavci sami, ki lahko v določenem obdobju svojo situacijo dojemajo kot neprijetno, pozneje pa ob le manjših spremembah v ureditvi dela ali pa zgolj v kakšni zunanji okoliščini v njej najdejo prostor in gradivo za samoaktualizacijo. Gorazd je skozi čas vsaj do neke mere ponotranjil projektni način dela in ta mu ni več deloval kot plod prisile in neurejenega statusa, ampak skoraj kot ontološki ideal, h kateremu bi morda stremel v vsakem primeru. »Tist, kar projekt rab, tist morš zrihtat«, mi je na neki točki preprosto pojasnil in ugotavljal, kako je pri skakanju s projekta na projekt nase prevzemal vse večjo odgovornost in začel delovati bolj samostojno, kar je po eni strani spet posledica neurejenih delovnih razmer, po drugi pa spet tudi nekaj, kar lahko posameznik začne idealizirati. Prisile k stalni aktivnosti in samoiniciativnosti ni interpretiral kot promoviranja podjetniške logike, ampak bolj kot pomoči pri prehajanju v bolj zrelo, odraslo fazo življenja, v kateri »ne morš blefirat«.

Podobno kot Oskar je začel tudi Gorazd več časa posvečati sami prijavi (evropskih) projektov in svojo miselnost nekoliko prilagodil še tej aktivnosti, ki jo je opravljal v sodelovanju z uspešnim slovenskim umetnikom. Tudi pri tem je že našel določene vidike, ob katerih se je počutil, kot da ima prostor za improvizacijo, za napredek in za splošno tvornost: »[T]i da neke drobtince, pa kaj bi on rd, ti morš pa to prevest ... Pa vsebinsko razviješ nekaj tko, da vključiš notr neke vsebine, k veš, da na njih bi komisija znala trznt.« Gorazdu je bilo torej jasno, da projektna prijava ne pomeni zgolj kakovostnega pisanja ali smiselnih zamisli, temveč mora vsebovati specifično izrazoslovje (glej npr. Cerinšek 2024: 166–167), kar lahko, če tega ne razumemo zgolj v jezikoslovnem smislu, nenazadnje velja tudi za delo v neoliberalni podjetniški sferi nasploh. Ko to dobičkonosno »govorico« obvladamo, se nam vrnitev k prejšnjim načinom delovanja verjetno ne bo več zdela zares smiselna. Gorazd je denimo tudi svoje potencialne prihodnje zaposlitvene aktivnosti že predvideval skozi prizmo lastnega delovanja. Če je v zgodnejši fazi najinih pogovorov iskal drugo, »pravo«, redno službo, je z uspešnostjo svoje neformalne zaposlitve to željo nekoliko opuščal in je bolj razmišljal, »da bi si sam kej ustvaru«, saj se je navadil na dinamiko projektne dela.

Podobno »raztreseno« delo je imel Uroš, ki je prav tako sprejel idejo, da je takšno delo v kulturi stalnica. Ko je začel redno sodelovati z manjšo kulturniško organizacijo, a je ob tem opravljal tudi še nekaj drugih kulturniških dejavnosti, se je najbolj prepoznaval prav v tem kombiniranju:

Js sm si takrat reku, da sem delavc v kulturi. Pač nism ovinkaru. To je že takrat vsaj zame pomenil, da kdorkol dela v kulturi, dela v kulturi več služb. Se mi je zdel tko najbolj primerno. Kar se tiče moje karijerne poti, se mi je zdel važn sam to, da mam več poti odprtih in da pr vsaki neki delam [...]

Hkrati je svojo zaposlitev, ki se ji je sicer namenil iskreno posvetiti, delno že razumel v smislu »karijerne stopničke« in »odskočne deske«, s katere ga bo morda v srednjeročni prihodnosti že »vleklo kam naprej«. Ob tem delu je namreč prepoznaval določene lastnosti, ki mu bodo karierno koristile, ga povezale s pravimi veščinami in ljudmi: »[Ta institucija] je ful močna na evropskih projektih, povezana z MOL-om. Mam filing, da se mi je ful opcij odprl.« Tovrsten, sorazmerno neobremenjen in radoveden pristop mu je koristil tudi pozneje, ko je delo izgubil in se je moral hitro aktivirati za iskanje novega, pri tem pa je dejavnik predstavljala še nosečnost njegovega dekleta. Hitro se je sprijaznil z dejstvom, da očitno ne bo delal na področju odnosov z javnostmi in začel razmišljati, kam se lahko usmeri oziroma komu lahko piše.

Naslednjo zanimivo prelomnico pa je predstavljala njegova naslednja zaposlitev, s katero se je nameraval bolj kot ne v celoti posvetiti novinarskemu delu, v katerem je že iskal več stabilnosti, a se je kljub temu še poigraval z idejo kombiniranja zaposlitev:

Veš kaj bom naredu. Kot moja sodelavka, 75 % zaposlena, 25 % pa samozaposlena. En delež torej plačuje prispevkov, večino pa dobiva plačano plače. Tko da js bi na ta način še rd kej delu, ampak bom vidu, kok bom še rabu.

Čeprav si je načeloma ves čas želel redne zaposlitve, ideje kombiniranja različnih del in prostega manevriranja po kulturniškem trgu dela vendarle ni povsem opustil. Ob tem se je ves čas zavedal tudi pomena pravih osebnostnih lastnosti in medosebnih stikov za karierni napredek na sodobnem trgu dela, kar je denimo nakazal, ko sva govorila o spretnostih in znanjih:

Bolj je to, da sm 'najs gaj'. Ljudje me majo radi [...] in se ful odzivajo, k pošlem, da bi jih pokrivu v neki oddaji. Vsakmu napišem 'hvala'. Tm mam filing, da največ nardim, pa še najbolj avtorski sem. Sem bolj tak karakter. Sem prjazen. Ljudem načeloma odpisujem.

Naštete »mehke veččine« (glej Urciuoli 2008) bi bilo sicer naivno slepo povezovati s kakršno koli ideologijo ali s koristoljubjem, kljub temu pa se tudi v njih lahko nakazuje dojemljivost mlajše generacije delavcev za specifične primernega vedenja na trgu dela. To se je nekoliko izražalo tudi pri Zali, ki je sicer pustila ugledno službo in nekoliko zatajila prav tako ugledno izobrazbo ter začela opravljati povsem preprosta dela. Kljub temu pa se v njenem pristopu k iskanju dela lahko kažejo obrisi sodobne, sorazmerno individualistične miselnosti in sprejemanje kulturne sheme ustvarjanja lastnih delovnih mest, pri čemer je »*včasih kr treba mal ustvarjalno pomislit, kaj se da delat, kaj bi te veselil, s čim bi se dal zaslužt*«.

Lara pa je načeloma točno vedela, kaj počne in kaj želi početi, a se je morala ukvarjati s trženjem same sebe in svojih produktov, saj kljub statusu samozaposlene v kulturi ni imela zares zagotovljenega preživetja, zaradi česar je »*iz sebe naredila kot nek brend*« in je zdaj »*ful vesela, ko napišejo 'Javno vodstvo z Laro Horvat'*«. Čeprav se ne bi želela tržiti, je bila v to prisiljena, hkrati pa je začela o sebi bolj razmišljati kot o produktu, na katerem mora ves čas delati in ki ga mora ves čas primerno predstavljati javnosti. Sebe oziroma svoje samostojno kulturniško podjetje je začela dojemati kot znamko. V promocijo svoje znamke – torej v blog in profil na družbenih omrežjih – je začela sčasoma vlagati vse več truda in je skušala na tem področju postati neke vrste vplivnica, a se je hkrati zavedala, da ji to ni povsem naravno. Trudila se je delovati vsaj nekoliko v skladu s podjetniško logiko, a pri tem niti ni bila najbolj uspešna, kar jo je lahko pri premikanju po trgu dela navdajalo z dodatno negotovostjo.

Slednje se je dogajalo tudi drugim samozaposlenim v kulturi, pa čeprav so v določenem obdobju v odsotnosti pravih alternativ vsi znali sprejemati idejo svobodnjaštva in prisilo lastnega iskanja zaposlitvenih angažmajev. Z nekaj domišljije lahko v njihovem pripovedovanju že prepoznavamo prav sposobnost neoliberalizma, da za nekatere svoje prisile in prepreke ponuja in kulturno vzpostavlja pozitivne interpretacije. S prisilno poklicno razcepljenostjo in večnamenskostjo se spretno spopada pozitivno vrednotena kulturna shema »*frilenserja-multipraktika*«, neprijetna prisila tekmovalnosti se spreobrne v privlačno shemo »*trga dela kot igrišča*«, ko smo prepuščeni sami sebi in čutimo odsotnost institucionalne podpore, pa se lahko opremo na vplivno in motivacijsko shemo »*samoodgovornosti*«.

Čeprav je torej večina mojih sogovornikov vsaj nedavno še živela v skladu s progresivnimi, alternativnimi vrednotami, pri katerih je nasprotovala materializmu in individualizmu, in čeprav jih je tovrstna miselnost načeloma poganjala še zdaj, je moč opaziti tudi klice drugačne miselnosti, ki morda niti ni eksplicitno izražena, a je kljub temu vplivna. Do neke mere se lahko tu strinjam z antropologom Boštjanom Kravanjo (2023: 55), ki je v svoji raziskavi podjetniškega izobraževanja skozi koncept Philipa Bocka o kameleonskem psihološkem in

jazovskem stilu ugotavljal, da nas ta »preferenčni podjetniški jaz nekje čaka, četudi smo se mu doslej uspešno izogibali.« Izogibala se mu je denimo tudi Jana, ki pa je bila ob »zaposlitvi« najprej prisiljena v odprtje samostojnega podjetja, nato pa znotraj delovnega mesta samega privzeti širok razpon nalog, skozi katere je včasih težko povlekla rdečo nit. Nenazadnje lahko to nakazuje že njen naziv »*producentke predstav*«. Pri tem gre sicer za izraz, ki si ga gotovo ne bi naredila sama, a je nanj naletela dovolj pogosto, da ga je začela uporabljati in ga je lahko do neke mere ponotranjila, pa čeprav je funkcija »producentke« brez dvoma nekoliko vezana na neoliberalen način dela in financiranja.¹⁵⁰ V skladu s teorijami konekcionalizma lahko sklepamo, da širši kot je razpon kontekstov, v katerih naletimo na določene vzorce vedenja, mišljenja in izražanja, večja je verjetnost, da nas bo neki novi kontekst spomnil na pretekle izkušnje. Na ta način se lažje aktivira dana kulturna shema, priučeno vedenje pa izpade kot primeren, naraven odziv (Strauss in Quinn 1997: 119).

Četudi se ljudje s prevladujočo ideološko miselnostjo ne istovetimo, lahko v skladu z njo delujemo že zaradi vplivnosti samega diskurza, ki nas vztrajno prepričuje, da je ta način delovanja pravilen in optimalen. V teh okoliščinah neoliberalizem neizogibno pušča globoko sled na vseh plasteh družbe, saj s svojo performativno močjo naša dejanja vsaj posredno usmerja v specifično smer in k danim ciljem.

Tu se lahko naslonim tudi na teorije o performativnosti ekonomije, povezane predvsem z mislijo Michaela Callona (2007), ki v osnovi izhaja iz vprašanja, ali lahko znanstvena teorija spremeni naravo predmeta, ki ga opisuje, oziroma ali lahko ekonomija vpliva na vedenje ekonomskih agensov, ki naj bi jih analizirala objektivno in z razdalje. Callon je teorijo med drugim apliciral tudi na primer neoklasične ekonomske predstave o sebičnih agensih, nagnjenih k maskimiziranju. Če tej predstavi oziroma kulturni shemi verjamemo in ji verjamejo tudi ostali, bo ta sklep postal resničnost, saj se bomo vsi prilagodili in bodo pričakovanja vsakega posameznika izpolnjena z vedenjem vseh ostalih. Da predvidimo vedenje ekonomskih akterjev, teorije torej niso nujno resnične, moramo jim samo vsi verjeti. Tudi če verovanje nima odnosa s svetom, se mu začne svet prilagajati. Hkrati je Callon še poudarjal, da se performativnost – za razliko od samouresničujočih se prerokb – nanaša tudi na dogodke, ki se zgodijo neodvisno od zavestnih, reflektiranih odločitev ljudi. Podobno pa lahko torej izpeljem tudi za podjetništvo in za načine, na katere dojemamo svojo vlogo na trgu dela. Če nas javni diskurz prepriča, da smo obkroženi z ljudmi, ki si sami ustvarjajo zaposlitvene priložnosti in se pri tem ne zanašajo na pomoč države, bomo na ta način vsaj do neke mere začeli delovati tudi sami.

---

¹⁵⁰ O specifikah in problematikah sodobnega sloja »producentov« je predvsem na primeru ameriške medijske in zabavljajske krajine bežno pisal že David Graeber (2018b: 182-184).

To lahko v pripovedih mojih sogovornikov ponazorijo tudi izjave, ki se nanašajo na spremenjeno dožemanje vrednosti denarja in pri tem spet razkrivajo neoliberalni ideal samozadostnosti ter specifičen odnos do materialnega. Uroš je ugotavljal, da zdaj stvari ceni drugače:

Da mi je važna ratala moja neodvisnost. Ne uživam več tok v tem ugodju tega zaledja. [...] Js bi sam rd pršu na neko raven, ko se udobno počutm, [...] da sem tud kulturni potrošnik, če že delam v kulturi. Zdej mi to zastonjkarstvo ne pomen več velik.

Podobno se je tudi Oskar z delovanjem na trgu dela in predvsem vodenjem samostojnega podjetja navadil drugače obravnavati ljudi in drugače ravnati z denarjem:

[D]a me je biznis sektor naučil odnosov. Postavljanje meja, prav na osebni ravni, s prijatelji, bližnjimi. Tud to, da mogoče nč ni zastonj, kar sm mislu, da je. Sem bil ful na fri včasih. [...] Zdej pa bolj cenim, če neki plačam, pa tudi dobim nekaj za to, neko kvaliteto, boljšo storitev. Cenm keš. In ga tud lažje dam. Ga porabljam za dražje stvari.

Gorazd, ki je že z neformalnim delom v kulturni sferi načeloma kazal nasprotovanje maksimiziranju, je čez čas podobno začel bolj ceniti svoje delo in svoj čas. Na neki točki si je sam določil svojo mezdo in znal to pojasniti tudi svojemu »delodajalcu«:

Ko sva se pogovarjala, sm mu reku, da more tuki vračunat to, da je to na črno, da je to, da sm js tuki v bistvu ful na voljo, da to pač neki stane. Pa to, da dosežemo, kar dosežemo, je velik dela. [...] To je treba nekam obračunat, zato mam neko postavko 15 €.

Podobno se je njegovo privzemanje ali pa vsaj razumevanje in poznavanje načel sodobnega projektne delo kazalo tudi v njegovem opisovanju nekega specifičnega razpisa, saj je znal oceniti število ur, ki jih je temu delu namenil, hkrati pa se je pohvalil, da so bili »najbolš ocenjen projekt«. Čeprav je pri mnogih projektih opravljal sorazmerno neprofitno delo, kjer običajno denar res ni najpomembnejši, je kljub temu znal razpolagati z informacijami o razpisnih finančnih vrednostih, rokih, ocenah in opravljenih urah.

Tovrstne pripovedi bi lahko brez širšega konteksta verjetno brali kot tipične primere privzemanja podjetniške miselnosti, ki čas dožema kot denar in skozi prizmo maksimiziranja dožema tudi družbene interakcije. Kljub temu menim, da spremenjeno dožemanje denarja pri

Oskarju, Urošu, Gorazdu in drugih vendarle še vedno deluje znotraj vzorcev družbene solidarnosti, medčloveške pomoči in morda tudi ustvarjanja alternativne, človeku prijaznejše ekonomije. Ob naštetih primerih vpliva neoliberalne ideologije predpisanih osebnosti je torej nujen poudarek, da je podjetniška miselnost pri mojih sogovornikih prihajala do izraza v omejenem obsegu in da se znajo podjetniškemu jazu upirati. Večina je namreč še vedno izhajala iz želje po stalni, redni zaposlitvi ali pa po svobodnem kreativnem ustvarjanju, zaradi česar so se neoliberalni ideologiji tudi zavestno upirali in prav na tem vsaj delno gradili svojo samoidentifikacijo. Če določene osebnostne lastnosti in torej kulturne sheme v kontekstu trga dela v neposrednem smislu danes niso več tako pomembne, bi bilo po drugi strani kljub temu zmotno trditi, da so povsem izginile.

Ob zgornjem pregledu uradnih doktrin sodobne ekonomije in zahodnih držav ter njihovega vpliva na posameznika lahko torej vendarle dodam, da ljudje neoliberalne miselnosti v vsakdanjem življenju in svoji vsakdanji praksi praktično nikoli ne privzamejo v celoti in da za to pogosto niti nimajo možnosti. Nenazadnje se tudi v pripovedovanju Oskarja, Gorazda ali pa Lare, ki so do nekaterih svojih (samo)zaposlitev prišli tudi po namigu ali posredovanju prijateljev ali pa so se v času zaposlitvene negotovosti oprli na najbližje, kaže opiranje na družbene stike in na sodelavsko podporo oziroma na »nepodjetniške družbene vezi«, o kakršnih je pisal Kozorog (2018b). V materialnem zaledju in materialni podpori mladih lahko skozi njihove starše in stare starše nenazadnje prepoznavamo tudi vlogo socialistične dediščine.

Ob sklicevanju na podedovana stanovanja v Ljubljani so mi nekateri sogovorniki sami priznavali, da jim prav to sploh omogoča shajanje ob prekarnem delu, nekateri pa celo, da je njihov položaj kar nekoliko privilegiran, s čimer so se vsaj implicitno nanašali na pridobitve prejšnjega sistema, res pa tega običajno niso eksplicitno omenjali in morda niti niso naredili te miselne povezave. Antropolog dela Parry (2018: 28–33) je ugotavljal, da je oseba, kakršno predvideva neoliberalni režim, pravzaprav v nasprotju z osebo, kakršna ti dovoli postati. Neoliberalna ekonomija večini ljudi pravzaprav preprečuje postati pravi neoliberalni subjekt oziroma lahko to postanejo le tako, da ostanejo odvisni od omenjene kolektivne, skupnostne podpore in zaledja. Pri nas bi lahko podobno ugotavljali, da oseba, kakršna te neoliberalizem sili postati, najlažje postaneš ob materialni podpori ostankov socializma, predvsem ob povsem materialnem prenosu lastništva.

V tem kontekstu je torej jasno, da je treba privzemanje ali pa zavračanje neoliberalnega diskurza še vedno preučevati v specifičnih lokalnih kontekstih in vsakdanji praksi posameznikov. Pogosto se namreč celo izkaže, da privzemanje podjetniške miselnosti delavcem niti ne koristi zares, saj je niso privzeli niti delodajalci. V ameriški etnografski raziskavi (Gershon 2014) se

je izkazalo, da zaposlovalci in kadrovniki niso posvečali pozornosti »osebnim znamkam« iskalcev službe ali drugim semiotičnim tehnikam sodobnega, neoliberalnega zaposlovanja. Precej bolj kot neodvisne osebne kvalitete so jih zanimale njihove veščine in zmožnosti interakcije s specifičnim delovnim okoljem. »Ustvarjanje osebne znamke« je bil koncept in niz aktivnosti, ki so jih promovirali ameriški karierni svetovalci in motivacijski govorniki, zaradi česar so jih skušali privzeti tudi iskalci služb, a so jih delodajalci pri svoji evalvaciji kandidatov bolj kot ne ignorirali.

Sodobne delovne in zaposlitvene okoliščine moramo v večji meri razumeti prav kot preplet uradnega (vladnega) diskurza in regulacij s specifičnimi tehnološkimi spremembami v organizaciji dela in nenazadnje z ljudskimi, vsakdanjimi, pogosto nezavednimi odzivi, ki so v veliki meri vezani na specifično obdobje odraščanja in socializacije. Tudi privzemanje in sprejemanje hegemonске podjetniške miselnosti se kaže v vrsti različnih pojavnosti in osebnih prilagoditev. Še pri tistih mojih sogovornikih, pri katerih je podjetniška miselnost prihajala najbolj do izraza, je bila vsaj občasno opazna tudi razdalja do škodljivih vidikov neoliberalizma in nenazadnje do previsokega vrednotenja dela.

Ob tem se mi je zdelo smiselno moje sogovornike, podobno kot denimo Anthony Giddens (1979: 5), obravnavati kot vsaj delno vedoče, načela systemske miselnosti pa kot nikoli v celoti ponotranjena. Name je v tem smislu med drugim vplival William Sewell, ki je ugotavljal (po Ortner 2006: 110), da se »mnogo misli, zaznav in dejanj, konsistentnih z reprodukcijo obstoječih družbenih vzorcev, ne pojavi, ves čas pa se pojavljajo nekonsistentne«. Vsak podjetnik mora v želji po uspešnem poslovanju sicer brez dvoma zasledovati dobiček in mnoge bo k podjetništvu pritegnil prav potencial višjih zaslužkov, a se za konkretno delo in način delovanja vsak odloča tudi na podlagi osebnih vezi, vrednot in izkušenj. Tudi racionalno in preračunljivo delovanje ljudi lahko občasno deluje celo v očitnem navzkrižju z neoliberalno miselnostjo in maksimiziranjem dobičkov. Če bi bili vsi nagnjeni le k ekonomskemu maksimiziranju, bi verjetno želeli kar v največji meri izkoristiti svoje veščine in kompetence ter svoj prihodek vsaj do točke izčrpanosti dopolnjevati s čim več različnimi viri, a pri mojih sogovornikih tovrstnega vedenja ni bilo zaznati veliko.

Ko je denimo Oskar ugotovil, da lahko z oddajanjem sobe z manj dela zasluži enako količino denarja, kot bi ga ob rednem opravljanju masaž, je slednje opustil. Pri tem gre torej za iskanje možnosti pridobivanja dovolj sredstev s čim manjšo porabo energije, a hkrati tudi za izpuščanje jasnih, preprostih poslovnih priložnosti, ki bi temeljile na že usvojenem znanju in bi zahtevale sorazmerno majhen dodaten trud. Sprejemanje družbenih norm je pogosto predvsem pragmatično in ne izključuje razumevanja in zasledovanja potencialnih alternativ (Vike 2011:

377). Ekonomski antropolog Don Kalb (2014: 198) je podobno ugotavljal, da je morda neoliberalizem bolj smiselno razumeti predvsem kot hegemonijo, ki vrši določen pritisk in niz omejitev na možne poti osebnega postajanja, ne ustvarja pa zares specifičnih tipov osebnosti. Hegemonija v tem smislu ni kulturni konsenz, ampak strukturirano polje družbenih odnosov dominacije. Pri tem dominirajoči nikoli ne nadzirajo odnosov med ljudmi in njihovih praks, nadzorujejo pa proizvodnjo in ekstrakcijo presežne vrednosti.

Podobno velja tudi za same identitete, za katere je politolog in etnograf James C. Scott (1985: 43) ugotavljal, da se v kontekstu družbenih odnosov niti pri kmetih niti pri (drugih) proletarcih ne izločajo neposredno iz proizvodnega načina, ampak se je treba posvetiti neposredno živeči izkušnji razreda. Malezijski kmetje v Scottovi raziskavi so predpisanim smernicam in navodilom sledili le zato, ker se jim je to večino časa izplačalo. Pri tem so razpolagali s »skritimi zapisi«, v katerih so na ravni kulture hranili in oblikovali alternativne vzorce delovanja. Predstave, ki so na strukturni ravni predpisovale primerne načine kmetovanja in s tem povezane vrednote, so razumeli in v skladu z njimi delovali, niso pa jih ponotranjili. Po drugi strani pa so ostajali navezani na tiste zamisli, ki so bolj odsevale njihov moralni okvir, pa čeprav so jih lahko aktivirali le v primernih kontekstih in le v drobnih tehnikah upora.

Če bi Damjana sodili le po zaposlitvenem statusu, bi morda verjeli, da predstavlja primer neoliberalne podjetniške logike fleksibilnosti ter podjetništva in da tovrstno miselnost bolj ali manj privzema. Že krajši pogovor z njim pa hitro razkrije njegovo zavračanje tovrstne miselnosti in precej kompleksnejše ozadje. Ko mi je opisoval način, na katerega njegov platformni »delodajalec« komunicira z dostavljavci, je bil pri tem precej kritičen in je imel do »poslovnega jezika« veliko mero distance, hkrati pa je bil skeptičen ob vsaki novosti v delovni ureditvi:

Pol so pa tud take spremembe, da bojo nardil kej tebi v škodo, ampak s tem poslovnim jezikom, kako je to sprememba na bolje in bla bla bla. Predvsem je to skos enostransko.

Kot je priznal, je imel na neki točki z iskanjem redne službe preprosto hude težave, zato sta se mu samostojno podjetje in razvažanje hrane zdela edini opciji. Hkrati je tudi sam prepoznaval škodljive ideološke nastavke tovrstnega dela in ob tem ugotavljal, da se bolj identificira s svojo humanistično izobrazbo in s svojim občasnim novinarskim delom, kar ga je še najbolj zanimalo, a njegovi poskusi poklicnega napredovanja v tej smeri niso bili uspešni oziroma so njegove iluzije o tem poklicu celo malce zrušili.

Podobno zavračanje neoliberalne miselnosti, tudi ob nekdanjem uspešnem udejstvovanju v uspešnih podjetjih, je kazal Tilen, ki sta se mu tekmovalnost in podjetnost zamerili in ki je najbolj očiten primer zavračanja (neoliberalnega) dela ter tudi nasprotovanja identificiranja z delom. Opisoval mi je, kako je njegova prva služba delovala na osnovi zamisli, da je prav služba tisto področje, *»kjer se osebno izpopolnjuješ in nadgrajuješ z nekimi ugodnostmi, ki te silijo, da daš največ od sebe«*, kar je med drugim pomenilo, da je v službi hodil še v fitnes. Na neki točki pa je doživel *»preskok«* in ugotovil, da svojega življenja vendarle noče posvetiti le službi. Tudi njegova selitev v tujino bi lahko nakazovala miselnost neoliberalnega vagabunda, ki bo poslovne priložnosti iskal na novi lokaciji, a je bolj prišlo do izraza njegovo iskanje preproste službe, ki bi mu omogočala preživetje brez prevelike porabe energije.

V njegovem pripovedovanju lahko torej prepoznavamo predvsem aktivno zavračanje strukturno podprtih kulturnih shem podjetništva in karierizma. Večkrat je sicer poudarjal, da mu fleksibilno delo na daljavo ustreza, a v tem ne moremo videti njegovega prilagajanja podjetniški miselnosti, temveč preprosto njegovo željo po svobodi. Tudi pri drugih se je kazalo, da v delu vse bolj iščejo fleksibilnost, a si jo je vsak predstavljal po svoje. Jana denimo ni želela delati preveč oziroma je želela *»optimizirati svoj delovni čas«*, da bi lahko kombinirala svoje dejavnosti. Zala pa je kljub želji po hitri zaposlitvi po selitvi ostala zvesta nekaterim svojim načelom združevanja različnih tipov dejavnosti in je imela tudi pri iskanju zaposlitve nekatere specifične potrebe. Zaposlitev v kuhinji restavracije organizacije, namenjene ljudem s slušnimi okvarami, je njenemu delu pridala socialno noto. Tudi sicer ni želela opravljati klasičnih kapitalističnih komercialnih dejavnosti: *»Ker mene bi najmanj veselil, da bi mogla zdej neki prodajat, al pa za neke stranke neki.«*

Iz tega lahko torej spet razberemo, kako specifični so pri nekaterih zaposlitveni cilji in kako nepredvidljiv je nabor stvari, ki jih ljudje pri iskanju službe izpostavljajo kot pomembne. Do neke mere se je sicer v nekaterih pričevanjih mojih sogovornikov občasno kazala odsotnost širšega, družbenega pogleda, kar je izstopalo predvsem pri tistih, ki so v preteklosti pripisovali velik pomen tudi družbeni koristnosti in solidarnosti. Ob negotovi in nepredvidljivi zaposlitveni ter s tem širše življenjski situaciji je ta nota delovanja hitro potisnjena v drugi plan oziroma je volja do družbenega udejstvovanja in sprožanja družbenih sprememb pri posamezniku ves čas na preizkušnji.

Sociolog Martin Fritz (2013: 211–214) je v širšem kontekstu odnosa med nestandardnimi zaposlitvami in družbeno *»anomijo«* že pred časom ugotavljal, da hitre spremembe v ekonomskih pogojih in počasne prilagoditve norm družbenega življenja dolgoročno vodijo v strukturna neravnovesja, ki vodijo v zmanjševanje stopnje družbene solidarnosti in k družbeni

dezintegraciji. Ko je delo »kot kamp, nimamo potrebe, da bi organizirali skupnost«, je nenazadnje pisal tudi Zygmunt Bauman (2000: 149). Pri tem predstavlja pomemben dejavnik tudi krhanje parametrov razredne identitete, do katerega prav tako prihaja v procesu destandardizacije in prekarizacije zaposlovanja. Pomembna je prav orisana individualizacija delavstva, ki otežuje oblikovanje razredne zavesti – bodisi na osnovi vezi s sodelavstvom bodisi na osnovi jasnega antagonizma z buržoazijo. Razredna identiteta je vedno odnosna, kar pomeni, da moramo v procesu njene izgradnje in ohranjanja ves čas opazovati sebe in druge. Poleg tega razredne odnose oblikuje tudi emocionalno razumevanje situacije (glej Sayer 2011). Pri izbiranju, kakšna oseba želimo postati, se po eni strani opiramo na poklicni in družbeni status, na razlikovanje med visoko in popularno kulturo, pa tudi na moralne razmejitve med iskrenostjo, poštenostjo, integriteto, previdnostjo ipd. (glej Lamont 1992).

V odsotnosti in nestalnosti tovrstnih odnosov pa slej ko prej nastopi razredna zmedenost. Če je Guy Standing (2011) kot nov razred opredeljeval prekariat, torej vse, ki so tako ali drugače prekarno zaposleni, se ob orisani heterogenosti odnosov do podjetništva in dela nasploh slika hitro izkaže kompleksnejša. Samozaposleni si nenazadnje običajno lastijo svoja proizvodna sredstva in že s tem v teoriji pripadajo višjemu razredu oziroma vsaj »mali buržoaziji«. Kot lahko razberemo iz pričevanj mojih sogovornikov, moramo samozaposlene in samostojne podjetnike glede na njihovo bivanjsko in zaposlitveno situacijo pravzaprav res presojeti od primera do primera in jih lahko uvrščamo na širok spekter, od proletariata do buržoazije. Kljub temu pa lahko za večino ugotavljam, da je njihova situacija dokaj nestabilna in negotova, njihova avtonomija pa pogosto le navidezna.

Tudi Oskar in Tomaž, ki sta v večji meri kazala privzemanje podjetniške miselnosti in sta v določenih obdobjih služila nadpovprečno dobro, sta npr. težko načrtovala prihodnost. Samozaposleni brez podzaposlenih se načeloma ves čas nahajajo v negotovem, prekarnem položaju, saj je njihov poslovni uspeh vsakič znova odvisen od njihove aktivnosti, od zdravja, od motivacije ipd. Tudi če se podjetniki identificirajo z višjim družbenim slojem, gre pogosto predvsem za »lažno zavest«, ob kateri pa tudi kot družbeni in politični subjekti ne delujejo več v interesu večine. Sklepam lahko torej, da je z neoliberalnim razkrojem srednjega razreda in z vzporednim procesom espeizacije po eni strani veliko mladih pahnjenih v trajno zaposlitveno prekarost, po drugi pa tudi v identitetno zmedenost, ob kateri se v želji po ohranjanju visoke samopodobe hitro začnejo istovetiti z višjim družbenim razredom, s katerim pa se njihova vsakdanja bivanjska situacija ne sklada. Če sodim po svojih sogovornikih, je ideja družbene mobilnosti močno prisotna, a je pravega vzpenjanja po družbeni lestvici malo. Kot za Slovenijo

ugotavljajo strokovnjaki s področja socialnega dela (glej Dragoš 2021: 148), je delež revnih sicer res nižji kot v drugih državah, a revni tu težje kot drugje najdejo pot iz revščine.

V teh okoliščinah je krhanje družbene solidarnosti in kohezije ter privzemanje sebičnih načinov delovanja do neke mere pričakovano, a je tudi ta sebičnost in izoliranost v največji meri kulturno pogojena. Če v sodobni ureditvi življenja in dela v zahodni družbi opazimo individualizacijo in če to morda vpliva tudi na našo raziskovalno metodologijo, to še ne sme pomeniti, da pri interpretaciji rezultatov spregledamo družbene in kulturne okoliščine. Obravnava vedenja in zaposlitvenih aktivnosti posameznikov zgolj skozi ekonomsko prizmo bi spregledala cel kup motivov in ciljev. Uroš bi lahko svoje novinarske veščine denimo apliciral tudi pri delu v komercialnih medijih, kjer bi lahko služil precej več denarja, a je imel do takšnega dela preveč zadržkov in je na različnih točkah poudarjal, da bi ga precej bolj zadovoljilo delo v alternativni kulturi, če bi lahko na ta način zaslužil vsaj za preživetje. Podobne poglede so izražali tudi drugi, ki so večinoma vsi imeli možnost nastopiti kakšno sorazmerno ugledno in dobro vrednoteno službo, a so načeloma vztrajali pri svojih idealih.

Ko sem skušal zajeti načine razmišljanja, ki nestandardno zaposlenim pomagajo vzdrževati koherentne zaposlitvene samoidentifikacije, sem moral biti torej pozoren na orisano široko paleto odnosov do danes prominentne podjetniške miselnosti. Prav slednja namreč predstavlja eno izmed temeljnih ideoloških premis oziroma kulturnih shem neoliberalizma in eno tistih, do katerih moramo vsi vsaj implicitno zavzeti stališče ter ga izražati s svojim življenjskim slogom. Hitro sem opazil, da tudi tovrstni ideološko podprti načini delovanja ne nudijo vsem enako močne identitetne podpore. Privzemanje podjetniške miselnosti, če do njega res pride, se predvsem kaže na precej osebne načine in delavce počasi prilagaja, morda pa jih nikoli dokončno ne spremeni. To pa od nekdanj nosi tudi razredne implikacije. Kot je pri malih kmetih – proletarcih nakazal že Möderndorfer (1938), razredni položaj še zdaleč ni samoumeven in ni odvisen zgolj od lastninjenja proizvodnih sredstev, saj ta pogosto ne omogočajo nobene resne akumulacije kapitala in občasno komaj zadostujejo za preživetje.

Med mojimi sogovorniki so bili zametki podjetniške miselnosti prisotni, a je pri večini položaj še vedno negotov, nestabilen in prekaren, kar prepoznavajo tudi sami. Ključno vlogo lahko ima politična in sindikalna aktivnost, ki lahko »novi« sloj prebivalstva poveže v imenu delavske, proletarske solidarnosti, preden jih, prav nasprotno, o zavezništvu prepričajo kapitalistične elite, ki praviloma reproducirajo bolj konservativne vrednote in silijo v individualizacijo. Pri tem pa je treba biti ves čas pozoren na razliko med »pravimi«, neodvisnimi samozaposlenimi, ki se s podjetništvom tudi istovetijo, ter tistimi, ki so v samozaposlitev tako ali drugače prisiljeni in postanejo od določenega delodajalca hitro »odvisni«. Hkrati pa nenazadnje vendarle velja,

da orisani načini privzemanja podjetniške miselnosti niti niso nujno vedno škodljivi. Tu lahko omenim raziskavo antropologinje Dawn Rivers (2023), ki privzemanja podjetniške miselnosti pri določenih samostojnih podjetnikih ni videla kot dehumanizacije ampak prav kot rehumanizacijo, kot orodje, ki jim omogoča več avtonomije in stikov z ljudmi.

Kot kažejo pričevanja mojih sogovornikov, lahko podjetniška in protipodjetniška miselnost pravzaprav obstajata hkrati, v isti družbi, kulturi, občasno celo v istih ljudeh, ki družbenih trendov ne privzemajo zgolj pasivno. Tovrstna hkratna prisotnost več različnih miselnih tokov oziroma kulturnih shem je po eni strani gotovo kontradiktorna, a hkrati tudi povsem temeljna in pogosto celo nujna.¹⁵¹ Socialni psiholog Serge Moscovici je pri opisovanju soobstoja različnih tipov znanja v določenem posamezniku opazal »kognitivno polifazijo« (po Berliner 2016: 2). Kognitivna antropologinja Claudia Strauss (1997: 213–214) je v podobnem kontekstu pisala o razliki med »nezavednim kompromisom«, »ambivalenco« in »predalčkanjem«. Tako v primeru prvega kot tudi drugega gre za konflikt med dvema nasprotujočima si idejama, a pri nezavednem kompromisu ta konflikt z nezavednim kompenziranjem sproti razrešujemo, pri ambivalenci¹⁵² pa ostajamo razdvojeni.

Najproduktivnejši odziv je v teh okoliščinah predalčkanje, pri katerem nasprotujoče si predstave hranimo v ločenih, med sabo nepovezanih shemah, ki jih lahko aktiviramo v povsem različnih kontekstih, nezavednega konflikta pa se ob tem običajno niti ne zavedamo. Na podlagi zgoraj napisanega lahko sklepam, da so moji sogovorniki ponotranjili tako vrsto neoliberalnih kulturnih shem kot tudi razne tiste, ki so jih »podedovali« od starih staršev, in tiste, ki so se kot odziv na systemske prisile oblikovale v njihovi ožji skupnosti, a jih uspejo hraniti ločeno in jih znajo aktivirati glede na kontekst. Če nas res vse nekje »čaka podjetniški jaz«, nas torej ne čaka vseh na enakem mestu in enako zgodaj, ko ga srečamo, pa se mu tudi ne pustimo vsi v celoti nadvladati in lahko z našim »uporniškim jazom« vsaj nekaj časa bolj ali manj uspešno sobiva v istem »stanovanju« ter si z njim občasno celo izmenja kakšno »oblačilo«.

8.3 Ovire na poti do stabilnih in koherentnih samoidentifikacij

Med preučevalci dela v ZDA že desetletja velja neke vrste konsenz, da se bo pri večini delavcev kot huda posledica izgube dela kazala prav izguba identitete. Pri tem je določeno vlogo gotovo igralo delo filozofa in sociologa Edwarda Wighta Bakkeja (1934), ki se je v obdobju med

---

¹⁵¹ O prisotnosti na videz neučinkovitih in nelogičnih načinov ekonomskega mišljenja in vedenja je pisal že antropolog Gudeman (1986), pri tem pa opozarjal na vlogo vidikov recipročnosti, spiritualnosti, tradicije – torej kulture.

¹⁵² Slednja je med temi tremi načini odzivanja na prisotnost nasprotujočih si kulturnih shem najbolj neugodna in jo v široki obliki obravnavam tudi v naslednjem podglavju o »identitetnih ovirah«.

vojnama kot eden prvih posvečal preučevanju učinkov brezposelnosti na posameznika. V zadnjem obdobju je bila še bolj vplivna sociologinja Katherine Newman, ki je v svojem delu *Padanje v nemilost* (1988) nakazala, da ljudje ob izgubi službe pogosto ostanejo brez pravega čuta za identiteto, s tem pa depresivni in socialno izolirani (po Lane 2016: 18). V zadnjih desetletjih pa je prišlo še do novih bistvenih sprememb v sami ureditvi dela in je postalo očitno, da bo inherentno družbena narava storitvenega dela neizogibno prinesla veliko spremembo tudi v oblikovanju novih delavskih subjektov (Du Gay 1996: 4–5).

Eden tistih, ki so se v zadnjih desetletjih največ ukvarjali z vprašanjem identifikacij ob sodobni ureditvi zaposlitev, je ameriški sociolog Richard Sennett. V delu *Razgradnja značaja* (1998) je na podlagi longitudinalne raziskave različnih tipov delavcev ugotavljal, da je v sodobni ekonomiji delavčevo razumevanje dela oziroma specifičnega delovnega procesa pogosto precej površinsko, zaradi česar je šibka tudi delovna identiteta, fleksibilnost pa tovrstnim delavcem pogosto bolj kot svobodo predstavlja zgolj nered (1998: 74). Neoliberalno fleksibilnost, odsotnost rutin in s tem povezano (časovno) dezorientacijo je Sennett videl kot dejavnike »razgradnje značaja«, saj je ugotavljal, da so zaposleni v »novi ekonomiji« pogosto pahnjeni v impulzivne odločitve, ob katerih težje načrtujejo dolgoročno prihodnost.

V kontekstu moje raziskave se mi zaradi specifik fluidnosti in fleksibilnosti sodobnega dela zdi nujno preseči nekdanje vzorce razmišljanja o bistvenih razlikah med samoidentifikacijami zaposlenih in brezposelnih ter dodatno pozornost nameniti vmesnim prostorom, v katerih si ljudje danes sestavljajo svoj zaslužek in si oblikujejo osebnosti. Družboslovni raziskovalki Ibarra in Obodaru (2016: 48) sta denimo k teoretskemu preučevanju vmesnih prostorov med »konvencionalnimi delovnimi nalogami, organizacijami, kariernimi potmi ali celo fazami« pristopili skozi klasičen antropološki koncept liminalnosti,¹⁵³ za katerega sta opazali, da se vse več pojavlja tudi v sodobni poslovni in organizacijski literaturi. Avtorici sta do rabe koncepta v tem kontekstu sicer kritični, saj je v antropologiji običajno označeval začasno, obvezno, skrbno planirano in vodeno stanje, pri katerem je izhod vnaprej določen in progresiven. Pri nejasnih zaposlitvenih stanjih pa je tranzicija pogosto odprta ali celo stalna,¹⁵⁴ s tem pa slej ko prej moteča in prekarna ter identiteti pravzaprav predstavlja grožnjo (2016: 49).

---

¹⁵³ Liminalnosti so podobni koncepti identitetne dvoumnosti (ko ima posameznikova vloga različne možne interpretacije), konflikta (dve ali več nekompatibilnih identitet), začasne (identitetni eksperimenti) in tranzicijske identitete (ta vodi od propadle stare k prihajajoči novi) (Ibarra in Obodaru 2016: 60).

¹⁵⁴ Do neke mere podobna tistemu, kar je kamerunski zgodovinar Achille Mbembe (2019) označeval z izrazom »živeči mrtveci«, pri čemer je izhajal iz uveljavljenega filozofskega koncepta »izrednega stanja«. Slednje v osnovi označuje podaljšana, potencialno trajna obdobja povečanih pristojnosti države. Mbembe je pisal o moči države, da v vmesne prostore med življenjem in smrtjo pahne določene dele populacije. Gre za področja družbenega obstoja, na katera nimamo več pravega nadzora, predvsem nad svojimi telesi in življenji, kar se v osnovi nanaša na primere, kot so suženjstvo, apartheid, kolonizacija in migracije. Ob dojemanju preknosti kot širše življenjske ranljivosti velja koncept vsaj omeniti tudi v kontekstu preučevanja dela in brezposelnosti.

Tudi pri mojih sogovornikih se je izkazalo, da so okoliščine za gradnjo stabilnih samoidentifikacij v vmesnih prostorih med zaposlitvenimi statusi neugodne. To je bilo sprva morda najbolj očitno pri Jani, ki je po izgubi študentskega statusa za nekaj mesecev ostala ujeta v izraziti vmesnosti:

Na neki zoprni točki sem, ko sem mislila, da vem, kaj hočem delat, ampak sem ugotovila, da to ni čisto tko več. [...] Ampak se mi zdi, da je kar hud problem, ko ugotoviš, da ne veš, kaj hočeš, in nimaš ničemur za sledit. Zdej sem na tej točki, ko ne vem, sem odprta za stvari ... Sem prišla spet na neko ničlo ugotavljanja, kaj hočem počet, kar mi je šlo ful na živce, ampak zdej mal ugotavljam spet. Nisem si mislila, da bom js ta oseba.

Da je dana vmesnost in negotovost Jano prizadela, se lahko tu kaže že v njenem dojemanju zaposlitvene krize skozi sebe oziroma skozi lastno »osebo«. Če bi lahko v teoriji v tovrstni situaciji poklicni del življenja razumeli le kot en, niti ne ključen del, je pogosto tudi nasprotno, torej nenamerno, nagonsko identificiranje z lastno zaposlitveno situacijo – moja brezposelnost ali prekarnost, to sem jaz. Tovrstno miselnost sem lahko opazal tudi pri večini drugih, ki so se v obdobju zaposlitvene nestabilnosti običajno težko oprli na karkoli drugega, ker prav zaposlitev v naši družbi še vedno zavzema tako ključen vidik človekovega družbenega bistva. Ko govorim o ovirah, ki nestandardno zaposlenim preprečujejo vzpostavljanje, ohranjanje in razvijanje koherentnih (poklicnih) samoidentifikacij, načeloma govorim o vsem tistem, kar sem opisoval že v nekaterih prejšnjih poglavjih, predvsem v poglavjih o prekarnosti (7.1.3), krhanju kulturne sheme dela (7.2.1), generacijskem prelomu (8.1) in delno tudi o (prisili) podjetniški miselnosti (8.2). Zaposlitvena negotovost in vmesnost se mladim pogosto odlikuje v povsem oprijemljivem, materialnem smislu, torej v nihanju prihodkov in podplačanosti ter v časovno-prostorski nestanovitnosti, ki jim otežuje načrtovanje prihodnosti in povzroča širšo časovno-prostorsko dezorientacijo. Na tem mestu se želim posvetiti še nekaterim manj očitnim, osebnim dejavnikom, ki so v procese samoidentifikacije vključeni še bolj neposredno. Pri tem imam v mislih predvsem »individualizacijo« dela, ki se je pri mojih sogovornikih manifestirala še v občutkih »sramu« in »ambivalence« (razdvojenosti). V osnovi moramo naštetu še vedno razumeti kot pojavne oblike in posledice klasične kapitalistične »odtujitve«.

S postindustrijsko mistifikacijo delovnega proizvoda in procesa samega je odtujitev (od proizvoda dela) po eni strani še bolj izrazita, po drugi pa tudi bolj prikrita, saj je delo pogosto videti kot »nedelo« in v določenih vidikih res nudi višjo stopnjo avtonomije. Temeljne premise

Marxove teorije o odtujitvi¹⁵⁵ ostajajo veljavne, kot so že nakazovale sodobne marksistične analize (Kellner 2006) in kazale tudi že nekatere empirične raziskave (Shantza, Alfes in Truss 2012); morda se odražajo le v nekaterih svežih poudarkih. Eden takšnih so »brezvezne službe« (po Graeberju),¹⁵⁶ ki, odtujene, ne delujejo več nujno s težaškostjo, napornostjo ali podplačanostjo, temveč z odvečnostjo in nesmiselnostjo. Za Slovenijo precej relevanten tip odtujitve se mi ob tem zdijo tudi Dragoševe (2023) »ničvredne« službe, ki so hkrati nesmiselne in podplačane, a lahko za te vsaj sklepam, da težje mistificirajo svoj izkoriščevalski značaj. V večjem delu disertacije preučujem predvsem delavčevo odtujitev od »lastnega bivanja«, na tem mestu pa me sprva zanima predvsem odtujitev od drugih (delavcev), ki se mi je skozi raziskavo kazala kot eden ključnih motivov sodobne destandardizacije dela. V nadaljevanju se bom torej nekoliko posvetil »individualizaciji«.

Kot sem nakazal že v prejšnjem podpoglavju, sta za neoliberalizem značilna diskurz in uradna politika, ki prenašata več odgovornosti na posameznika in ga silita, da svojo identiteto ves čas aktivno reflektira ter oblikuje. Zdaj nam je dana avtonomija *de iure*, ki pa ne pomeni vedno nujno tudi avtonomije *de facto*, saj smo pravzaprav prisilno, družbeno individualizirani in do izraza prihaja neke vrste »institucionalni individualizem« (Beck in Elisabeth Beck-Gernsheim 2002: 23). Sociolog Beck je v podobnem slogu v preteklosti tudi že zapisal, da posameznik postaja »reprodukcijska enota socialnega v življenjskem svetu« (Beck 1992: 90), pri tem pa je ključno, da je družbena neenakost vse bolj individualizirana in živimo neke vrste »kapitalizem brez razredov«¹⁵⁷ (1992: 88). Čeprav je sodobna individualizacija širši družbeni proces, pa njene gonilne sile predstavljajo predvsem trg dela in družbene institucije, oblikovane okrog njega (Beck in Beck-Gernsheim 2002: 32).

Hkrati je individualistična miselnost vsaj v delih zahodnega sveta že dodobra uveljavljena. Antropolog David Schneider je v svoji raziskavi ameriškega sorodstva leta 1980 kot določujočo enoto ameriške kulture prepoznaval osebo oziroma posameznika. Pri tem je torej ugotavljal, da Američani ne razmišljajo toliko skozi strukture ali kolektive, ampak bolj skozi individualne motive in dejanja, idealnega posameznika pa naj bi po njihovo zaznamovala predvsem samonadzor ter racionalna (ekonomska) izbira. V teh ugotovitvah se lahko sicer kaže apliciranje pričakovanih rezultatov ali pa same neoliberalne retorike na miselnost preučevanih subjektov ter s tem pravzaprav reproduciranje preučevanega pojava. Kljub temu verjamem, da se ta miselnost pod sistemskimi pritiski neizogibno res spreminja in da nujno nekoliko pronica tudi

---

¹⁵⁵ Orisane v 2. poglavju.

¹⁵⁶ Te sem že omenjal na več mestih, npr. v poglavju 7.1.4.

¹⁵⁷ Pri tem ne gre za to, da družbeni razredi ne bi več obstajali ali predstavljali potentnega analitičnega koncepta, ampak predvsem za razgradnjo zaznave razredne delitve v odnosu do dinamike trga dela.

k nam ter smo jo zaradi okoliščin zaposlovanja, katerim težko ubežimo, bolj ali manj prisiljeni privzemati. V teh razmerah bo kakršno koli razmišljanje skozi kolektivno ali pa družbeno brez dvoma oteženo in sčasoma odrinjeno na stran.

Tudi moji sogovorniki so pri svojem kroženju med različnimi deli, zaposlitvami, delodajalci in poklici težko ohranjali čut za kakršno koli poklicno skupnost in so se kot zunanji sodelavci tudi pri rednem sodelovanju z določeno institucijo občasno počutili nekoliko odrinjeno. Maša je med drugim opozorila na dejstvo, da je kot samozaposlena pri vsakodnevnem delu za institucijo med epidemijo prejela nižje plačilo in imela manj možnosti izbire dopusta kot redno zaposleni. Različna obravnava med tistimi, ki sicer hodijo v isto »službo«, načeloma opravljajo podobna dela, a imajo različne zaposlitvene statuse, je lep pokazatelj kompleksne podobe sodobnega delovnega mesta in otežene vzpostavitve kakršne koli kolektivne identitete. To lahko ponazori že njeno čudenje, da njeni nekdanji sodelavci še po enem letu sodelovanja ne vedo, katere dejavnosti jo zares veselijo in kaj želi zares dojemati kot svojo »službo«.

Še težje se je s kolektivom identificiral Tomaž, ki je s svojim delodajalcem prav tako vsakodnevno sodeloval kot samozaposleni, a v tem primeru delodajalec za njega (kot fotografa) niti ni imel sistematiziranega delovnega mesta, kar je simbolno verjetno še nekoliko povečalo razdaljo. Tomaž je bil torej sicer v stalnem stiku s svojimi »sodelavci«, a se v njegovih izjavah pogosto kaže, da se ni počutil, morda niti ni želel počutiti kot del kolektiva. Ko so ga denimo povabili k fotografiranju na novoletni zabavi za zaposlene, se je počutil nekoliko izkoriščano in se je spraševal, zakaj ne bi tega počela ena izmed njegovih sodelavk. Pri tem pa ni nepomembno, da je tovrstno nezadovoljstvo čutil predvsem v obdobjih, ko je na lastni koži bolj občutil slabosti »prekarnega dela«, ko je imel dela preveč ali pa ko je zbolel, kar ni poseglo zgolj v njegov dohodek, ampak je izpostavilo njegovo širšo življenjsko ranljivost, ob kakršni pride bolj do izraza odsotnost institucionalne pomoči in podpore.

Neprijeten občutek lahko preveva tudi tiste, ki želijo poklicno napredovati in se morda v eni takšnih organizacij nekoč redno zaposliti. Laro je motilo, da je njeno vodenje po razstavah v nekaterih primerih ostalo bolj kot ne neopaženo in da v nekaterih institucijah, kjer dela in izvaja vodenja za precej velike skupine ljudi, »ne vedo, da obstaja«.

Še težjo nalogo je imel pri povezovanju s sodelavci Damjan, ki je bil kot dostavljavec hrane načeloma prepuščen sam sebi in ob (samo)zaposlitvi v mislih gotovo ni imel sodelavcev. Situacija se je sicer spremenila, ko se je začel oblikovati sindikat, kljub temu pa je bilo Damjanovo novačenje »sodelavcev« za včlanitev naporno in je bilo z njimi nasploh še vedno težko navezati stike. V Damjanovem pripovedovanju o drvenju po mestnih ulicah v lovu na

zaslužek in v odmaknjenosti od okolice lahko morda zaznamo obrise distopične podobe prihodnje družbe in trga dela:

Na cesti se mi je na začetku še dal neki probavat. Sam je ful tko, ful o istih neumnostih vsi razmišlamo na konc, kok dostav boš naredu, kok kilometrov, kok si dal za servis, bedarije no. To maš veš čas v glav. [...] Ene pet ljudi te grdo pogleda, en te pošlje v kurac, en se obrne stran in si rečeš, ne bom se s tem folkom ukvarju, pa greš dalje.

Čeprav je bil do teh »sodelavcev« v osnovi kritičen in se mu je zdelo, da »stojijo na povsem nasprotnih si ideoloških bregovih«, jih je do neke mere torej kljub temu razumel. Pozneje mi je še razlagal, da ohranjanju stika med sindikalnimi sotrpini služi stalni skupinski klepet na enem izmed družbenih omrežij, a tega ne moremo jemati kot pravega sodelavskega stika ali komunikacije, saj »komunicira sam 5, 10 ljudi [...], je dost plehko to četanje«. Čeprav lahko spletno, virtualno komuniciranje brez dvoma pripomore k ohranjanju in jačanju stikov ter na ta način funkcionira tudi v smeri sindikalnega organiziranja, vse naštetu vendarle težko nadomesti prave, fizične stike oziroma celo nasprotno – površinski stiki lahko zaradi nadomeščanja pravih delujejo celo škodljivo. Ko sem Damjana ob koncu njegovega platformnega dela spraševal, ali bo s katerim od sodelavcev ostal v stiku, se mu to ni zdelo realno, saj jih na videz skoraj ne pozna.

Da lahko gredo tovrstni odnosi še dlje in torej od zgolj nepoznavanja in ignorance prestopijo celo k tekmovalnosti in nasprotnosti oziroma k delavskemu privzemanju strani »delodajalca« namesto »sodelavca«, lahko morda ponazori Oskar. Pripovedoval mi je namreč o primerih, ko so ga ob platformnem razvažanju hrane drugi dostavljavci opozarjali, da mora nositi označeno opremo oziroma so se med seboj celo prijavljali:

Ko sm furou, na začetku ti je bed dat gor, pa morš. In ti prou sledijo in drugi ti povejo, če nisi, ti prou rečejo, 'ni to ok'. Zato ker greš ven iz avta in greš v gostilno in da te prou vidjo kuharji. Drugi te prjavjo, k furajo: 'Ta je šu vzet hrano, pa nč.'

Dodatno dimenzijo nenazadnje predstavlja še oddaljenost delavcev od »delodajalca«, ki se pri platformnem delu skriva za algoritmom in spremembe v delovni ureditvi komunicira kar na svojem blogu. Damjan je bil že zaradi tega ves čas dodatno sumničav:

Nisem zihér, ampak mislm, da vmes so ble tud kake spremembe, ki jih niti ni skomuniciru. Ampak ja, itak komunicira tko, da tm je nek blog, tm bojo vse spremembe, itak ga ne čekiraš. Pol vsake tok cajta dobiš eno sporočilo, 'Živjo, vesela novica', da bo, ne vem [...] zaslužke obračunavou tedensko namest dvotedensko.

Izstopajočo podrobnost v socialnem vidiku tega dela predstavlja še način posrednega novačenja novih dostavljavcev. Tisti dostavljavec, ki uspe za delo pri eni izmed platform prepričati še koga, namreč prejme finančno nagrado. Damjanu to ni delovalo kot preveč privlačna možnost, po drugi strani pa se je spomnil, da se je tudi sam platformnemu delu pridružil prav na ta način, pri čemer je tudi vedel, da bo »nekdo mal zaslužu«. V tem bi lahko spet iskali povezovalen element in potencial sklepanja novih stikov, a so po drugi strani ti stiki že v osnovi predvsem poblagovljeni in podvrženi podjetniški logiki maksimiziranja, ob kateri še svoje znance začnemo dojemati kot potencialne poslovne partnerje in v njih videti priložnost za dobiček. Hkrati pa ni nepomembno, da socializiranje že samo zahteva določen angažma oziroma »delo«, zaradi česar nam zanj ob polnih delovnikih pogosto zmanjka energije oziroma se mu namerno izognemo, če nam dano delo ne predstavlja dolgoročne rešitve, kar je danes, kot sem v disertaciji omenil že večkrat, pravzaprav stalnica. Jana je ob svojem iskanju službe vedela, da želi imeti s sodelavstvom zares opravka šele takrat, ko bo našla zase bolj primerno delo, dotlej pa bi »rada prihranila energijo in ne bla izpostavljena nekim odnosom«.

Poleg tega sem pri svojih sogovornikih opažal, da se vsaj delno prav zaradi odsotnosti sodelavske podporne mreže in v nekaterih primerih zaradi širše delovne odtujitve s svojo zaposlitveno situacijo občasno težko sprijaznijo, jo sploh razumejo in reflektirajo. Hkrati z »institucionaliziranim individualizmom« bi lahko govorili tudi o »prisilni samoodločbi« (Bauman 2000: 32), ob kateri smo se ves čas prisiljeni odločati tudi o načinih življenja in dela, kar hitro postane naporno in grozeče. Hkrati nas to običajno sili v dodatno individualizacijo ter v iskanje »biografskih« rešitev za systemske težave, razvijejo pa se predvsem omrežja s šibkimi, kratkotrajnimi povezavami. Damjan mi je denimo pripovedoval o tem, da se je z njegovo karierno preusmeritvijo v sorazmerno neugledno delo dostavljavca spremenila in ošibila tudi njegova splošna socialna mreža, kar lahko nakazuje še en vidik prenosa prekarnosti s poklicne na osebno raven in v splošno življenjsko ranljivost:

Sam se mi zdi, da na eni ravni, pa ne morm točno rečt, na kateri, te to distancira od enih ljudi, pa postav med druge ljudi not [...] Js mislm, če se začneš oddaljevat z nekimi ljudmi, ker furajo akademsko kariero, ti je pa nauš meu, pol je ok rečt, 'who cares about them'.

Če delavce preveva občutek, da se v svoji negotovi situaciji nahajajo sami, bodo tudi pred zunanjim svetom večkrat nastopali vsaj malce negotovo in zmedeno, nenazadnje že zaradi odsotnosti »navodil« za opis in razlago tovrstnih zaposlitev, ki jih tudi sami težko razumejo. Po eni strani iz tega pogosto spet sledi individualizacija delavca, po drugi pa določeni napor predstavlja tudi potencialno povezovanje z drugimi ljudmi, s katerimi prej nismo imeli globljih stikov in pred katerimi bomo zaradi nezadovoljstva s svojo poklicno situacijo v odnos težko stopili povsem samozavestno. Orisanega občutenja nikakor ne smemo dojemati na zgolj osebni ravni, ampak kot globoko družben in kulturni pojav.¹⁵⁸

Kot je poudarjal Muršič (2004: 54), so s čustvi povezane tudi »ekonomske transakcije med ljudmi in sama koncepta vrednote in vrednosti«, v njih pa se pogosto odlikujejo specifični habitusi. Muršič je v kontekstu družboslovne teorije čustvovanja kot prelomnega izpostavil že omenjenega Ulricha Becka (1992), ki je uvajal koncept »družbe tveganja« in je opozarjal na stalno negotovost ter anksioznost življenja v sodobni, neoliberalni družbi. Tovrstna čustva so bila pri mojih sogovornikih v njihovih najbolj prekarnih zaposlitvah in obdobjih torej brez dvoma prisotna, a večinoma vendarle niso prevladovala, hkrati pa se mi zaradi svoje splošnosti in abstraktnosti ne zdijo najbolj produktivna analitična iztočnica. Ob pogovorih z nekaterimi sogovorniki me je bolj presenetilo in pritegnilo njihovo sramovanje.

Sram je v primerjavi s kakšnim drugim čustvom morda še dodatno družbeno pogojen, saj ga v osnovi sproži prav naš odklon od družbenih norm in pričakovanj. Sram lahko razumemo kot »afekt, povezan z 'internim' vrednotenjem sebe in posledično izkušnjo sramote ter pričakovane izobčenosti in zapuščenosti« (Kilborne 1992: 231), kot »globoko občuteno in zelo motivacijsko izkušnjo strahu pred tem, da bi nas drugi ocenili kot pomanjkljive« (Shweder 2003: 1115) oziroma kot »tesnoba glede zadostnosti pripovedi, s katero ohranjamo koherenten življenjepis« (Giddens 1991: 65). Kot pomembna podrobnost se je tudi v pripovedovanju mojih sogovornikov kazal neke vrste strah pred sramom, saj svoje situacije pogosto niso dojemali kot pomanjkljive sami po sebi, ampak so se bali situacij, v katerih bi jo morali predstavljati drugim. Nekateri so bili s svojim delom nenazadnje sorazmerno zadovoljni, njihova tesnoba pa je izhajala iz njihovega razumevanja družbene predstave oziroma kulturne sheme (zaposlitvenega) standarda. Če v družbi obstaja splošno uveljavljena ideja standarda, hkrati pa ta mnogim postaja nedosegljiv in pri mnogih tudi nezaželen, bo to brez dvoma sprožilo občutja

---

¹⁵⁸ Ta del moje raziskave lahko spomni na misel socialne antropologinje Maruške Svašek, ki je zanimanje za čustva v etnologiji in kulturni antropologiji v Evropi v zadnjih desetletjih povezovala s procesi preobrazbe nekdanjih socialističnih držav (po Muršič 2004: 50). Aplicirati jo želim še na primer neoliberalne preureditve delovnih razmerij.

zmedenosti in sramu. Hkrati je v družbi prisotno tudi različno vrednotenje različnih del, zaradi česar je lahko sram izhajal že iz vrste dela, ki jo je sogovornik dojemal kot nižje vrednoteno. Oskar je bil sicer v obdobju, ko je delal kot dostavljavec, z delom načeloma zadovoljen, saj do tega dela ni imel slabšalnega mnenja, a je kljub temu vedel, da se je podal »v foh, ki ga lahko vsak opravlja« in do tega ni mogel biti povsem brezbrizen: »Je bil tak en udarc za moj ego.« Med metaforami o sramu (in časti) bi lahko nekje v bližino tistih o sramoti kot bolečini (glej Ramšak 2011: 112) torej uvrstili tudi metafore o sramu kot udarcu. V obeh primerih je sramota utelešena oziroma tokrat ponotranjena v naših duševnih strukturah. Podobno pa lahko sram in negotovost izhajata tudi iz zaposlitvenega statusa ali naziva, ki je lahko spet neugleden ali pa ga preprosto ne razumemo. S slednjim je imela denimo težave Lara, ki se je naokrog predstavljala kot »vizualna pedagoginja«, pa je pri tem naletela na začudene poglede, saj »v bistvu kokr to uradno ne obstaja«, zaradi česar mi je priznala, da svojega statusa niti ne pozna točno. Ko je torej našla poklicni naziv, s katerim se je lahko istovetila, ga je kljub temu težko ponosno nosila, če so ga drugi – zaradi njegove nenatančnosti oziroma nepravilnosti – sprejemali s posmehom.

Gorazd, pri katerem sem že v poglavju 7.2.4 opozarjal na določeno sramovanje ob »adolescenčni« zaposlitveni situaciji, je po drugi strani že več let delal predvsem neformalno in mu je znaten delež prihodka ves čas predstavljala denarna socialna pomoč, zaradi česar je s časom svojo situacijo vse bolj dojemal kot težavno:

Na zavodu sem to socialo vleku, ki jo še kr vlečem, pa v bistvu mi je že mal tko [...] Si pa mal v konfliktu, med tem, da je v bistvu dost ok, pa tem, da v bistvu me je že mal sram zaradi te socialne. Pa kr mal ponotranjiš to, da nimaš neki džoba [...], na koncu ponotranjiš to do te mere, da tud sebe, ko maš mal slab dan, meriš po temu, kokr zaslužiš. Tm je neka varnostna mreža, ki je nisi ti ustvaru, ampak je pač mal tm.

Tu se kaže kot problematična že odsotnost jasne zaposlitvene slike, s katero bi se lahko Gorazd predstavljal drugim, hkrati pa se težko izognemo presojanju sebe in drugih prav po zaposlitvenem statusu in po zaslužku. Ko sem Gorazda naprej spraševal o sramu, je bolj kot nezadovoljstvo z dejansko situacijo izpostavljal težavnost gradnje samoidentifikacije v neugledni situaciji, sploh takšni, ki krha iluzijo o naši »neodvisnosti«:

Ne zdi se mi neetično, pa da bi mel neke moralne pomisleke. Ampak že tko, kako se sliš, 'status brezposelnega'. Sej to je nek formalen status, ampak ne morš bit čist indiferenten

do tega. Na dolgi rok mal pogreni. Mal se tud počutiš nespo ne [...] Sej to, kar delam, je kul, dejansko neki spreminjamo, ampak ker nisi neodvisen od ostalih prihodkov in ne morš od tega žvet, se počutiš mal tko, neprofesionalno. Pa sploh ker niso neki dohodki.

Gorazdovo opisovanje kaže, da velik del njegovih težav pri nezmožnosti identificiranja z delom izhaja iz strahu pred »pogledom« oziroma presojo drugega. Moji sogovorniki so nasploh občasno občutili tisto, kar je Goffman imenoval (ponotranjena) stigma, torej sprejemanje takšnega vrednotenja naše (poklicne) situacije, kot ga zaznavamo in pričakujemo od drugih. Sram pri tem postane »osrednja možnost« (Goffman 1963: 7). S svojim delom ali pa zaposlitveno situacijo smo lahko v osnovi povsem zadovoljni ter lahko v njej vidimo tudi višji smisel, a bo situacija za nas težko dolgo vzdržna, če bomo menili, da o naši zaposlitvi drugi nimajo najboljšega mnenja ali pa je niti ne razumejo.

Če se svoje zaposlitvene situacije sramujemo, pa bo to gotovo dovoljšen razlog, da se z njo ne bomo mogli zares identificirati.

Psihologi (glej npr. Czub 2013) že dalj časa opozarjajo na močno vlogo občutkov sramu pri procesih samoidentifikacije, pa najsi gre za konstruktiven, prilagoditven občutek ali pa za škodljiv občutek, ki nas pasivizira. Do neke mere namreč velja, da sram pri procesu samoidentifikacije ne deluje nujno škodljivo, ampak je ta škodljivost predvsem posledica slabšega soočanja s sramom. Podobne občutke sta pri svojih sogovornikih odkrivala že avstrijska avtorja Kathan in Kendlbacher, ki sta v svoji raziskavi neformalnega dela ugotovila (1995: 16), da »kdor več let živi od dela na črno, bo vedno teže rekel, kaj v bistvu dela in kaj je naredil, vedno manj bo vedel, kaj je in kaj zmore«. Njuni sogovorniki so opazili, da je precej naporno razlagati o svoji zaposlitveni situaciji, če ne znaš točno pojasniti, kaj delaš in če se ta nejasnost že preliva tudi v širši način življenja. Zaradi tega so se pogosto tudi lagali oziroma iskali kreativne načine pojasnjevanja, kar po mnenju avtorjev kaže na neke vrste »adolescenčne konflikte« (1995: 25).

Podobno je razmišljal tudi nemški filozof Axel Honneth (2002: 148), ki je sodobno »krizo identitete« v obdobju destandardizacije zaposlovanja povezoval z zunanjimi pritiski in prisilami k temu, da »menjave službe razlagamo kot rezultate lastne odločitve« in »fiktivno predelujemo lastne poklicne biografije«, predvsem kot samouresničevanje, a hkrati še vedno kot ekonomsko varnost.

Do neke mere lahko tudi sam sklepam, da se koncept identificiranja z delom, ki je načeloma splošno razširjen in razumljen, le v manjši meri nanaša na dejansko posameznikovo navezanost na dane delovne aktivnosti ali kolektive in v večji meri na naše privzemanje družbenih vlog v

odnosu do drugih. Z delom se delno identificiramo zato, ker verjamemo, da nas bodo na ta način dojemali drugi, kar pomeni, da nam je ta identifikacija najprej vsiljena od zunaj, nato pa še od znotraj. V osnovi nas k temu torej silijo že kulturne sheme »dela kot identitete« ali pa »dela kot poslanstva«, ki so skozi javni diskurz postale tako razširjene in vsakdanje, da so prisotne tudi v svoji odsotnosti, saj smo jih že ponotranjili in tovrstno miselnost od ljudi v svoji okolici že pričakujemo. Gorazd je to opazil tudi na svojem primeru:

Neka vrednost sigurno je, vezana na zaposlitev. Oziroma se tko pol predalčkamo. Js ne bi nobenga ocenjevou po tem, kar nekdo dela, medtem ko bom še vedno mislu, da drugi pa mene bojo. Ampak kakšni te pa res ocenjujejo po temu.

Damjan, ki je kljub visoki doseženi stopnji izobrazbe opravljal sorazmerno neugledno delo dostavljalca hrane, je po drugi strani večkrat opisoval neprijeten občutek, ki ga je preveval, ko ga je kakšen od znancev videl pri delu. Pri tem mu sicer svojega mnenja ni nihče zares izrazil niti se ni do tega dela negativnega mnenja izražal sam Damjan, temveč ga je na druge verjetno spet projiciral predvsem iz svoje zaznave družbenega vrednotenja tega dela.

Kot je v svojih raziskavah čustvovanja nakazal antropolog Robert Levy (1984), je najbrž čustva smiselno dojemati prav kot načine »védenja«, »znanja« in »poznavanja« sveta. Tudi če smo sami vzgojeni drugače in ljudi vrednotimo drugače, se bomo v svojem čustvovanju težko izvzeli iz kolektivne miselnosti in pri svojem stališču nato vztrajali oziroma bomo pri tem potrebovali močne oporne točke, kakršno prekarna zaposlitev težko predstavlja. Hkrati pa tovrsten sram v vsakem obdobju privzema nove oblike in poudarke ter bi v primeru sprememb v družbenem vrednotenju dela nosil povsem druga sporočila, se vezal na povsem druge kulturne sheme ali pa celo izzvenel.

Za Gorazda, Damjana in tudi za večino drugih mojih sogovornikov sem lahko torej opazil jasno diskrepanco med njihovo predstavo o tem, kako bodo njihovo zaposlitev vrednotili drugi, tem, kako bi sami želeli izpasti, in tem, kako sebe dojemajo sami. Ta diskrepanca je v določenih kontekstih in določenih izraženostih gotovo prisotna pri vsakem človeku, a je pri nestandardno zaposlenih pogosto precej bolj opazna.

O dojetanju sebe je na podlagi Freudovih teorij pisal psiholog Carl Rogers (1959), po katerem »realni jaz« predstavlja naše mnenje o sebi – pa najsi bo pravilno ali lažno – »idealni jaz« pa predstavlja tisto, kar bi radi bili, in se razvije na podlagi abstraktnih idej o sebi v prihodnosti. Socialni psiholog Daniel Ogilvie (1987) je temu dodal še kategorijo »neželenega jaza«, ki se oblikuje na podlagi neprijetnih, celo sramotnih izkušenj. Po Ogilvieju (1987: 384) prav neželeni

jaz predstavlja tisto »implicitno izhodiščno vrednost, ki jo posamezniki uporabljajo pri subjektivnem merjenju svojega dobrega počutja«. Če je prej v psihologiji veljalo, da zadovoljstvo izhaja iz približevanja idealnemu jazu, je zdaj očitno, da moramo nujno upoštevati tudi neželeni jaz.

Tudi moji sogovorniki pri pripovedovanju običajno niso več toliko izhajali iz ideje zaposlitvenega ideala, ampak je bila v kontekstu njihove samoidentifikacije in njihovega samovrednotenja zdaj pogosteje prisotna podoba sebe, kakršne ne bi želeli predstaviti drugim. Ker mnogi ljudje vidijo veliko smisla in celo možnosti za samouresničevanje v svoji družbeno nizko vrednoteni zaposlitvi ali v svojem neuglednem delu, je situacija postala še kompleksnejša in poraja še drugačne oblike »identitetnih ovir«. Razviti moramo namreč neke vrste ambivalenten odnos, pri katerem skrbno izbiramo in premlevamo lastnosti službe, ki nam ustrezajo, in tudi tiste, ki jih bomo omenjali drugim. Naš odnos torej oblikuje sama zaposlitev, delno pa tudi ideja o »pravilnih« zaposlitvah in zaposlitvah oziroma splošnih načinih življenja, s kakršnimi želimo biti povezani. S tem v prisotnosti različnih, nasprotujočih si kulturnih shem glede dela in zaposlitev ostajamo nekoliko razdvojeni.

Spremembe in dileme je pri sebi v procesu menjavanja službe in prehajanja v brezposelnost prepoznaval Tilen, ki je ob delu v farmacevtskem podjetju pred leti ugotavljal, kako v življenju noče delovati. Nestrinjanje z družbeno sprejetim in uveljavljenim načinom delovanja in razmišljanja pa kljub temu jasno razdelanemu in artikuliranemu stališču Tilna ni puščalo ravnodušnega, ampak ga je občasno spravljalo v duševno stisko. Ta odnos je razvil v nekaterih zelo zahtevnih in tudi v nekaterih »brezveznih« službah, ki s solidnimi delovnimi pogoji, a z odsotnostjo resnega smisla že same delujejo skrajno ambivalentno:

Ker sem se počutu popolnoma neproduktivnega, sem se spraševal, kaj jaz v lajfu sem, a sem kaj vreden. Toliko imamo vezano to samopodobo na to, da si ti neki produktiven. Ta kapitalistična mantra, da moraš neki dat od sebe.

Čeprav je bil pozneje določeno obdobje zaposlen še v sorazmerno udobni službi, v kateri mu ni bilo treba delati veliko, je v tem težko zares užival in se s tem v celoti istovetil. Priznaval je, da se je počutil slabo oziroma »kot da izigrava sistem«. Zaradi tega se je želel oddaljiti od tipičnih pisarniških služb, v katerih ni videl pravega smisla, hkrati pa so ga navdajale z neprijetnim občutkom. Pozneje, ko je po vrnitvi z večmesečnega popotovanja vendarle moral spet iskati službo, pa je imel težavo potegniti jasno linijo skozi svojo kariero in se na jasen način predstavljati potencialnim bodočim delodajalcem:

Zdej sem si v LinkedIn dal vse te farmacevtske džobe do zdej, ampak me zanimajo tud druge stvari in kaj naj zdej nardim, a naj dodam not še organizacijo koncertov pa pisanje o muski, ker to mi je blo pomembno v lajfu ... Pa vseen mamo nekaj to v seb, da bi mogl pa vse zdej to skupi spadat, da bi moral pokazat neko smiselno karierno pot, karkol to je.

Do izraza pa torej ob vsem tem prihaja še Tilново zavedanje, kako naj bi mislil in se vedel na svoji poklicni poti. Kulturna shema standardnega dela, ki je brez dvoma vezana tudi na kulturno shemo osebnostne zrelosti, delovne predanosti, poklicne uspešnosti ipd., je v takšnih pripovedih nasploh implicitno prisotna praktično ves čas, pa četudi zgolj kot tisto, čemur se želimo izogniti in kar pri nekaterih brez dvoma delno celo poganja ta upor. Ker pri tem pogosto težko najdemo somišljenike, se slej ko prej v nas razvije ambivalenten odnos, ob katerem so na preizkušnji naše vrednote in ves čas čutimo ali pa se nam vsaj zdi, da čutimo pritisk okolice.

Ob tem na takšen način ne funkcionirajo le obdobja brezposelnosti ali pa neformalnosti, niti ne zgolj službe, ki se jih sramujemo, temveč določena kriza slej ko prej nastopi tudi pri tistih, ki preidejo v samozaposlitev in skušajo pri tem oblikovati svojo poklicno nišo.

Oskar mi je ob koncu ene izmed najinih razprav o prednostih različnih tipov zaposlitve priznal, da mora na svoji samostojni poti pravzaprav spreminjati celoten pogled na svet in sebe v njem. Priznal je, da se »matra«, kako sprejeti ta način delovanja: »Moj majndset je zdej kr to, dejmo se povezat, dejmo se pogovarjat, lobirat.« Pri tem se lahko njegova zmedenost in ambivalenten odnos kažeta že v izrazoslovju, saj je med drugim govoril o »lobiranju«, kar je izraz s sorazmerno negativno konotacijo in lahko označuje nekaj, kar večini ni zares domače ter hkrati morda tudi ni najnatančnejši opis dejavnosti, o katerih je govoril Oskar. Po drugi strani pa že omemba »stanja duha« oziroma miselnosti (angl. *mindset*) implicira širok razpon in globoko osebno noto sprememb, ki jih Oskar občuti pri svojem manevriranju po trgu dela.¹⁵⁹

Pri tem je tudi pomembno, da je prej deloval kot sociolog in strokovni delavec v določeni ozko usmerjeni organizaciji, pozneje pa je začel vso svojo pozornost usmerjati v projektno vodenje. Ne gre torej le za to, da so njegove pogodbe urejene drugače ali pa da opravlja nekoliko drugačne aktivnosti, ampak mora očitno pogled usmeriti povsem drugam ter spremeniti načine razmišljanja in doživljanja sveta. Namesto specializacije in »trdih veščin« so prišli do izraza predvsem organiziranje, povezovanje in pogajanje. Sprememba v takšnih primerih torej še zdaleč ni le formalna, temveč je do neke mere gotovo ontološka: »Pr enih džobih svet gledaš z

---

¹⁵⁹ Podobno kot pri Jani, ki je svoje trenutno zaposlitveno stanje enačila s svojo »osebo«.

mikroskopom, js ga morm pa zdej s teleskopom. Čist drugo je. K da bi bil prej vodovodar, zdej pa elektroinstalater.»

Na podoben način nas lahko muči tudi dejstvo, da nam ne uspe definirati svoje poklicne vloge, kot bi to pričakovali oziroma kot to od nas pričakuje družba. Oskar je imel pri samostojnem sodelovanju z različnimi društvi in organizacijami včasih težavo povsem razumeti in ponotranjiti svoj uradni status, saj je bil v nekaterih primerih »zapisan« kot član društva, ki mu je pomagal pisati projektno prijavo, »ampak keš je bil pa na espe«. Pri tem torej ne gre le za preskakovanje iz projekta v projekt, ampak tudi za prisilo sprejemanja in interpretiranja različnih zaposlitvenih statusov, v katerih včasih delujemo kot del organizacije, spet drugič pa zgolj kot njeni zunanji sodelavci, kar nas sili v stalno refleksijo lastne situacije na trgu dela. Tudi Maša je na kulturnem področju načeloma počela precej stvari, ki so jo veselile, a je bil njen status prva leta delovnega obdobja ob tem dokaj neurejen in nejasen, hkrati pa je opravljala aktivnosti, ki širši javnosti pogosto niso v celoti razumljive in znane:

[Š]ele zdej sem se odločila, da bom govorila, da sem filmska kritičarka. Glih dons, ko sem bla pri frizerju, me vpraša, 'Kaj delaš?' In js, tko, 'Filmska kritičarka'. In pol jim itak ni nič jasno. In oni misljo, da js hodim v Cannes. V resnici ne grem na noben festival, ker si ne morem privoščiti tega. Pa tudi tko, filmski kritik, če ne pišeš za Dnevnik ali pa kak MMC, si nihče. Za splošno javnost.

Poleg tega ji je v nekem obdobju precej pomenilo tudi učenje jezikov, ki je bilo nenazadnje vezano na področje njenega študija in ji je lahko prinašalo še rednejši dohodek. Naslednjo točko so predstavljale še piarovske aktivnosti, ki jih je opravljala za različne kulturne institucije, a je tu vendarle potegnila črto in v tistem obdobju, ko se je več ukvarjala s tem, svojo pozornost usmerjala predvsem v svoje širše kulturniško delovanje. Tudi pri tem pa ji ni ustrezal čisto vsak tip »službe«. Nekaj časa je govorila zgolj to, da je samozaposlena v kulturi, »ker je toliko enih stvari«, a se v nekaterih kljub temu ni videla dolgoročno. V tem primeru se torej jasno kažejo prepreke, na katere je Maša večkrat naletela pri oblikovanju svoje poklicne identitete. Po eni strani to izhaja že iz slabe splošne prepoznavnosti in razumljenosti njenega poklica, kar sta lastnosti, za katere menim, da ob širitvi »nematerialnega« dela postajata pogostejši.¹⁶⁰ Obenem pa je bila Maša določeno obdobje ujeta v vmesni prostor med specifičnim poklicem in širšim uradnim statusom samozaposlene v kulturi. Ko ji ukvarjanje s filmom ni zadoščalo za

---

¹⁶⁰ Nenazadnje je zdaj prominentna tudi vrsta poklicev, ki v času rojstva mojih sogovornikov niti še niso obstajali ali pa so bili precej obskurni: strokovnjak za digitalni marketing, spletni vplivnež, razvijalec mobilnih aplikacij, osebni(ostni) trener (angl *coach*), producent podkastov ipd.

preživetje, se je morala posvečati tudi drugim kulturniškim panogam in sebe torej bolj dojemati kot kulturniško svobodnjakinjo. Ko pa je morala dejansko pogledati v oči redni zaposlitvi v kateri izmed teh drugih panog, je vendarle ugotavljala, da te niso zares njeno področje. Kot dejavnik, ki povzroča identitetni konflikt, lahko tu spet vidimo razkorak med delom, ki ga Maša želi in zna najbolje opravljati, ter njenim vtisom, da tega dela njena okolica ne razume najbolje. Hkrati pa je v zgodnjem obdobju igralo veliko vlogo še preprosto dejstvo, da ji to delo ni moglo zagotavljati preživetja.

S svojo usmeritvijo je imel v določenem obdobju podobne težave tudi Tomaž, ki se je spogledoval z delom fotografa, a mu to sprva prav tako še zdaleč ni zagotavljalo preživetja: »Decembra, ko sem nehal delat, se nisem mel za fotografa [...]« Podobne težave pa so pri njem občasno nastopile tudi pozneje, ko je že delal kot fotograf, a se zaradi nekaterih neugodnih delovnih pogojev ni mogel povsem ustaliti:

Zdele itak nimam za burek, če mi crkne fotoaparati. Pol sploh ne morem bit fotograf. Pa naj si muzej misli, kar hoče [...] Da ne omenim, da sploh nič več zase ne fotkam, ker nimam želje in energije. Tko pa še vseeno nisem muzejski fotograf, ampak sem Tomaž Kovač, espe.

V zgornjem citatu se brez dvoma kaže določena diskrepanca med Tomaževo predstavo fotografskega dela in dejanskimi delovnimi pogoji, kot so se kazali v specifičnem obdobju. Tudi zaradi tega se je kljub rednemu, vsakdanjemu sodelovanju s sodelavci občasno še vedno dojemal predvsem kot samostojni podjetnik, svoje poklicne poti pa ni meril le po zaslužku, ampak tudi po količini zadev, ki jih opravi »zase«. Da bi lahko Tomaž v celoti udeležan in razvijal svojo željeno poklicno samoidentifikacijo, bi torej potreboval bolj stabilne delovne pogoje oziroma bi se moral kot fotograf počutiti bolj cenjeno. Iz njegovih besed lahko razberemo paradoksalno situacijo, ob kateri bi se Tomaž počutil bolj kot fotograf, če bi kot (muzejski) fotograf lahko delal manj, kar bi pomenilo, da ima več časa zase in za svoje stranske (fotografske) projekte. Hkrati pa naj poudarim, da je pri Tomažu stopnja samoidentifikacije s poklicem in s statusom samozaposlenega močno nihala vsaj do trenutka, ko je imel nad svojimi delovnimi pogoji dovolj nadzora in je začel čutiti dovolj zunanje prepoznave.

V tem podpoglavju sem razgrnil nekatere prepreke, na katere mladi nestandardno zaposleni naletijo v procesu izoblikovanja svoje poklicne samoidentifikacije. V fleksibilni ureditvi sodobnega življenja in dela prihajajo do izraza fluidne, neobvezujoče povezave, ob katerih je, kot se je izrazil Bauman (2001: 148), »kriza identitete norma«. Če se tu vrnem na teorijo sebstva

in identitet, ki jo je razvijal De Munck (2010), lahko ugotavljam, da orisane okoliščine dodatno zapletejo oblikovanje koherentnih identifikacij, saj sebstvo težje prepozna primeren kontekst, torej primerno konstelacijo kulturnih shem.

Oteževalne okoliščine so tu večslojne: po eni strani je poklicna usmeritev mnogih posameznikov zdaj pogosteje nejasna, nestabilna in prekarna, v takšnih primerih je tudi »referenčna skupina« – skozi kakršno običajno oblikujemo svojo vlogo v družbi in svojo identiteto – manj očitna, hkrati pa smo še vedno pogosto soočeni z zgodovinskim prototipom (standardom), ki ga mnogi ne doživljamo več kot resničnega v vsakdanji praksi. Kulturne sheme »prave službe« ali »poklicnega uspeha«, ki smo jih skozi socializacijo ponotranjili, se pogosteje ne skladajo več z našo delovno resničnostjo, kar lahko v nas izzove orisane občutke razdvojenosti in sramu, ki so za gradnjo samoidentifikacij težko produktivni. Če poleg tega delo razumemo predvsem skozi sheme prisilnega navora, izkoriščanja in neprijetnega načina preživljanja,¹⁶¹ bo naš proces samoidentifikacije dodatno otežen, saj nas v identificiranje z delom ne bo prepričalo naše delo samo, temveč le še njegova prominentna vloga v družbeni konstelaciji oziroma implicitna prisila identificiranja z delom.

Pri opiranju na potencialne sveže kulturne sheme nestandardnih zaposlitev še nimamo na voljo dovolj institucionalne in kolegialne podpore, da bi proces identifikacije lahko potekal nemoteno. Kot se je pokazalo z zgornjimi pripovedmi o sramu in zmedenosti, se vzpostavi tudi nesorazmerno velika razdalja med identiteto, kot se oblikuje v »identitetni niši samote«, in tisto, ki jo razvijamo v »javni niši« (glej De Munck 2010). V teh okoliščinah bo proces samoidentifikacije ves čas pomanjkljiv oziroma izrazito v fazi krpanja lukenj. Identifikacije sicer res od nekdaj konstruiramo prav skozi razliko in odsotnost (Hall 1996; Muršič 1997), a se moramo tudi pri prepoznavi in interpretaciji te razlike opreti na kontekst, ta pa v delovnih okoljih brez strukturiranih družbenih stikov in ob »razveščinjenju« postaja manj definiran in bolj fragmentiran. Vse to torej kljub vsemu še ne pomeni, da proces oblikovanja identifikacije ne bo uspešen – tako ali drugače uspešen in »v teku« je neizogibno ves čas –, bo pa od nas zahteval več aktivnega in kreativnega identitetnega dela.

8.4 Orodja identitetnega dela

Posledice destandardizacije zaposlovanja za samoidentifikacijo posameznikov so bolj kot ne očitne, kljub temu pa je podoba razsežnosti teh posledic in ljudskih odzivov nanje

---

¹⁶¹ Kot sem skušal nakazati v poglavju 7.2.1.

kompleksnejša. Antropologinja Carrie Lane (2016) je ob svojih ameriških sogovornikih, ki so menjavali službe, opazala, da se pri rednem menjavanju ali kombiniranju služb nekateri delavci identificirajo le z določeno, morda tudi s takšno, ki je že nekaj časa niso opravljali, ali pa s takšno, ki jim ne prinaša visokega zaslužka. Izkazalo se je tudi, da lahko proces iskanja službe pri nekaterih poleg tega pravzaprav še ojača čut za identiteto. Njeni sogovorniki so začeli nase gledati kot na zbirko veščin in lastnosti, ki jih lahko aplicirajo na vrsto del, zaradi česar svojih naključnih, vmesnih služb niso jemali kot tistih, ki bi definirale njihovo identiteto, saj nenazadnje niso bile primerne za njihovo izobrazbo, izkušnje ali prejšnji plačni in zaposlitveni status. Poklicne identitete tovrstnih ljudi se lahko torej opirajo na sprejemanje koncepta neke vrste kameleonske kariere in na sodelovanje pri dogodkih mreženja. Če se ljudje naokrog predstavljajo kot predstavniki določenega poklica, se udeležujejo delavnic v tej smeri in na tem področju občasno tudi zares kaj postorijo, potem jih lahko ne glede na njihov zaposlitveni status razumemo v kontekstu tega poklica. Kljub obdobjem malodušja se je skušala večina iskalcev dela v raziskavi Carrie Lane osredotočiti predvsem na tisto, kar lahko storijo v prihodnje, da zaščitijo svoje poklicne prihodnosti.

Do podobnih ugotovitev sta prišli tudi antropologinji Ibarra in Obodaru (2016). Pisali sta, da stopnja objektivne liminalnosti delavcev v nestandardnih, sodobnih oblikah zaposlitev ne sovпада vedno z njihovim subjektivnim čutom za identitetno dislokacijo. Nezadovoljen uslužbenec lahko z razmišljanjem o menjavi službe zapade v stanje subjektivne liminalnosti že dolgo, preden službo res menja, kdo drug pa bo proces menjave in vmesnosti preživel brez izgube čuta za identiteto ali družbenega omrežja. Podobno bodo nekateri samozaposleni vključeni v urejena, prijetna delovna okolja, v katerih bodo imeli veliko stikov z ljudmi, nekateri redno zaposleni v standardnih službah pa bodo morda pri svojem delu povsem izolirani. Ljudje ob pripovedovanju o svoji karierni poti pogosto aktivno iščejo stične točke med dvema različnima službama ali pa poudarjajo, da so sklenili nekakšno kroženje. Avtorici sta opozorili na smiselnost ločevanja med objektivno zaznavnim liminalnim stanjem¹⁶² in posameznikovo subjektivno izkušnjo tega stanja, pri čemer sta liminalnost redefinirali kot »izkušnjo vmesnosti med družbenimi vlogami ali identitetami« (2016: 53).

Avtorici sta zaposlitvene tranzicije morda še vedno v preveliki meri predstavili kot samoumevno grožnjo procesom identifikacije, sta pa z idejo subjektivne liminalnosti in »identitetne rasti« skozi ambivalenco in krizo po mojem mnenju pokazali v pravo smer. Pri tem je pomembno že preseganje romantičnih predstav o nekdanjih oblikah dela, ki naj bi delavcem

---

¹⁶² Zaznavnim oziroma merljivim glede na šest kriterijev, značilnih za klasično liminalnost: hkratnost objektivnega in subjektivnega stanja, časovno zamejenost, družbeno vodenje, legitimno pripoved, obveznost in progresivni izhod.

poleg poštenega zaslužka nudila tudi možnost samoidentifikacije, in v večji meri izhajanje iz gledišča, da je samoidentifikacija vedno precej dinamičen proces, ki ne more biti vezan zgolj na eno komponento življenja. Tudi sam sem k svoji raziskavi sprva pristopal z mnenjem, da so se na spremembe v ureditvi dela v zahodni družbi delavci v zadnjih desetletjih že nekoliko prilagodili in tudi svojih identifikacij ne vežejo več v takšni meri ali na takšen način prav na (redne) zaposlitve (za nedoločen čas). Ob intervjujih sem začel hitro opazovati, da moji sogovorniki v ohranjanje koherentnih samoidentifikacij zdaj vlagajo veliko »dela« in da torej svoje mesto v svetu zaposlitev pogosto reflektirajo ter pri tem pogosto privzemajo specifične vzorce vedenja.

Wei (2012: 444) je identitetno delo definiral kot »posameznikovo aktivno konstrukcijo lastne identitete v družbenih kontekstih«. Kot je zapisala Ibarra (1999: 779), »gradnja identitete ni le proces proizvajanja mogočih jazov, temveč tudi proces, pri katerem ljudje izbirajo in zavržejo možnosti, ki so jih preučili«. Identitetam se moramo torej aktivno posvetiti, pri tem pa nenazadnje sodelujejo tudi ljudje okrog nas, ki naše identitete sprejemajo ali zavračajo, na kar se mi spet tako ali drugače odzovemo. Identitetno delo nastopi predvsem takrat, ko je »rutinizirana reprodukcija samoidentifikacije v stabilnem okolju prekinjena in ga lahko sprožijo negotovost, tesnoba ali dvom vase« (po Lepisto, Crossina in Pratt 2015: 18), kot glavna »sprožilca« identitetnega dela pa lahko prepoznamo kontekstualne spremembe in močne situacije (po Lepisto, Crossina in Pratt 2015: 18). Kontekstualne spremembe vključujejo tudi delovne, zaposlitvene in individualne tranzicije, močne situacije pa bi v kontekstu dela in zaposlovanja predstavljale predvsem izguba službe, nova zaposlitev, premestitev, ko torej prej uveljavljeni vzorci delovanja niso več mogoči in si moramo svojo situacijo razložiti znova.

Moji sogovorniki so bili zelo pogosto in v nekaterih primerih celo ves čas soočeni s tovrstnimi sprožilci in so morali vzpostaviti učinkovite načine odzivanja. Ob raziskovanju so se mi začele kot ključne hitro kazati nekatere vsakodnevne prilagoditve, ki pomagajo posameznikom ohranjati identitetno koherenco, zaradi česar jih imenujem »identitetna orodja«. Pri tem mi je lahko delno v navdih psihoanalitični koncept »obrambnih mehanizmov«,¹⁶³ ki prav tako opisuje procese, ki nam pomagajo varovati identitetno koherenco in nas ščitijo pred notranjimi konflikti, a v mislih nimam zgolj duševnih ali pa celo nezavednih funkcij,¹⁶⁴ temveč nekatere povsem praktične družbene vidike.

Po drugi strani bo morda moja teorija identitetnih orodij spomnila na Goffmanovo (1963) kategorizacijo odzivov na stigmo, predvsem »tehnike za nadzor informacij« in »prikrivanja«, a

---

¹⁶³ O kulturnih in družbenih ravneh nekaterih obrambnih mehanizmov je pisal npr. Spiro (1987).

¹⁶⁴ Velja sicer vsaj omeniti, da sem pri različnih sogovornikih opazal tudi slednje, kar bom bežno nakazal v nadaljevanju.

identifikacij ne dojemam kot zgolj rezultata sprotne družbenih interakcij, hkrati pa pri zaposlitvenih situacijah mojih sogovornikov in drugih nestandardno zaposlenih pogosto niti ne gre za stigmo ali negativno zaznamovanost, ampak le za nepreglednost in vmesnost. Orodjem še nekoliko bližje pa so morda »taktike«, o katerih je pisal humanist De Certeau (1984), ko je opisoval vsakdanjo dejavnost ljudi, ki se tako ali drugače upirajo sistemskim »strategijam« zatiranja. Kljub temu pa orodja koncipiram kot vsaj nekoliko bolj ustaljene, vnaprej pripravljene načine kognitivnega in vedenjskega odzivanja na strukturne in osebne omejitve ter dileme. V osnovi skušam z orodji poseči prav v preplet družbenega in kulturnega s psihološkim ter na ta način preseči nekatere vrzeli klasičnega družboslovja.

Orodja vidim do neke mere kot odziv na prej opisane »ovire« individualizacije, sramu in ambivalence, hkrati pa neizogibno obstajajo tudi v takšnem ali drugačnem odnosu do t. i. podjetniške miselnosti. Kot prvo takšno orodje lahko razumemo že »povezovanje«, torej iskanje somišljenikov in sodelavcev v nestabilnih, nestandardnih delovnih ureditvah, s katerimi delavci presegajo socialno izolacijo in odtujitev od sodelavstva. Kot naslednje pomembno orodje se je kazalo »vzpostavljanje rutin«, torej delovnih in življenjskih ritmov, ki nestandardno zaposlenim pomagajo v dneve in tedne vnašati določeno strukturo in jih smiselno povezovati med sabo. Nadalje sem v njihovih stikih z okolico opazal tudi neke vrste »nastopanje«, torej »igranje vlog« in morda celo »nakladanje«, s katerim ljudje sebi in drugim svojo zaposlitveno situacijo prikazujemo v boljši luči, kot morda v resnici je oziroma kot jo dojemamo sami. Nekateri moji sogovorniki so oblikovali tudi specifične odnose s prihodnostjo, saj so se ob odsotnosti oprijemljive zaposlitvene situacije in torej v protiutež večkrat omenjeni dezorientaciji izrazito usmerili k svojim zaposlitvenim ciljem, kar sem poimenoval »stremenje«. V podobnem kontekstu vzpostavitve širše strategije spopadanja z negotovo prihodnostjo pa je do izraza prihajalo tudi neke vrste »kljubovanje«, torej uporniško opiranje na ideje o drugačnih načinih ureditve dela in družbe nasploh, v prvi vrsti spet opazno pri tistih, ki so vsaj občasno »zavračali delo«, a vsaj v obrisih zaznavno tudi pri ostalih.

V nekaterih primerih so prihajala do izraza še nekatera bolj specifična orodja, ki jih bom v nadaljevanju vsaj bežno omenil, a lahko večino uvrstim na širša pomenska in vedenjska področja omenjenih petih. Povezovanje, vzpostavljanje rutin, nastopanje, stremenje in kljubovanje se je pojavljalo pri večini mojih sogovornikov, pri čemer so nekateri v istem obdobju potrebovali več orodij in so orodja torej delovala komplementarno, nekateri pa so skozi različna obdobja prehajali od enega k drugemu orodju. Orodja sem skušal povzeti v obliki glagolnikov, torej izglagolskih samostalnikov, ki nakazujejo dejanje, dogajanje ali spreminjanje in jih tvorimo iz nedovršnikov. Prav nedovršni glagolski vid, ki slovnično izraža neomejenost

v trajanju, se mi namreč zdi najprimernejša slovnična in jezikovna kategorija preučevanja nikoli končanih ali dovršenih procesov (samo)identifikacije.

Sprva je torej izstopala potreba po povezovanju in prepoznavanje različnih prednosti »socializiranja« dela. Ker so fleksibilne delovne ureditve zelo začasne in usmerjene v specifične naloge, se stiki ne morejo razvijati spontano in niso samoumevni, ampak jih je treba zavestno udejanjati in ohranjati. To vključuje iskanje razlik in podobnosti pa tudi poudarjanje specifičnih značilnosti, veščin, navad ter redkejša izražanje drugih (Garsten 2008: 149–150). V večini pripovedi se tudi pri nestandardno zaposlenih in pri ljudeh v skrajni zaposlitveni tranziciji kaže pomen vsaj neke vrste bolj ali manj stalnega sodelavstva za oblikovanje poklicne poti in poklicne samoidentifikacije. Nekateri se povezujejo z drugimi samozaposlenimi, ki delujejo v podobnih krogih, drugi pa se kot samozaposleni pri sodelovanju z različnimi delodajalci povezujejo s tam redno zaposlenimi in si na ta način večajo nadaljnje zaposlitvene možnosti ali pa zgolj popestrijo svoj delovnik. Pogosto pa sicer to ohranjanje družbenih stikov zahteva dodatno delo in energijo, kar pomeni, da delavci daljša obdobja še vedno preživijo sami.

Čeprav delovni kolektiv in naše počutje v njem morda ni prva asociacija, ko govorimo o zadovoljstvu z dano zaposlitvijo, se slej ko prej izkaže kot zelo pomemben vidik. Situacija je denimo zanimiva pri nekaterih mojih sogovornikih, ki so delovali kot samozaposleni in so si ta fleksibilen način delovanja v želji po kariernem napredku izbrali sami, a so začeli tudi družbi na delovnem mestu hitro namenjati več pozornosti, kar lahko demonstrira družben vidik praktično vsake delovne aktivnosti, tudi najbolj samostojnih.

Lara je pri svojem kroženju med galerijami povsod našla kakšno osebo, na katero se je lahko obrnila in z njo tako ali drugače sodelovala, pa najsi je šlo za nadrejene ali študentske »sodelavce«: *»Z nekaterimi si si lahko blizu. [...] Zlo hitr se tud naveličam lahko, zlo sem občutljiva tud na to, kako govorijo z mano, kakšen kolektiv je. Mene se da zlo hitr podkupt s kakšno kavo, al pa gremo jest pa tko.«* Čeprav Lara uradno ni dolgoročno vezana na noben kolektiv, pri svojem delu plete različne medosebne odnose, nekatere tesne in trajne, druge le bežne. Ob svojem samostojnem in svobodnjaškem delu, pri katerem so se ljudje okrog nje ves čas menjavali, je torej še vedno ostajala občutljiva na same medosebne odnose in se je lahko na svoje delo pravzaprav bolj navezala, če se je vsaj občasno počutila kot del kolektiva.

Podobno je tudi Maša, ki je kot samozaposlena v kulturi v določenih obdobjih veliko dela prav tako opravljala sama, ob rednem sodelovanju s kulturno institucijo začela precej ceniti delo v istem prostoru s sodelavci ter ugotavljala, da je *»fajn občutek, da se več ljudi ukvarja z istim problemom«*.

Podobno sta razmišljala tudi Gorazd in Uroš. Prvi si je lahko načeloma tudi lokacijo dela odredil precej po svoje, a je redno prihajal v pisarno in tako ostajal pomemben del delovnega procesa. Poudarjal je, da je na delovnem mestu ves čas prisotna »komunikacija, ki je na daljavo ni, skos rabš pingponganje idej«. Uroš pa je sprva že pri svojem bolj ali manj svobodnjaškem iskanju kulturniškega zaslužka ugotavljal, da mu precej pomeni delo v jasno določenem kolektivu, »ker se informacije hitro izgubljajo in mi je super, da pač lahko nekam grem in mam ljudi, ki jih lahko sprašujem stvari. Lahko gremo potem na pijačo«. Tudi ko je zamenjal poklic in postal novinar, je hitro spet precej poudarjal pomen stikov z nekaterimi sodelavci, s katerimi se je rad pogovarjal in se na ta način dodatno »izzival«. Vse te pripovedi po eni strani nakazujejo že sam pomen stalne komunikacije za uspešno delo na določenih poklicnih področjih, po drugi pa gre še bolj za izraz človeške potrebe po družbi in druženju tudi na najbolj samostojnih poteh – ali pa predvsem na njih.

Če so bili Maša, Uroš in Lara sicer naklonjeni redni zaposlitvi in njihova povezovalnost ob stikih s sodelavci ni tako presenetljiva, je situacija sicer nekoliko drugačna pri Oskarju, ki se je iz kolektivov redne zaposlitve v osnovi namerno izločil in se hitro počutil »ujetega«, ker se preprosto niti ni želel identificirati z določeno organizacijo. Kljub tej averziji do pripadnosti in svobodnjaški naravi pa je tudi sam prepoznaval določene poklicne stike. Še v obdobjih velike fleksibilnosti, ko je po raznih hotelih in termah delal kot maser ter občasno še razvažal hrano, ni bil pri tem nikoli zares sam, saj je večkrat prihajalo do povezovanja med zunanji sodelavci, ki drug pri drugem prepoznavajo podobno miselnost ter podobne izkušnje:

V hotelih nas je bilo 10 espejevcev. Niso zaposloval maserja, kozmetičarja ipd. Smo bli zunanji, vsi so mel še doma salon, en je tud furou hrano. Vsi so nekaj štukal. [...] Tud vse, kar sem do zdej dobiu, je dokaj spontano. V fabriki mi je nekdo reku, tam pa rabjo za razvažat. Nekako se oblikuje krog ljudi, ki tud tko delajo kot ti. Na podoben način. In se najdejo točno tud pol delovna mesta, ki so ful fleksibilna. Tko da nisi sam, nisi neka črna ovca, nimam tega filinga, da si čist avt. Vsi so po karakterju tud taki. Go with the flow.

Povezovanje z drugimi »zunanji«, ki v isti organizaciji bolj ali manj redno opravljajo različna dela, v specifičen neformalen »krog ljudi« posameznikom pomaga pri soočanju z vsakdanjimi izzivi samostojnega dela. Hkrati pa je Oskar skozi leta rednega sodelovanja z isto organizacijo vendarle začel kazati tudi znake pripadnosti, sploh ker je lahko slednji postavljajl meje:

Mam kr že dost, tko, filinga, da sm ..., ne bom reku njihov, ampak tok sm že zvedu stvari, da poznam že, ne sam vse ljudi, ampak notranje zadeve, sm že ful notr. Plus, da mi cel cajt ... V štirih letih js nikol nism iskou od njih džoba, ampak so mi vedno sami ponujal. In itak če bi js bil zaposlen tm, bi pomoje že zdavni nehau, zato ker ne bi mogu zdržat tm bit ceu cajt z ljudmi. K si v pisarnah, se začnejo mešat te osebne zadeve, in k se začnejo osebne zadeve mešat, je katastrofa. In eni drugga opravljajo in gor dol. In js teh zgodb ne poslušam in zato sm pač lahk tok dolg že.

V tem primeru je torej prav Oskarjev vmesni položaj – položaj rednega zunanjega sodelavca – tisti, ob katerem je čutil dovolj svobode, da se organizacije ni naveličal in se je nanjo lahko celo nekoliko navezal. Do neke mere podobno je morda veljalo tudi pri tistih, ki so se samostojno podali v tujino in so morali tam »začeti znova«, a so emocionalno podporo pri tem pogosto iskali pri podobno mislečih. Zala se je s prijateljico, ki prav tako živi v tujini, povezala v posebne vrste podporni odnos, ko sta druga drugi postali »'accountability buddy', da si vsaka pove plan, kaj bo delala, pa se pol na en tedn slišta, 'kako ti gre, a si nardila, kar si rekla, da boš'.« Čprav lahko tudi v tem najdemo sledi neoliberalnega prelaganja odgovornosti z družbe in države na posameznike, gre hkrati tudi že za premagovanje teh tendenc in iskanje povezav tudi v kontekstih, ki za to niso najprimernejši.

Nenazadnje so tovrstne povezave včasih tudi tako ali drugače formalizirane. Damjanu, ki je imel težave s sprejemanjem tega, da kljub visoki doseženi stopnji izobrazbe opravlja sorazmerno neugledno delo dostavljavca hrane, pri katerem ga (lahko) veliko ljudi vsak dan vidi, je k lažjemu razumevanju in sprejemanju lastne poklicne situacije pomagalo predvsem udejstvovanje v sindikatu. Slednji je po eni strani Damjanu nudil priložnost za družbeno koristno in aktivistično delovanje, po drugi pa ga je vsaj malo povezal s sodelavci, od katerih je bil sicer povsem distanciran. Čprav je delo dostavljavca v smislu ločenosti od kolektiva skrajno, saj delavstvo deluje kot zgolj množstvo ločenih posameznikov, gre v to smer tudi precej drugih del, ki vse manj potrebujejo fizično prisotnost sodelavcev v istem prostoru in času. Če svoje »neugledno« delo opravljamo povsem sami in izolirano ter nas preveva občutek, da ga hkrati z nami opravljajo zgolj anonimni, abstraktni posamezniki, se bomo gotovo težje spopadli z občutki zaposlitvene negotovosti ali pa sramu. Tu se lahko torej kot rešitev kažejo različne oblike povezovanja, kot je ugotavljal Damjan:

Tud to je mal fora sindikata, k ti da mal ta filing, da te ni treba bit sram, da to počneš. Js sm iz tega okolja kvazi intelektualne, akademske scene, sm šou na ta džob in sm to dojemu

kot nek padec in se mi zdi, da ti da folk mal to vedet, mal te čudn pogleda in se jim mal smilš. Kar je itak ponižujoče. Sindikat je pa tko, da si rečeš, aha zdej sm pa del te klape, pa to niso kreteni, ampak so sam ful različni ljudje, po izobrazbi. Sej po izobrazbi itak ne bi sodu človeka [...]

V obdobju, ko je delavec pogosto prepuščen samemu sebi in prisiljen druge dojemati kot konkurenco, je Damjan prav sindikat videl kot gradnik podružbljenja in privzemanja bolj socialne miselnosti. Po njegov mnenju te sindikat »*prsil, da razmišlaš, kaj je nek večji vidik, ne sam osebna nadloga*« oziroma »*kva so realni problemi mojga dela, ne sam, 'kva so moji problemi'*«.

Damjan je torej moral nekoliko bolje spoznati svoje sodelavce in se z njimi združiti v političen subjekt, da se je lažje nekoliko identificiral s svojim delom. Čeprav je splošna promocija platformnega dela dejansko že nekoliko prispevala k njegovi demistifikaciji in revalorizaciji, to delo že zaradi svoje (navidezne) prehodnosti in neuglednosti še vedno težko predstavlja temelj samoidentifikacij.

Kot sem opisoval v nekaterih zgornjih primerih, bodo imeli z dojetanjem lastne vloge v družbeni konstelaciji težave predvsem tisti, ki svoje zaposlitvene težave ne bodo znali ali pa želeli natančno razložiti drugim. Ko sem svoje sogovornike spraševal, kako bi svojo zaposlitveno situacijo pojasnili neznanecem, so pogosto priznavali, da bi resnico malce prikrojili in bi izpustili tiste dele, s katerimi se težje sprijaznijo. Gorazd bi denimo poudaril svojo projektno dejavnost, svojega uradnega statusa (brezposelnega) pa ne bi omenjal:

Tko mal bi mutiu, ne bi omenju nobenga Zavoda. 'Projektno', bi reku. 'Aha pol si tko svobodnjak?' 'Ja.' Bi reku, da sem nek kulturni delavec, da delam na projektih. Reku, da se ukvarjam z vsem živim, od piarja, do organizacije dogodkov, do prijave na razpise, povedu par večjih projektov. Ne bi definiru z eno vlogo, ampak bi opisno razložu, kaj delam.

Kar so pri večini nekoč razjasnili z omembo specifičnega poklica, zdaj pri ljudeh preprosto zahteva več »nastopanja« in pojasnjevanja, ki se na ravni posameznika verjetno odvija neprestano. Podobno sem ugotavljal tudi pri Oskarju, ki je sprva sicer dokaj rutinirano kombiniral vrsto različnih del, a je svojo situacijo težko povsem samozavestno razlagal drugim:

Ja, tko previden sem bil. Najprej sm reku 'espe'. 'Uuu espe. Kaj pa delaš?' 'Mah tko, priložnostno delo.' Ko jih je zanimalo konkretno, sem potem povedu. In ja, ene par reakcij je bilo, 'Zakaj si pa pol študirou? Tok cajta si zapravo, zdej pa delaš neki, kar lahko js delam isto, pa nimam srednje šole.'

Vsak takšen odziv lahko ljudi dodatno spodbudi, da reflektirajo svoj status in izpilijo razlago, ki jo bodo drugim ponudili naslednjič. Četudi morda poklicna linija ni jasno izrisana in jasni niso niti karierni cilji, so določeni identitetni motivi ves čas prisotni in usmerjajo naše vedenje na trgu dela (Vignoles idr. 2006: 309). Posameznikova vloga se spreminja tudi z vsako spremembo zaposlitvenega statusa, pa četudi gre za isto delo. Če nekdo v organizaciji dela kot študent, nato pa napreduje v redno zaposlitev, se bo začel vesti drugače, podobno kot se bo drugače vedel tudi v primeru, da bo z organizacijo sodeloval zgolj občasno.

Čeprav imamo na svojem delovišču opravka z isto »referenčno skupino«, bomo v odnosu z njo ob spremembi statusa igrali drugo vlogo in prilagodili svoj »nastop«. Pri tem – kljub opiranju na izrazoslovje simbolnega interakcionizma – ne privzemam pogleda, po katerem se naše identifikacije praktično v celoti oblikujejo z vsakim novim »nastopom« in torej v interakcijah z drugimi, ampak vendarle predvidevam določeno identitetno stabilnost, vsaj v smislu načina prilagajanja na spremembe in akumuliranja znanja skozi čas. Kot je teoretiziral De Munck (2010), se konstelacija kulturnih shem, na katere se sebstvo opira pri izbiri primerne identifikacije, sčasoma vendarle utrdi in oblikuje robusten, a še vedno dinamičen sistem. Blizu mi je prej omenjena Goffmanova teorija stigme in odzivov nanjo, predvsem v smislu več stopenj načinov, na katere posameznik lastno pozornost in pozornost drugih preusmeri s stigme (Goffman 1963: 102), igra vlogo »fantomskega (navideznega) sprejemanja«, se namerno »razkrije« in s tem prevzame nadzor nad situacijo (Goffman 1963: 100), pozneje pa tudi faze, v kateri posameznik začuti, da mu ni več treba skrivati svoje stigme. Zanima me prav proces stalnega identitetnega dela, ki ni v celoti podrejeno družbenim interakcijam, pa četudi slednje predstavljajo njegovo glavno gonilo in motiv. Po eni strani spodbujajo »pripovedno identitetno delo«, ob katerem se ljudje v tranzicijskih obdobjih dojemajo skozi zgodbe, ki povezujejo njihovo preteklost s sedanjostjo in prihodnostjo, in »vedenjsko identitetno delo«, torej družbeno nastopanje in igranje, po drugi pa ves čas tudi dodatno refleksijo in stalno miselno reševanje notranjih konfliktov – »kognitivno identitetno delo« (glej Caza, Vough in Puranik 2018), ki se delno odvija na nezavedni ravni, kot je primer s prej omenjenim »predalčkanjem« pri odzivanju na nasprotujoče si zamisli oziroma kulturne sheme (glej Strauss 1997).

Pri nekaterih je sicer vsakdanje nastopanje in prilagajanje v veliki meri prostovoljno in ga posamezniki niti ne dojemajo kot problematičnega, a gotovo zahteva določeno osmišljanje in interpretiranje lastne situacije. Pisal sem že o Oskarjevi nagnjenosti k obrobni, zunanji vlogi in k jemanju slednje kot izhodišča za povezovanje. Ker je imel neke vrste odpor do rednih zaposlitev, po eni strani zaradi omejitev, ki jih delavcu postavljajo, po drugi pa tudi zaradi osebnih stikov, ki jih to prinaša, je želel še naprej ostajati zunanji, hkrati pa se je znal v primernih trenutkih prilagoditi in je znal nastopati kot del kolektiva:

So mi dal obleke in so mi dal flis, pa majce, kratke majce, pa prou že tko 'Ime organizacije, Oskar Pretnar'. Dve majci mam in sm mogu parkrat nost. In parkrat, ko sm zdej tud online, sm si, sam sm si dou flis gor, moder flis, pa komadn znak z imenom organizacije. Noben ni meu. Js pa generalna sekretarka, vsi ostali so bli v civilu. Js sm biu, pa sm biu espejevc. In ona tko, je bla še tko, 'O pripadniki, vi ste pa kao ful zagreti.' Js sm bil pa tko: 'Ok, zdej sm tuki, eno uro bom to nosu, pol bom dau pa dol.' Mi je blo tko, ok, 'Zdej se o tem pogovarjamo, to je tema,' sm si dau. In res ... pol sm to dau dol in sm meu druge projekte [...] Mogoče glih ta kontradiktornost, ane, vsi vejo, da sem zunanji [...]

S tem, ko se je Oskar skozi leta stalnega sodelovanja že v večji meri počutil kot del kolektiva, je tudi bolj znal privzeti sebi primerno vlogo oziroma je vedel, da gre le za »masko«, ki si jo lahko nadene v trenutkih sodelovanja. Čeprav je nagnjen k svobodnjaštvu, mu občasno ni bilo težko igrati vloge pripadnosti oziroma je morda ugotovil, da mu prav spretno predalčkanje dveh nasprotujočih si kulturnih shem – pripadnosti delovnemu kolektivu in svobodnjaštva – omogoča nadaljnje prosto manevriranje po trgu dela.

Pomembno se mi zdi poudariti, da lahko prihaja do rednega prehajanja med vlogami in iskanja sebi primerne načina nastopanja tudi pri redno zaposlenih, ki se s svojo izobrazbo ali pa zaposlitvijo ne identificirajo v celoti, četudi je ta morda ugledna. Zala se po zaključku študija medicine ni počutila kot zdravnica, pri tem pa je morala svoje počutje in izbire ves čas nekoliko reflektirati ter ob tem vedeti, kako se predstavljati navzven:

V času specializacije sm se bolj identificirala s tem nekliničnim področjem, ki sem ga opravljala, tko da sem v pogovorih z neznanci povedala sam, kje delam, kaj delam, ne pa, kaj sm po izobrazbi, če me o tem niso posebi vprašal. Iz povedanga pa seveda niso mogli sklepat o njej.

Po eni strani gotovo drži, da so primeri, ki se na svoji poklicni poti ne najdejo, obstajali od nekdaj, a se mi zdi Zala zgovoren primer tudi za današnjo destandardizacijo, saj je vsaj do neke mere gotovo vezana na sodobno klimo nešteti zaposlitvenih priložnosti in duševnega nemira, ki prihaja s tem. Relevanten dejavnik pa je tu lahko tudi že sam študij, v katerega se danes vključuje večji delež mladih kot kdajkoli prej, pri čemer je še vedno močno prisotna miselnost, da izbira študija že natančno določa tudi našo poklicno pot, vsak odklon od tega pa bo zahteval dodatno refleksijo. Tudi pozneje, ko je Zala iskala delo v Španiji, je morala premišljevati svoj odnos z medicino in se odločati, kaj bo pri sebi najbolj izpostavljala. Pri tem ni šlo zares za pretvarjanje ali laganje, je pa šlo za stalno premišljevanje o načinih predstavljanja sebe potencialnim delodajalcem, za tehtanje o vključevanju in izpuščanju določenih delov svoje preteklosti v lastno pripoved in iz nje ter spet tudi za povezovanje in iskanje podobno mislečih. Medicine torej ni zatajila, niti pa je ni želela izpostavljati sama in ji je bila pri razvoju samoidentifikacije skoraj v napoto:

Če me vprašajo. Ne zlažem se, če me nekdo vpraša, kaj sem študirala. Ene dva sta me vprašala, kaj sem prej delala, pa sem rekla, v laboratoriju, nisem rekla, kaj sem po izobrazbi. Je pa tko. Sej naletiš na več ljudi, ki jim je to čisto normalno. [...] Rečejo ti, da če boš medicino naredu, ti bodo vsa vrata odprta, ampak v bistvu pa zapreš. Ker si misliš, 'js sm to doštudiru, ne morem »tega« delat, ne morm posode pomivat.'

Ta zagata se je še močneje izrazila v trenutkih, ko je aktivno iskala delo:

[S]em pisala CV, sem bla mal v precepu, al naj sploh pišem to medicino al kaj, sam a veš, da bi bla pa zdej lukna tam sedem let, 'kaj si takrat delala.' Tko da sem pol tud kr pustila. Pa spomnl me je na neki, eno objavo sem vidla na Facebooku. Je ena napisala, da je čisto ponesreč, ko je mela na mailu profilno sliko sebe z enim tjušnjem v naročju. Je pač, ko je pošiljala CV, se prijavljala na razne službe, so ji priznal, tm, kjer so jo pol zaposlil, da so jo povabl sam zarad te fotke. Ker jih je zanimal, kdo je zdej ta oseba. Tko da sm pomslila, čeprou mi ta medicina ni tok, se ne poistovetm s tem, ne bi rada zdej tega izpostavljala sploh, ker je tud mal čudn, a veš, 'kdo dela v kuhni s to izobrazbo?' Ampak sem si pa mislila, 'to je pa zdej moja slika s tjušnjem', pač neki, kar je mal čudn.

V njenem pripovedovanju je opazne precej refleksije o načinih, na katere se želi predstavljati drugim in kako jo bodo dojemali delodajalci. Po eni strani jo je skrbelo, kako bo v njenem

življenjepisu izpadla izstopajoča izobrazba ali pa sedemletna »luknja«. Pozneje pa je – navdahnjena z zgodbo bežne znanke – pri svojem iskanju dela vendarle lažje nekoliko osmislila svojo karierno pot oziroma je lahko verjela, da ji bo del poti, s katerim se ni znala istovetiti, tako ali drugače koristil. Če že ni želela, da bi njena izobrazba narekovala njene zaposlitvene možnosti v vsebinskem smislu, jo je lažje sprejela, ko je v njej videla potencialno možnost na nadaljnji poklicni poti. Podatek, ki nam lahko deluje »čudno« oziroma za katerega si mislimo, da bo tako deloval drugim, bomo morali na takšen ali drugačen izviren način vključiti v svojo postmoderno identitetno pripoved in svojo drugačnost kreativno izraziti. Ker so prelomnice, kakršna je iskanje dela, v neoliberalizmu za mnoge sorazmerno pogoste, moramo biti pozorni tudi na takšne nastavke identitetnega konflikta, ob katerih moramo svoj poklic ves čas postavljati pod vprašaj v kombinaciji z izbiro študija in svojih dosedanjih zaposlitev. Kot močno retorično orodje tega spraševanja služi selektivni govor v stikih z drugimi ljudmi.

Tu se velja morda spomniti na raziskavo, ki sta jo Snow in Anderson (1987) opravljala pri brezdomcih in v katerih sta prepoznavala širok razpon identitetnih »formacij«, ki se jih brezdomni v različnih obdobjih poslužujejo, da »zaščitijo svoj jaz«. Če so se sprva pri srečevanju z drugimi ljudmi največkrat distancirali od svojega položaja, so ga pozneje v večji meri sprejemali in ga ponotranjili, nato pa spet začeli »izumljati« fiktivne pripovedi. Precej so se morali torej ves čas posvečati »pripovednemu identitetnemu delu«, a to težko funkcionira kot *ad hoc* odziv na sprotne situacije, ampak bolj kot odsev stalnega »kognitivnega« dela.

Dodaten vidik sicer predstavljajo še (redne ali honorarne) zaposlitve, ki temeljijo na vrsti delavčevih interakcij z obiskovalci, s strankami, kupci ipd. Lara je morala pri svojem kroženju med različnimi galerijami in šolami, v katerih je izvajala vodenja in predavanja, brez dvoma ves čas imeti pripravljenih celo vrsto različnih mask oziroma je morala svoj nastop in vsebino vodenja ves čas prilagajati različnim tipom programov in starostnim skupinam. Lara je imela torej pri svojih stikih z različnimi skupinami že vnaprej pripravljene specifične »persone« (glej Jung 1972), kar pa spet ni pomenilo, da bi se vsakič znova oblikovale tudi nove identitete. Ko sem jo spraševal, če za svoje nastope privzema tudi različne osebnosti, se je strinjala, a je vendarle ohranjala zavedanje, da gre predvsem za igro:

Ja, tako, Miha sicer reče kot funkcije, jaz sicer rečem, da igram, da je to igranje tam in me to izmozga. Miha pa reče, da so to sam funkcije, službe, 'ne se tok dat notr, plačana boš, ne glede na to, če kdo posluša al ne.' Ampak mi je vseeno bolj fino, če me poslušajo [...] Mal sem že taka stara mama. [...] Pa za te srednješolce, da grem na njihovo raven,

folk, 'a vajbate?', pa si mislm, 'ne preveč, Lara, ne preveč, da ne bo kak spremljevalc zraven, pa bo reku, da to pa ne.'

Posamezniki, pri katerih je vsak delovni dan nov oder in ki morajo poklicno še izraziteje kot vsi ostali igrati določene vloge, se morajo pri svojem delu brez dvoma močnejše čustveno angažirati in svojo situacijo pogosteje reflektirati. Da ob teh spremembah njihovo življenje ne postane skrajno nestabilno, pa se morajo posluževati tudi takšnega ali drugačnega rutinskega vedenja.

Vsakdanje rutine se pogosto kažejo kot ključen vidik ohranjanja stabilnih identifikacij pri spremembah v delovnem procesu, saj posameznikom zagotavljajo določeno kontinuiteto in njihove dneve ter tedne bolj smiselno povezujejo. Rutine na delovnem mestu in tudi v vsakdanjem življenju lahko razumemo že kot obliko »kognitivne ekonomičnosti«,¹⁶⁵ torej človeške nagnjenosti k porabi manjše količine energije z avtomatizacijo določenih tipov vedenja in z generalizacijo določenega znanja, kar skrajša čas procesiranja informacij. Pri tem se ljudje spet opremo tudi na ponotranjene »kulturne sheme«, ki nam pomagajo priklicevati in povezovati koncepte iz manjše količine obstoječih informacij. Pri preučevanju udejanjanja in vpliva novih delovnih režimov je sprva sicer na mestu že vprašanje, kakšno stališče bomo zavzeli do rutin in ritmov, kakršni so bili značilni predvsem za (nekdanj) standardno delo.

Sociologinja Robin Leidner (1993) se je v svoji raziskavi denimo posvetila repetitivnemu delu v storitvenem sektorju, pri tem pa je ugotavljala, da skušajo nadrejeni vedenje, videz in celo čustva delavcev ves čas standardizirati, kar pomeni, da so delavci prisiljeni privzemati rutinske vzorce vedenja. To se izkaže za psihično in fizično naporno, a kot je ugotavljala Leidner, hitro pripelje tudi do različnih tipov odpora, saj ljudje skozi druženje in smeh vedno najdejo načine za izražanje človečnosti. Leidner je rutino torej v osnovi dojemala kot negativno in celo razčlovečujočo, z nekoliko drugačnega zornega kota pa je rutine pri delu preučeval ameriški sociolog Sennett. Ta je izhajal iz pogleda, da so lahko delovne rutine povsem neškodljive in da celo utrjujejo naš značaj. Opažal je namreč, da so delavci ob rutinskem delu v poznih fazah industrijske dobe kazali širok repertoar tehnik za sabotiranje ustaljenih urnikov in za ignoriranje motečih metod ter procesov. V tem smislu je rutinski čas torej postal tudi prostor širšega življenjskega opolnomočenja: »Rutina lahko razčloveči, lahko pa pred tem tudi brani; lahko razkroji delo, lahko pa tudi zgradi življenje« (Sennett 1998: 42–43).

---

¹⁶⁵ *Cognitive economy* (kognitivna ekonomija oziroma gospodarstvo) – enak termin sicer uporabljamo tudi za področje ekonomske vede, ki preučuje človeško dojetanje, razumevanje, premljevanje in vrednotenje ekonomskih transakcij; pa nenazadnje občasno tudi za širši skupek sodobnega, postindustrijskega, torej »kognitivnega« dela.

Pozneje je Sennetova raziskava o razgradnji značaja sicer naletela na kritike, ki so se najpogosteje spotikale ob avtorjevo romantiziranje industrijskega načina dela in takratnih delovnih »rutin« (npr. Strangleman 2007; Kjaerulff 2010, 2015).

Antropolog Jens Kjaerulff se je posvetil skupini delavcev, ki živijo v majhni danski vasici in so vsi vključeni v neformalno ali formalno urejeno delo od doma, pri tem pa je ugotavljal, da je delo na daljavo za mnoge privlačno, saj jim pomaga pri odzivanju na negotovosti vsakdanjega življenja, kakršni so nesreče, bolezni ali pa že sami časovni roki njihovih nalog.¹⁶⁶ Poleg tega se je v tej raziskavi izkazalo, da so delavci tudi pri delu od doma znali vzpostaviti razne rutine v smislu skrbno izbranih delovnikov, delovnih mest in obedovanja z družino ali pa s sosedi, ki prav tako delajo na daljavo ter so se na ta način nenazadnje združili v nove kolektive, podobne tistemu, kar je Oskar imenoval »krog zunanjih«. Treba je sicer še poudariti, da so to ureditev nekateri začeli hitro dojemati kot vdor v svoj zasebni čas. Ključen je torej predvsem Kjaerulffov (2010: 190) poudarek, da je Sennett v svoji analizi zanemaril človeško reflektivnost in tvornost. Tudi razni drugi avtorji so v zadnjih letih svoje raziskave usmerili v tranzicije med različnimi zaposlitvenimi statusi in v psihološke posledice teh tranzicij, pri čemer pa je ključno, da identifikacij delavcev ne dojemajo le v povezavi s stalnimi, standardnimi zaposlitvenimi statusi in ureditvami. Susanne Tietze in Gilian Musson (2022) sta, podobno kot Kjaerulff, raziskovali delavce, ki delajo od doma, pri čemer sta izhajala iz predpostavke, da mora delavec za doseganje čuta za identiteto ves čas razvijati smiselno življenjsko pot, kar doseže z ohranjanjem navad. Ugotavljala sta, da delavci pri delu od doma običajno sicer nimajo zelo natančno vzpostavljenega delovnega dne, imajo pa jasno časovno disciplino. Nekateri delavci so menili, da imajo neke vrste »notranjo uro«, ki jim narekuje, kdaj začeti z delom, navzven pa se je njihova časovna disciplina v delovnem času kazala skozi razna simbolna dejanja in artefakte, npr. z nošnjo določenih oblačil in z uporabo določenih predmetov ali prostorov. Zaključek delovnega dne je bil pri teh ljudeh bolj odprt kot začetek, pri tem pa so igrale veliko vlogo družinske aktivnosti, kar lahko razumemo kot prehod v drugo sfero. Ob zaključkih delovnih dni so se delavci rutinsko preoblekli v druga oblačila, pospravljali so delovno mesto, pripravljali hrano, se odpravili po otroke v šolo ipd. Kljub temu se je delovni dan pri mnogih po prekinitvi nadaljeval v večer in v noč ali pa tudi v vikend, pogosto predvsem pri tistih z družinami. Čeprav izrazitejše rutine in ritme običajno povezujemo s kapitalističnim načinom proizvodnje, na ta način dandanes pogosto funkcioniramo tudi v svojem prostem času in določene rutine

---

¹⁶⁶ Kjaerulff se je pri svoji raziskavi teledela naslonil na misel Fredrika Bartha in delo konceptualiziral kot tradicijo znanja. Kot ugotavlja Kjaerulff, s tem ko delo dojemamo kot tradicijo, poudarimo zgodovinsko specifičen značaj dela kot kulture. Ločevanje med »idejami in vedenjem« nam omogoča, da delo ločimo kot le eno izmed mnogih oblik idej, ki hkrati informirajo dogodke. Če delo dojemamo kot znanje, ga prepoznamo kot izkustveno priklicano in od konteksta odvisno, družbeno situirano (Kjaerulff 2010: 189).

privzemamo tudi pri svobodnem določanju svojega delovnika. Lep primer tega je Gorazd, ob katerem sem že izpostavljala, da dela in hodi na delovno mesto, čeprav je zaposlen neformalno, kar pomeni, da je pri delu zelo svoboden. Smiselno se mi zdi še dodati, da se pri delu drži tudi določenih rutin in ritmov:

Ob devetih prideš, odgovoriš na maile, spucaš od učeri. [...] Preguraš zajebane dneve, pa nasledn dan spet prideš. Pa ne sam enkrat, ampak kontinuirano. [...] Tud če si zjeban, zmačkan, prideš ob 9:00 in nardiš to, kar je za narest. Ne morš delat iz pojstle.

Pri tem je tudi ugotavljal, da mu tovrstna organizacija dela in dneva pomaga bolje izkoristiti čas in pozitivno vpliva tudi na druge vidike njegovega življenja. Pri njem torej ne gre več za primer rutin, ki bi mu bile vsiljene in bi ga omejevale, ampak za rutine, ki si jih je oblikoval sam in je zaradi njih bolj produktiven oziroma oblikuje boljšo verzijo sebe, saj »*bolj kot ima zaseden urnik, več naredi*« oziroma mu »*rutina ful bolj sestavi dan*« in je »*ful bolj produktiven*«. Tudi Jana je lahko v svoji »službi« načeloma vsak dan začenjala, kadar je želela, a se je vseeno dokaj zvesto držala določene ure in delala približno od osmih do štirih. Podobno so mi pripovedovali tudi ostali, ki so večinoma lažje shajali s svojim delom in si lažje organizirali življenje, če so imeli vsaj približno sliko o začetkih in koncih svojih delovnikov ter so našli načine, da vsaj približno imitirajo obliko redne zaposlitve. Nenazadnje pa so mi nekateri pripovedovali, da jim rutine koristijo že zaradi socialnih odnosov in odnosov z njihovimi partnerji, ki so redno zaposleni ali pa imajo tudi pri svobodnjaštvu bolj stalne delovnike. Rutina torej ne funkcionira zgolj kot psihološko orodje lažjega shajanja z nestabilno zaposlitvijo, ampak nam lahko ob tem pomaga tudi pri vzdrževanju kakovostnih socialnih stikov z bližnjimi in manj bližnjimi. Da smo na rutine kot ljudje nasploh navezani in nam pomagajo tudi onkraj zaposlitve, je ugotavljala Zala, ki je rutine omenjala tudi pri pripovedovanju o svojem »*brezposelnem obdobju*«, ko je želela kmalu spet začeti delati, ker »*ima rutino v tem smislu rada*«. Podobno je ugotavljala pozneje, ko je na dano obdobje že gledala z distance in je priznavala, da ji je bilo brezposelno obdobje, ki ne ponuja prave dnevne strukture, nekoliko zoprno, zaradi česar se je vključila v prostovoljno delo v restavraciji, kjer med drugim delijo zastonj obroke upokojujencem z nizko pokojnino. V želji po oblikovanju določene dnevne rutine in skozi njo vključenosti v družbo se je torej Zala vključila v prostovoljno delo, kar lahko kaže, kako pomemben je mnogim ta vidik redne dnevne dejavnosti, sploh ko nas ta poveže z drugimi ljudmi in dodatno vključi v družbo.

Zgornja pričevanja torej kažejo na pomen rutin pri oblikovanju delovnikov tudi pri precej svobodnjaških delih, na mestu pa je tudi poudarek, da so nekateri rutine omenjali tudi pri opisovanju samih delovnih aktivnosti, na prvi pogled spet precej kreativnih in odprtih. Larino vodenje po razstavah v osnovi deluje kot precej svobodnjaško delo s precej prostora za improvizacijo in za svobodno »nastopanje«, kljub temu pa se skozi čas in ponavljanje vodenja po isti razstavi tudi tu razvijejo rutine, ki skorajda delujejo podobne proizvodnim:

Na žalost je tko, da potem, ko maš stotič vodstvo, [...] si že zljajnan, da že znaš na pamet. Da že vprašanja, ki jih zastavljaš, da že prou tisto, medmeti, 'kaj pa če rečem', 'kaj pa če vprašam' ... Sprašujem recimo po motivih, katere motive poznajo, 'kaj pa recimo pogled v naravo, v pokrajino', 'kaj pa če rečem, rože v vazi in so te rože zelo tiho'. Že sama seb grem na živce, vem da tud čuvajem grem na živce, ampak skupina je nova, oni ne vejo tega in jih ne morm drugač zastavt vprašanja, če res ne vejo. Pol pa rečejo 'tihožitje'. Pa rečem, 'ah vidte, da veste, super ste'.

Ne glede na tip dela in na nestabilnost delovne ureditve se delavci slej ko prej zatečejo k določenim rutinam in avtomatičnim odzivom, ki jim pomagajo shajati pri vsakdanjem delu. Rutine so se pri večini mojih sogovornikov ob njihovem odzivanju na prej orisane ovire torej kazale kot koristne ali pa celo nujne, saj so jim po eni strani v dneve vnašale red in smisel, značilen za redne zaposlitve, po drugi pa so jim pomagale hraniti kognitivno energijo za tiste dejavnosti, ki so njihove dneve bolj osmišljale in nenazadnje za napore identitetnega dela. Pogosto so delovale v tesnem prepletu s prej omenjenim povezovanjem in nastopanjem, kar lahko pri nekaterih vidimo v prilagajanju delovnikov zaradi lažjega sodelovanja s sodelavci ali pa, kot je bil primer pri Lari, v privzemanju rutinskega vedenja v smislu igranja naučenih vlog. V tem pa bi lahko sicer videli tudi širše Larino nezadovoljstvo s prekarno delovno situacijo in s prisiljenostjo sprejemanja manj privlačnih ali pa ponavljajočih se zadolžitvev pri svojem delu, kar nato vodi do privzemanja rutinskih vzorcev delovanja še pri nekaterih kreativnih.

Zgoraj orisano nastopanje in oblikovanje dnevnih rutin je v nekaterih primerih povezano tudi s privzemanjem zelene poklicne samoidentifikacije, še preden bi se lahko s tem poklicem dejansko preživljali ali pa vsaj z zamišljanjem zelene poklicne prihodnosti. Na mestu je sicer res tudi poudarek, da kapitalizem reproducira prav ideja o možnosti družbene mobilnosti, torej »kruti optimizem« (glej Berlant 2011), ki obstaja ne glede na majhno možnost za uresničitev danega scenarija, a je šlo v tem primeru vendarle za sorazmerno uresničljive scenarije, ki načeloma niti niso posegali v širša strukturna razmerja. Nekateri so v želji po specifični poziciji

ali službi v tej smeri tudi aktivno delovali, pa četudi je to delovanje predstavljalo predvsem zbiranje »poslovnih« stikov in splošnega socialnega kapitala.

V mojih pogovorih s sogovorniki se je tako kot pomembna dimenzija kazalo stremenje, torej prizadevanje, aspiriranje za doseg danih ciljev ter identificiranje prav z lastno usmeritvijo. Pri tem je sicer kot relevanten pokazatelj stopnje samoidentificiranja z določeno usmeritvijo izstopal tudi razpon med (pasivnim) upanjem in čakanjem ter med (aktivno) željo, aspiracijo, pozitivnim mišljenjem, s katerim so nekateri svojo fiktivno prihodnost vzeli bolj v svoje roke in izrazili širšo življenjsko tvornost. Nenazadnje vsi čakamo svoje prihodnosti, a, kot je nakazal filozof Rundell (2009), ne vsi na iste, ne vsi na enake načine in ne z istim tempom. Če sem v prejšnjem poglavju ugotavljal, da je načrtovanje (dolgoročne) prihodnosti mlajšim nestandardno zaposlenim pogosto oteženo ali celo onemogočeno, znajo nekateri v znak upora in osebne tvornosti vsaj del prihodnosti vendarle vzeti nazaj in razvijati vsaj srednjeročne strategije.

Pri Jani je bilo stremenje v zgodnji fazi njene poklicne poti še dokaj nedefinirano in odprto oziroma je šlo vsaj sprva predvsem za upanje, da se ji odpre pozicija v kulturniški sferi. Želela je najti delo »v neki sferi, ki dela neki zanimivga na kulturnem področju«, pri oblikovanju natančnejših zaposlitvenih ciljev pa ji je osnovno orientacijo še vedno nudila tudi študijska smer: »Bi rekla, da sem fotografinja, [...] definitivno bi to postavila v prvo vrsto«.

Še nekoliko bolj usmerjen je bil pri svojem načrtovanju prihodnosti Tomaž, ki je začel svoje fotografske sanje in aspiracije uresničevati z občasnim fotografiranjem eksponatov in dogodkov v muzeju, kar je zahtevalo veliko njegove samoinicativnosti, saj v muzeju prvotno ni bil »zaposlen« s tem namenom. Naslednji korak je predstavljal njegov vpis na podiplomski študij fotografije na prestižnem oddelku v tujini, s katerim je resneje »skrenil« s prejšnje poklicne poti oziroma se približal novi. V teh obdobjih se je potencial sicer prepletal z negotovostjo in usmeritev še zdaleč ni bila povsem jasna, a je vendarle znal ocenjevati svoje možnosti: »Moj cilj je bil, da bom enkrat zamenju tega muzejskega fotografa, ker ma dve, tri leta do penzije.«

Tudi Maša je v obdobjih, ko je bila brezposelna, in pozneje, ko kot samozaposlena v kulturi še ni imela zanesljivega prihodka, načeloma že vedela, kaj želi početi in kaj bo predstavljal njen poklic. V glavnem je že ta vmesna obdobja zaznamovalo predvsem žongliranje z različnimi »filmskimi« delovnimi dejavnostmi, okrog katerih je skušala smiselno graditi svojo identiteto. To pa se je pozneje le še utrdilo. Za nazaj je ugotavljala, da je bil film praktično vedno prisoten, ob tem pa je v obdobjih poklicne negotovosti lažje razmišljala, kam je usmerjena. O Oskarjevem identificiranju s tranzicijo in z idejo postopnega kariernega napredovanja sem že

pisal, podobno pa lahko ugotovimo tudi za Gorazda, ki se je pri svojem neformalnem delu v majhni kulturni agenciji podajal v precej megleno prihodnost, a je z angažiranim delom na vrsti različnih projektov, torej z neke vrste simuliranjem redne zaposlitve in uspešnega »producenta kulturnih dogodkov« te svoje aspiracije vsaj malce uresničil:

Na tem polju je pogosto tko, da si morš sam ustvart delovno mesto. Zadeva zdej obroduje neke sadove, kar je blo neko upanje, al pa računica ves čas [...] Da grejo stvari neko pot, da se odvijajo, prej je bil nek optimizem, zdej se pa to že mal bolj udejanja [...] In je zdej to vseen mal mal... mal bolj jasno vidiš. Pa vidiš, da si marsikej tud razkiru v nekem trenutku, pa vidiš zdej, da se je to mal tud splečal. Mam občutek, da se stvar odvija v neko pravo smer. [...] To je blo zdej prvo leto, da je na koncu leta neki keša ostal v firmi. Varnostne mreže še vedno ni, lahko pa to je, v parih letih.

Čeprav mu »služba« še vedno ni nudila povsem stabilnega prihodka in niti v formalnem smislu še vedno ni bila »pravilno« urejena, je Gorazd s predanim delom in z določenimi uspehi lahko bolj verjel v svojo poklicno pot in se bolj identificiral s tistim, kar še prihaja. Lepo se torej kaže prehod od upanja k optimizmu oziroma po Gorazdovo, »računice« in nenazadnje k približku realizacije, s tem pa tudi k močnejši poklicni samoidentifikaciji. Pri tem pa se tudi kaže, kako lahko nekatere nestandardne zaposlitve postanejo »identitetna delovna mesta« (glej Petriglieri in Petriglieri 2010) in torej nudijo več institucionalne podpore osebnostnemu razvoju, kot je to morda veljalo na tradicionalnem delovnem mestu.

V različnih obdobjih je pri Gorazdu prihajalo do izraza tudi nasprotovanje previsokemu vrednotenju dela in torej tisto »identitetno orodje«, ki ga razumem kot »kljubovanje« družbenim normam.¹⁶⁷ Protidelovnim predstavam sodobnosti so se v takšnih primerih večkrat pridružile tudi postdelovne predstave prihodnosti.

Moji sogovorniki, ki so izrazito »kljubovali« in se nekoliko upirali, so pri tem pogosto izhajali iz bolj ali manj racionalnih razlag in premislekov vloge dela v sodobni družbi, v čemer sta se morda kazala že klasična psihoanalitična obrambna mehanizma racionalizacije in intelektualizacije. Pri racionalizaciji gre za iskanje navidez logičnih, smiselnih razlag za neprijetno situacijo, v kateri smo se znašli, pri intelektualizaciji pa za razumsko, intelektualno spopadanje z notranjimi konflikti, kar nam predstavlja način izogibanja neprijetnim občutkom, ki jih prinašajo stresne situacije.

---

¹⁶⁷ Delno sem ga nakazal že v poglavju o brezposelnosti in zavračanju dela (7.1.1.) ter v orisovanju odnosov do podjetniške miselnosti (8.2), zato ga bom na tem mestu orisal ohlapneje. »Boj proti delu« v splošnem predvsem predstavlja enega glavnih motivov te disertacije.

Ko so moji sogovorniki pristajali v nezavidljivi (zaposlitveni) situaciji, tega niso želeli jemati preveč osebno in dojemati kot svoje krivde, ampak so se pogosto tolažili, da prave službe morda niti niso namenjene njim, da se v kapitalistični ureditvi dela skriva veliko škodljivih nastavkov in da bodo svoj smisel našli onkraj dela. Do neke mere je pri tem identitetnem orodju pogosto šlo za neke vrste antiidentifikacijo, torej za nameren odmik od identificiranja z delom. Nekaterim je na poti do spoznavanja, kaj so, pomagalo prav ugotavljanje, kaj niso in kaj torej ne želijo biti, oziroma so svojo samoidentifikacijo nekoliko hranili prav z odnosom do omejitev, ki jih naši samoidentifikaciji postavlja trg dela.¹⁶⁸ V tem bi lahko morda videli tudi »samouresničujočo se prerokbo«, torej naše nenamerno vedenje v skladu s strahom, kar povzroči, da se dani strah uresniči. Če verjamemo, da ne moremo najti primerne službe zase in da so razmere na trgu dela nepoštene, bomo pri iskanju službe verjetno tudi manj aktivni in usmerjeni. To pa sicer še ne pomeni, da razmere na trgu dela niso res prikrojene po meri ozkega sloja ljudi.

Gorazd je torej brezno nezavidljive in neugledne zaposlitvene situacije prebrodil tudi s pomočjo zavračanja previsokega vrednotenja dela:

Ne maram teh ljudi, ki se odločijo za to pot, da je pač delo njihovo življenje. [...] Ko je to kot nek bedž of onor. Ko delaš od jutra do večera vsak dan, pa si zarad tega kej boljši. Ne, nisi, bedak si.

Tilen je imel po drugi strani zaradi svoje izobrazbe še več »trdih« veščin in kompetenc, s katerimi bi lahko iskal službo, a je ob slabih izkušnjah z določenimi delovnimi mesti precej razmišljal onkraj teh okvirjev. Pri tem je npr. ločeval, kaj predstavlja njegov osnovni poklic, kaj izobrazba, kaj pa počne za denar. Hkrati se je torej v določenem obdobju izrazilo pomaknil v smer zavračanja identificiranja z delom in v iskanje drugačnih načinov življenja, njegovo razlago pa se mi je zdelo zanimivo spremljati tudi zato, ker je v času selitve v tujino spoznaval precej novih ljudi in je moral svojo situacijo torej pogosto razlagati ter reflektirati:

Eno je tisto, ko je en brez džoba pa skos doma sedi pa džointe poha, če pa ti nimaš džoba, ker maš neko specifično idejo, zakaj nimaš džoba, pa men to ni problem. Jaz znam to

---

¹⁶⁸ Tovrstni primeri jačanja identitete ob krhanju lastne zaposlitvene ureditve in ob širši zaposlitveni destandardizaciji nas lahko morda spomnijo tudi na direktorje v času socializma, ob katerih je Bajuk Senčar (2008: 160) prepoznavala identitetno robustnost. Kljub temu, da je uvedba Zakona o združenem delu leta 1976 občutno zmanjšala njihovo avtonomijo, se namreč direktorska občutja identitete niso skrhalo, temveč se je, prav nasprotno, v njih še bolj poudarila meja med njimi in partijo. Opažali in izražali so torej svoj občutek drugačnosti in posebne, drugačne identitete pa tudi lastne strokovnosti. Direktorji niso bili v neugodni zaposlitveni situaciji, so se pa kljub temu lahko oprli na kljubovanje (partiji) in na medsebojno povezovanje v podjetju, med direktorji in v širšem poslovnem svetu.

razložiti. Pa vem, da kakšne bejbe bojo, tko, 'kaj je s tabo narobe', ampak take jaz niti nočem [...] Rabil sem nekaj časa, da sem ugotovil, da moja vrednost kot človek ni vezana na to, kaj jaz dam od sebe. Jaz celo to mojo izobrazbo vidim kot stranski tir razvoja človeka; mislil sem, da to hočem, da se tko dela, potem sem pa videl, da ni to.

Nasprotovanje identificiranju z delom in opiranje na druge vidike življenja je bilo pričakovano izraziteje prisotno pri tistih, ki v danem obdobju niso opravljali njim idealnega dela. Damjanu se je ideja identificiranja z delom v vsakem primeru zdela »razmišljanje privilegirancev« in je privzel precej bolj pragmatičen pogled:

Ker vem, kake so prednosti tega dela, pa vem, da delo ni za to, da iščeš samoizpolnitev [...] Ta identifikacija z delom. Nikol nism mislu, da je to neki zares dobrga. Kar bi mogl obstajat. Mislm, neumn je, da bi samga sebe sovražu zarad tega. Ok je, če sovražiš delo, pa veš, to je delo, js sm pa človk.

Do neke mere lahko Damjanovo miselnost povežem z neuglednim delom, ki ga je opravljal, in si mislim, da bi ob opravljanju druge službe pogled nekoliko spremenil, a gotovo velja tudi obratno – ker dela ne vidi v funkciji samoidentifikacije, bo v iskanje idealnega dela vložil manj truda, ker se mu to po eni strani ne zdi tako zelo pomembno, po drugi pa ureditve zaposlovanja niti ne vidi kot povsem poštene.¹⁶⁹ Njegova situacija je kompleksna tudi zato, ker je v neugledno zaposlitev prešel po obdobju »kognitivnih« del in študija, zaradi česar je moral dodatno prilagoditi svojo miselnost. Damjan je torej ob (samo)zaposlitvi hitro prilagodil svoj pogled in se utrdil v prepričanju, da svoje identifikacije ne bo iskal v delu, temveč bo do njega ohranjal določeno distanco, po njegovih besedah »zdravo«. Kot neke vrste obrambni mehanizem se torej pri Damjanu kaže že oddaljevanje od določenih služb in poudarjanje njihovih slabosti, ob tem pa tudi oddaljevanje od same identifikacije z delom. S tem je želel predvsem preprečiti, da bi neugledno in naporno delo preveč vplivalo tudi na druga področja njegovega življenja oziroma je želel pri delu predvsem »paziti, da te ne zajebe še kje drugje«.

Podobno sem opazal tudi pri Zali, ki je zavrnila delo v medicini, tudi sicer pa je vsaj v tem tranzicijskem obdobju samemu delu kot gradniku identifikacij posvečala bolj malo vrednosti. Tudi ko sem jo spraševal o zaposlitvenih idejah in ciljih, ni toliko govorila o specifikah dela,

---

¹⁶⁹ To vsaj delno potrди tudi t.i. teorijo označevanja, ki jo je razvil že omenjeni sociolog Howard Becker (1973), ko je ugotavljal, da na samoidentifikacije in vedenje ljudi močno vplivajo izrazi, s katerimi jih označujemo. Če nas okolica označuje kot odklonske, bomo tako prej tudi ravnali oziroma je prav oznaka (večine) tista, ki v največji meri sploh definira in sproži odklonskost (manjšine). Damjan je kot del svoje identitete torej jemal svojo odklonskost in ločenost od glavnega toka trga dela.

ampak se je želela osvoboditi pretirane skrbi za prihodnost, ki bi jo ohromila pri življenju v sedanjosti: »Včasih me je blo strah in si zato niti nisem upala eksperimentirat s službami, potem pa je prevladalo nezadovoljstvo in mi je postal vseen.« Za razliko od Tilna in Damjana se sicer Zala ni počutila navezano niti na področje svojega študija in je želela svojo kariero preusmeriti na druga polja delovanja, pri tem pa je ohranjala stroge kriterije. Izstopajoča se mi je zdela njena razlaga »neodločitve« za specifično službo, za katero se je potegovala: »Bila sem že na razgovoru za delovno mesto z delovnikom med 9. in 17., kar mi je veliko prepozno, saj imam nekatere prostočasne aktivnosti že ob 16-ih.« Če bi morda pričakovali, da bo v želji po čim hitrejši ponovni zaposlitvi pripravljena sprejeti kompromise, so njene obslužbene aktivnosti ostajale pomembne in se jim bo morala potencialna služba pač prilagoditi.

Omenjene primere kljubovanja in iskanja zaposlitvenih stranpoti bi lahko povezali s tistimi, ki jih je antropologinja Nina Vodopivec (2018) nedavno označila za »prakse in pobude družbenega eksperimentiranja, ki ustvarjajo upanje in motivirajo delovanje k družbenim spremembam«, a gre pri mojih sogovornikih vendarle za manj angažirane, bolj osebne in sprotne prakse, ki – morda z izjemo Damjana – ne kažejo prave ambicije in sposobnosti netenja širših sistemskih sprememb in vzpostavljanja pravih vzporednih družbenih struktur. Nekateri so »kljubovanje« nenazadnje kombinirali tudi s kariernim »stremenjem«, kar lahko spet nakaže kompleksno simultano sprejemanje in zavračanje določene miselnosti. Hkrati bi lahko ob naštetih našli še več podobnih »orodij« identitetnega dela – ta pregled ni izčrpen niti za mojo skupino sogovornikov, kaj šele za druge kulturne kontekste –, a sem izpostavil tistih pet, ki so se mi kazala kot najbolj izstopajoča.

Identitetno delo je z rabo tovrstnih orodij pri večini delovalo bolj ali manj učinkovito, kljub temu pa je bilo ves čas tudi jasno, da zahteva precej energije in je težko dolgoročno vzdržno. Če je fluidnost zaposlitvene ureditve in poklicna svoboda sprva nekaterim še v interesu, sčasoma večino to že začne bolj ali manj frustrirati. Kot je ugotavljal že sociolog Sennett (2006: 77–79), postaneta na neki točki stabilnost in sodelovanje v družbeni strukturi pomembnejši od osebne mobilnosti, zaradi česar si ljudje bolj zaželijo redne zaposlitve. Kljub temu pa se je pri večini mojih sogovornikov zdelo, da ta naveličanost, vsaj delno zaradi navajenosti na prekarne oblike zaposlitev, še ni povsem prevladala.

8.5 Perspektive: (vmesni) rezultati identitetnega dela

Identitete so v nenehni korespondenci s svojim izvorom in preteklostjo, »a niso utemeljene na vprašanju, kdo smo ali od kod prihajamo, ampak bolj, kaj lahko postanemo, kako smo bili

reprezentirani in kako to vpliva na našo prihodnjo reprezentacijo« (Hall 1996: 4). Tudi zato se mi je zdelo nujno izpostaviti identitetni orodji »stremenja« in »kljubovanja«, ki za razliko od drugih ne služita toliko odzivanju na vsakdanje ovire, ampak gradita odnos z osebno in kolektivno prihodnostjo.

Tudi v trenutkih, ko se moji sogovorniki niso mogli zares opreti na svojo zaposlitveno situacijo, so običajno vsaj vedeli, kam so usmerjeni ali pa čemu bi se radi izognili. Pri razvoju in ohranjanju identitetne stabilnosti je do neke mere ključno prav to, da se znamo na (neizogibne) identitetne konflikte primerno odzivati in da torej ne vodijo v občutek apatije in izgube tvornosti. Manj smiselno bi bilo v tem primeru iskati ostre zaključke ali risati ostre obrise, lahko pa zaključke – in samoidentifikacije – pri vsakem posamezniku in širše predstavlja prav dodelan sistem »preskakovanja ovir« oziroma proces nenehnega samooblikovanja. Po Laclau (1990: 39) je prav dislokacija »primarna ontološka raven konstitucije družbenega«, saj za boljše razumevanje družbene resničnosti ni treba razumeti, kaj »družba je, temveč kaj ji preprečuje, da bi bila«. Podobno bi lahko sklepali tudi za raven samoidentifikacije posameznikov, ki so prav tako ves čas »dislocirani« in se morajo ves čas znova locirati, zaradi česar se mi zdi torej ključno preučevati kulturno specifične ovire in orodja tega lociranja.

Ko je šla moja raziskava h koncu, sem ugotavljal, da je bilo subjektivno občutenje lastne (zaposlitvene) situacije pri večini mojih sogovornikov vendarle nekoliko boljše kot pred dvema ali tremi leti. Uroš je denimo po nekaj lažnih alarmih in potencialnih kariernih slepih ulicah – ki so sicer vsaj posredno vodile do želenega »cilja« – končno našel usmeritev, za katero se vsaj v tem zgodnje obdobju zdi, da mu je pisana na kožo in v kateri si želi ostati dalj časa:

Zdej sem pa res novinar in po moje tud bom. Zaenkrat tud kaže, da bom. Uroš Novak, novinar. Neki neki, kulturni delavec, novinar. Publicist. Dejansko zdej bolj vidim, da mi tako delo ustreza. Povsod so minusi. Ampak ni mi bed, če sem Uroš Novak, novinar.

Hkrati se mi zdi tu vendarle smiselno tudi poudariti, da bi lahko v istem obdobju Uroš pristal tudi v drugi kulturniški usmeritvi, s katero se morda ne bi mogel v takšni meri identificirati, bi se ji pa gotovo vsaj v zgodnji fazi želel v celoti posvetiti. Prijavil se je tudi za delo knjigarja, pri katerem pa bi, kot pravi, spet »pristaju na te delovne pogoje«. Čeprav zdaj je in bo (kulturni) novinar, bi še nekaj mesecev pred tem lahko pristal v knjigarniški sferi, kar načeloma predstavlja povsem drugi poklic, a kaže njegovo odločenost za delo prav v kulturniški sferi. Nenazadnje je tudi ob novinarstvu še vedno izvajal nekaj drugih kulturniških dejavnosti, ki so

hitro polnile njegov urnik in mu po eni strani olajšale preživljanje ter s tem samoidentificiranje z novinarskim delom, po drugi pa kazale njegovo širšo težnjo po delu v kulturi.

Podobno sem lahko ugotavljal za Gorazda, ki je skozi čas pri svojem neformalnem delu napredoval do te mere, da je vendarle začel razmišljati o bolj uradnih delovnih ureditvah:

Februarja delam prijavo za status samozaposlenega v kulturi. Sem šou mal gledat, se je nabralo dost enih referenčnih projektov, da bom lahko producent v kulturi. Zdej so stvari bolj jasne. Tuki notr dobivaš točke za izvedbo kulturnih dogodkov. [...] To bo itak trajal neki mescev, da mi to odobrijo oziroma da me zavrnejo. Če mi ne bojo odobril tud pokritja prispevkov, bom mal premislu, če bom to res hotu vzet. Še vedno neki plusi so, ampak ne prou ful dost.

Z vrsto delovnih uspehov in opravljanjem »referenčnih projektov« je torej v večji meri našel svojo poklicno usmeritev, za katero lahko sicer še vedno sklepam, da bi se v primeru bolj zanesljive zaposlitvene ponudbe iz kakšnega sorodnega sektorja hitro preusmerila, a je hkrati postajalo jasno, da dela ne bo več iskal daleč stran od konteksta »kulturnega producenta«. Še vedno je bila sicer prisotna nenavadna mešanica preračunljivosti – s katero se Gorazd orientira pri izbiri svojega statusa in pri preučevanju njegovih prednosti – in sorazmerne brezbriznosti – ob kateri še pri šestintridesetih ostaja praktično brez dneva uradne delovne dobe in delo še vedno opravlja na tipične neformalne načine. Poleg tega je bil s svojo organizacijo vse bolj prisiljen delati tudi na nekaterih komercialnih projektih, ki so lahko spet nekoliko nižali stopnjo njegovega identificiranja z delom. Vse to pa ga ni zares odvrnilo od orisane poklicne usmeritve, saj je bil ob tem deležen določenih zunanjih potrditev, ki so ga dodatno utrdile na načrtani poti:

Zdej sem v zadnjega pol leta tud kr dobr zaslužu. Tko se počutiš, neki, neki si naredu, biu dostojno plačan, dobiu neko potrditev in to dobr vpliva na psiho.

Pri Tomažu je bil poklic in s tem karierni napredek še nekoliko bolj očiten. Njegove večletne aspiracije po fotografski zaposlitvi so leta 2022 obrodile sadove in mu končno tudi dale jasno, uradno, pogodbeno potrjeno usmeritev oziroma poslanstvo:

Po moje bi rekel, da sem fotograf. Je malo bolj insitucionalizirano. S to pogodbo mi piše, da sem fotograf. Pa tud odkar sem se na faks vpisu, počasi dobivam ta občutek ...

Sprva pri tem še ni mogel biti popolnoma samozavesten, a je v naslednjem letu že videl, da bo lahko to delo res opravljal dolgoročno:

Če bo tole zalaufal, bi rad ostal pr muzeju, predmetih, mogoče pisu še kakemu drugemu muzeju, pa še naprej z arhitekti sodeloval, pa je to to; če bo normalno zalaufal, bom lahko s tem preživel. Če bo šlo, bo šlo [...] ne bi rad nič drugega delu. Mogoče edino to, da bi bil malo bolj angažiran glede teh mojih projektov, če bi lahko od tega živeu, bi bilo super.

Pri Tomažu se je kazalo, da tudi, ko se s svojo zaposlitvijo nekdo že identificira in mu je torej uspelo doseči želeno karierno raven, lahko pri tem še vedno napreduje in morda pozneje sebi in drugim priznava, da se je šele zdaj zares začel istovetiti z delom. Tomaž je to ugotavljal šele po kakšnem letu ali celo dveh moje raziskave: »*Drgač se po vseh letih šele zdaj, letos, počutim stooostotno fotograf; da mam res zaupanje vase.*« K temu je brez dvoma pripomoglo redno, pošteno plačilo, ki mu je omogočalo lagodno preživetje, hkrati pa so tudi tu veliko vlogo igrale nove zunanje potrditve, ki so morda prej kljub stalnemu trudu in očitnemu napredku še manjkale. Kot ključne dejavnike je poleg zaposlitve v muzeju omenil »*pohvale ljudi, ki se spoznajo na umetnost in oblikovanje*« in vabilo svetovno znanega tujega fotografa k sodelovanju. Pozneje je že lahko počasi razvijal tudi zamisel o podzaposlenih, torej »sodelavcih«, ki bi mu priskočili na pomoč ob kopičenju opravil, za kar lahko sklepam, da bi po eni strani še bolj utrdilo njegovo fotografsko usmeritev, po drugi pa ga vendarle bolj približalo tudi »pravemu« podjetništvu, pri katerem bi moral več pozornosti posvečati tudi delegiranju nalog in organizaciji dela. Na tem mestu morda spet pride do paradoksa, ko smo z uspešnostjo in aktivnostjo na določenem področju prisiljeni dano specialistično področje zaradi kompleksnosti organizacije nekoliko zanemariti. Hkrati pa lahko delavec torej tudi skozi širitev svojega področja delovanja in skozi diverzifikacijo svojih zadolžitev v svoji poklicnih samoidentifikaciji postane bolj stabilen.

Postopno napredovanje v smeri samoidentifikacije z delom sem opažal tudi pri Maši, ki se je že v vmesnih in brezposelnih obdobjih zavedala, da se želi ukvarjati s filmom in je torej vedela, k čemu stremi, a je bila ta samoidentifikacija zaradi nestalnih prihodkov in negotove prihodnosti težko močna. Sčasoma pa so se začele njene stranske dejavnosti resneje umikati glavni in so ostale le še tiste, ki so res povezane s filmom: »*Zdaj so pa vse te stvari zelo organsko povezane; zdaj je en poklic.*« Prelomnico pri identificiranju z danim poklicem v takšnem primeru torej predstavlja stopnja povezanosti med različnimi dejavnostmi, ki jih posameznik opravlja. Šele ko je mogoče glavnino dejavnosti, s katerimi se preživljamo, povezati v koherentno pripoved,

postanejo poklic. Glede slednjega tako pri Maši ni bilo več dvomov, kljub temu pa je ostajalo rahlo nezadovoljstvo z nekoliko negotovo zaposlitveno situacijo in torej upanje na izboljšanje razmer na specifičnem področju njenega dela.

Na malce drugačen način se je v en sam poklic usmeril Oskar, ki se ni samozaposlil z zamisljivo pisanja projektnih prijav, a ga je pot vodila prav tja in se je temu sčasoma povsem posvetil, zaradi česar pa mu je za ostale dejavnosti sčasoma začelo zmanjkovati časa in energije. Pri tem mu je še vedno nudila institucionalno podporo predvsem ena organizacija, a je pomembno, da je Oskar podobno delo opravljal tudi s svojim Zavodom. Ker se z organizacijo ni želel zares istovetiti in se ni želel počutiti utesnjeno, je prav Zavod predstavljal potencialno platformo njegovega nadaljnjega poklicnega napredka, a je to zahtevalo dodaten angažma. Vsaj v tej začetni fazi poklicne poti je bil torej nekoliko ujet v tem vmesnem prostoru med utiranjem samostojne poti in *de facto* odvisnostjo od enega »delodajalca«. Pri tem pa je njegova »specializacija« v projektne vodje in prijavitelja projektov pomenila, da poseduje iskano znanje, s katerim bo ob pravi meri »podjetnosti« brez večjih težav krmaril po trgu dela. Njegova poklicna situacija se je kljub fleksibilnim zaposlitvenim oblikam začela zdeti izrazito stabilna in trajna.

Moji intervjuji so nekaterim služili tudi kot priložnost za pogled nazaj in za refleksijo lastnega poklicnega napredka. Lara je bila sprva pri svoji poklicni poti sorazmerno negotova, a je sčasoma vendarle bolj jasno prepoznavala svoj poklic in njegove prednosti:

Mine devet let, zdaj bo že deseto leto, pa vidiš, da ful uživaš v tem, čeprav imaš vsakič znova grozno tremo, nisi siguren. Na začetku nisem bla tko sigurna vase.

Ko sem z njo govoril zadnjič, je kot naslednjo točko načrtovala še opravljanje pedagoškega izpita, ob tem pa je še vedno čakala (in iskala) pravo priložnost za zaposlitev v eni izmed kulturnih institucij. To je sicer pomenilo, da je bila za razliko na primer od Tomaža še vedno v neželeni prekarni poziciji in se kljub identificiranju s samim delom ni mogla zares ustaliti v dani zaposlitveni situaciji, je pa vsaj vedela, v kateri smeri želi nadaljevati in se je načeloma povsem otresla dilem o področju svojega delovanja.

Nekje vmes se je nahajala Jana, ki je sicer našla svojo okvirno poklicno usmeritev in se je s svojim delom kulturne producentke do neke mere že istovetila, a je kljub temu dajala vtis, da je dano delo zgolj prva stopnička na njeni kulturniški poklicni poti. Hkrati se je pri tem že nekoliko oddaljila od svoje študijske usmeritve in priznavala, da je fotografija postala predvsem »hobi«, pri katerem nima posebnih ambicij, kar je izpostavljala kot nekoliko osvobajajoče. V

času zaključevanja moje raziskave je končala svojo magistrsko nalogo, kar je predstavljalo naslednji pomemben korak v njenem poklicnem in osebnostnem razvoju ter delovalo kot neke vrste prelomnica pri njenem raziskovanju nadaljnjih možnosti. V zgodnji fazi svoje kariere poti je s približevanjem določenim dejavnostim in z oddaljevanjem od nekaterih drugih sicer morala še vedno izvajati precej identitetnega dela, a je to z zaposlitvijo v kulturni sferi sčasoma vsaj postalo manj naporno in nepredvidljivo.

V manj ugodni zaposlitveni situaciji se je znašel Damjan, saj je ob zaključku moje raziskave ravno prenehal delati kot dostavljavec hrane in tudi zaprl samostojno podjetje. Pri tem niti ni imel pravih načrtov za prihodnost in je imel ob prijavljanju na zavod za zaposlovanje glede tega le ohlapne ideje oziroma je želel pred iskanjem predvsem preveriti, kakšne pasti in neprijetnosti skrivajo različni tipi služb. Omembe vreden je tudi njegov poudarek, da želi sprva razrešiti nekatere osebne zadeve in težave, za katere je vedel, da mu bodo oteževale tudi iskanje službe ali pa uspešno opravljanje dela. Želel je stvari »spustit, pa pustit, kaj se po naravni poti vrne«, ob tem pa spet »probat bit brezposeln, pisat prošnje, pa še kej družga«. Tu se lepo kaže tudi njegovo zavedanje specifične resničnosti, ki jo predstavlja brezposelnost in ni vzdržna sama od sebe, temveč se moramo tudi v tem stanju truditi, skušati shajati in se osmišljati. Takojšnje zaprtje samostojnega podjetja je lahko po drugi strani sicer spet kazalo na odsotnost oziroma zavračanje podjetniške logike, kar je pravzaprav ostajalo Damjanova glavna identitetna opora. Do samega dela, torej do razvažanja hrane, ob tem niti ni razvil negativnega odnosa, ampak ga je zmotila prav poslovna logika njegovega platformnega delodajalca. Ko sem ga spraševal o načrtih za prihodnost, se je tako vsaj malce spogledoval tudi s podobnim delom, ampak zgolj v primeru, da bi bil odnos med delodajalcem in delavcem urejen drugače:

To zdej mal zastaja, pa ne bi nč dal na to, ampak mal sm preveru interes za dostavljalsko zadrugo [...] To bi pomenil, da bi se podobno fural dostave, sam z oupen sors epom, pa kot zadružno, se prav tud z neko finančno podporo nekih, ki hočjo mal spodbudit to obliko. Pa pol bi to pomenil predvsem neko obliko redne zaposlitve, v kateri se lahko sam med sabo menš, kakšna bi morala bit [...] Je neka oblika, v kateri men ne bi bil problem tega delat naprej.

Pri Damjanovem načelnem zadovoljstvu s samim delom in hkratnem nezadovoljstvu z delovno ureditvijo se je pokazala prav njegova navezanost na družbeno pravičnost in solidarnost. Kot koristna se je zanj kazala predvsem izkušnja sindikata, na podlagi katere je torej že razvijal ideje o nadaljnjih potencialnih načinih delavskega združevanja. V luči njegove želje po splošni

družbeni koristnosti pa lahko nenazadnje razumemo tudi njegovo zanimanje za delo v nevladnem sektorju, ki ga je izražal, ko sem z njim govoril zadnjič.

V procesu intenzivnega samoiskanja skozi iskanje in zavračanje dela je ob koncu moje raziskave ostala tudi Zala, pri kateri se je obdobje potovanja zavleklo precej dlje od pričakovanega in načrtovanega, saj je v tujini preživela večji del moje raziskave. Pri tem je opazala svoj napredek pri delu in pri učenju španskega jezika, hkrati pa je v želji po manj »napornem« delu od kuhinjskega in nenazadnje tudi po poklicnem napredku v Španiji hitro začela iskati sebi bolj primerno delo. Ugotavljala je, da »*to ni glih neki, kar bi zlo na dolgi rok delala, ker vidiš, na neki točki, da je še kr isto*«, kar lahko nakazuje, da bo njeno zavračanje karierizma vendarle slej ko prej spet pospremila tudi želja po poklicnem napredku. Napovedala je, da bo spet »poskusila srečo« na področju laboratorijev in da je v tej smeri že začela pošiljati prošnje, a je njene odločitve še vedno v večji meri narekovala želja po spoznavanju življenja v tujini. Prav skozi to odkrivanje sveta pa je lahko v večji meri spoznavala sebe. Če govorimo o »kljubovanju«, se moramo ves čas zavedati, da ima tudi to svoje omejitve in da je pri vsakem posamezniku predmet nenehnih pogajanj. Princip iskanja življenjske sreče onkraj pričakovanih poklicnih in siceršnjih odločitev ter onkraj »maksimiziranja« pa načeloma ostaja:

[J]e bolj to, da delam stvari, ki me veselijo. Mal bolj kot ugotavljanje, če pač delaš neki, kar je z vidika družbe bolj ugledno in bolje plačano, pa da te ne veseli, tko sploh ti ta višja plača ne prnese kaj dost. To na konc ni tok pomembno. Je pomembno, da prnese nek minimum, k ga pač rabš.

Podobno je tudi Tilen predvsem rad poudarjal, da svoj smisel preprosto rad vidi in išče v drugih, oblužbenih plateg življenja ter da samopodobe ne razvija več skozi delo:

Ne vem, meni je dejansko point v lajfu sam bit, kako to rečt, da se ne bi slišal preveč njuejdžersko, sam bit čim bolš do sebe pa do drugih, bit en člen v kolesju sveta, ki se dobr vrti, pa mogoče še komu drugmu olajšat, da se bolš vrti.

S to miselnostjo je deloval tudi naprej, ko se je sicer ponovno zaposlil – sprva v trgovini z rabljenimi oblačili – in je načeloma opravljal delo, ki mu je vsaj sorazmerno ustrezalo ter ima tudi določeno socialno in ekološko noto, kljub temu pa to ni nikoli začelo delovati kot glavni gradnik njegove samoidentifikacije. Povsem ob koncu moje raziskave je službo že zamenjal in začel delati v lekarni, kar je njegovo delo (sedanjost) torej bolj uskladilo z njegovo izobrazbo

(preteklostjo), a ob tem ni kazal bistvene spremembe miselnosti in se torej ni zdelo, da bo zaposlitev kdaj predstavljala zares bistven gradnik njegove samoidentifikacije.

Ključno se mi zdi poudariti, da so moji sogovorniki skozi iskanje, oblikovanje in prepletanje osnovnih mehanizmov psihološke samoobrambe oblikovali in izražali sorazmerno identitetno robustnost in stabilnost. Delo se je v tem kontekstu običajno še vedno kazalo kot močan gradnik samoidentifikacij, a to velja predvsem v primerih, ko nam ponuja tisto, kar se nam zdi pri delu pomembno. Če je nekoč delo v večji meri veljalo za vrednoto samo po sebi in je služilo predvsem preživljanju ter se je v manjši meri zajedalo v prosti čas, je zdaj mnogim pri delu pomembnejša funkcija samouresničevanja. Tisti, pri katerih delo to funkcijo bolj izpolnjuje, se prav skozi delo tudi lažje samoidentificirajo oziroma svoj osebni razvoj v večji meri vežejo prav na delo.

Nekateri moji sogovorniki so se preprosto sprijaznili, da ne bodo delali točno tistega, kar si želijo – v nekaterih primerih niti ne vedo točno, kaj bi to bilo –, zaradi česar so svojo identifikacijo namensko v večji meri vezali na druge sfere življenja. Med temi je v tem obdobju, ki ga še vedno lahko razumemo kot prehodno, težko prepoznati specifične dejavnosti ali področja, ki bi prevladali kot ključni gradniki identifikacij, saj je proces do neke mere predvsem bolj razpršen in osebno zaznamovan. V splošnem se težišče gotovo pomika k večanju pomena prostega časa, a so mi sogovorniki bolj kot dejavnosti predstavljali zamisli oziroma kulturne sheme splošne družbeni angažiranosti, koristnosti in solidarnosti.

9. Sklep

Povod za nastanek pričujoče disertacije je predstavljalo moje opažanje, da so zaposlitvena stanja mlajših predstavnikov delovno aktivne populacije v Sloveniji in širše pogosto precej nejasna in spremenljiva oziroma da preživetvena dejavnost pri mnogih ni tesno vezana na redno zaposlitev. Na podlagi tega sem sklepal, da pri ureditvi zaposlovanja in dela prihaja do nekaterih bistvenih, a še vedno slabo razumljenih sprememb, ki neizogibno prinašajo določene osebnostne posledice in predvsem vplivajo na procese (samo)identifikacije. Naloga, ki sem si jo zadal v svoji doktorski raziskavi, je bila v osnovi torej dvojna: najprej sem moral prepoznati dejansko razsežnost ter obliko sprememb pri delu in zaposlitvah, na podlagi tega pa sem lahko raziskal, kako te spremembe vplivajo na identitete.

K prepoznavanju sprememb v ureditvi dela sem pristopal skozi koncept destandardizacije, ki mi je omogočil preučevanje različnih – a v temelju sorodnih – pojavov znotraj istega analitičnega okvirja. Hkrati sem želel z vpogledom v vse večjo raznolikost delovnih in zaposlitvenih izkušenj preseči vnaprejšnje vrednostne sodbe o nestandardnih zaposlitvah in se izogniti popreproščenim prikazom »standarda« kot inherentno boljšega od vsega, kar se tej oznaki izmika. To je tudi pomenilo, da sem mestoma zaobšel koncept prekarnosti, ki je sicer tudi v moji disertaciji še vedno prisoten in nasploh predstavlja ključno analitično orodje pri preučevanju škodljivih učinkov sodobne ureditve dela, a ne bi zmožel zaobjeti široke palete doživljanj in mnenj mojih sogovornikov. Ta heterogenost je prihajala do izraza tako v kontekstu trga dela kot tudi pri vsakdanjih delovnih aktivnostih, zato se mi je kot uporabna in produktivna že v izhodišču kazala še ločitev na zaposlitveno in delovno dimenzijo destandardizacije.

S svojimi sogovorniki sem želel »prehoditi pot« oziroma vsaj del poti skozi trg dela, saj sem lahko na ta način spremljal vrsto različnih zaposlitvenih statusov in situacij ter specifične prehajanja med njimi. Pri tem se je hitro izkazalo, da je lahko že vsak specifičen zaposlitveni status kompleksen, vmesen in torej tranzicijski sam po sebi. Že (uradna) brezposelnost pri sogovornikih se ni izkazala kot le odsotnost dela in s tem rednega prihodka, temveč po eni strani hitro tudi kot škodljiva odsotnost družbenih stikov in vsakdanjih rutin, po drugi pa občasno predvsem kot specifičen odnos do dela. Kot relevantno kulturno kategorijo sem opazil prav pojav zavračanja (mezdnega) dela, ki pri sogovornikih pogosto predstavlja jasno izoblikovan niz moralnih načel, saj bolj kot nasprotovanje delavnosti in produktivnosti odseva ljudsko interpretacijo družbenopolitičnih in ekoloških okoliščin poznega kapitalizma. Hkrati je ob tem jasno tudi, da se bo brezposelnost kot znosna dalj časa kazala predvsem ob alternativnih možnostih zaslužka – torej npr. ob neformalnem delu. To je etnologija v preteklosti že

obravnavala kot pomemben mehanizem za blaženje posledic finančne stiske (glej npr. Orehovec 1997), pri mojih sogovornikih pa se je pogosto izkazalo celo kot ohranjanje stika z družbenim dogajanjem in občasno tudi z zeleno poklicno usmeritvijo, kar pomeni, da so lahko z neformalnim delom simulirali bolj všečen način življenja. Kot alternativa oziroma naslednja stopnička se jim je nato pogosto ponujala samozaposlitev, ki jim je omogočila delo v zanje privlačnih sferah, hkrati pa jim je dopuščala določeno stopnjo avtonomije in samouresničevanja. Pri sogovornikih sem hitro opazil, da jim že vidik časovno-prostorske fleksibilnosti predstavlja pomemben kriterij vrednotenja dela oziroma (samo)zaposlitve, ob tem pa so nekateri v večji meri že cenili tudi možnost (ali prisilo) neodvisnega določanja cene za svoje storitve.

Kot osnovno vodilo klasifikacije in vrednotenja samozaposlitev nam lahko služi ločnica med pravi in lažnimi oziroma prisilnimi, pri čemer prave prepoznamo prav po stopnji nadzora, ki ga ima delavec nad svojim delom. Ob tem sem bil pozoren še na razliko med kratenjem svobode v smislu »vmešavanja« in »dominacije« (glej Das Acevedo 2022). Prvo predstavlja vsiljene delovne ritme in ureditve ter s tem nizko stopnjo avtonomije, pri drugem pa gre za zmožnost discipliniranja na načine, ki so pogosto nepredvidljivi in nepreverljivi. Kot je pokazala tudi moja raziskava, se delodajalci (npr. platformna podjetja) danes res redkeje neposredno vmešavajo v delovne aktivnosti svojih delavcev, kljub temu pa delavci redno občutijo nepričakovane posredne omejitve in prisile, kar jih lahko sčasoma odvrne od tovrstnih oblik dela. Pogosto jih zmoti vsaka večja razlika med njihovimi predstavami danega dela in dejansko vsakdanjo resničnostjo, v kateri se morda izražajo prav tiste prisile, ki so se jim želeli izogniti. Prav v primerih prisile in izgube nadzora velja nestandardno delo označiti za prekarno, kar se je pri nekaterih mojih sogovornikih kazalo tako v smislu nihanja delovnih obveznosti in prihodkov kot v smislu s tem povezanih zdravstvenih težav in težav pri negovanju medosebnih odnosov, ko se je torej zaposlitvena prekarnost že prelivala v širšo življenjsko situacijo.

Hkrati s preučevanjem razmer na trgu dela sem se torej posvetil še raziskovanju razsežnosti sprememb v delovnem procesu, ki se z ureditvijo zaposlitve ves čas močno prepleta. V osnovi so torej danes drugačni že časovno-prostorski pogoji dela, saj pri mnogih poklicih tako čas kot prostor težje zamejita dano delovno dejavnost, kar sem preučeval tudi v povezavi s pojavoma digitalizacije in dematerializacije, ki najizraziteje spreminjata vsakdanjo izvedbo dela.¹⁷⁰ Skoraj vsi moji sogovorniki so svoje službe opravljali na mnogih različnih lokacijah in so tudi dopoldansko delo, ki so ga opravljali v pisarni s sodelavci, pogosto nadaljevali še doma, pri

---

¹⁷⁰ Tudi pri najbolj digitalnih, kognitivnih in afektivnih delih se sicer še vedno hitro izrazi preplet s fizičnim oziroma materialnim.

čemer se je predvsem vzpostavil kompleksen odnos, ob katerem po eni strani še vedno cenijo skupinsko dinamiko pisarniškega dela, a jo lahko hitro dojamemo tudi kot omejitev, kakršne ta generacija ni več pripravljena nekritično sprejemati. Opažal sem, da jih drugačni časovni in prostorski delovni režimi motijo predvsem v primerih, ko jih ne morejo zares upravljati in je torej omejena njihova tvornost. Pri vsakdanjem delu nas poleg tega nekoliko pasivizirajo aritmije, ki jih v naš delovni proces občasno vnaša tehnologija (npr. računalnik), torej tisto, kar naj bi pregovorno najbolj delovalo pri optimizaciji in standardizaciji delovnega procesa. Hkrati pa je oteženo tudi načrtovanje prihodnosti, saj ob sprotne odzivanju na nepredvidljive razmere sodobnega dela težje presežemo kratkoročni pogled in se pogosto povsem zavestno vzdržimo razmišljanja o dolgoročnejsih perspektivah.

Šele ko sem preučil orisani preplet prisil, omejitev in svoboščin, ki danes zaznamuje zaposlitvene in delovne izkušnje mojih sogovornikov, sem lahko v večji meri prešel k drugemu (in glavnemu) delu svoje disertacije. Zanimalo me je, v kakšni meri silnice destandardizacije že vplivajo na gradnjo in razvoj stabilnih, koherentnih delovnih in zaposlitvenih samoidentifikacij. Pri tem velja poudariti, da sem z zanimanjem za individualne identifikacije svojo disertacijo izraziteje zapeljal na polje psihološke in predvsem kognitivne antropologije, ki kulturo zasleduje v našem znanju, mišljenju in verovanju. Na tej osnovi sem identitete koncipiral kot dinamičen proces, pri katerem sebstvo vsakič znova prepozna primerne kulturne sheme, na podlagi katerih se identificira (glej De Munck 2010).

Ob spremljanju oziroma preučevanju procesov samoidentifikacije sem lahko opažal, da sodobne okoliščine dela in zaposlitev pred moje sogovornike postavljajo nekatere bolj ali manj visoke ovire, ki jih lahko še vedno povezujemo s klasičnim marksističnim konceptom odtujitve. Pozoren sem bil predvsem na (prisilno oziroma institucionalizirano) individualizacijo dela, pri čemer sem opažal, da odsotnost jasno definirane »referenčne skupine« pri nestandardnem delu že povzroča določeno dezorientacijo ter da se hitro preplete še z občutki sramu in ambivalence. V pripovedih mojih sogovornikov se je pogosto kazal nekakšen strah pred sramom, saj o svoji situaciji sami morda niti niso imeli slabega mnenja, a so se kljub temu izogibali situacijam, v katerih bi jo morali predstavljati drugim. Tesnoba je pri tem izhajala iz njihovega razumevanja družbene predstave oziroma vplivne kulturne sheme (zaposlitvenega) standarda in poklicnega uspeha. Pri tem se pogosto razvije tudi neke vrste ambivalenten odnos oziroma razdvojenost, ki pride do izraza v prisotnosti različnih, nasprotujočih si kulturnih shem dela. Ob pogostejši prisotnosti identitetnih konfliktov je večja tudi možnost, da katerega od njih dalj časa ne bomo znali primerno razrešiti, kar lahko vodi v izgubo občutka nadzora nad lastno življenjsko usmeritvijo oziroma v izgubo čuta zmožnosti vplivanja na svet okrog nas.

Kljub omenjenim oteževalnim okoliščinam je hitro postalo očitno, da moji sogovorniki slej ko prej najdejo načine za bolj ali manj učinkovito ohranjanje identitetne stabilnosti oziroma da – po Goffmanu (1955) – tako ali drugače vsaj »ohranjajo obraz«. V teh okoliščinah se mi je kot ključno kazalo vse tisto, kar imenujemo identitetno delo, torej vrsta aktivnosti, ki jih opravljamo v procesu oblikovanja, ohranjanja ali razvijanja svoje (samo)identifikacije. Če delo običajno razumemo kot proizvodnjo stvari in če so kulturni antropologi v preteklosti preusmerjali pozornost v družbeno (re)produkcijo, torej v reprodukcijo družbe (in delovne sile), se tu kaže kot nekoliko spregledana, a nič manj ključna dimenzija še (re)produkcija sebstva, ki je že sama po sebi kulturno in družbeno zaznamovana.

Ker ima vsako delo svoja orodja, sem se v zadnjem obdobju raziskave poglobil v ugotavljanje, katera orodja poprimejo v roke moji sogovorniki, ko ob prilaganju trgu dela opravljajo identitetno delo. Opažal sem, da se za premagovanje naštetih ovir tudi pri samostojnem delu načrtno več povezujejo s podobno mislečimi, da tudi pri najbolj svobodnih delovnih ureditvah vzpostavljajo dnevne rutine, da pri pripovedovanju o svoji zaposlitveni situaciji pogosto nekoliko nastopajo ali prilagodijo pripoved, da se znajo v trenutkih zaposlitvene negotovosti občasno že identificirati z želeno službo ali pozicijo ter skušajo na ta način nadzorovati vsaj del svoje prihodnosti, pri nekaterih pa tudi, da so se odločili identiteto namerno graditi onkraj dela oziroma celo proti delu. »Liminalna« območja med zaposlitvijo in brezposelnostjo ali pa med avtonomijo in prisilo lahko v tem smislu vendarle razumemo kot potencialno produktivna za osebnostni in poklicni razvoj. Moje temeljno predvidevanje o (potencialno škodljivem) vplivu destandardizacije zaposlovanja na procese samoidentifikacije se je sicer potrdilo, a je šele globlji vpogled razkril dejanske razsežnosti in obliko teh motenj oziroma ovir, predvsem pa je kot preučevanja vredne izpostavil kulturno specifične načine odzivanja in upiranja – torej »identitetna orodja«.

Sodobno identitetno delo se je torej v kontekstu destandardizacije zaposlovanja izkazalo za vse prej kot samoumeven proces, ki pogosto temelji celo na oblikovanju »protidelovnih« in »postdelovnih« imaginarijev oziroma na zamišljanju alternativnih oblik delovanja. V tem smislu se je tudi pri mojih sogovornikih kazalo, da uspejo najti načine za upiranje strukturnim prisilam oziroma da se slednjih vsaj zavedajo, pa jih znajo po potrebi zaobiti. To prihaja v neoliberalizmu do izraza že v luči njegovih implicitnih prisil oziroma spodbud, ki skozi javni diskurz posameznike silijo k stalni aktivnosti, prilagodljivosti oziroma podjetnosti na trgu dela. Tovrsten diskurz delno izhaja iz predvidevanja in prikazovanja »človeške narave« kot nagnjene k stalnemu maksimiziranju, torej izkoriščanju lastnih veščin in kompetenc za dobiček, oziroma k dopolnjevanju svojega prihodka s čim več različnimi viri.

Ob sogovornikih sem ugotavljal, da tudi ob relativno preprostih priložnostih za dopolnjevanje prihodka pogosto izkazujejo višje vrednotenje svobodnega sprotnega odločanja o prihodnjih dejavnostih in občasno tudi družbeno koristnega udejstvovanja. Bolj kot maksimiziranje sem opazal zgolj »zadovoljevanje« v smislu iskanja rešitev, ki morda niso najboljše, so pa v danem trenutku dovolj dobre (glej Simon 1955). Znali so privzeti določen vidik podjetniške miselnosti, a so svoje možnosti še vedno presojali od primera do primera in pogosto delovali na povsem nasproten način. Pri tem je prihajala do izraza predvsem njihova sposobnost kompartmentalizacije oziroma predalčkanja (glej Strauss 1997: 213–214), ob kateri posamezniki nasprotujoče si predstave hranijo ločeno in jih lahko aktivirajo v povsem različnih kontekstih. Četudi ljudje morda ne spreminjajo systemske ureditve in posredno sodelujejo pri lastni podreditvi, to še ne predstavlja nujno odsotnosti kritične zavesti (Vike 2011: 389).

Pri vsem tem delo načeloma sicer res ostaja ključni prostor preoblikovanja človeške identitete (Miller in Rose 1995: 428), a do izraza prihajajo tudi izjeme, ki v luči negotovih ekonomskih, političnih in nenazadnje ekoloških razmer svoje mesto v družbi sebi in drugim definirajo na druge načine. V tem kontekstu je tudi pri mojih sogovornikih vse pomembnejši prosti čas, sploh če ga ne razumemo zgolj skozi vidik specifičnih dejavnosti, ampak kot splošni način prostega ustvarjanja in družbenega delovanja (glej Arendt 1996). Delen prenos odgovornosti za oblikovanje samoidentifikacij na prosti čas je morda neizogiben in neizpodbiten, njegova poglobljenost pa vendarle še ni.

Na podlagi vpogleda v okoliščine sodobne destandardizacije dela ter njenega vplivanja na samoidentifikacije se je v mojo disertacijo prikradel še tretji, posredni cilj, ki pravzaprav predstavlja njeno izhodišče. Kot so nakazala že nekatera omenjena identitetna orodja in kot je ob izkušnjah ter analizah kapitalističnega dela pravzaprav neizogibno, pride slej ko prej na vrsto tudi iskanje potencialnih načinov preseganja in spreminjanja obstoječih delovnih ureditev ter predvsem njihovih nastavkov delavskega zatiranja. Identitetno delo sem predstavil kot mehanizem za ohranjanje tvornosti, ki je zares relevantna le, če se tudi prevede v takšno ali drugačno prakso družbenega delovanja. Pri tovrstnih raziskavah in analizah nam ob natančnih pregledih škodljivih nastavkov in izvedbe neoliberalizma običajno zmanjka prav domišljije za zamišljanje alternativ, a je vendarle jasno, da bodo v vrsti analiz in interpretacij delovnega okolja izstopale le tiste, ki ga bodo znale tudi spreminjati,¹⁷¹ »antropološka imaginacija« pa mora dodatno opozarjati prav na tiste razlike, ki jih skuša neoliberalizem skriti in nevtralizirati (po Gershon 2011: 544).

---

¹⁷¹ Prosto po Marxovi enajsti tezi o Feuerbachu.

Nastavke alternativ sem iskal predvsem v specifičnem kontekstu neoliberalne slovenske družbe, ki je pred dvema desetletjema vstopila v Evropsko unijo in kot svoje konceptualne smernice sprejela njene strateške dokumente. Hkrati je bila predmet raziskave specifična generacija, ki je začela svoje prve delovne izkušnje nabirati prav v tem »evropskem« obdobju in je bila s »standardom« soočena le posredno oziroma je lahko ves čas le lovila njegovo senco. Verjamem, da lahko podobni vpogledi v kakšno drugo generacijo ali pa kakšno specifično poklicno skupino v prihodnje še dodatno osvetlijo kulturno in družbeno pogojenost delovnih ureditev v specifičnem geografskem in zgodovinskem kontekstu. Ob mojih raziskovalnih vprašanjih pa se je prav milenijska generacija izkazala za hvaležen predmet preučevanja, saj sem lahko pri njej hkrati prepoznaval tiste elemente »standardne« ureditve dela, ki še imajo mesto v naših predstavah o delu, po drugi pa tudi že tiste obrise destandardizacije, ki lahko dejansko nasprotujejo silnicam kapitalistične potujitve.

Kot plodna se mi je pokazala obravnava neoliberalizma kot prodornega, a sorazmerno krhkega prepleta idej, verovanj in moralnih predsodkov – torej kulturnega modela –, pri katerem so zapovedi dokaj nespecifičnih vrednot in tipov vedenja med sabo povezane v kompleksno omrežje, katero ohlapnost deluje kot način mistifikacije izkoriščanja, a je prav zaradi te ohlapnosti sistem tudi bolj dovzeten za anomalije.

V rahljanje samih temeljev delovnih ureditev sem se med drugim usmeril z raziskovanjem osnov kulturnega koncipiranja in razumevanja same kategorije »dela«. V pripovedih svojih sogovornikov sem med drugim opazil odsotnost omemb sodelavstva, delovnega mesta ali pa delovnih orodij. Sam koncept (mezdnega) dela so pogosto povezovali predvsem s težkim bremenom, ki ga moramo nositi po dolgi poti potencialnega kariernega napredka. Glede na to, da delo razumemo v manjši meri kot sredstvo za zadovoljevanje potreb v večji pa kot pot do drugih ciljev, bi veljalo tudi njegovo družbeno in pravno obravnavo prilagoditi in modernizirati na način, ki bo delavcem nudil več avtonomije, v prvi vrsti verjetno s krajšanjem delovnega časa, z iskanjem prave stopnje fleksibilnosti in z novo socializacijo delovnega procesa. Pod takšnimi pogoji si delo lažje predstavljamo kot plodovito okolje samouresničevanja in samoidentificiranja ter hkrati že kot prostor družbene emancipacije. Du Gay je v skladu s temeljnimi poudarki feministične kritike dela pred časom nenazadnje opozoril (1996: 2–3), da grožnja ustaljenim delavskim identitetam predstavlja temelj, na katerem bodo stale nove, s čimer je želel povedati, da preoblikovanje delavskih identitet ni nujno univerzalna katastrofa. Nekdanje, ustaljene identitete so v veliki meri temeljile na odnosu do podrejanja, zaradi česar so spremembe bolj tragične za ene kot za druge.

Sorazmerno optimističen ton, za katerega sem želel, da preveva pričujočo disertacijo, pa naj vendarle ne odvrne pozornosti od vrste resnih težav in krivic, s katerimi so mladi zaposleni danes še vedno in vse bolj soočeni na trgu dela. Destandardizacija se lahko sicer obrne v to ali ono smer in v sebi očitno nosi tudi nastavke delovne ureditve, ki je nekaterim privlačna in prijetna, a v osnovi brez dvoma služi sistemskim silnicam izterjevanja dodatne presežne vrednosti, s tem pa mnogim hitro predstavlja tudi nižanje delavskih in življenjskih standardov. Razlog, da položaj pri sogovornikih in njim podobnih še ni kritičen, so morda zgolj neformalni ostanki prav tistih standardov, ki zdaj izginjajo, oziroma s tem povezane tradicije socialnega varstva in nenazadnje podpore prejšnjih generacij – preko njih pa dediščine prejšnjega sistema. Ob nadaljevanju trenutnih trendov bo situacija za katero od mlajših generacij delavstva le še manj ugodna, negativni vidiki nestandardnega dela pa bodo še v večji meri prevladali nad pozitivnimi. Sicer se zdi, da se generacije hitro prilagajajo spremenjeni sistemski logiki in da so mlajši v večji meri že ponotranjili ideje samozadostnosti, samoiniciativnosti in samoodgovornosti, a če to vodi do nekaterih odmevnih podjetniških zgodb in do splošne uveljavitve podjetniške dejavnosti, hkrati neizogibno prinaša tudi kopico primerov, ki so že zaradi manj podpornega strukturnega ozadja in manj maneverskega prostora za eksperimentiranje obsojeni na neuspeh.

Rešitve pri vsem tem ne vidim zgolj v oziranju v – prav tako potujitveno – zaposlitveno polpreteklost, temveč predvsem v razvijanju svežih načinov življenja in dela, pri čemer lahko iščemo navdih že v nizu orisanih osebnih in kolektivnih praks prilagajanja ter upiranja. Identitetna orodja v moji teoriji sicer res predstavljajo predvsem izpopolnjen način odzivanja na identitetne ovire in torej sistem krpanja identitetnih lukenj, a jih lahko z malce domišljije prepoznamo tudi kot osnovo potencialnih sistemskih preoblikovanj.

10. Literatura

Abraham, Priya E.

2016 *Cyberconnecting: the three lenses of diversity*. London in New York: Routledge.

Allison, Anne

1994 *Nightwork: Sexuality, Pleasure, and Corporate Masculinity in a Tokyo Hostess Club*. Chicago: University of Chicago Press.

Alvarez Astacio, Patricia

2023 'The Non-essential-essential worker: Thinking with Collins's »Revaluing work after COVID-19«' *Anthropology of Work Review* 44(1): 45–47.

Arendt, Hannah

1996 [1958] *Vita Activa*. Prev. Vlasta Jalušič. Ljubljana: Krtina.

Aristotel

2002 *Nikomahova etika*. Prev. Kajetan Gantar. Ljubljana: Slovenska matica.

Aronowitz, Stanley in William DiFazio

2010 *The Jobless Future*. Minnesota: University of Minnesota Press.

Arvey, Richard D., Itzhak Harpaz in Hui Liao

2004 'Work Centrality and Post-Award Work Behavior of Lottery Winners.' *Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied* 138: 404–20.

Augé, Marc

1995 *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. Prev. John Howe. London in New York: Verso.

Baba, Marietta L.

2009 'W. Lloyd Warner and the Anthropology of Institutions: An Approach to the Study of Work in Late Capitalism.' *Anthropology of Work Review* 30(2): 29–49.

Bahrtdt, H.-P.

1983 'Arbeit als Inhalt des Lebens.' V: *Krise der Arbeitsgesellschaft? Verhandlungen des 21. Deutschen Soziologentages in Bamberg 1982*. Joachim Matthes, ur. Frankfurt: Campus. Str. 120–137.

Bajuk, Senčar Tatiana

2008 'Direktorji in večplastnost identitete.' V: *Biti direktor v času socializma: med idejami in praksami*. Jurij Fikfak in Jože Prinčič, ur. Ljubljana: Založba ZRC SAZU. Str. 147–164.

2016 'Gender Segregation in Post-socialist Slovenia: Women's Experiences in the Retail Sector.' V: *Rethinking Gender, Work and Care in a New Europe: Theorizing Markets and Societies in the Post-socialist Era*. Triin Roosalu in Dirk Hofäcker, ur. London: Palgrave Macmillan. Str. 170–185.

- 2023 'Pojmovanje podjetništva mladih v diskurzih politike Evropske unije.' V: *Mladi podjetniki: etnografije političnega, ekonomskega in moralnega subjekta*. Miha Kozorog, ur. Ljubljana: Založba ZRC SAZU. Str. 59–81.
- Barbier, Jean-Claude
- 2013 'A Conceptual Approach of the Destandardization of Employment in Europe since the 1970s.' V: *Non-Standard Employment in Europe Paradigms, Prevalence and Policy Responses*. Max Koch in Martin Fritz, ur. London: Palgrave Macmillan. Str. 13–28.
- Barth, Fredrik
- 1963 *The role of the Entrepreneur in Social Change in Northern Norway*. Bergen: Norwegian University Press.
- Bartkowiak-Théron, Isabelle in Jennifer Sappey
- 2012 'The methodological identity of shadowing in social science research.' *Qualitative Research Journal* 12: 7–16.
- Barua, Maan
- 2017 'Nonhuman Labour, Encounter Value, Spectacular Accumulation: The Geographies of a Lively Commodity.' *Transactions of the Institute of British Geographers* 42(2): 274–88.
- Baskar, Bojan
- 2013 'Kako geografi, antropologi in literarni teoretiki pripovedujejo o prostorskem obratu.' *Primerjalna književnost* 36(2): 27–42.
- Baš, Angelos
- 1955 'Orodja na kmečkih gospodarstvih pod Mariborom v 18. stoletju.' *Slovenski etnograf* 8: 109–128.
- 1965a 'Agrarne strukture na Kranjskem.' *Naši razgledi* 14(1): 18.
- 1965b 'Prehrana gozdnih in lesnih delavcev na južnem Pohorju.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* 36: 176–186.
- 1966 *Gozdni in žagarski delavci na južnem Pohorju v dobi kapitalistične izrabe gozdov*. Maribor: Obzorja.
- 1967 'Izbira prostega časa pri starejših gozdnih delavcih na Južnem Pohorju ob osvoboditvi.' *Slovenski etnograf* 20: 76-91.
- 1970/71 'Obiranje hmelja na kmečkih posestvih v Savinjski dolini.' *Slovenski etnograf* 23/24: 71-98.
- 1974 *Savinjski splavarji*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- 1980 *Slovensko ljudsko izročilo: Pregled etnologije Slovencev*. Angelos Baš, ur. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Baš, Franjo
- 1949 'Delo Zgodovinskega društva v Mariboru.' *Slovenski etnograf* 2: 114–115.
- 1950/51 'Cehovsko tkalstvo v Dravski dolini (Vuzenica).' *Slovenski etnograf* 3-4: 159–179.

- 1957 'Rudarska hiša v Idriji.' *Slovenski etnograf* 10: 29–48.
- Bauman, Zygmunt
- 1996 'From Pilgrim to Tourist - or a Short History of Identity.' *Questions of Cultural Identity*. Stuart Hall in Paul du Gay, ur. London, Thousand Oaks in New Delhi: Sage Publications. Str. 18–36.
- 1998 *Work, Consumerism and the New Poor*. Buckingham: Open University Press.
- 2000 *Liquid Modernity*. Cambridge in Malden (MA): Polity Press.
- 2001 *The Individualized Society*. Oxford in Malden (MA): Polity Press.
- Baumann, Gerd
- 2000 *Contesting culture: discourses of identity in multi-ethnic London*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Baumann, Gerd in Andre Gingrich, ur.
- 2004 *Grammars of Identity/Alterity: A Structural Approach*. New York: Berghahn Books.
- Bear, Laura
- 2020 'Preface: Chronocracy and its anthropological alternatives.' V: *The Time of Anthropology: Studies of Contemporary Chronopolitics*. Elisabeth Kirtsoglou in Bob Simpson, ur. Abingdon, Oxon in New York: Routledge. Str. ix–xvi.
- Beck, Ulrich
- 1992 *Risk Society: Towards a New Modernity*. Translated by Ritter, Mark. London: Sage Publications.
- 2000 *The Brave New World of Work*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Becker, Howard
- 1973 [1963] *Outsiders*. New York: Free Press.
- Becker, Howard, Blanche Geer, Everett C. Hughes in Anselm L. Strauss
- 1961 *Boys in White: Student Culture in Medical School*. New Jersey: Transaction Books.
- Beckers, Debby G J, Michiel A. J. Kompier, Göran Kecklund in Mikko Härmä
- 2012 'Worktime Control: Theoretical Conceptualization, Current Empirical Knowledge, and Research Agenda.' *Scand J Work Environ Health* 38(4): 291–297.
- Beckmann, Michael, Thomas Cornelissen in Matthias Kräkel
- 2017 'Self-managed Working Time and Employee Effort: Theory and evidence.' *Journal of Economic Behavior & Organization* 133 (2017): 285–302.
- Beck, Ulrich in Elisabeth Beck-Gernsheim
- 2002 *Individualization: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences*. New York: Sage.
- Benak Cvijanović, Vanessa in Rene Dopler
- 2020 'Podjetništvo v šolskih klopek: etnografija spodbujanja podjetniške kreativnosti na šoli v Novem mestu.' *Glasnik SED* 60(2): 30–41.

Benanav, Aaron

2020 *Automation and the Future of Work*. London in New York (NY): Verso.

Benjamin, Walter

1969 [1935] 'The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction.' V: *Illuminations: Essays and Reflections*. Prev. Harry Zohn. New York: Schocken Books. Str. 217–252.

Benner, Chris

2002 *Work in the New Economy: Flexible Labor Markets in the Silicon Valley*. Malden (MA): Blackwell.

Bentley, Rebecca, Emma Baker in Zoe Aitken

2019 'The 'double precarity' of employment insecurity and unaffordable housing and its impact on mental health.' *Social Science & Medicine* 225: 9–16.

Berger, Neja

2022 'Samozaposleni v kulturi po epidemiji: skoraj tretjina z dohodki pod pragom tveganja revščine.' Spletni vir: <https://podcrto.si/samozaposleni-v-kulturi-po-epidemiji-skoraj-tretjina-z-dohodki-pod-pragom-tveganja-revschine/> (Dostop: 1. 12. 2023).

Berger, Thor in Carl Benedikt Frey

2016 *Structural Transformation in the OECD: Digitalisation, Deindustrialisation and the Future of Work*. Pariz: OECD.

Berlant, Lauren

2011 *Cruel Optimism*. Durham (NC): Duke University Press.

Berliner, David, ur.

2016 'Anthropology and the Study of Contradictions.' *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 6(1): 1–27.

Bernard, H. Russell

2006 *Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches*. Lanham (Maryland): AltaMira Press.

Berzonsky, M. D.

2011 'A Social-Cognitive perspective on identity Construction.' V: *Handbook of Identity Theory and Research*. Seth Schwartz, Koen Luyckx in Vivian Vignoles, ur. New York: Springer. Str. 55–76.

Besky, Sarah in Alex Blanchette, ur.

2019 *How Nature Works: Rethinking Labor on a Troubled Planet*. Albuquerque: University of New Mexico Press.

Bhabha, Homi K.

1996 'Culture's In-Between.' V: *Questions of Cultural Identity*. Stuart Hall in Paul du Gay, ur. London, Thousand Oaks in New Delhi: Sage Publications. Str. 53–60.

Bilban, Marjan in Marija Lucija Antolič

- 2021 'Vpliv prekarne delo na zdravje.' V: *Študije o prekarnosti: Interdisciplinarni pogledi*. Črt Poglajen, Metka Tekavčič, Aleksandra Kanjuo Mrčela, Danilo Türk, ur. Ljubljana: Ekonomska fakulteta. Str. 559–578.

Blair-Loy, Mary

- 2003 *Competing Devotions: Career and Family among Women Executives*. Cambridge (MA) in London: Harvard University Press.

Bloch, Maurice

- 1983 *Marxism and Anthropology: The History of a Relationship*. London in New York: Taylor and Francis.

Bloom, Peter

- 2017 *The Ethics of Neoliberalism: The Business of Making Capitalism Moral*. London in New York: Routledge.

Blount, Ben

- 2011 'A History of Cognitive Anthropology.' V: *A Companion to Cognitive Anthropology*. D. B. Kronenfeld, G. Bennardo, V. C. de Munck in M. D. Fischer, ur. Malden (MA) in Oxford: Blackwell. Str. 11–29.

Bock, Philip K.

- 2013 [1999] *Razmisleki o psihološki antropologiji: Stalnost in spremembe v proučevanju človeškega vedenja*. Prev. Boštjan Kmetec. Maribor: Aristej.

Bogataj, Janez

- 1989 *Domače obrti na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Bogataj, Janez in Ljudmila Bras

- 1977 'Rokodelstvo in obrt.' V: *Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja*. Vprašalnice III. Slavko Kremenšek, Vilko Novak in Valens Vodusek, ur. Ljubljana: Raziskovalna skupnost slovenskih etnologov. Str. 1–35.

Bole, David

- 2008 *Ekonomska preobrazba slovenskih mest*. Ljubljana: ZRC SAZU.

Bourdieu, Pierre

- 1964 'The Attitude of the Algerian Peasant Toward Time.' V: *Mediterranean Countrymen*. Julian Pitt-Rivers, ur. Pariz in The Hague: Mouton. Str. 55–72.
- 1977 [1972] *Outline of a Theory of Practice*. Prev. Richard Nice. Cambridge: Cambridge University.
- 1998 *Acts of Resistance: Against the Tyranny of the Market*. Prev. Richard Nice. New York: The New Press.
- 2005 [2000] *The Social Structures of Economy*. Prev. Chris Turner. Cambridge in Malden (MA): Polity Press.

Bourdieu, Pierre in Loïc Wacquant

1992 *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.

2003 [2001] 'Neoliberalni novorek.' Prev. Tina Kramberger. *Družboslovne razprave* 19(43): 57–63.

Bras, Ljudmila

1988 'Rokodelstvo in obrt: sprehod skozi čas' *Slovenski etnograf* 33/34: 207–246.

Braverman, Harry

1974 *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York: Monthly Review Press.

Breznik, Maja

2021 *Mezdno delo: Kritika teorij prekarnosti*. Ljubljana: Sophia.

Breznik, Maja in Jožica Čehovin Zajc

2021 'Prekarizacija standardnega in nestandardnega zaposlovanja v Sloveniji (2005-2019).' *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja* 58(1): 28–48.

Brubaker, Rogers in Frederick Cooper

2000 'Beyond »Identity«.' *Theory and Society* 29: 1–47.

Brumen, Peter

2000 *Sv. Peter in njegovi časi: socialni spomini, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter*. Ljubljana: Založba /*cf.

Budd, John W.

2011 *The Thought of Work*. Ithaca in London: ILR Press.

Burawoy, Michael

1979 *Manufacturing Consent: Changes in the Labour Process under Monopoly Capitalism*. Chicago in London: The University of Chicago Press.

1998 'The Extended Case Method.' *Sociological Theory* 16(1): 4–3.

2009 *The Extended Case Method: Four Countries, Four Decades, Four Great Transformations, and One Theoretical Tradition*. Berkeley (Cal): University of California Press.

Burawoy, Michael in János Lukács

1992 *The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism*. Chicago: The University of Chicago Press.

Caffentzis, George

2005 'Immeasurable Value? An Essay on Marx's Legacy.' *Commoner* 10: 87–114.

2013 *In Letters of Blood and Fire: Work, Machines and the Crisis of Capitalism*. Oakland, CA in Brooklyn, NY: PM Press.

Callon, Michael

- 2007 'What Does it Mean to Say That Economics is Performative?' V: *Do Economists Make Markets? On the Performativity of Economics*. Donald Mackenzie, Fabian Muniesa in Lucia Siu, ur. Princeton in Oxford: Princeton University Press. Str. 311–357.

Cantoni, Davide

- 2015 'The Economic Effects of the Protestant Reformation: Testing the Weber Hypothesis in the German Lands.' *Journal of the European Economic Association* 13(4): 561–598.

Carlsson, Johanna, Maria Wängqvist in Ann Frisén

- 2016 'Life on hold: Staying in identity diffusion in the late twenties.' *Journal of Adolescence* 47: 220–229.

Carrier, James

- 2005 'Introduction.' V: *A Handbook of Economic Anthropology*. James Carrier, ur. Cheltenham in Northampton (MA): Edward Elgar. Str. 1–9.

Casey, Edward S.

- 1996 'How to Get from Space to Place in a Fairly Short Stretch of Time: Phenomenological Prolegomena.' V: *Senses of Place*. Steven Feld in Keith H. Basso, ur. Santa Fe: School of American Research Press.

Castree, Noel

- 2009 'The Spatio-temporality of Capitalism.' *Time & Society* 18(1): 26–61.

Caza, Brianna Barker, Heather Vough in Harshad Puranik

- 2018 'Identity Work in Organizations and Occupations: Definitions, theories, and pathways forward.' *The Journal of Organizational Behaviour* 39: 889–910.

Cerinšek, Gregor

- 2024 *Zakulisje evropskih projektov*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.

Cerinšek, Gregor, Dan Podjed in Sara Arko

- 2023 'Od besed k dejanjem in nazaj k besedam: spodbujanje inovativnosti in podjetništva v interdisciplinarnih študentskih projektih.' V: *Mladi podjetniki: etnografije političnega, ekonomskega in moralnega subjekta*. Miha Kozorog, ur. Ljubljana: Založba ZRC SAZU. Str. 161–180.

Cevc, Tone

- 1993 *Velika planina: življenje, delo in izročilo pastirjev*. Ljubljana: Inštitut za slovensko narodopisje (ZRC SAZU).

Chaney, David

- 1996 *Lifestyles*. London in New York: Routledge.

Chauvin, Sebastien

- 2016 'Bounded mobilizations: informal unionism and secondary shaming amongst immigrant temp workers in Chicago.' V: *Neoliberal Capitalism and Precarious Work: Ethnographies of Accommodation and Resistance*. Rob Lambert in Andrew Herod, ur. Cheltenham in Northampton: Edward Elgar. Str. 72–95.

Chayanov, Aleksander

- 1991 *The Theory of Peasant Co-operatives*. Prev. David Wedgwood Benn. Columbus: Ohio State University Press.

Chávez, Raúl

- 2016 'Psychosocial Development Factors Associated with Occupational and Vocational Identity Between Infancy and Adolescence.' *Adolescent Research Review* 1: 307–327.

Chelcea, Liviu

- 2014 'Work–Discipline and Temporal Structures in a Multinational Bank in Romania.' V: *Neoliberalism, Personhood, and Postsocialism: Enterprising Selves in Changing Economies*. Nicolette Makovicky, ur. Surrey: Ashgate. Str. 37–52.

Claval, Paul

- 1993 'Marxism and Space.' *L'Espace géographique* 1(1): 73–96.

Cohen, Anthony P.

- 1994 *Self Consciousness: An Alternative Anthropology of Identity*. London in New York: Routledge.

Collins, Jane

- 2023 'Revaluing Work After COVID-19.' *Anthropology of Work Review* 44(1): 25–37.

Collins, Randall

- 1986 *Weberian Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Comfort, Megan, Andrea M. Lopez, Christina Powers, Alex H. Kral in Jennifer Lorvick

- 2015 'How Institutions Deprive: Ethnography, Social Work, and Interventionist Ethics Among the Hypermarginalized.' *The Russell Sage Foundation Journal of the Social Sciences* 1(1): 100–119.

Cook, Daniel Thomas

- 2007 'Leisure and Consumption.' V: *A Handbook of Leisure Studies*. Chris Rojek idr., ur. New York: Palgrave Macmillan. Str. 304–316.

Cooper, Brittney

- 2016 'Intersectionality.' V: *The Oxford Handbook of Feminist Theory*. Lisa Disch in Mary Hawkesworth, ur. Oxford University Press. Str. 385–406.

Cooper, John, Charalampos Giousmpasoglou in Evangelia Marinakou

- 2017 'Occupational identity and culture: the case of Michelin-starred chefs.' *International Journal of Contemporary Hospitality Management* 29(5): 1362–1379.

Cresswell, Julia, ur.

2010 [2002] *Oxford Dictionary of Word Origins*. Oxford in New York: Oxford University Press.

Czub, Thomas

2013 'Shame as a self-conscious emotion and its role in identity formation.' *Polish Psychological Bulletin* 44(3): 245–253.

Čepič, Slavko

2002 'Vloga agrarnega sektorja pri modernizaciji Slovenije in Jugoslavije.' *Prispevki za novejšo zgodovino* 52(2): 51–64.

Černelič Krošelj, Alenka, Željka Jelavić, Helena Rožman, ur.

2011 *Kulturna dediščina industrijskih panog / Industrijska kulturna baština, 11. vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo / 11. hrvatsko-slovenske etnološke paralele*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.

Dahlberg, Britt, Frances K Barg, Joseph J Gallo in Marsha N Wittink

2009 'Bridging Psychiatric and Anthropological Approaches: The Case of »Nerves« in the United States.' *Ethos* 37(3): 282–313.

Dalla Costa, Mariarosa in Selma James

1972 *The Power of Women and the Subversion of the Community*. Frome in London: Falling Wall Press.

Dalsgaard, Steffen in Morten Nielsen

2013 'Introduction: Time and the Field.' *Social Analysis* 57(1): 1–19.

Das Acevedo, Deepa

2021 *Beyond the Algorithm: Qualitative Insights for Gig Work Regulation*. Deepa das Acevedo, ur. Cambridge in New York: Cambridge University Press.

2022 'Freedom at Work Inside and Outside the Gig Economy.' V: *The Routledge Handbook of the Anthropology of Labor*. Sharryn Kasmir in Lesley Gill, ur. Abingdon: Routledge. Str. 233–242.

D'Andrade, Roy

1992 'Schemas and Motivation.' V: *Human Motives and Cultural Models*. Roy D'Andrade in Claudia Strauss, ur. Cambridge: Cambridge University Press. Str. 23–44.

1995 *The Development of Cognitive Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.

2008 *A Study of Personal and Cultural Values: American, Japanese and Vietnamese*. New York: Palgrave Macmillan.

Deakin, Simon

2013 *Addressing Labour Market Segmentation: The Role of Labour Law*. Geneva: ILO.

De Certeau, Michel

1984 *The Practice of Everyday Life*. Prev. Steven Randall. Berkeley in Los Angeles (California): University of California Press.

De Munck, Victor C.

- 2010 'The Self is not Culture: Toward a unified theory of self, identity and culture.' V: *History & Mathematics: Processes and Models of Global Dynamics*. Leonid Grinin in drugi, ur. Volgograd: Uchitel Publishing House. Str. 229–251.

Demmer, Ulrich in Agata Hummel

- 2017 'Degrowth, Anthropology, and Activist Research: The Ontological Politics of Science.' *Journal of Political Ecology* 24(1): 610–622.

Denning, Michael

- 2004 *Culture in the Age of Three Worlds*. London: Verso.

Destovnik, Irena

- 2002 *Moč šibkih: ženske v času kmečkega gospodarjenja*. Celovec: Drava.

Dickinson, Maggie

- 2019 *Feeding the Crisis: Care and Abandonment in America's Food Safety Net*. Oakland: University of California Press.

Dolenc, Petra

- 2021 'Psihološki vidiki prekarnega dela.' V: *Študije o prekarnosti: Interdisciplinarni pogledi*. Črt Poglajen, Metka Tekavčič, Aleksandra Kanjuo Mrčela, Danilo Türk, ur. Ljubljana: Ekonomska fakulteta. Str. 601–614.

Dolžan, Tatjana

- 1992 *Način življenja obrtnikov in trgovcev v mestu Kranju v kraljevini Jugoslaviji: (obdobje 1918–1941)*. Magistrsko delo. Kranj: Samozaložba.

Donkin, Richard

- 2010 *The History of Work*. London: Palgrave, Macmillan.

Dragadze, Tamara

- 2011 'Soviet Ethnography: Structure and Sentiment.' V: *Exploring the Edge of Empire. Soviet Era Anthropology in the Caucasus and Central Asia*. Florian Mühlfried and Sergei V. Sokolovsky, ur. Berlin: LIT Verlag. Str. 21–34.

Dragoš, Srečo

- 2021 'Bullshit jobs and universal basic income.' *Anthropological Notebooks* 27(3): 136–158.
2023 'Dekomodifikacija dela.' *Socialno delo* 62(4): 241–258.

Du Gay, Paul

- 1996 *Consumption and Identity at Work*. London, Thousand Oaks in New Delhi: Sage.

Durkheim, Emile

- 1984 [1893] *The division of labour in society*. Prev. W.D. Halls. London: Macmillan.

Dyer-Whiteford, Nick

- 1999 *Cyber-Marx: Cycles and Circuits of Struggle in High Technology Capitalism*. Chicago: University of Illinois Press.

Edgar, Andrew

- 1999 'Identity.' V: *Key Concepts in Cultural Theory*. Andrew Edgar in Peter Sedgwick, ur. New York in London: Routledge. Str. 122–124.

Egan, Ben

- 2016 'Employment in Europe: mapping trade union challenges.' V: *Employment relations in an era of change: Multi-level challenges and responses in Europe*. Valeria Pulignano, Holm-Detlev Köhler in Paul Stewart, ur. Bruselj: ETUI. Str. 231–240.

Ellison, Nicole B.

- 1999 'Social Impacts: New Perspectives on Telework.' *Social Science Computer Review* 17(3): 338–56.

Elson, Diane

- 1979 *Value: The Representation of Labour in Capitalism*. London: CSE Books Humanities Press.

EMPL (Committee on Employment and Social Affairs)

- 2023 'Platform work: deal on new rules on employment status.' Spletni vir: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20231207IPR15738/platform-workers-deal-on-new-rules-on-employment-status> (Dostop: 6. 6. 2025).

Engels, Friedrich

- 1968 [1845] *The Condition of the Working Class in England*. Prev. W. O. Henderson in W. H. Chaloner. Stanford: Stanford University Press.
- 1947 [1884] *Izvor družine, privatne lastnine in države: v zvezi z raziskavanji Lewisa H. Morgana*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Eriksen, Thomas Hylland

- 2001 *Tyranny of the Moment: Fast and Slow Time in the Information Age*. London: Pluto Press.

Eriksen, Thomas Hylland in Finn Sivert Nielsen

- 2001 *A History of Anthropology*. London in Sterling (Virginia): Pluto Press.

Eriksen, Thomas Hylland, James Laidlaw, Jonathan Mair, Keir Martin in Soumhya Venkatesan

- 2015 'The concept of Neoliberalism Has Become an Obstacle to the Anthropological Understanding of the Twenty-first Century.' *Journal of the Royal Anthropological Institute* 21(4): 911–923.

Erikson, Erik

- 1968 *Identity: Youth and Crisis*. New York in London: W.W. Norton & Company.

Escobar, Arturo

- 2008 *Territories of Difference: Place, Movements, Life, Redes*. Durham, N.C.: Duke University Press.

Evans-Pritchard, E.E.

- 1940 *The Nuer: A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*. Oxford: Clarendon Press.

Fabian, Johannes

- 1983 *Time and the Other: How Anthropology Makes its Object*. New York: Columbia University Press.

Fagin, Leonard

- 1979 'Views From Three Other Disciplines: (ii) Psychiatry.' V: *Social Anthropology of Work*. Sandra Wallman, ur. London: Academic Press. Str. 31–36.

Fassin, Didier

- 2013a 'On Resentment and Ressentiment.' *Current Anthropology* 54(3): 249–267.
2013b *Enforcing order: an ethnography of urban policing*. Cambridge; Malden: Polity Press.

Fawkes, Johanna

- 2015 *Public Relations Ethics and Professionalism: The Shadow of Excellence*. London in New York: Routledge.

Federici, Silvia

- 2012 *Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction and Feminist Struggle*. Brooklyn (NY): PM Press.

Ferguson, James

- 1999 *Expectations of Modernity. Myths and Meanings of Urban Life on the Zambian Copperbelt*. Berkeley: University of California Press.

Ferguson, James in Tania Murray Li

- 2018 'Beyond the »Proper Job«: Political-economic Analysis after the Century of Labouring Man.' *Working Paper* 51. PLAAS, UWC: Cape Town.

Fernández Álvarez, María Inés

- 2022 'Working-class, political organization and popular economy in Argentina.' V: *The Routledge Handbook of the Anthropology of Labor*. Sharryn Kasmir in Lesley Gill, ur. London in New York: Routledge. Str. 143–154.

Fikfak, Jurij

- 2008 'Direktorji med socializmom in kapitalizmom.' V: *Biti direktor v času socializma: med idejami in praksami*. Jurij Fikfak in Jože Prinčič, ur. Ljubljana: ZRC SAZU. Str. 9–20.
2014 'Tretja smer Vinka Möderndorferja.' V: *Vinko Möderndorfer – učitelj, revolucionar, narodopisec in angažirani znanstvenik: Simpozij ob 120-letnici rojstva*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. Str. 11.

Finke, Peter in Martin Sökefeld

- 2018 'Identity in Anthropology.' V: *The International Encyclopedia of Anthropology*. Hilary Callan in Simon Coleman, ur. Hoboken (NJ): Wiley-Blackwell. Str. 1–13.

Firth, Raymond

1929 *Primitive Economics of the New Zealand Maori*. London: Routledge & Sons.

1984 'Organization of Work among the New Zealand Maori.' V: *Work in Non-Market and Transitional Societies*. Herbert Applebaum, ur. Albany (NY): SUNY Press. Str. 186–198.

Folz, Jasmine in Rachel Smith

2024 'Work/labour.' V: *The Open Encyclopedia of Anthropology*. Riddhi Bhandari, ur. Spletni vir: <http://doi.org/10.29164/24worklabour> (Dostop: 30. 9. 2024).

Fortes, Meyer in E.E. Evans Pritchard

1940 *African Political Systems*. London, New York in Toronto: Oxford University Press.

Foucault, Michel

1980 *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*. Prev. Colin Gordon idr. New York: Pantheon Books.

Fouksman, Elizaveta

2020 'The Moral Economy of Work: Demanding Jobs and Deserving Money in South Africa.' *Economy and Society* 49(2): 287–311.

Frayne, David

2015 *The Refusal of Work: The Theory and Practice of Resistance to Work*. London: Zed Books.

Freeman, Carla

2000 *High Tech and High Heels in the Global Economy: Women, Work, and Pink-Collar Identities in the Caribbean*. Durham: Duke University Press.

2007 'The »Reputation« of Neoliberalism.' *American Ethnologist* 34(2): 252–267.

Frenzel, Adeline, Jan C. Muench, Moritz Tobias Bruckner in Daniel Veit

2021 'Digitization or digitalization? – Toward an understanding of definitions, use and application in IS research.' *AMCIS 2021 Proceedings 18*: 1–10.

Frey, Carl in Michael Osborne

2013 *The Future of Employment. How Susceptible Are Jobs to Computerization?* (Working Paper). Oxford: Oxford Martin.

Freud, Sigmund

1989 [1921] *The Ego and the Id*. Prev. Joan Riviere. New York in London: W.W. Norton & Company.

Friedman, Jonathan

1994 *Cultural Identity and Global Process*. London, Thousand Oaks in New Delhi: Sage Publications.

Fritz, Martin

- 2013 'Non-Standard Employment and Anomie in the EU.' V: *Non-Standard Employment in Europe Paradigms, Prevalence and Policy Responses*. Max Koch in Martin Fritz, ur. London: Palgrave Macmillan. Str. 209–228.

Fritz, Martin in Max Koch

- 2013 'Introduction: Changing Employment Standards in a Crisis-Ridden Europe.' V: *Non-Standard Employment in Europe Paradigms, Prevalence and Policy Responses*. Max Koch in Martin Fritz, ur. London: Palgrave Macmillan. Str. 1–12.

Gaber, Slavko in Tonči Kuzmanić

- 1985 *Boj proti delu*. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS; Republiška konferenca ZSMS.

Galič, Marko

- 2025 'The making of precarity: an ethnography on precarious workers in Auckland, New Zealand.' *Kōtuitui: New Zealand Journal of Social Sciences Online*: 1–21.

Gallie, Duncan, Alan Felstead, Francis Green in Hande Inanc

- 2017 'The Hidden Face of Job Insecurity.' *Work, employment and society* 31(1): 1–18.

Gammarano, Rosina

- 2019 'Persons Outside the Labour Force: How Inactive are They Really?' Spletni vir: <https://ilostat.ilo.org/persons-outside-the-labour-force-how-inactive-are-they-really/> (Dostop: 6. 7. 2021).

Ganti, Tejaswini

- 2014 'Neoliberalism.' *Annual Review of Anthropology* 43: 89–104.

Gardner, Burleigh B.

- 1970 'W. Lloyd Warner 1898-1970.' *The American Sociologist* 5(4): 384–385.

Garsten, Christina

- 2008 *Workplace Vagabonds: Career and Community in Changing Worlds of Work*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Geertz, Clifford

- 1996 'Afterword.' V: *Senses of Place*. Stephen Feld in Keith H. Basso, ur. Santa Fe: School of American Research Press. Str. 259-262.

Gell, Alfred

- 1992 *The Anthropology of Time: Cultural Constructions of Temporal Maps and Images*. Oxford: Berg.

Gershon, Ilana

- 2011 'Neoliberal Agency.' *Current Anthropology* 52(4): 537–555.
- 2014 '»I'm not a businessman, I'm a business, man« Typing the neoliberal self into a branded existence.' *Hau: Journal of Ethnographic Theory* 6 (3): 223–246.

- 2017 *Down and Out in the New Economy: How People Find (or Don't Find) Work Today*. Chicago (Illinois): The University of Chicago Press.
- 2021 'Plague jobs: US workers' schismogenetic approaches to social contracts.' *Anthropological Notebooks* 27(3): 58–82.
- Giattino, Charlie, Esteban Ortiz-Ospina in Max Roser
- 2020 'Working Hours.' Spletni vir: <https://ourworldindata.org/working-hours> (Dostop: 6. 7. 2021).
- Gibert, Marie-Pierre in Anne Monjaret
- 2021 *Anthropologie du Travail*. Pariz: Armand Colin
- Gibson-Graham, J.K.
- 2020 'Reading for Difference in the Archives of Tropical Geography: Imagining An(Other) Economic Geography for Beyond the Anthropocene.' *Antipode* 52(1): 12–35.
- Giddens, Anthony
- 1979 *Central Problems in Social Theory Action, Structure, and Contradiction in Social Analysis*. Berkeley: University of California Press.
- 1991 *Modernity and Self-Identity*. Stanford: Stanford University Press.
- Gill, Rosalind in Andy Pratt
- 2008 'In the Social Factory? Immaterial Labour, Precariousness and Cultural Work.' *Theory, Culture & Society* 25(7–8): 1–30.
- Gillan, Michael in Rob Lambert
- 2016 'Closures and openings: the politics of place and space in resisting corporate restructuring.' V: *Neoliberal Capitalism and Precarious Work*. Rob Lambert in Andrew Herod, ur. Cheltenham: Edward Elgar Publishing. Str. 226–254.
- Gillespie, Richard
- 1991 *Manufacturing Knowledge: A History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gleason, Philip
- 1983 'Identifying Identity: A Semantic History.' *The Journal of American History* 69(4): 910–931.
- Goddard, Victoria
- 2017 'Work and Livelihoods: An Introduction.' V: *Work and Livelihoods: History, Ethnography and Models in Times of Crisis*. Susana Narotzky in Victoria Goddard, ur. New York in London: Routledge. Str. 1–27.
- Goddard, Victoria in Susana Narotzky, ur.
- 2018 *Work and Livelihoods: History, Ethnography and Models in times of Crisis*. London: Routledge.
- Godelier, Maurice
- 1977 *Perspectives in Marxist Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.

Godina-Golija, Maja

1992 *Iz mariborskih predmestij: o življenju in kulturi mariborskih delavcev v letih od 1919 do 1941*. Maribor: Obzorja.

Goffman, Erving

1955 'On face-work; an analysis of ritual elements in social interaction.' *Psychiatry* 18(3): 213–231.

1963 *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Englewood Cliffs (NJ): Prentice Hall.

2014 [1956] *Predstavljanje sebe v vsakdanjem življenju*. Prev. Polona Petek. Ljubljana: Studia Humanitatis.

Gorz, André

1989 *Critique of Economic Reason*. Prev. Gillian Handyside in Chris Turner. London in New York: Verso.

1999 *Reclaiming Work: Beyond the Wage Based Society*. Prev. Chris Turner. Cambridge: Polity Press.

Götz, Irene in Andreas Wittel

2000 *Arbeitskulturen im Umbruch*. Münster: Waxmann.

Götz, Irene in Barbara Lemberger, ur.

2009 *Prekär arbeiten, prekär leben: Kulturwissenschaftliche Perspektiven auf ein gesellschaftliches Phänomen*. Frankfurt: Campus Verlag.

Graeber, David

2001 *Toward an Anthropological Theory of Value*. London: Palgrave.

2018a [2015] *Utopija pravil*. Prev. Seta Knop. Ljubljana: Beletrina.

2018b *Bullshit jobs: A theory*. London: Penguin Books.

Grant, Bruce

1995 *In the Soviet House of Culture: A Century of Perestroikas*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Greenhouse, Carol J., ur.

2012 *Ethnographies of Neoliberalism*. Philadelphia (Pa): University of Pennsylvania Press.

Gregorič Bon, Nataša

2018 'Poskusi tlakovanja prihodnosti: Preoblikovanje mišljenjskih matric v praksah družbeno odgovornega podjetništva v Albaniji.' *Glasnik SED* 58(3-4): 25–38.

Grossberg, Lawrence

1996 'Identity and Cultural Studies: Is That All There Is?' V: *Questions of Cultural Identity*. Stuart Hall in Paul du Gay, ur. London, Thousand Oaks in New Delhi: Sage Publications. Str. 87–107.

Gudeman, Stephen

1986 *Economics as Culture: Models and Metaphors of Livelihood*. London: Routledge.

Guyer, Jane I.

2007 'Prophecy and the Near Future: Thoughts on macroeconomic, evangelical, and punctuated time.' *American Ethnologist* 34(3): 409–421.

2019 'Anthropology and the Near-Future Concept.' V: *Handbook of Anticipation*. Roberto Poli, ur. Cham: Springer. Str. 375–392.

Habinc, Mateja

2015a 'Holidays and work competition – a strategic relation during the first years of the socialist Yugoslavia.' *Český lid* 102(2): 233–248.

2015b 'Europskost ukidanja praznika i socijalističkog neradničkog mentaliteta.' *Narodna umjetnost* 52(2): 69–84.

2023 'Izhodišča etnološkega in antropološkega raziskovanja izgorelosti.' *Etnolog* 33: 61–81.

Hacker, Jacob

2008 *The Great Risk Shift: The New Economic Insecurity and the Decline of the American Dream*. Second Edition. Oxford: Oxford University Press.

Hakken, David

2000 'Resocializing Work? The Future of the Labor Process.' *Anthropology of Work Review* 21(1): 8–10.

Hall, Stuart

1996 'Introduction: Who Needs 'Identity'?' V: *Questions of Cultural Identity*. Stuart Hall in Paul du Gay, ur. London, Thousand Oaks in New Delhi: Sage. Str. 1–17.

Hann, Chris, ur.

2021 *Work, Society, and the Ethical Self: Chimeras of Freedom in the Neoliberal Era*. New York in Oxford: Berghahn Books.

Hann, Chris in Jonathan Parry, ur.

2018 *Industrial Labor on the Margins of Capitalism Precarity, Class, and the Neoliberal Subject*. New York in Oxford: Berghahn.

Hardt, Michael in Antonio Negri

2000 *Empire*. London in Cambridge (MA): Harvard University Press.

2004 *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. New York: The Penguin Press.

2017 *Assembly*. Oxford University Press.

Harris, Marvin

1964 *The Nature of Cultural Things*. New York: Random House.

1968 *The Rise of Anthropological Theory: a history of theories of culture*. New York: Thomas Y. Crowell Company.

1979 *Cultural Materialism: the struggle for a Science of culture*. New York: Random House.

Harris, Olivia

- 2007 'What Makes People Work?' V: *Questions of Anthropology*. Rita Astuti, Charles Stafford in Jonathan Parry, ur. Oxford: Berg. Str. 137–166.

Harvey, David

- 1989 *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Cambridge (Ma): Blackwell.
- 2005 *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford in New York: Oxford University Press.

Harvey, Penny in Christian Krohn-Hansen

- 2018 'Introduction. Dislocating labour: anthropological reconfigurations.' *Journal of the Royal Anthropological Institute* 24(1): 10–28.

Hastings, Thomas

- 2016 'Moral Matters: De-Romanticising Worker Agency and Charting Future Directions for Labour Geography.' *Geography Compass* 10(7): 307–318.

Hattatoğlu, Dilek in Jane Tate

- 2016 'Home-based Work and New Ways of Organizing in the Era of Globalization.' V: *Neoliberal Capitalism and Precarious Work*. Rob Lambert in Andrew Herod, ur. Cheltenham: Edward Elgar Publishing. Str. 96–124.

Hen, May

- 2018 'Sub-élites as Fiduciary Gatekeepers of Global Elites: A Fiscal Anthropology of the Cayman Islands as an Offshore Financial Centre.' V: *Euro-Caribbean Societies in the 21st Century: Offshore finance, local élites and contentious politics*. Sébastien Chauvin, Peter Clegg in Bruno Cousin, ur. London in New York: Routledge. Str. 148–161.

Herlyn, Gerrit, Johannes Müske, Klaus Schönberger in Ove Sutter, ur.

- 2008 *Arbeit und Nichtarbeit: Entgrenzungen und Begrenzungen von Lebensbereich und Praxen*. München: Hampp.

Herod, Andrew

- 2001 *Labor Geographies: Workers and the Landscapes of Capitalism*. London: Guilford Press.
- 2022 'Labor in the time of COVID-19 (with apologies to Gabriel García Márquez).' V: *The Routledge Handbook of the Anthropology of Labor*. Sharryn Kasmir in Lesley Gill, ur. London in New York: Routledge. Str. 81-92.

Herod, Andrew in Rob Lambert

- 2016 'Neoliberalism, precarious work and remaking the geography of global capitalism.' V: *Neoliberal Capitalism and Precarious Work: Ethnographies of Accommodation and Resistance*. Rob Lambert in Andrew Herod, ur. Cheltenham in Northampton: Edward Elgar. Str. 1–35.

Heron, Robert in Liesbeth Unger

1999 *Glossary of Labour Administration and Related Terms*. Bangkok: ILO Regional Office for Asia and the Pacific.

Herskovits, Melville J.

1952 [1940] *Economic Anthropology: A Study in Comparative Economics*. New York: Alfred A. Knopf.

Hilgers, Mathieu

2011 'The three anthropological approaches to neoliberalism.' *International Social Science Journal* 61: 351–364.

Hirsch, Francine

1997 'The Soviet Union as a Work in Progress: Ethnographers and the Category Nationality in the 1926, 1937, and 1939 Censuses.' *Slavic Review* 56(2): 251–278.

Hirvilammi, Tulli, Marianne Väyrynen, Ingo Stamm, Aila-Leena Matthies in Kati Närhi

2019 'Reflecting on Work Values with Young Unemployed Adults in Finland.' *Nordic Journal of Working Life Studies* 9(2): 87–104.

Ho, Karen

2009 *Liquidated: An Ethnography of Wall Street*. Durham in London: Duke University Press.

Hoare, Carol Hren

2002 *Erikson on Development in Adulthood: New Insights from the Unpublished Papers*. Oxford: Oxford University Press.

Hockey, Jenny in Allison James

2003 *Social Identities Across the Life Course*. Basingstoke in New York: Palgrave Macmillan.

Honneth, Axel

2002 'Organisierte Selbstverwirklichung: Paradoxien der Individualisierung.' V: *Befreiung aus der Mündigkeit: Paradoxien des gegenwärtigen Kapitalismus*. Axel Honneth, ur. Frankfurt/Main: Campus-Verl. Str. 141–158.

Hrovat, Karmen

2019 *Predvajal vam je poslednji kinooperater: življenjske zgodbe poklicnih kinooperaterjev ljubljanskih kinematografov*. Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani.

Hrženjak, Majda

2007 *Nevidno delo*. Ljubljana: Mirovni inštitut.

2016 *Spremembe očetovstva: moški med delom in starševstvom*. Ljubljana: Mirovni inštitut.

2018 *Razsežnosti skrbstvenega dela*. Ljubljana: Sophia.

Huber, Birgit

2013 *Arbeiten in der Kreativindustrie. Eine multilokale Ethnographie der Entgrenzung von Arbeits- und Lebenswelt*. Frankfurt: Campus.

Huber, Birgit in Gunther Hirschfelder, ur.

2004 *Die Virtualisierung der Arbeit*. Frankfurt in New York: Campus Verlag.

Hudales, Jože

1989 'Življenje in delo rudarjev v Pesju med dvema vojnama: etnološki oris.' V: *Prispevki k zgodovini Šaleške doline*. Velenje: Kulturni center Ivan Napotnik. Str. 205–231.

1998 'Nastajanje novega muzeja premogovništva v Velenju.' *Glasnik SED* 38(3/4): 42–45.

Huntsman, Judith

2003 'Raymond Firth (1901–2002).' *American Anthropologist* 105(2): 487–490.

Hurn, Samantha

2017 'Animals as Producers, Consumers and Consumed: The Complexities of Trans-species Sustenance in a Multi-faith Community.' *Ethnos* 82(2): 213–231.

Ibarra, Herminia

1999 'Provisional Selves: Experimenting with Image and Identity in Professional Adaptation.' *Administrative Science Quarterly* 44(4): 764–791.

Ibarra, Herminia in Otilia Obodaru

2016 'Betwixt and between identities: Liminal experience in contemporary careers.' *Research in Organizational Behavior* 36: 47–64.

ILO (International Labour Organization)

2013 *Social Dialogue (Report VI)*. Ženeva: ILO.

2016 *Non-standard Employment Around the World: Understanding Challenges, Shaping Prospects*. Ženeva: ILO.

2021 *World Employment and Social Outlook 2021: The Role of Digital Labour Platforms in Transforming the World of Work*. Ženeva: ILO.

2023 *Resolution to Amend the 19th ICLS Resolution Concerning Statistics of Work, Employment and Labour Underutilization*. Ženeva: ILO.

Ingold, Tim

1993 'The Temporality of the Landscape.' *World Archaeology* 25(2): 152–174.

1996 'Work, Time and Industry.' *Time & Society* 4(1): 5–28.

Ireland, R. Duane in Justin W. Webb

2007 'A Cross-Disciplinary Exploration of Entrepreneurship Research.' *Journal of Management* 33(6): 891–927.

Ivnik, Tina

2023 '»Tovarna je vse uničila«: Socialni spomini domačinov in domačink na opuščanje kmetijstva v Beneški Sloveniji.' *Glasnik SED* 63(1): 5–19.

Jackson, Michael

2019 *Critique of Identity Thinking*. New York: Berghahn.

Jahoda, Marie

1981 'Work, Employment, and Unemployment: Values, Theories, and Approaches in Social Research.' *American Psychologist* 36(2): 184–91.

1982 *Employment and Unemployment: A Social-Psychological Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.

Jones, Philip

2021 *Work Without the Worker: Labour in the Age of Platform Capitalism*. London in New York: Verso.

Jullien, François

2021 *There Is No Such Thing as Cultural Identity*. Prev. Pedro Rodriguez. Cambridge in Medford (MA): Polity.

Jung, Carl Gustaf

1972 *Two Essays on Analytical Psychology*. Prev. Gerhard Adler in R. F.C. Hull. Princeton (NJ): Princeton University Press.

Kalb, Don

2014 'Neoliberalism, Personhood, and Postsocialism Enterprising Selves in Changing Economies.' V: *Neoliberalism, personhood, and postsocialism: enterprising selves in changing economies*. Nicolette Makovicky, ur. Oxford: Ashgate. Str. 187–202.

Kalleberg, Arne L.

2000 'Nonstandard Employment Relations: Part-Time, Temporary and Contract Work.' *Annual Review of Sociology* 26: 341–365.

Kalšek, Miran

1991 'Revirji – delavski center.' *Časopis za zgodovino in narodopisje*. 62[=27](1): 146–152.

Kanjuro-Mrčela, Aleksandra in Miroljub Ignjatović

2015 'Od prožnosti do prekarnosti dela: stopnjevanje negativnih sprememb na začetku 21. stoletja.' *Teorija in praksa* 52(3): 350–381.

Karjanen, Peter

2016 'The Limits to Quantitative Thinking: Engaging Economics on the Unemployed.' V: *Anthropologies of Unemployment*. Jong Bum Kwon in Carrie M. Lane, ur. Ithaca in London: Cornell University Press. Str. 34–52.

Kasmir, Sharryn in August Carbonella

2008 'Dispossession and the Anthropology of Labor.' *Critique of Anthropology* 28(1): 5-25.

Kasmir, Sharryn in August Carbonella, ur.

2014 *Blood and Fire: Toward a Global Anthropology of Labour*. New York in Oxford: Berghahn.

Kasmir, Sharryn in Lesley Gill, ur.

2022 *The Routledge Handbook of the Anthropology of Labor*. London in New York: Routledge.

Kathan, Bernhard in Manfred Kendlbacher

1995 *Schwarzarbeit. Überlebenskunst oder Schmarotzertum?* Wien: Verlag für Gesellschaftskritik.

Keen, Steve

2011 *Debunking Economics – Revised and Expanded Edition: The Naked Emperor Dethroned?* London in New York: Zed Books.

Kellner, Douglas

2006 'New Technologies and Alienation: Some Critical Reflections.' V: *The Evolution of Alienation: Trauma, promise, and the millennium*. Lauren Langman in Devorah Kalekin-Fishman, ur. Lanham, Md: Rowman & Littlefield Publishers. Str. 47–67.

Kenney, Martin in John Zysman

2021 'Entrepreneurial Finance in the Platform Economy Era: What Consequences for Labor?' V: *The Many Futures of Work: Rethinking Expectations and Breaking Molds*. Peter A. Creticos idr., ur. Philadelphia: Temple University Press. Str. 196–212.

Kerimova, Mariyam

2015 'Russian Ethnology at The End of the 19th – the First Third of the 20th Century. Schools and Methods.' *Glasnik Etnografskog instituta* 63(1): 167–176.

Kesküla, Eeva

2018 'Miners and Their Children: The Remaking of the Soviet Working Class in Kazakhstan.' V: *Industrial Labor on the Margins of Capitalism: Precarity, Class, and the Neoliberal Subject*. Chris Hann in Jonathan Parry, ur. New York in Oxford: Berghahn. Str. 61–84.

Keyes, C. F.

2002 'Weber and Anthropology.' *Annual Review of Anthropology* 31(1): 233–255.

Kingsolver, Ann E.

2009 'Work.' V: *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. Alan Barnard in Jonathan Spencer, ur. London in New York: Routledge. Str. 717–719.

Kilborne, Benjamin

1992 'Fields of Shame: Anthropologists Abroad.' *Ethos* 20: 230–253.

Kirtsoglou, Elisabeth in Bob Simpson

2020 'Introduction: the time of anthropology: studies of contemporary chronopolitics and chronocracy.' V: *The Time of Anthropology: Studies of Contemporary Chronopolitics*. Elisabeth Kirtsoglou in Bob Simpson, ur. Abingdon, Oxon in NY: Routledge. Str. 1–30.

Kjaerulff, Jens

2010 *Internet and Change: An Anthropology of Knowledge and Flexible Work*. London in New York: Routledge.

2015 *Flexible Capitalism: Exchange and Ambiguity at Work*. Jens Kjaerulff, ur. New York in Oxford: Berghahn Books.

Klančar, Dušanka

- 2000 *Hrastniški steklarji: način življenja hrastniških steklarskih mojstrov in njihovih družin v obdobju od l. 1860 do 1941*. Diplomaska naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Klein, Herbert S.

- 2018 'The "Historical Turn" in the Social Sciences.' *Journal of Interdisciplinary History* 48(3): 295–312.

Kneževič Hočevar, Duška

- 2013 *Etnografija medgeneracijskih odnosov: dom in delo na kmetijah skozi življenjske pripovedi*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- 2014 *Doing various paths of family farming development. Anthropological Notebooks* 20(3). Duška Kneževič Hočevar, ur. Ljubljana: Društvo antropologov Slovenije.
- 2015 '»Kdor ne tvega, ni kmet!« K antropologiji tveganja in negotovosti.' *Glasnik SED* 55(3/4): 61–69.

Kneževič Hočevar, Duška in Majda Černič Istenič

- 2010 *Dom in delo na kmetijah: raziskava odnosov med generacijami in spoloma*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.

Knight, Nathaniel

- 2022 'Ethnography, Russian and Soviet.'
Spletni vir: <https://www.encyclopedia.com/history/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/ethnography-russian-and-soviet> (Dostop: 12. 12. 2023).

Kobe-Arzenšek, Katarina

- 1967 *Sitarstvo na Gorenjskem*. Ljubljana: Tehniški muzej Slovenije.
- 1979 *Iz preteklosti slamnikarstva v domžalski okolici s poudarkom na domačih proizvajalcih*. Domžale: Kulturna skupnost.

Kocka, Jürgen, ur.

- 2010 *Work in a Modern Society: The German Historical Experience in Comparative Perspective*. New York in Oxford: Berghahn Books.

Komel, Svit

- 2024 'Delo in praktična vednost Oddelka za etažno lastnino na Okrajnem sodišču v Ljubljani.' *Glasnik SED* 64(2): 67–77.

Komlosy, Andrea

- 2021 *Delo: Globalnohistorična perspektiva od 13. do 21. stoletja*. Prev. Mojca Kranjc. Ljubljana: Založba /*cf.

Kondo, Dorinne K.

- 1990 *Crafting Selves: Power, Gender, and Discourses of Identity in a Japanese Workplace*. Chicago: The University of Chicago Press.

Kopač Mrak, Anja in Tatjana Rakar

- 2010 'Redistributivna pravičnost v slovenskem sistemu socialne varnosti: od zaslužnosti k preverjeni potrebi?' *Družboslovne razprave* 26(63): 7–28.

Korun Hočevar, ur.

- 2014 *Delavnica, polna nereda: Sodobni rokodelci in oblikovalci v Sloveniji*. Ljubljana: Zavod lab laar.

Kosi, Teja in Eva Matjaž

- 2021 *The art of survival: Slovenian cultural and creative workers in the time of the COVID-19 epidemic (Study Paper)*. Ljubljana: Poligon kreativni center.

Kosmos, Iva

- 2020 'Papaline, sardeline, tvorničarke – tovarniška kultura in oblikovanje delavske skupnosti.' V: *Zgodbe iz konzerve. Zgodovine predelave in konzerviranja rib na severovzhodnem Jadraniu*. Iva Kosmos, Tanja Petrović in Martin Pogačar, ur. Ljubljana: Založba ZRC. Str. 140–163.

Kovač, Bogomir

- 2021 'Prekarnost v sodobnem kapitalizmu – političnoekonomske perspektive.' V: *Študije o prekarnosti: Interdisciplinarni pogledi*. Črt Poglajen idr., ur. Ljubljana: Ekonomska fakulteta. Str. 37–55.

Kovačič, Gorazd

- 2018 'Možnosti za sindikalizacijo prekarnih delavcev.' V: *Prekarnost in družbena negotovost: interdisciplinarni pogledi na prekariat*. Črt Poglajen, Črt Kostevc in Nataša Dernovšček Hafner, ur. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Ekonomska fakulteta. Str. 121–137.

Kozorog, Miha

- 2018a '»Normalen podjetnik« vs. »poseben aktivist«: iskanje ravnovesja med osebo in prihodnostjo.' *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 58(3/4): 51–63.
- 2018b 'The ecosystem ideal and local neoliberalism of the young entrepreneur: the millennials' entrepreneurial environment in Slovenia.' *Etnološka tribina: godišnjak Hrvatskog etnološkog društva* 48(41): 259–280.
- 2019 'Trije časi podjetništva mladih v Sloveniji.' *Glasnik SED* 59 (2): 19–32.
- 2021 'The making of coworking spaces in Slovenia: spatialization by and of youth as (not) trusting them.' *Studia Ethnologica Croatica* 33: 97–120.
- 2023a *Mladi podjetniki: etnografije političnega, ekonomskega in moralnega subjekta*. Miha Kozorog, ur. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- 2023b 'Mladi podjetniki v sodobni Sloveniji v antropološkem objektivu.' V: *Mladi podjetniki: etnografije političnega, ekonomskega in moralnega subjekta*. Miha Kozorog, ur. Ljubljana: Založba ZRC SAZU. Str. 7–35.

Kölzer, Carolin

- 2011 'Hauptschülers' Conceptions of Work – An Exclusion from the Subjective Dissolution of Boundaries?' *Journal of Social Science* 10(3): 26–35.

Kravanja, Boštjan

- 2023 'Podjetniška ideologija kot religija neoliberalnega kapitalizma: O produkciji podjetniškega jaza med mladimi na Ajdovskem in Goriškem.' *Glasnik SED* 63(1): 46–57.

Kremenšek, Slavko

- 1964 'Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem.' Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- 1965/66 'Industrializacija, urbanizacija in etnološki vidik.' *Slovenski etnograf* 18-19: 133–154.
- 1970 *Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem = The Ljubljana settlement of Zelena jama as an ethnologic problem.* Ljubljana: ZRC SAZU.
- 1973 *Obča etnologija.* Ljubljana: Univerza v Ljubljani.
- 1976a 'Uvod.' V: *Vprašalnice: Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja. Uvod. Poročila.* Ljubljana: Raziskovalna skupnost slovenskih etnologov. Str. 1–52.
- 1976b *Suburban villagers: a case study of the village of Moste near Ljubljana (Slovenia, Yugoslavia): the transformation of a rural society, 1780–1931.* Amherst: University of Massachusetts, 1979.
- 1976c 'Izvir in okolje delavk ljubljanske tobačne tovarne do prve svetovne vojne.' *Slovenski etnograf* 29: 91–100.
- 1985 'Delavska kultura — relativno samostojna kulturna sestavina?' *Glasnik SED* 25 (1-4): 28–32.
- 1991 'Stanje, problemi in perspektive etnološkega preučevanja industrijskih naselij in mest na Slovenskem.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* 27(1): 3–7.

Kresal, Barbara

- 1998a 'Razvoj pravne ureditve prenehanja delovnega razmerja na Slovenskem od sredine 19. stoletja do danes: od popolne pogodbene svobode do varstva zaposlitve.' *Zgodovinski časopis: glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije* 52(4): 497–510.
- 2008 *Delavci in delodajalci.* Ljubljana: Inštitut za delo pri pravni fakulteti UL.

Kresal, France

- 1968 'Pregled razvoja delavsko zaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v Sloveniji med obema vojnama.' *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 8(1-2): 103–190.
- 1998b *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne.* Neven Borak in Žarko Lazarevič, ur. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Kresal Šoltes, Katarina, Marija Lucija Antolič, Grega Strban in Polona Domadenik, ur.

- 2020 *Prekarno delo: multidisciplinarna analiza.* Ljubljana: Ekonomska fakulteta in Pravna fakulteta.

Kretsos, Lefteris in Ilias Livanos

- 2016 'The extent and determinants of precarious employment in Europe.' *International Journal of Manpower* 37(1): 25–43.

Kretsos, Lefteris in Miguel Martínez Lucio

- 2013 'Destandardization of Employment in the UK: Issues, Politics and Policy Reinvention.' V: *Non-Standard Employment in Europe Paradigms, Prevalence and Policy Responses*. Max Koch in Martin Fritz, ur. London: Palgrave Macmillan. Str. 103–116.

Krohn-Hansen, Christian

- 2018 'State against industry: time and labour among Dominican furniture makers.' *Journal of the Royal Anthropological Institute* 24(S1): 180–197.

Kunda, Gideon

- 1992 *Engineering Culture: Control and Commitment in a High-tech Corporation*. Philadelphia (PA): Temple University Press.

Kuper, Adam

- 1999 *Culture: The Anthropologist's Account*. Cambridge (Ma): Harvard University Press.

Kuzmanić, Tonči

- 1985 'K »Proizvodnji« kot pred-postavki Marxovega mišljenjskega ustroja.' V: *Boj proti delu*. Slavko Gaber in Tonči Kuzmanić, ur. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS; Republiška konferenca ZSMS. Str. 9–45.

Kwon, Jong Bum in Carrie M. Lane

- 2016 'Introduction.' V: *Anthropologies of Unemployment*. Jong Bum Kwon in Carrie M. Lane, ur. Ithaca in London: Cornell University Press. Str. 1–17.

Laclau, Ernesto

- 1990 *New Reflections on the Revolution of Our Time*. London: Verso.

Lakoff, George in Mark Johnson

- 1980 *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.

Lambert, Rob in Andrew Herod, ur.

- 2016 *Neoliberal Capitalism and Precarious Work: Ethnographies of Accommodation and Resistance*. Cheltenham in Northampton: Edward Elgar.

Lamont, Michèle

- 1992 *Money, Morals, and Manners: The Culture of the French and the American Upper-Middle Class*. Chicago, University of Chicago Press.

Lane, Carrie M.

- 2011 *A Company of One: Insecurity, Independence, and the New World of White-Collar*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

- 2016 'The Limits of Liminality: Anthropological Approaches to Unemployment in the United States.' V: *Anthropologies of Unemployment*. Jong Bum Kwon in Carrie M. Lane, ur. Ithaca in London: Cornell University Press. Str. 18–33.
- Larsen, Tord
- 2010 'Acts of Entification: The Emergence of Thinghood in Social Life.' V: *Human Nature as Capacity: Transcending Discourse and Classification*. Nigel Rapport, ur. New York in Oxford: Berghahn Books. Str. 154–176.
- Lazzarato, Maurizio
- 1996 'Immaterial Labor.' V: *Radical Thought in Italy*. Paolo Virno in Michael Hardt, ur. Minneapolis: University of Minnesota Press. Str. 133–147.
- Lefebvre, Henri
- 1974 *La production de l'espace*. Paris: Anthropos.
- Leidner, Robin
- 1993 *Fast Food, Fast Talk: Service Work and the Routinization of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.
- Leins, Stefan
- 2018 *Stories of Capitalism: Inside the Role of Financial Analysts*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lepisto, Douglas, Eliana Crossina in Michel Pratt
- 2015 'Identity work within and beyond the professions: Toward a theoretical integration and extension.' V: *International Handbook of Professional Identities*. Ana Maria Costa e Silva in Miriam Aparicio, ur. Rosemead (CA): Scientific & Academic Publishing. Str. 11–37.
- Leskošek, Vesna
- 2011 'Strukturne reforme na področju socialnega varstva.' *Teorija in praksa* 48: 1264–1280.
- Leskošek, Vesna in Srečo Dragoš
- 2018 'The Role of Conditionality and Control in Social Assistance Entitlements.' *Песуја за социјална политика/Journal of Social Policy* 14: 11–39.
- LeVine, R.A.
- 2001 'Culture and Personality Studies 1918–1960.' *Journal of Personality* 69(6): 803–818.
- Levy, Robert
- 1984 'Emotion, knowing, and culture.' V: *Culture Theory: essays on mind, self, and emotion*. Richard Shweder in Robert LeVine, ur. Cambridge: Cambridge University Press. Str. 214–237.
- Lewis, Kate V.
- 2015 'Enacting Entrepreneurship and Leadership: A Longitudinal Exploration of Gendered Identity Work.' *Journal of Small Business Management* 53(3): 662–682.

Lipovec Čebtron, Uršula

- 2023 'Raziskovanje ranljivosti in odpornosti v času pandemije covid-19.' V: *Kovidna krajina: ranljivosti v času pandemije*. Uršula Lipovec Čebtron in Sara Pistotnik, ur. Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani. Str. 21–40.

Lipovec Čebtron, Uršula in Sara Pistotnik

- 2015 'Iluzija o univerzalnem dostopu do zdravstvenega zavarovanja.' *Etnolog* 25=76(1): 89–111.

Ljubič, Tone

- 1950/51 'Izumrle panoge domače obrti v okolici Turjaka.' *Slovenski etnograf* 3-4: 28–67.

Lijster, Thijs, Claartje Rasterhoff in Bjorn Schrijen

- 2020 *How Precarious is Working in the Cultural Sector?* Spletni vir:
<https://www.platformbk.nl/en/how-precarious-is-working-in-the-cultural-sector/>
(Dostop: 12. 1. 2024).

Livingston, James

- 2016 *No More Work: Why Full Employment is a Bad Idea*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.

Low, Setha M. in Denise Lawrence-Zúñiga, ur.

- 2003 *Anthropology of Space and Place: Locating Culture*. Malden (MA), Oxford in Carlton: Blackwell.

Luhrmann, Tanya M.

- 2015 'Identity in Anthropology.' V: *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. James D. Wright, ur. Amsterdam: Elsevier. Str. 532–536.

MacKenzie, Donald

- 1984 'Marx and the Machine.' *Technology and Culture* 25(3): 473–502.

Makarovič, Gorazd

- 1996 *Slovenci in čas: Odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja*. Ljubljana: Krtina.

- 2002 'O vsebinah sintagme »žensko delo«.' *Etnolog* 12(63): 63–80.

Makarovič, Marija

- 1976 'Poljedelstvo.' V: *Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja. Vprašalnice I*. Slavko Kremenšek, Vilko Novak in Valens Vodušek, ur. Ljubljana: Raziskovalna skupnost slovenskih etnologov. Str. 1–20.

- 1978 *Kmečko gospodarstvo na Slovenskem: načini, orodja in naprave*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

- 1985 'Razmerje vaščanov Kostanja do dela in poklica.' V: *Kamnik: 1229–1979: zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta*. Jože Žontar, ur. Kamnik: Kulturna skupnost. Str. 200–212.

- 1996 'Medsebojna pomoč, medsebojni stiki in povezave na podeželju.' *Anthropos* 28: 126-138
- Makovicky, Nicolette,
- 2014 *Neoliberalism, Personhood, and Postsocialism: Enterprising Selves in Changing Economies*. Nicolette Makovicky, ur. Surrey in Burlington: Ashgate.
- 2014 'Introduction: Me, Inc.? Untangling Neoliberalism, Personhood and Postsocialism.' V: *Neoliberalism, Personhood, and Postsocialism: Enterprising Selves in Changing Economies*. Nicolette Makovicky, ur. Oxford: Ashgate. Str. 1–16.
- Malinowski, Bronisław
- 1948 *Magic, Science and Religion and Other Essays*. Robert Redfield, ur. Boston (MA): Beacon Press; Glencoe (IL): Free Press.
- 2014 [1922] *Argonauts of the Western Pacific: An account of Native Enterprise and adventure in the Archipelagos of Melanesian New Guinea*. London: Routledge.
- Marcia, J. E.
- 1980 'Identity in adolescence.' V: *Handbook of adolescent psychology*. Joseph Adelson, ur. New York: Wiley. Str. 159–187.
- Marcuse, Herbert
- 2023 [1956] *Eros and Civilization*. London in New York: Routledge.
- Martin, Emily
- 1994 *Flexible Bodies: Tracking Immunity in American Culture from the Days of Polio to the Age of AIDS*. Boston: Beacon Press.
- Martin, Keir, Ståle Wig and Sylvia Yanagisako
- 2021 'Battlegrounds of Dependence: Reconfiguring Labor, Kinship and Relational Obligation.' *Focaal* 90: 1–10.
- Marx, Karl
- 1964 [1858] *Pre-capitalist Economic Formations*. Prev. Jack Cohen. New York: International Publishers.
- 1976 [1867] *Capital: A critique of political economy (Volume One)*. Prev. Ben Fowkes. London: Penguin.
- 1979 [1932] 'Pariški rokopisi: Kritika nacionalne ekonomije.' V: *Izbrana dela v petih zvezkih: I. zvezek*. Prev. Primož Simoniti. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- 1985 [1939] *Kritika politične ekonomije 1857/58*. Prev. Božidar Debenjak idr. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Marx, Karl in Friedrich Engels
- 2009 [1848] *Komunistični manifest*. Prev. Božidar Debenjak. Ljubljana: Sanje.
- Massey, Doreen
- 1994 *Space, Place, and Gender*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- 2005 *For Space*. London: Sage.

Mbembe, Achille

2019 *Necropolitics*. Durham (NC): Duke University Press.

McGill, Kenneth

2022 'Spectacle, Value, and Basic Income; Or, labor and the »maddening state«.' *Cultural Anthropology* 37(2): 225–250.

Mead, George H.

1997 [1932] *Um, sebstvo, družba*. Prev. Dušica Pogačnik in Živa Pogačnik. Ljubljana: Založba Krtina.

Medica, Karmen in Goran Lukić, ur.

2011 *Migrantski circulus vitiosus. Delovne in življenjske razmere migrantov v Sloveniji*. Koper: Univerzitetna založba Annales.

Meillassoux, Claude

1981 *Maidens, Meal and Money: Capitalism and the domestic community*. Prev. Felicity Edholm. Cambridge: Cambridge University Press.

Keynes, John Maynard

2008 [1930] 'Economic Possibilities for Our Grandchildren.' V: *Revisiting Keynes: Economic Possibilities for Our Grandchildren*. Lorenzo Pecchi in Gustavo Piga, ur. Cambridge (MA): MIT Press. Str. 17–26.

Millar, Kathleen

2017 'Toward a critical politics of precarity.' *Sociology Compass* 11: 1–11.

Miller, Peter in Nikolas Rose

1990 'Governing economic life.' *Economy and Society* 19(1): 1–31.

1995 'Production, identity, and democracy.' *Theory and Society* 24: 427–467.

Mintz, Sidney

1959 'Labor and Sugar in Puerto Rico and in Jamaica, 1800–1850.' *Comparative Studies in Society and History* 1(3): 273–281.

Mitchell, Jon

2010 'Identity.' V: *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. Alan Barnard in Jonathan Spencer, ur. London in New York: Routledge. Str. 368–369.

Mlakar Adamič, Jana

1991 'Bivalna kultura industrijskega proletariata – Kolonije v zasavskih revirjih.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* 62=27(1): 102–108.

2006 *Etnološka pot: Trboveljske rudarske kolonije*. Trbovlje: Zasavski muzej Trbovlje.

Moder, Janko

1962 'Kitarji in slamnikarji v Dolu pri Ljubljani.' *Slovenski etnograf* 15: 73–84.

Mohorič, Ivan

1950/51 'Problematika domače obrti v zadnjem stoletju.' *Slovenski etnograf* 3-4: 9–27.

Mollona, Massimiliano

- 2009 'General Introduction.' V: *Industrial Work and Life: An Anthropological Reader*. Massimiliano Mollona, Geert De Neve in Jonathan Parry, ur. Oxford in New York: Berg. Str. xi–xxviii.

Mollona, Massimiliano, Geert De Neve in Jonathan Parry, ur.

- 2009 *Industrial Work and Life: An Anthropological Reader*. Oxford in New York: Berg.

Moore, Jerry D.

- 2009 *Visions of Culture: An Introduction to Anthropological Theories and Theorists*. London: Altamira Press.

Morgan, Lewis

- 1985 [1879] *Ancient society*. Tucson (AZ): University of Arizona Press.

Morningstar, Natalie

- 2020 'Neoliberalism.' V: *The Open Encyclopedia of Anthropology*. Felix Stein, ur. Spletni vir: <http://doi.org/10.29164/20neolib> (Dostop: 13. 1. 2024).

Morrill, Calvin

- 1995 *The Executive Way: Conflict Management in Corporations*. Chicago: University of Chicago Press.

Möderndorfer, Vinko

- 1926 *Boj in napredek mežiških rudarjev*. Mežica: Krajevna organizacija JSDS in KDZ.

- 1938 *Slovenska vas na Dolenjskem*. Št. Jurij pod Kumom: samozaložba.

Mrkun, Anton

- 1940 'Kmetško delavstvo v Dobrépoljah in okolici.' *Etnolog* 13: 116–124.

Muehlberger, Ulrike

- 2007 *Dependent Self-Employment: Workers on the Border between Employment and Self-Employment*. London: Palgrave Macmillan.

Muehlebach, Andrea

- 2011 'On affective labor in post-Fordist Italy.' *Cultural Anthropology* 26: 59–82.

Munn, Nancy

- 1992 'The Cultural Anthropology of Time: A Critical Essay.' *Annual Review of Anthropology* 21: 93–123.

- 1996 'Excluded Spaces: The Figure in the Australian Aboriginal Landscape.' *Critical Inquiry* 22(3): 446–465.

Muršič, Rajko

- 1997 '»Razkritje krinke«: O lokalno-globalnih identifikacijah.' *Traditiones* 26: 223–236.

- 2000 *Trate vaše in naše mladosti: zgodba o mladinskem in rock klubu*. Ceršak: Subkulturni azil.

- 2004 'Etnologija s čustvi – pogled s strani.' *Etnolog* 14(1): 49–62.

- 2006 'Nova paradigma antropologije prostora: prostorjenje in človeška tvornost.' *Glasnik SED* 46(3/4): 48–54.
- 2011 *Metodologija preučevanja načinov življenja: temelji raziskovalnega dela v etnologiji ter socialni in kulturni antropologiji*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- 2021 'Slovenska etnologija in njena razpotja: Od kritike ljudske kulture do njenih uporabnih snovanj.' V: *O poslanstvu humanistike in družboslovja: ob stoletnici Filozofske Fakultete Univerze v Ljubljani*. Katja Mahnič in Barbara Pihler Ciglič, ur. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Str. 89–114.
- Muršič, Rajko, Mladen Bačić, Jernej Kosi, Peter Debeljak in Marko Breclj
- 2012 *Na trdna tla: brezsrarni pregled samoniklih prizorišč in premislek nevladja mladinskega polja*. Koper: Ustanova nevladnih mladinskega polja Pohorski bataljon.
- Narotzky, Susana
- 2014 'Structures without Soul and Immediate Struggles: Rethinking Militant Particularism in Contemporary Spain.' V: *Blood and Fire: Toward a Global Anthropology of Labor*. Sharryn Kasmir in August Carbonella, ur. New York in Oxford: Berghahn. Str. 167–202.
- 2017 'Making Difference: Concluding Comments on Work and Livelihoods.' V: *Work and Livelihoods: History, Ethnography and Models in Times of Crisis*. Susana Narotzky in Victoria Goddard, ur. New York in London: Routledge. Str. 205–216.
- 2018 'Rethinking the concept of labour.' *Journal of the Royal Anthropological Institute* 24(1): 29–43.
- Narotzky, Susana in Niko Besnier
- 2008 'Crisis, Value, and Hope: Rethinking the Economy: An Introduction to Supplement 9.' *Current Anthropology* 55(S9): S4–S16.
- Nash, June
- 1979 *We Eat the Mines and the Mines Eat Us*. New York City (New York): Columbia University Press.
- Neilson, Brett in Ned Rossiter
- 2008 'Precarity as a political concept, or, Fordism as exception.' *Theory, Culture, and Society* 25(7-8): 51–72.
- Nissen, Bruce, ur.
- 1997 *Unions and Workplace Reorganization*. Detroit: Wayne State University Press.
- Novak, Vilko
- 1957 'Vprašanje nabiralništva pri Slovencih.' *Slovenski etnograf* 10: 19–28.
- 1960 *Slovenska ljudska kultura: oris*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Noon, Mike in Paul Blyton
- 2002 *The Realities of Work*. Houndmills, New York: Palgrave.

O'Connor, Julia S.

- 2013 'Non-Standard Employment and European Union Employment Regulation.' V: *Non-Standard Employment in Europe Paradigms, Prevalence and Policy Responses*. Max Koch in Martin Fritz, ur. London: Palgrave Macmillan. Str. 46–63.

Oder, Karla

- 1991 'Oris načina življenja v industrijskih naseljih Mežiške doline v obdobju kapitalizma.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* 62[=27](1): 134–145.
- 1995 *Rudarji Rudnika Mežica (s poudarkom na obdobju 1918–1947)*. Magistrsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- 1997 'Etnološko raziskovanje poklicnih skupin.' V: *Razvoj slovenske etnologije od Štreklja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj: zbornik prispevkov s kongresa, Ljubljana, Cankarjev dom, 24.–27. oktober 1995*. Ljubljana: SED. Str. 181–186.
- 2015 *Mati fabrika, mesto in dom*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development)

- 2007 *Offshoring and Employment: Trends and Impacts*. Pariz: OECD Publishing.
- 2015 *In it together: Why less inequality benefits all*. Pariz: OECD Publishing. Spletni vir: <http://www.oecd.org/social/in-it-together-why-less-inequality-benefits-all-9789264235120-en.htm> (Dostop: 12. 1. 2024).
- 2021 *Future of Work*. Spletni vir: <https://www.oecd.org/future-of-work/reports-and-data/what-happened-to-jobs-at-high-risk-of-automation-2021.pdf> (Dostop: 21. 11. 2023).

Ogilvie, Daniel

- 1987 'The undesired self: A neglected variable in personality research.' *Journal of Personality and Social Psychology* 52(2): 379–385.

Ograjenšek, Irena

- 2019 'Socioekonomski položaj in preživetvene strategije slovenskih samozaposlenih v kulturi.' *Economic and Business Review* 21(4): 51–56.

Ong, Aihwa

- 1987 *Spirits of Resistance and Capitalist Discipline*. Albany: SUNY Press.
- 1999 *Flexible Citizenship: The Cultural Logics of Transnationality*. Durham: Duke University Press.
- 2006 *Neoliberalism as Exception*. Durham (N.C.): Duke University Press.
- 2007 'Neoliberalism as a mobile technology.' *Transactions of the Institute of British Geographers* 32(1): 3–8.

Orehovec, Martina

- 1997 'Delo Istrank v Trstu.' *Etnolog* 7=58: 115–129.
- 2001 *Ženske in delo v Istri v 20. stoletju*. Magistrsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

- Orel, Boris
 1950/51 'Domača delavnost in obrt v etnografiji.' *Slovenski etnograf* 3-4: 7–8.
- Orr, Julian E.
 1996 *Talking about Machines: Ethnography of a Modern Job*. Ithaca: Cornell University Press.
- Ortiz, Sutti
 1994 'Work, the division of labour, and co-operation.' V: *Companion Encyclopedia of Anthropology*. Tim Ingold, ur. London: Routledge. Str. 891–910.
- Ortner, Sherry B.
 1984 'Theory in anthropology since the sixties.' *Comparative Studies in Society and History* 26(1): 126–166.
 2006 *Anthropology and Social Theory: Culture, Power and the Acting Subject*. Durham in London: Duke University Press.
- Ozolina-Fitzgerald, Liene
 2016 'A state of limbo: the politics of waiting in neo-liberal Latvia.' *British Journal of Sociology* 67: 456–75.
- Pahor, Boris in Tatjana Poberaj
 1963 *Stare piranske soline*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Pajnik, Mojca
 2008 *Prostitucija in trgovanje z ljudmi: perspektive spola, dela in migracij*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Pak, Mirko
 1991 'Socialnogeografska problematika »delavskih« predelov v zgradbi industrijskih središč, na primeru Maribora.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* 62[=27](1): 134–145.
- Pančur, Andrej
 2012 'Problem samoodgovornosti beračev, potepuhov in brezposelnih na Slovenskem pred drugo svetovno vojno.' V: *Pomisli na jutri: O zgodovini (samo)odgovornosti*. Andrej Studen, ur. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino. Str. 135–168.
- Panourgiá, Neni
 2012 'Interpretive Anthropology.' *Oxford Bibliographies*. Spletni vir: <https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780199766567/obo-9780199766567-0048.xml> (Dostop: 20.9. 2025).
- Palmer, Brian D.
 2014 'Reconsiderations of class: precariousness as proletarianization.' *Socialist Register 2014 (Registering Class 50)*: 40–62.
- Papageorgiou, Theofanis, Sotiris Koskoletos in Antonis Papangelopoulos
 2021 'Neoliberalism and Rationality: A Tango for Two?' *Critique* 49(3–4): 359–78.

Parry, Jonathan

- 2009 'Satanic Fields, Pleasant Mills: Work in an Indian Steel Plant.' V: *Industrial Work and Life: An Anthropological Reader*. Massimiliano Mollona, Geert De Neve in Jonathan Parry, ur. Oxford in New York: Berg. Str. 65–82.
- 2018 'Introduction. Precarity, Class, and the Neoliberal Subject.' V: *Industrial Labor on the Margins of Capitalism: Precarity, Class, and the Neoliberal Subject*. Chris Hann in Jonathan Parry, ur. New York in Oxford: Berghahn. Str. 1–38.

Perelman, Mariano

- 2008 'Theorizing Unemployment: Toward an Argentine Anthropology of Work.' *Anthropology of Work Review* 28(1): 8–13.

Pérez, Marta in Ainhoa Montoya

- 2018 'The unsustainability of the neoliberal public university: towards an ethnography of precarity in academia.' *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* 78(1): A1–A16.

Petek, Tone

- 1991 'Preučevanje delavske kulture v Mariboru.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* 62[=27](1): 153–158.

Petriashin, S. S.

- 2021 'Workers in Soviet Museum Ethnography in the 1950s: class analysis and politics of time.' *Этнографическое обозрение (Etnografičeskoe obozrenie)* 4: 156–174.

Petriglieri, Gianpiero in Jennifer Petriglieri

- 2010 'Identity workspaces: the case of business schools.' *Academy of Management Learning and Education* 9(1): 44–60.

Petrović, Gajo

- 1983 'Praxis' V: *The Dictionary of Marxist Thought* (2. izdaja). Tom Bottomore idr., ur. Malden (Ma): Blackwell Publishers Ltd. Str. 435–440.

Petrović, Tanja

- 2016 'Industrijsko delo v socializmu: od izkušnje do dediščine.' *Glasnik SED* 56(3-4): 31–40.
- 2020 'Fish canning industry and the rhythm of social life in the Northeastern Adriatic.' *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 57(1): 33–49.

Petrović-Šteger, Maja

- 2018 'O »odprtem pogledu«: Miselne pokrajine in doživljanje časa družbenih podjetnikov in vizionarjev v današnji Srbiji.' *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 58(3–4): 7-24.

Pfeiffer, Sabine

- 2018 'The »Future of Employment« on the Shop Floor: Why Production Jobs are Less Susceptible to Computerization than Assumed.' *International Journal for Research in Vocational Education and Training (IJRVET)* 5(3): 208–225.

Pfeilstetter, Richard

- 2016 'Mann der Tat, Enterprise Culture and Ethno-preneurs: Discussing the Scope of Affirmative, Critical and Pragmatic Approaches to Entrepreneurship in Spain.' *Sociologus* 66(2): 183–202.

Pine, Frances

- 2017 'Lost Generations? Unemployment, Migration and New Knowledge Regimes in Post EU Poland.' V: *Work and Livelihoods: History, Ethnography and Models in Times of Crisis*. Susana Narotzky in Victoria Goddard, ur. New York in London: Routledge. Str. 31–45.

Pink, Sarah

- 2021 'The Ethnographic Hunch.' V: *Experimenting with Ethnography*. Andrea Ballesterio in Brit Ross Witherick, ur. Durham: Duke University Press. Str. 30–40.

Pinna Gabriele

- 2021 '(Re)reading Travail et travailleurs en Algérie. The relevance of one of Pierre Bourdieu's lesser-known books.' *Cambio. Rivista sulle trasformazioni sociali* 11(22): 227–238.

Počkar, Ivana

- 1982 *Slivarji*. Brežice: Posavski muzej.
1985 'Slivarji.' *Zgodovinski časopis* 39(1-2): 19–23.

Podjed, Dan

- 2021 *Opazovanje opazovalcev: Antropološki pogled na ornitološko organizacijo*. Založba Univerze v Ljubljani.

Poglajen, Črt, ur.

- 2018 *Skozi oči prekariata: čas za konkretne ukrepe. Prekarno delo, delavsko organiziranje in četrta industrijska revolucija*. Ljubljana: Inštitut za študije prekariata.

Polanyi, Karl

- 2008 [1944] *Velika preobrazba: politični in ekonomski viri našega časa*. Prev. Zdenka Erbežnik. Ljubljana: Založba /*cf.

Poljak Istenič, Saša

- 2013 *Tradicija v sodobnosti: Janče - zeleni prag Ljubljane*. Ljubljana: Založba ZRC Sazu.
2021 'How to raise an entrepreneur? Fostering entrepreneurship in Slovenian secondary education.' *Studia Ethnologica Croatica* 33: 43–67.

Poole, Fitz John Porter

- 1994 'Socialization, Enculturation and the Development of Personal Identity.' V: *Companion Encyclopedia of Anthropology*. Tim Ingold, ur. London in New York: Routledge. Str. 831–860.

Popitz, Heinrich, Hans P. Bahrdt, Ernst A. Jüres in Hanno Kesting

- 1957a *Das Gesellschaftsbild des Arbeiters. Soziologische Untersuchungen in der Hüttenindustrie*. Tübingen: Mohr.

- 1957b *Technik und Industriearbeit*. Tübingen: Mohr.
- Postone, Moisha
 1993 *Time, Labor and Social Domination: A Reinterpretation of Marx's Critical Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pribac, Igor in Valerija Korošec
 2011 *UTD v Sloveniji: premisleki, stališča, dokumenti*. Ljubljana: Krtina.
- Prinčič, Jože
 2008 'Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva.' V: *Biti direktor v času socializma: med idejami in praksami*. Jurij Fikfak in Jože Prinčič, ur. Ljubljana: ZRC SAZU. Str. 21–46.
- Procoli, Angela, ur.
 2004 *Workers and Narratives of Survival in Europe: The Management of Precariousness at the End of the Twentieth Century*. New York: State University of New York Press.
- Pyöriä, Pasi, Satu Ojala, Tiina Saari in Katri-Maria Järvinen
 2017 'The millennial generation: a new breed of labor?' *SAGE Open* 7(1): 1–14.
- Quinn, Naomi
 1997 'Research on shared task solutions.' V: *A cognitive theory of cultural meaning*. Claudia Strauss in Naomi Quinn, ur. Cambridge in New York: Cambridge University Press. Str. 137–188.
- Račič, Božo
 1950/51 'Domače tkalstvo v Beli krajini.' *Slovenski etnograf* 3-4: 142–158.
- Ramšak, Mojca
 2006 *Žrtvovanje resnice: opoj zmuzljivih diskretnih nediskretnosti*. Maribor: Litera.
 2011 'Ženska čast kot obča zadeva.' V: *Družina v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi: zbornik predavanj*. Vera Smole, ur. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. Str. 106–113.
 2015 'Music entrepreneurship and family businesses: the case of Avsenik brothers' ensemble.' *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 52(1): 31–57.
- Rapport, Nigel
 1997 *Transcendent individual: Towards a literary and liberal anthropology*. London: Routledge.
- Rasmussen, Stine, Jouko Nätti, Trine Pernille Larsen, Anna Ilsøe in Anne H. Garde
 2019 'Nonstandard Employment in the Nordics – Toward Precarious Work?' *Nordic Journal of Working Life Studies* 9(S6): 7–32.
- Ravenelle, Alexandra J.
 2019 *Hustle and Gig: Struggling and Surviving in the Sharing Economy*. Oakland (CA): University of California Press.

Rebernik, Zarja

- 2017 '»Službo, pokojnino in socialne pravice nasploh si moramo ustvariti sami.«
Prevezemanje individualne odgovornosti za družbeni problem (ne)zaposlenosti in
socialnih pravic družboslovno in umetniško izobraženih mladih prekarnih delavk in
delavcev v Ljubljani.' Magistrsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska
fakulteta.

Reiss, Nira

- 1985 *Speech Act Taxonomy as a Tool for Ethnographic Description: An Analysis Based on
Videotapes of Continuous Behavior in Two New York Households.*
Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins B.V.

Ricardo, David

- 2001 [1817] *On the Principles of Political Economy and Taxation.* Kitchener: Batoche Books.

Richards, Audrey

- 1961 [1939] *Land, Labour, and Diet in Northern Rhodesia: An Economic Study of the Bemba
Tribe.* Oxford: Oxford University Press.

Rifkin, Jeremy

- 1995 *The End of Work: The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-
Market Era.* New York: G. P. Putnam's Sons.

Rigi, Jakob

- 2015 'The Demise of the Marxian Law of Value? A Critique of Michael Hardt and Antonio
Negri.' V: *Reconsidering Value and Labour in the Digital Age. Dynamics of Virtual Work
Series.* Eran Fisher in Christian Fuchs, ur. London: Palgrave Macmillan. Str. 188–204.

Ringel, Felix

- 2016 'Beyond Temporality: Notes on the anthropology of time from a shrinking fieldsite.'
Anthropological Theory 16(4): 390–412.

Rivers, Dawn

- 2023 '»Meat and Three«: Business Ownership as an Alternative Form of Work.' *Anthropology
of Work Review* 44: 5–14

Rodgers, Gerry

- 1989 *Precarious Jobs in Labour Market Regulation: The Growth of Atypical Employment in
Western Europe.* Bruselj: International Institute for Labour Studies.

Rogelja Caf, Nataša in Alenka Janko Spreizer

- 2020 '»Back to the future«: sprehod med ostanki ribiške industrije v Izoli.' V: *Zgodbe iz
konzerve. Zgodovine predelave in konzerviranja rib na severovzhodnem Jadranu.* Iva
Kosmos, Tanja Petrović in Martin Pogačar, ur. Ljubljana: Založba ZRC. Str. 212–235.

- Rogelja Caf, Nataša, Alenka Janko Spreizer in Martina Bofulin
- 2020 'Plenty of Fish in This Sea: Sifting the past in the Northeastern Adriatic.' *Traditiones* 49(3): 17–34.
- Rogers, Carl
- 1959 'A theory of therapy, personality and interpersonal relationships as developed in the client-centered framework.' V: *Psychology: A study of a science. Vol. 3: Formulations of the person and the social context*. Sigmund Koch, ur. New York: McGraw Hill. Str. 184–256.
- Rose, Nikolas
- 1990 'Governing the Enterprising Self.' V: *The Values of the Enterprise Culture*. Paul Heelas in Paul Morris, ur. London in New York: Routledge. Str. 141–164.
- 1999 *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rose, Nikolas in Peter Miller
- 2008 *Governing the Present: Administering Economic, Social and Personal Life*. Cambridge: Polity Press.
- Ross, Andrew
- 2003 *No-Collar: The Humane Workplace and Its Hidden Costs*. New York: Basic.
- Rothstein, Frances Abrahamer
- 2016 'Labor on the Move: Kinship, Social Networks, and Precarious Work among Mexican Migrants.' V: *Anthropologies of Unemployment*. Jong Bum Kwon in Carrie M. Lane, ur. Ithaca in London: Cornell University Press. Str. 155–170.
- Rowthorn, Robert in Ramana Ramaswamy
- 1997 *Deindustrialization – Its Causes and Implications*. Washington D.C.: International Monetary Fund.
- Roy, Donald F.
- 1959 'Banana Time: Job Satisfaction and Informal Interaction.' *Human Organization* 18(4): 158–168.
- Røyrvik, Emil
- 2011 *The allure of capitalism: an ethnography of management and the global economy in crisis*. New York in Oxford: Berghahn Books.
- Rubić, Tihana
- 2017 *Nezaposleni u gradu – antropologija rada i neformalne ekonomije*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo.
- Rundell, John
- 2009 'Temporal Horizons of Modernity and Modalities of Waiting.' V: *Waiting*. Ghassan Hage, ur. Victoria: Melbourne University Press. Str. 39–53.

Rus, Veljko

1990 *Socialna država in družba blaginje*. Ljubljana: Inštitut za sociologijo.

Rus, Vojan

1991 'Filozofska antropologija kot revolucija filozofije na pragu 21. stoletja.' *Anthropos* 23(1/3): 119–150.

Russell, Bertrand

2004 [1935] *In praise of idleness and other essays*. Oxford in New York: Routledge.

Sahlins, Marshall David

1968 *Tribesmen*. Hoboken (NJ): Prentice Hall.

2017 [1972] *Stone Age Economics*. London: Routledge.

Sanchez, Andrew

2022 'Technologies of Transformation.' V: *The Routledge Handbook of the Anthropology of Labor*. Sharryn Kasmir in Lesley Gill, ur. London in New York: Routledge. Str. 361–371.

Sayer, Andrew

2011 *Why Things Matter to People*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sayers, Sean

2007 'The Concept of Labor: Marx and His Critics.' *Science & Society* 71(4): 431–454.

Schaffer, Simon

1999 'Enlightened Automata.' V: *The Sciences in Enlightened Europe*. William Clark, Jan Golinski in Simon Schaffer, ur. Chicago in London: The University of Chicago Press. Str. 126–165.

Schieffelin, Bambi

2002 'Marking Time: The Dichotomizing Discourse of Multiple Temporalities.' *Current Anthropology* 43: S5–S17.

Schneider, David

1980 [1968] *American Kinship*. Chicago: University of Chicago Press.

Scott, James

1985 *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven: Yale University Press.

Seifert, Manfred, Irene Götz in Birgit Huber, ur.

2007 *Flexible Biografien? Horizonte und Brüche im Arbeitsleben der Gegenwart*. Frankfurt: Campus Verlag.

Sennett, Richard

1998 *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York: W. W. Norton & Company.

2006 *The Culture of the New Capitalism*. New Haven: Yale University Press.

Shanin, Teodor

- 2009 'Chayanov's Treble Death and Tenuous Resurrection: An Essay About Understanding, About Roots of Plausibility and About Rural Russia.' *The Journal of Peasant Studies* 36(1): 83–101.

Shantza Amanda, Kerstin Alfes in Katherine Truss

- 2012 'Alienation From Work: Marxist Ideologies and Twenty-first-century Practice.' *The International Journal of Human Resource Management* 25(18): 2529–2550.

Shore, Brad

- 2002 'Sir Raymond Firth (1901–2002).' *Nature* 416: 384.

Shukla, Sandhya

- 2022 'Harlem's Pasts in Its Present.' V: *Ethnographies of Neoliberalism*. Carol J. Greenhouse, ur. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. Str. 177–192.

Shweder, Richard

- 2003 'Toward a Deep Cultural Psychology of Shame.' *Social Research* 70(4): 1109–1130.

Siciliano, Michael L.

- 2021 *Creative Control: The Ambivalence of Work in the Culture Industries*. New York: Columbia University Press.

Simon, Herbert

- 1955 'A Behavioral Model of Rational Choice.' *Quarterly Journal of Economics* 59: 99–118.

Simonič, Peter

- 2015 'Dialektika mariborskih stanovanjskih kooperativ.' V: *Maribor in Mariborčani*. Maja Godina Golija, ur. Ljubljana: Založba ZRC SAZU. Str. 229–248.
- 2019 *Anthropological Perspectives of Solidarity and Reciprocity*. Peter Simonič, ur. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- 2021 'The Role of Social Institutions in the Operation of Maribor Start-ups and Cooperatives After Economic Crisis in 2008.' *Studia Ethnologica Croatica* 33: 69–96.
- 2023 'Neenaki institucionalni pogoji delovanja mariborskih zagonskih podjetij in zadrug po gospodarski krizi leta 2008.' V: *Mladi podjetniki: etnografije političnega, ekonomskega in moralnega subjekta*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU. Str. 83–109.

Sitar, Polona

- 2017 »Ne le kruh, tudi vrtnice!« *Potrošnja, tehnološki razvoj in emancipacija žensk v socialistični Sloveniji*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.

Slavec-Gradišnik, Ingrid

- 2000 *Etnologija na Slovenskem: med čermi narodopisja in antropologije*. Ljubljana: Založba ZRC.
- 2010 'Etnologija v Sloveniji in Srbiji: dve tradiciji »jugoslovanske« etnologije.' *Traditiones* 39(1): 17–35.

- 2014 '»V življenju ni mogoče vsega odtisniti po enem zgledu.«' V: *Vinko Möderndorfer - učitelj, revolucionar, narodopisec in angažirani znanstvenik: Simpozij ob 120-letnici rojstva*. Jože Hudales in Ingrid Slavec-Gradišnik, ur. Ljubljana: Filozofska fakulteta. Str. 3–5.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika
- 2014 *Slovar slovenskega knjižnega jezika: druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja* (spletna izdaja). Ljubljana. Založba ZRC SAZU.
- Smerdel, Inja
- 1988 'Prelomna in druga bistvena gospodarska dogajanja v zgodovini agrarnih panog v 19. stoletju na Slovenskem.' *Slovenski etnograf* 33/34: 25–60.
- 1989 *Ovčarstvo na Pivki: transhumanca od srede 19. do srede 20. stoletja ali trije »ovčarji«*. Koper: Lipa.
- 2008 *Orala/Ploughing Implements*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej.
- Smith, David N.
- 1998 'The Ambivalent Worker: Max Weber, Critical Theory and the Antinomies of Authority.' *Social Thought & Research* 21(1/2): 35–83.
- Smith, Thomas C.
- 2009 [1986] 'Peasant Time and Factory Time in Japan.' V: *Industrial Work and Life: An Anthropological Reader*. Massimiliano Mollona, Geert De Neve in Jonathan Parry, ur. Oxford in New York: Berg. Str. 41–64.
- Smith, Vicki
- 1990 *Managing in the Corporate Interest: Control and Resistance in an American Bank*. Berkeley: University of California Press.
- 2001 'Ethnographies of Work and the Work of Ethnographers.' V: *Handbook of Ethnography*. Paul Atkinson idr., ur. Los Angeles, London, New Delhi in Singapore: Sage Publications. Str. 220–233.
- Snoj, Marko
- 2015 *Slovenski etimološki slovar: tretja izdaja* (spletna izdaja). Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- Snow, David in Leon Anderson
- 1987 'Identity Work Among the Homeless: the verbal construction and avowal of personal identities.' *American Journal of Sociology* 92(6): 1336–1371.
- Sohn-Rethel, Alfred
- 1982 *Duševno in telesno delo*. Prev. Igor Kramberger. Priključeno k: *Naravoslovje in blagovna forma* (Leo Šešerko). Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS.

Sökefeld, Martin

- 1999 'Debating Self, Identity, and Culture in Anthropology.' *Current Anthropology* 40(4): 417–448.

Spencer, David

- 2009 *The Political Economy of Work*. London in New York: Routledge.

Spiro, Melford

- 1987 'Religious systems as culturally constituted defence mechanisms.' V: *Culture and Human Nature: Theoretical Papers of Melford E. Spiro*. Benjamin Kilborne and L. L. Langness, ur. Chicago: University of Chicago Press. Str. 145–160.

Spittler, Gerd

- 2008 *Founders of the Social Anthropology of Work: German Social Scientists of the 19th and Early 20th Centuries and the First Ethnographers*. Berlin; Münster: Lit Verlag.
- 2010 'Beginnings of the Anthropology of Work: Nineteenth-Century Social Scientists and their Influence on Ethnography.' V: *Work in a modern society: the German historical experience in comparative perspective*. Jürgen Kocka, ur. New York: Berghahn Books. Str. 37–53.
- 2016 *Anthropologie der Arbeit: Ein ethnographischer Vergleich*. Bayreuth: Springer.
- 2018 'Work.' V: *The International Encyclopedia of Anthropology*. Hilary Callan, ur. Hoboken (NJ): Wiley-Blackwell. Spletni vir: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781118924396.wbiea1937> (Dostop: 23. 1. 2023).

Spyridakis, Manos

- 2022 'Class and labor organization in building ships and dreams.' V: *The Routledge Handbook of the Anthropology of Labor*. Sharryn Kasmir in Lesley Gill, ur. Abingdon: Routledge. Str. 385–395.

Ssorin-Chaikov, Nikolai V.

- 2008 'Political Fieldwork, Ethnographic Exile, and State Theory: Peasant Socialism and Anthropology in Late-Nineteenth Century Russia.' V: *New History of Anthropology*. Henrika Kuklick, ur. New York: Blackwell. Str. 191–207.

Standing, Guy

- 2011 *The Precariat: The New Dangerous Class*. London, New York, Sidney in Delhi: Bloomsbury Publishing.

Starec, Saša

- 2012 'Vsakodnevno delovanje zaposlenih v muzeju in njihova vloga pri ustvarjanju javne podobe muzeja.' Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Steiner, Franz B.

- 1957 'Towards a Classification of Labour.' *Sociologus* 7(2): 112–130.

Stewart, Alex

- 1991 'A Prospectus on the Anthropology of Entrepreneurship.' *Entrepreneurship: Theory & Practice* 16(2): 71–91.

Strangleman, Tim

- 2007 'The nostalgia for permanence at work? The end of work and its commentators.' *The Sociological Review* 55(1): 81–103.

Strauss, Claudia

- 1997 'Research on cultural discontinuities.' V: *A Cognitive Theory of Cultural Meaning*. Claudia Strauss in Naomi Quinn, ur. Cambridge: Cambridge University Press. Str. 210–251.

Strauss, Claudia in Naomi Quinn, ur.

- 1997 *A Cognitive Theory of Cultural Meaning*. Cambridge: Cambridge University Press.

Striffler, Steve

- 2022 'Food, Labor, and Political Struggle.' V: *The Routledge Handbook of the Anthropology of Labor*. Sharryn Kasmir in Lesley Gill, ur. Abingdon: Routledge. Str. 180–188.

Strümpell, Christian

- 2017 'The Anthropology of Work and Labour: Editorial Note.' *Ethnoscripts* 19(2): 5–14.

Studen, Andrej

- 2012 'Človek mora delati za svojo srečo! Pretekla razpravljanja o delu s poudarkom na drugi polovici 18. in prvi polovici 19. stoletja.' V: *Pomisli na jutri: O zgodovini (samo)odgovornosti*. Andrej Studen, ur. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino. Str. 9–36.

Sugarman, Jeff in Erin Thrift

- 2017 'Neoliberalism and the Psychology of Time.' *Journal of Humanistic Psychology* 60(6): 1–22.

Svetlik, Ivan in Mavricija Batič

- 2002 'Aktivna politika zaposlovanja.' V: *Politika zaposlovanja*. Ivan Svetlik idr., ur. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede. Str. 174–197.

Swedberg, Richard

- 2011 'The Economic Sociologies of Pierre Bourdieu.' *Cultural Sociology* 5(1): 67–82.

Šega, Polona

- 1997 *Slovenski kostanjarji na Dunaju: prebivalci nekdanjega velikolaškega okraja kot kostanjarji v cesarskem mestu*. Novo mesto: Dolenjska založba.

Šimenc, Jana

- 2018 'Umeščanje vizij zagonskih podjetij v bližnjo prihodnost zdravja in medicine.' *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 58(3/4): 65–75.

Šmitek, Zmago

1977 'Delovne skupnosti.' V: *Vprašalnice VIII: Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja*. Ljubljana: Raziskovalna skupnost slovenskih etnologov. Str. 1–24.

1987 'Delitev dela v gospodarstvu.' V: *Kruh in politika: poglavja iz etnologije Vitanja*. Duša Krnel-Umek in Zmago Šmitek, ur. Ljubljana: Partizanska knjiga. Str. 49–252.

Šmitek, Zmago in Borut Brumen, ur.

2001 *Zemljevidi časa: zbornik ob 60. obletnici Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Šori, Iztok

2005 'Prostitucija v Sloveniji: akterji, podoba, problemi in odnosi.' *Etnolog* 15=(66): 61-80.

Šorn, Mojca, Nina Vodopivec in Žarko Lazarevič, ur.

2015 *Žensko delo: delo žensk v zgodovinski perspektivi*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.

Štrukelj, Pavla

1980 *Romi na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Tajnikar, Maks

2021 'Ekonomski vidik prekarnosti.' V: *Študije o prekarnosti: Interdisciplinarni pogledi*. Črt Poglajen, Metka Tekavčič, Aleksandra Kanjuo Mrčela, Danilo Türk, ur. Ljubljana: Ekonomska fakulteta. Str. 75–100.

Taylor, Keith, ur.

2015 *Henri de Saint Simon, 1760–1825: Selected writings on science, industry and social organization*. Prev. Keith Taylor. New York: Holmes and Meier Publishers.

Tekavčič, Metka

2021 'Ekonomski vidik študij o prekarnosti.' V: *Študije o prekarnosti: Interdisciplinarni pogledi*. Črt Poglajen, Metka Tekavčič, Aleksandra Kanjuo Mrčela, Danilo Türk, ur. Ljubljana: Ekonomska fakulteta. Str. 27–36.

Teo, Thomas

2018 'Homo neoliberalus: From personality to forms of subjectivity.' *Theory & Psychology*: 28(5): 581–599.

Thompson, E. P.

1967 'Time, Work-discipline and Industrial Capitalism.' *Past & Present* 38(1): 56–97.

Tietze, Susanne in Gillian Musson

2002 'When 'Work' Meets 'Home': Temporal flexibility as lived experience.' *Time & Society* 11(2–3): 315–34.

Tomović, Rajko

1956 'Perspektive za uporabo avtomatizacije pri nas.' *Naša skupnost* 2(23): 14.

Toš, Niko idr., ur.

- 2021 *Vrednote v prehodu IV. Slovensko javno mnenje 2004–2009*. Ljubljana: Založba FDV.
- 2021a *Vrednote v prehodu X. Slovensko javno mnenje 2010–2016*. Ljubljana: Založba FDV.
- 2021b *Vrednote v prehodu XII. Slovenija v mednarodnih in medčasovnih primerjavah ISSP 1994–2018, ESS 2002–2016, EVS/WVS 1992–2017, SJM 2018*. Ljubljana: Založba FDV.
- 2021c *Vrednote v prehodu XIII. Slovenija v mednarodnih in medčasovnih primerjavah ISSP 2017–2019, ESS 2018, SJM 2018–2020*. Ljubljana: Založba FDV.

Trbanc, Martina

- 1989 'Zaposlenost in marginalnost.' *Družboslovne razprave* 8(12): 35–51.

Trbanc, Martina, Aleš Istenič, Polona Dremelj, Žana Marušič in Tamara Narat

- 2024 *Socialni položaj v Sloveniji 2022–2023: končno poročilo*. Ljubljana: Inštitut za socialno varstvo.

Trice, H. M. in J. M. Beyer

- 1984 'Studying Organisational Cultures Through Rites and Ceremonials.' *The Academy of Management Review* 9(4): 653–669.

Tsing, Anna Lowenhaupt

- 2009 'Supply Chains and the Human Condition.' *Rethinking Marxism* 21(2): 148–176.
- 2012 'Empire's Salvage Heart: Why Diversity Matters in the Global Political Economy.' *Focaal* 64: 36–50.
- 2015 *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*. Princeton (NJ): Princeton University Press.

Turk Niskač, Barbara

- 2020 'Drobtinice prostega časa: prosti čas otrok med produkcijo in potrošništvom.' *Etnolog* 30 (81): 15–28.
- 2021 *O igri in delu*. Ljubljana: Založba ZRC.

Türk, Danilo

- 2021 'Odprava prekarnosti – pravni vidiki.' V: *Študije o prekarnosti: Interdisciplinarni pogledi*. Črt Poglajen, Metka Tekavčič, Aleksandra Kanjuo Mrčela, Danilo Türk, ur. Ljubljana: Ekonomska fakulteta. Str. 231–238.

Urciuoli, Bonnie

- 2008 'Skills and Selves in the New Workplace.' *American Ethnologist* 35(2): 211–28.
- 2010 'Neoliberal Education: Preparing the Student for the New Workplace.' V: *Ethnographies of Neoliberalism*. Carol J. Greenhouse, ur. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. Str. 162–176.

Van Maanen, John

- 2010 'Identity Work and Control in Occupational Communities.' V: *Organizational Control*. Sim B. Sitkin idr., ur. London: Cambridge University Press. Str. 1–47.

Van Meijl, Toon

- 2008 'Culture and Identity in Anthropology: Reflections on 'Unity' and 'Uncertainty' in the Dialogical Self.' *International Journal for Dialogical Science* 3(1): 165–190.

Van Stel, André in Nardo de Vries

- 2015 'The Economic Value of Different Types of Solo Self-Employed: A Review.' V: *The Handbook of Research on Freelancing and Self-Employment*. Andrew Burke, ur. Dublin: Senate Hall. Str. 77–84.

Veblen, Thorstein

- 1898 'Why is Economics Not an Evolutionary Science?' *Quarterly Journal of Economics* 12(4): 373–97.

Videčnik, Aleksander

- 1988 *Furmani ob Savinji in Dreti*. Mozirje: Občinski sindikalni svet.

Vigh, Henrik

- 2007 'Crisis and Chronicity: Anthropological Perspectives on Continuous Conflict and Decline.' *Ethnos* 73(1): 5–24.

Vignoles, Vivian L., Camillo Regalia, Claudia Manzi, Jen Golledge in Eugenia Scabini

- 2006 'Beyond Self-Esteem: Influence of Multiple Motives on Identity Construction.' *Journal of Personality and Social Psychology* 90(2): 308–33.

Vignoles, Vivian L., Seth J. Schwartz in Koen Luyckx

- 2011 'Introduction: Toward an Integrative View of Identity.' V: *Handbook of Identity Theory and Research*. Vivian L. Vignoles, Seth J. Schwartz in Koen Luyckx, ur. New York, Dordrecht, Heidelberg in London: Springer. Str. 1–27.

Vike, Halvard

- 2011 'Cultural Models, Power, and Hegemony.' V: *A Companion to Cognitive Anthropology*. Kronenfeld idr., ur. Hoboken (NJ): Wiley-Blackwell. Str. 376–392.

Vilfan, Sergij

- 1996 *Pravna zgodovina Slovencev: od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica.

Vodopivec, Nina

- 2001a 'Koncept spola v feministični antropologiji.' *Delta: revija za ženske študije in feministično teorijo* 7(1/2): 121–132.
- 2001b 'Sem delavka, mati in gospodinja.' *Etnolog: glasnik Slovenskega etnografskega muzeja*. 11(=62): 69–90.
- 2005 'Preteklost za sedanost: socialni spomin tekstilnih delavk in delavcev.' *Monitor ISH: revija za humanistične in družbene znanosti* 7(2): 147–167.
- 2006 'Antropološka analiza konstrukcije preteklosti in pripadnosti: primer Predilnica Litija.' Doktorska disertacija. Ljubljana: ISH.

- 2007a 'Reprezentacije tekstilne industrije: socialistični projekt in postsocialistična transformacija.' *Prispevki za novejšo zgodovino* 47(1): 199–213.
- 2007b *Labirinti postsocializma: socialni spomin tekstilnih delavk in delavcev*. Ljubljana: ISH.
- 2011 'Predilnica Litija in njeni ljudje.' *Kronika* 59(3): 731–742.
- 2012a 'Samoodgovornost – paradigma sodobne modernizacije: izziv ali grožnja.' V: *Pomisli na jutri: O zgodovini (samo)odgovornosti*. Andrej Studen, ur. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino. Str. 223–248.
- 2012b "'Dovolj je! Nismo številke, ljudje smo!": industrijski delavci in posledice sodobnega prestrukturiranja.' V: *Antropološki vidiki načinov življenja v mestih*. Jaka Repič in Jože Hudales, ur. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. Str. 187–210.
- 2014 'Družbene solidarnosti v času socialističnih tovarn in individualizacije družbe.' *Ars & humanitas: revija za umetnost in humanistiko* 8(1): 136–150.
- 2017 'Creativity in Production and Work: Experiences from Slovenia.' *Traditiones* 46(1-2): 127-147.
- 2018 'Vizije prihodnosti in družbene spremembe v Sloveniji: podjetništvo, socialno podjetništvo in družbeno eksperimentiranje.' *Glasnik SED* 58(3/4): 39–50.
- 2021a *Tu se ne bo nikoli več šivalo: doživljanja izgube dela in propada tovarne*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- 2021b 'Poklicne bolezni in z delom povezane bolezni v Sloveniji.' *Prispevki za novejšo zgodovino* 61(3): 140–168.
- 2022 'Deindustrializacija in prihodnost: izkušnje časa po stečaju tovarne Mura.' *Traditiones: zbornik Inštituta za slovensko narodopisje* 51(3): 99–120.
- 2023 'Ženske in industrija na Balkanu: Refleksija o raziskovanju izkušenj industrijskega delavstva in deindustrializacije.' *Glasnik SED* 63(1): 58–69.

Vogel, Maksimiljan

- 1977 'Industrija in rudarstvo.' V: *Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja. Vprašalnice III*. Slavko Kremenšek, Vilko Novak in Valens Vodusek, ur. Ljubljana: Raziskovalna skupnost slovenskih etnologov. Str. 37-65.

Volpi Lisjak, Bruno

- 2002 'Moška poklica Slovencev ob morju.' *Etnolog. Nova vrsta* 12(1): 91–106.

Vrišer, Igor

- 2001 'Nekateri novejši ekonomskogeografski pojmi.' *Geografski vestnik* 73(1): 49–59.

V. N.

- 1956 'Vpliv avtomatizacije na povečanje delovne produktivnosti.' *Naša skupnost* 2(16): 13.

Wacquant, Loïc

- 2012 'Three Steps to a Historical Anthropology of Actually Existing Neoliberalism.' *Social Anthropology* 20: 66–79.

Wadel, Cato

- 1979 'The Hidden Work of Everyday Life.' V: *Social Anthropology of Work*. Sandra Wallman, ur. London in New York: Academic Press. Str. 365–385.

Wallman, Sandra, ur.

- 1979a *Social Anthropology of Work*. London: Academic Press.
- 1979b 'Introduction.' V: *Social Anthropology of Work*. Sandra Wallman, ur. London: Academic Press. Str. 1–24.
- 2004 'The Hazards of Overemployment: What Do Chief Executives and Housewives Have in Common?' V: *Workers and narratives of survival in Europe: the management of precariousness at the end of the twentieth century*. Angela Procoli, ur. Albany (NY): State University of New York Press. Str. 15–30.

Warhurst, Chris, Chris Mathieu in Sally Wright

- 2021 'Vorsprung durch Technik: The Futures of Work, Digital Technology, and the Platform Economy.' *The Many futures of work: rethinking expectations and breaking molds*. Peter A. Creticos idr., ur. Philadelphia: Temple University Press. Str. 179–195.

Warner, W. Lloyd

- 1962 *The Corporation in Emergent American Society*. New York: Harper and Brothers Publishers.

Weber, Max

- 1978 [1919–1920] *Economy and Society*. Guenther Roth in Claus Wittich, ur. Berkeley (Ca): California University Press.
- 1995 [1908/09] *Zur Psychophysik der industriellen Arbeit: Schriften und Reden 1908–1912*. Wolfgang Schluchter idr., ur. Tübingen: Mohr.
- 2010 [1905] *The Protestant ethic and the spirit of capitalism*. Prev. Talcott Parsons. London: Routledge.

Weeks, John

- 1989 *A Critique of Neoclassical Macroeconomics*. London: Palgrave Macmillan.

Weeks, Kathi

- 2011 *The Problem with Work: Feminism, Marxism, Antiwork Politics, and Postwork Imaginaries*. London in Durham: Duke University Press.

Wei, Junhow

- 2012 'Dealing With Reality: Market demands, artistic integrity, and identity work in reality television production.' *Poetics* 40(5): 444–466.

Weinreich, Peter

- 2003 'Identity structure analysis.' V: *Analysing Identity Cross-cultural, societal and clinical contexts*. Peter Weinreich in Wendy Saunderson, ur. London in New York: Routledge. Str. 7–76.

Whipp, Richard

- 1987 'A Time to Every Purpose': an Essay on Time and Work.' V: *The Historical Meanings of Work*. Patrick Joyce, ur. Cambridge: Cambridge University Press. Str. 210–236.

Whorf, Benjamin Lee

- 1956 [1935] 'The Punctual and Segmentative Aspects of Verbs in Hopi.' V: *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Carroll, J. B., ur. Cambridge (Ma): Technology Press of Massachusetts Institute of Technology. Str. 51–55.

Wickman, Forrest

- 2012 'Working Man's Blues: Why do we call manual laborers blue collar?' *Slate*. Spletni vir: <https://slate.com/business/2012/05/blue-collar-white-collar-why-do-we-use-these-terms.html> (Dostop 22. 11. 2023).

Wight Bakke, Edward

- 1934 *The Unemployed Man: A Social Study*. Boston: E. P. Dutton & Co.

Williams, Raymond

- 1965 *The Long Revolution*. London: Penguin Books.
1973 *The country and the city*. New York: Oxford University Press.

Willis, Paul

- 1977 *Learning to Labour: how working-class kids get working class jobs*. New York: Columbia University Press.

Willmott, Cory I.

- 2014 'Radical Entrepreneurs: First Nations Designers' Approaches to Community Economic Development.' *Anthropology of Work Review* 35(2): 95–109.

Wilson, Ara

- 2012 'Anthropology and the radical philosophy of Antonio Negri and Michael Hardt.' *Focaal* 64: 3–15.

Wolf, Eric

- 2010 [1982] *Europe and the People Without History*. Berkeley (Ca), Los Angeles (Ca) in London: University of California Press.

Wolifson, Peta idr.

- 2024 'Precarious work and precarious urban spaces: Divergent experiences of pandemic creativity.' *International Journal of Cultural Studies* 27(4): 546–564.

Woodburn, James

- 1982 'Egalitarian Societies.' *Man* 17(3): 431–451.

Ylistö, Sami

- 2018 'Why do Young People Give up Their Job Search?' *Nordic Journal of Working Life Studies* 8(3): 27–45.

Yuval-Davis, Nira

- 2006 'Intersectionality and Feminist Politics.' *European Journal of Women's Studies* 13(3): 193–209.

Zakon o delovnih razmerjih

- 2013 Spletni vir: <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2013-01-0784?sop=2013-01-0784> (Dostop: 18. 12. 2024).

Zaloom, Caitlin

- 2006 *Out of the Pits: Traders and Technology from Chicago to London*. Chicago: University of Chicago Press.

Zavratnik, Veronika in Mateja Habinc, ur.

- 2022 *Rokodelstvo na Slovenskem: sodobni izzivi in perspektive*. Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani.

Zureik, Elia

- 2003 'Theorizing Surveillance: The Case of the Workplace.' V: *Surveillance as Social Sorting: Privacy, Risk, and Digital Discrimination*. David Lyon, ur. New York and London: Routledge. Str. 31–56.

Žagar, Janja

- 1984 'Služkinje v Ljubljani.' Diplomsko naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Žagar, Katarina in Andrej Erar

- 2020 *Samostojni poklici*. Ljubljana: DZ RS.

Žagar, Katarina, Mojca Pristavec Đogić, Janez Blažič in Nina Zeilhofer

- 2015 *Statusne oblike izbranih poklicev*. Ljubljana: DZ RS.

Žikić, Bojan

- 2006 'Anthropology of AIDS. Risk Environment and Injecting Routine – the Case of Belgrade Injecting Drug Users.' *Etnoantropološki problemi* 1(1): 35–46.

Spodaj podpisani student *Jernej Trebežnik*, vpisna številka *18209056*, avtor pisnega zaključnega dela študija z naslovom: *Destandardizacija zaposlovanja in njen vpliv na samoidentifikacijo mlajših posameznikov in posameznic v sodobni slovenski družbi*

IZJAVLJAM,

1. da je pisno zaključno delo študija rezultat mojega samostojnega dela;
2. da je tiskana oblika pisnega zaključnega dela študija istovetna elektronski obliki pisnega zaključnega dela študija;
3. da sem pridobil/-a vsa potrebna dovoljenja za uporabo podatkov in avtorskih del v pisnem zaključnem delu študija in jih v pisnem zaključnem delu študija jasno označil/-a;
4. da sem pri pripravi pisnega zaključnega dela študija ravnal/-a v skladu z etičnimi načeli in, kjer je to potrebno, za raziskavo pridobil/-a soglasje etične komisije;
5. soglašam, da se elektronska oblika pisnega zaključnega dela študija uporabi za preverjanje podobnosti vsebine z drugimi deli s programsko opremo za preverjanje podobnosti vsebine, ki je povezana s študentskim informacijskim sistemom članice;
6. da na UL neodplačno, neizključno, prostorsko in časovno neomejeno prenašam pravico shranitve avtorskega dela v elektronski obliki, pravico reproduciranja ter pravico dajanja pisnega zaključnega dela študija na voljo javnosti na svetovnem spletu preko Repozitorija UL;
7. [za zaključna dela na 3. stopnji študija, sestavljena iz člankov] da sem od založnikov, na katere sem predhodno izključno prenesel/-la materialne avtorske pravice na člankih, pridobil/-a potrebna soglasja za vključitev člankov v tiskano in elektronsko obliko disertacije. Soglasja UL omogočajo neodplačno, neizključno, prostorsko in časovno neomejeno hranjenje avtorskega dela v elektronski obliki in reproduciranje ter dajanje disertacije na voljo javnosti na svetovnem spletu preko Repozitorija UL.
8. da dovoljujem objavo svojih osebnih podatkov, ki so navedeni v pisnem zaključnem delu študija in tej izjavi, skupaj z objavo pisnega zaključnega dela študija.
9. dovoljujem uporabo mojega rojstnega datuma v zapisu COBISS.

V Ljubljani, 1. decembra 2025

Podpis študenta: